

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПОВІТРЯНИХ СИЛ
імені ІВАНА КОЖЕДУБА

**ВІЙНИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДИСКУРС**

Монографія

Харків

2021

УДК 141.7:316.485.26:001.1

В71

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(протокол № 6 від 19 травня 2021 року)*

Рецензенти:

В.І. Осьодло – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, начальник гуманітарного інституту Національного університету оборони імені Івана Черняхівського;

І.Д. Денисенко – доктор філософських наук, професор, декан факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

І.А. Побочий – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України;

Н.А. Віннікова – доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології філософського факультету, учений секретар Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / В71 за ред. В.А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.

ISBN 978-617-7664-71-9

Монографію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню феномену сучасної війни в онтологічному, культурно-історичному, структурно-функціональному, аксіологічному вимірах. У даному виданні на системній основі поєднані різнорівневі методологічні підходи до дослідження основних аспектів збройного протиборства в інформаційному просторі. Сутність ключових категорій безпекової сфери досліджується крізь призму інтерсуб'єктивної філософської парадигми.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, військовослужбовців і державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами еволюції форм і методів збройного протиборства.

УДК 141.7:316.485.26:001.1

ISBN 978-617-7664-71-9

© Колектив авторів, 2021

ЗМІСТ

Передмова (<i>В.А. Кротюк</i>).....	5
Розділ 1	
ПРИРОДА ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ: НАУКОВА РЕФЛЕКСІЯ	10
1.1. Сучасні війни у проблемному полі гуманітарних наук (<i>В.А. Кротюк, Є.Г. Староконь</i>).....	10
1.2. Мережеві війни як феномен інформаційного суспільства (<i>О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань</i>).....	36
1.3. Організаційні війни як різновид неконвенційних війн (<i>О.Ю. Панфілов, Г.І. Фінін</i>).....	55
1.4. Сучасні гібридні геополітичні конфлікти: військові та комунікативні аспекти (<i>О.В. Курбан</i>).....	76
Розділ 2	
СТРАТЕГІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ: ГУМАНІТАРНІ ТА МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ	108
2.1. Технології маніпулювання суспільною свідомістю у сучасних гібридних війнах: соціокультурний контекст (<i>О.Г. Данильян, Ю.Ю. Калиновський</i>).....	108
2.2. Технології комунікативної політики держави як інструменти здійснення інформаційних війн (<i>О.Є. Висоцька</i>).....	131
2.3. Інформаційний тероризм як складова гібридної війни (<i>В.В. Чалапко</i>).....	165
2.4. Мережецентричні системи управління військового призначення та інформаційно-комунікаційний простір: концептуальні аспекти їх створення (<i>А.М. Носик, Ю.Ф. Кучеренко</i>).....	187
2.5. Інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість в умовах інформаційно-психологічної війни (<i>О.В. Шевчук, І.В. Габро</i>).....	215
2.6. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: вплив пропаганди на політичну культуру дітей на окупованих територіях (<i>І.О. Поліщук</i>).....	236

Розділ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ У СУЧАСНИХ ВІЙНАХ.....	258
3.1. Дискурс контрпропаганди в умовах гібридної війни (<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова</i>).....	258
3.2. Проблеми підвищення інформаційної культури військовослужбовців в умовах збройного конфлікту (<i>І.М. Шопіна, І.М. Коропатнік</i>).....	281
3.3. Гібридна війна проти України: духовний і культурний аспекти (<i>І.Ф. Корж</i>).....	301
3.4. Високий моральний дух курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти – ресурс сили в епоху інформаційних війн (<i>В.В. Ворожбит-Горбатюк, Н.О. Борисенко</i>).....	333
3.5. Дискурсивно-комеморативний сегмент ризикового ландшафту України в період гібридної (пост)війни (<i>І.М. Ковальська-Павелко, В.В. Кривошеїн</i>).....	350

Розділ 4

БЕЗПЕКОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ГІБРИДНОГО ПРОТИБОРСТВА.....	371
4.1. Інформаційна безпека особистості в умовах сучасної війни (<i>П.В. Квіткін, В.В. Лук'яненко, І.В. Дятлова</i>).....	371
4.2. Вакцино-керований світ. Стратегія «м'якої» сили в COVID- історії ХХІ століття (<i>В.М. Грубов</i>).....	393
4.3. «Де-факто держави» як новий виклик міжнародній безпеці в інформаційну епоху (<i>О.О. Звездова</i>).....	410
4.4. Інформаційне насильство як онтологічне підґрунтя глобального протиборства (<i>В.В. Чалапко</i>).....	434
4.5. Легітимність у міжнародному праві: розв'язання збройного конфлікту в Косово (<i>О.Ю. Висоцький</i>).....	456
Післямова (<i>В.А. Кротюк</i>).....	496
Список літератури	501
Авторський колектив	554

ПЕРЕДМОВА

Феномен війни супроводжує людську цивілізацію протягом усієї історії її існування. Агресивні стани буття людства породжують появу нових різновидів насильства, які проявляються у споживацькому ставленні людини до природи, у невпинній боротьбі держав за економічне та політичне домінування у світі й окремих регіонах, у війнах та гонці озброєнь на всезростаючому технологічному рівні, у руйнуванні духовних підвалин існування народів і цивілізацій тощо. На жаль, у XXI сторіччі війна залишається одним із засобів досягнення геополітичних та геоекономічних цілей, технологією переформатування світового порядку та системи міжнародних відносин. Разом з тим, війна набуває іншого ціннісного змісту, коли мова йде про національно-визвольні війни, захист території країни від агресивних посягань.

Проблема осмислення сутнісних характеристик сучасних війн, які розгортаються на тлі інформаційно-технологічного прогресу є надскладним завданням у зв'язку з їх латентним характером, постійною зміною засобів їх ведення, поєднанням класичних і неklasичних аспектів їх реалізації, перманентним посиленням науково-технічної складової бойових дій.

На жаль, сподівання науковців та гуманістів не реалізувались, у XXI столітті світ не став більш безпечним та «керованим», навпаки, він виходить з-під контролю і у ньому дедалі яскравіше проявляються агресивні методи і способи вирішення нагальних проблем. Втративши в результаті ліквідації наприкінці минулого століття двополюсного світоустрою стан рівноваги, сучасна цивілізація перейшла у стан перманентного конфлікту, спричиненого зіткненням життєво важливих національних інтересів сучасних економічно й воєнно-політично потужних держав світу.

Вочевидь, війни інформаційної епохи незважаючи на їх технологічність і сучасний характер ведення є проявом загострення «класичних» економічних, геополітичних, міжрасових, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч. Відтак, проблеми розуміння природи сучасних війн, їх причин та наслідків набувають особливої актуальності в наш час.

Всебічне дослідження характеристик війн інформаційної епохи, на думку авторів даного дослідження, не може бути здійснено в межах однієї наукової парадигми та потребує міждисциплінарних підходів: розуміння сутності війни з точки зору методології різноманітних гуманітарних та суспільних наук.

Така принципова позиція авторського колективу даного дослідження обумовлена тим, що сьогодні у науковому дискурсі представлена поліфонія уявлень щодо феномена «сучасної війни»: гібридної війни, мережевої війни, організаційної війни, інформаційної війни тощо. Тому життєво необхідними завданнями практично для всіх країн є фундаментальне обґрунтування особливостей сучасних війн з метою визначення адекватної внутрішньої та зовнішньої політики, створення системи національної безпеки відповідно до сучасних реалій, вдосконалення структури та забезпечення армії. Від ступеня реалістичності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів у суспільстві, поступальний історичний розвиток держав задля захисту національних інтересів й збереження національної самобутності.

Для України феномен війни не є суто теоретичним концептом, оскільки наша держава стала об'єктом зовнішньої агресії, учасником гібридного протистояння як регіонального, так і світового масштабів. Саме тому проблема осмислення характеру й особливостей сучасної війни є не просто ключовою для нашої країни, а й життєво важливою для збереження суверенітету, національної та територіальної цілісності.

Для розуміння причин та перебігу сучасної війни (гібридної, інформаційної тощо) на теренах України ми маємо брати до уваги такі чинники як політичне протистояння в країні, несформованість усталених демократичних традицій, нераціональна організація системи державної влади, економічна криза та непослідовність у відстоюванні національних інтересів на міжнародній арені.

Загалом, сучасні війни стали наслідком кардинальних змін у системі міжнародних відносин та продемонстрували недієвість системи колективної безпеки, створеної після Другої Світової війни. За останні декілька років накопичилось багато конфліктогенних чинників, спричинених регіональними та світовими тенденціями, які безпосередньо впливають на

ситуацію в Україні. Світовий та регіональний контексти для відстоювання суверенітету та національних інтересів України змінюються сьогодні у пришвидшеному режимі і більша частина глобальних загроз, які для України ще декілька років тому були неактуальними, стали реальністю. Сьогодні можна констатувати, що руйнування системи колективної безпеки вже відбулося і це особливо гостро відчула Україна. До створення нового світового порядку Україна, як і кожна держава, змушена сама захищати свої інтереси, посилювати суб'єктність на міжнародній арені.

Потреби соціальної практики, процеси розбудови української держави вимагають належної наукової рефлексії феномена сучасної війни (у всіх її проявах) в умовах посиленої геополітичної боротьби, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні вказаного феномена. Відтак необхідне комплексне теоретико-методологічне дослідження феномена сучасної війни, визначення його сутності й змісту, співставлення різноманітних точок зору, напрацювання адекватної методології дослідження війн інформаційної епохи та прогнозування їх наслідків для України й світу.

Для вирішення вищезначених завдань у першому розділі даної монографії здійснена спроба розуміння природи й сутнісних характеристик сучасних війн. Зокрема, визначені особливості гібридних війн, інформаційних війн, мережевих та організаційних війн, сучасних гібридних геополітичних конфліктів.

У другому розділі дослідження розкрито стратегії й технології війн інформаційної епохи, а саме технології маніпулювання суспільною свідомістю у сучасних гібридних війнах, технології комунікативної політики держави як інструментів здійснення інформаційних війн, особливості інформаційного тероризму як одного з методів ведення гібридних війн, мережецентричні системи управління військового призначення в інформаційно-комунікаційному просторі, а також форми та засоби інформаційно-психологічного впливу на суспільну свідомість в умовах інформаційно-психологічної війни.

Третій розділ цієї наукової праці присвячено дослідженню соціокультурних особливостей протидії насильству у сучасних війнах. Визначено характерні риси дискурсу контрпропаганди в умовах гібридної

війни, проаналізовано проблеми підвищення інформаційної культури військовослужбовців в умовах збройного конфлікту та патріотизм як чинник мобілізації суспільства. Особлива увага приділена духовним та культурним аспектам гібридної війни проти України й дискурсивно-комеморативному сегменту ризикового ландшафту України в період гібридної (пост)війни.

У четвертому розділі монографії проаналізовані безпекові проблеми сучасного гібридного протиборства: застосування інформаційного насильства у глобальній боротьбі за лідерство, нові виклики міжнародній безпеці в інформаційну епоху, вирішення проблеми легітимності у міжнародному праві під час сучасних збройних конфліктів, забезпечення безпеки людини, суспільства й держави у контексті нових викликів і загроз.

З точки зору, авторів така структура дослідження здатна забезпечити максимальний евристичний ефект на основі міждисциплінарного наукового дискурсу. Завданням даної наукової розвідки є спроба окреслення сучасних підходів та точок зору щодо розуміння особливостей війн інформаційної епохи.

Цілком очевидно, що сучасна наука потребує світоглядного дороговказу у вигляді комплексного міждисциплінарного наукового дослідження сутності та особливостей феномена війни з урахуванням як певних констант, так і швидкоплинних чинників. Такий запит зумовлений, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю світоглядно-методологічного забезпечення оптимального функціонування сучасного українського соціуму, а з іншого – практичними потребами вдосконалення системи забезпечення національної безпеки українського суспільства у різних вимірах. Вирішення досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр практичних завдань забезпечення сталого розвитку української держави в умовах соціокультурних трансформацій, гібридної війни, вибору оптимальної стратегії й тактики безпечного розвитку вітчизняного суспільства, визначення прийнятної соціально-ціннісної підйоми системних трансформацій у глобальному просторі боротьби за лідерство.

Монографія ґрунтується на сучасній філософській, полемологічній, політологічній та психологічній літературі, публікаціях у періодичних

виданнях, де репрезентовані різноманітні точки зору на розуміння сутності феномена сучасної війни. У роботі представлені як теоретичні уявлення авторів, так і значний масив емпіричних даних у контексті проблематики, що досліджується.

Ми сподіваємось, що дане дослідження буде сприяти поглибленню розуміння природи сучасних воєн, стане складовою у теоретичному забезпеченні національної безпеки України в перехідних умовах, зробить свій внесок у попередження й нівелювання небажаних векторів розвитку нашої держави, стане каталізатором подальшої наукової рефлексії у цій царині.

Отже, монографія, з якою знайомиться читач, – це фундаментальна праця, де розглянуто як науково-методологічні підходи до розуміння феномена сучасної війни, так і авторське бачення даної проблематики в філософському, політологічному, психологічному та правовому вимірах. Разом з тим, проблематика, окреслена у монографії, не є вичерпною, однак її автори сподіваються, що цей дослідницький проект на сучасному етапі розвитку науки дасть поштовх до подальшого конструювання системи наукових уявлень про природу і сутність сучасної війни.

Репрезентовані у цьому виданні ідеї можуть бути використані у подальших наукових пошуках як у межах прикладних наук, так і для вирішення практичних проблем життєдіяльності людини, суспільства, держави і її збройних сил. Поглиблене усвідомлення характеру й особливостей війн інформаційної епохи дозволить убезпечити народи й держави від національних катастроф, втрати міжнародної суб'єктності та руйнування соціокультурного простору країни.

ПРИРОДА ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ: НАУКОВА РЕФЛЕКСІЯ

1.1. Сучасні війни у проблемному полі гуманітарних наук

На тему трансформації війн написано багато книг і наукових статей, у яких з'являється безліч нових термінів, що, на думку їхніх авторів, відображають ті або інші сторони сучасних збройних конфліктів.

Сучасна військова наука трактує війну як «суспільно-політичне явище, особливий стан суспільства, пов'язаний з різкою зміною відносин між державами, народами, соціальними групами і з переходом до застосування збройного насильства для досягнення політичних, економічних та інших цілей», або ж як «розширене єдиноборство, під час якого внаслідок перемоги однієї сторони відбувається перерозподіл ролей його учасників»¹. Причому ролі можуть змінюватись як усередині окремої країни (у разі громадянської війни), так і на міжнародній арені. Мета кожної з протиборчих сторін у війні – виробити й вибрати стратегію власної перемоги. Стратегія, що перемогла, таким чином, на певний час стає програмою глобального співтовариства. При виборі переможної стратегії необхідно враховувати, що будь-яка війна переслідує колективні інтереси. Для того, щоб ідея війни отримала достатню силу, вона має ґрунтуватися на певній ідеології, зазвичай із сильними елементами патріотизму. Прагнення кожної протиборчої сторони до перемоги є похідним від почуття справедливості або патріотизму. Тобто кожній епосі звеличення будь-якої країни передувала епоха колосальної внутрішньої роботи, спрямованої на формування національної самосвідомості. Якщо філософська та соціологічна сутності війни як «силового способу перерозподілу ролей на

¹ Требин М. Войны XXI века. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 602 с.; Панфілов О.Ю., Кротюк В.А. Сучасна війна: проблема осмислення характеру та змісту. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, 2010, № 1(3). С.47 –52.

шляху громадського прогресу» залишаються незмінними, то її форми й методи ведення зазнали за тисячі років істотних змін.

Початок ХХІ століття характеризувався появою нового виду війн – інформаційних, коли перемога здобувається не за рахунок знищення збройних сил і економіки противника, а через вплив на його морально-психологічний стан. Якщо дотримуватися класифікації війн з точки зору зміни суспільних формацій, то, спираючись на інтерпретацію В. Сліпченка¹ і М. Требіна², можна представити покоління війн так:

перше покоління – війни античних часів, аграрних та кочових суспільств;

друге – війни епохи мануфактурного виробництва;

третє – війни ранніх індустріальних суспільств;

четверте – війни розвинених індустріальних суспільств;

п'яте – локальні конфлікти і «холодна війна» ядерної епохи;

шосте – неконтактні дистанційні війни із застосуванням інформаційної зброї.

Згідно з цією класифікацією наразі прийшов час війн шостого покоління – дистанційних і безконтактних. Хоча через нерівномірний економічний розвиток держав низка країн мають сьогодні бойовий потенціал і структури збройних сил для ведення війн тільки третього та четвертого поколінь. Слід зазначити, що інтенсивний перехід від «гарячого» типу війн до «холодних» і «тепліх» (з обмеженим застосуванням вогневих засобів ураження) став можливим на рубежі ХХІ століття завдяки революційному розвитку засобів масової комунікації й інформатизації суспільства. За допомогою інформаційних технологій в арсеналах провідних держав з'явилися нові засоби протиборства, об'єднані поняттям «інформаційна зброя». У найзагальнішому вигляді інформаційна зброя – це комплекс технічних та інших засобів і технологій, призначених для встановлення контролю над інформаційними ресурсами потенційного супротивника; втручання в роботу його систем управління й інформаційних мереж, систем зв'язку тощо з метою порушення їх працездатності, аж до повного виведення з ладу, вилучення, спотворення даних, що містяться в них, або спрямованого введення спеціальної інформації; поширення

¹ Сліпченко В. Бесконтактные войны. Москва : Гран-Пресс, 2001. 158 с.

² Требин М. Войны ХХІ века. Москва : АСТ; Минск: Харвест, 2005. 602 с.

потрібної інформації та дезінформації в системі формування громадської думки й ухвалення рішень. У війнах п'ятого покоління інформаційна зброя використовувалася здебільшого для дезорганізації систем управління супротивника, ураження його елементів озброєння, впливу на критично важливі інформаційні технології та ресурси, а також захисту від аналогічних дій відповідних елементів власної інформаційної структури. При цьому інформаційна зброя не витісняла усі відомі типи озброєння, а лише створювала потрібне тло, що зменшувало потребу в «традиційних» видах зброї. Якщо у війнах п'ятого покоління інформаційні технології виконували функцію забезпечення для фізичних засобів ураження, то війни шостого покоління, на думку ряду аналітиків, можуть стати повністю інформаційними, а точніше інформаційно-психологічними. При цьому інформаційна війна ведеться здебільшого в так званому кібернетичному просторі, тоді як психологічна – переважно в просторі соціальному, й основний її театр бойових дій – свідомість людей і їхнє комунікаційне середовище.

Інформаційні війни різної інтенсивності стали ознакою сучасного інформаційного суспільства. Вони будуються на стратегії резонансу, коли одна комунікативна складова починає функціонувати таким чином, щоб замінити собою все інше, коли одне повідомлення може збудити суспільство. В інформаційній війні застосовуються засоби та методики, спрямовані на формування стійкої суспільної думки в потрібному маніпуляторам ключі, закладаються необхідні установки та патерни поведінки у свідомості мас для можливого подальшого управління ними. Основне правило інформаційно-психологічного впливу в рамках інформаційної війни – опора на способи обробки людиною інформації та способи структурування цієї інформації¹.

Науковий дискурс щодо сутності та особливостей сучасних інформаційних воєн досить репрезентативний. За влучним висловлюванням професора І. Руценка, «усі відомі класичні науки, які Огюст Конт свого часу поклав в основу класифікації поступу наукового знання, були використані для військової справи і масового вбивства людей»². Основні системи інформаційної війни розглядались у роботах О. Дзьобаня, Я. Малика, А. Погожева, М. Турка. Психологічний аспект інформаційної війни

¹ Староконь Є.Г. Словник-довідник спеціальних термінів. Житомир : «Полісся», 2021. 228 с.

² Руценко І.П. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. №1-2. С.43 - 52.

досліджено в працях Д. Волкогонова, Д. Ольшанського та В. Криська, А. Манойла. Аналіз механізму дії інформаційної війни проаналізували Г. Почепцов, П. Померанцев, М. Ожеван, В. Горбулін та ін.

Різні теоретичні аспекти новітнього типу війн знайшли своє відображення в низці публікацій сучасних російських авторів. Представниками соціально-гуманітарного напрямку в інтересах військового відомства та спецслужб здійснювалися теоретичні розробки, які знайшли широке практичне застосування в ході російсько-української гібридної війни. Переважно це перевидання західних ідей, адаптовані О. Дугіним, А. Міграняном, В. Сурковим, С. Сулакшиним, С. Глазьевим, С. Кургіняном та іншими ідеологами «русского міра» до новоімперської політики Кремля: концепт мережевої війни; теорія керованого хаосу; концепція когнітивної війни; теорія рефлексивного управління тощо.

Кожна зі вказаних теорій має міждисциплінарний характер, проте є певне тяжіння до тієї або іншої соціально-гуманітарної традиції: мережеві війни – до соціологічного знання, теорія керованого хаосу – до політології, концепція когнітивної війни – до історичної науки, концепція рефлексивного управління – до психології.

На переконання І. Руценка, усі ці наукові напрямки складають певний інтелектуальний контент сучасної війни і дозволяють умовно утворити лексичний чотирикутник, вершинами якого є терміни: «мережева війна» – «керований хаос» – «когнітивна війна» – «рефлексивне управління». Цей умовний квадрат створює інтелектуальне середовище новітніх війн. Реальні операції гібридної війни одночасно використовують усі перераховані теоретичні новації¹.

Останнім часом ряд дослідників констатували, що сучасні воєнні конфлікти набули нових властивостей порівняно з минулими конфліктами, у яких ставка робилася на силове домінування². Акцент на певних характерних рисах конфліктів спричинив появу нових термінів, таких як «проксі-війна», «гібридна війна», «мережево-центрична війна», «семантична війна», «кібервійна» тощо.

¹ Руценко І.П. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. №1-2. С.43 - 52.

² Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL : www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyu.pdf (дата звернення: 02.06.2021); Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015.497 с. та ін.

Безумовно, дослідження таких складних явищ, як війна, збройний конфлікт, є можливим з різних точок зору. Так, наприклад, у дослідженні В. Бочарнікова та С. Свешнікова увагу зосереджено на аналізі воєнно-політичної обстановки, зокрема воєнно-політичних відносин, у яких основне змістове навантаження мають такі ознаки: суб'єкт, який формулює політичні цілі; суб'єкт, який чинить дії з протиборства; характер дій з протиборства; інструменти протиборства. За цими ознаками дослідники поділили збройні конфлікти на такі типи: класичні війни, проксі-війни, мережеві війни, гібридні війни, приватизовані війни¹.

Деяко відмінну класифікацію сучасних збройних конфліктів пропонує В. Фурашев, на думку якого можна виділити війни: класичні; частково класичні (обмежені); інформаційні; ідеологічні; психологічні; економічні; фінансові; організаційні; гібридні². Очевидно, що будь-яка класифікація війн є відносно умовною й неостаточною, описані типи збройних конфліктів часто зустрічаються в різних комбінаціях, однак не вичерпують усіх можливих варіантів.

За всіх часів основною рушійною силою воєнно-політичних відносин були базові довгострокові цілі воєнно-політичних сил, які містилися й сьогодні містяться переважно в економічній площині. У загальному вигляді вони полягають у забезпеченні сприятливих умов серед сукупності світових товарно-грошових потоків. Іншими словами, це контроль над ринками сировини, ринками збуту товарів, комунікаціями та світовою фінансовою системою. Досягнення цих цілей здійснюється через геополітичне домінування, тобто через підпорядкування політики більш слабких держав шляхом певних компромісів або за допомогою воєнної сили.

До застосування ядерної зброї війни відбувалися між державами (коаліціями держав) з рішучими політичними цілями за допомогою великих військових формувань (армій). Політичні цілі війни формулювалися державою, зокрема правлячою елітою, яка уособлювала державу. У класичній війні протиборство велося в усіх сферах, хоча основний акцент робився на військових діях. Однак з середини ХХ століття, коли окремим

¹ Бочарніков В., Свешніков С. Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*. №1. 2017. С. 3 - 8.

² Фурашев В.М. Сучасні війни: роль та місце інформаційного права та інформаційної безпеки. *Правова інформатика*. 2014. № 3. С. 10-18.

державам вдалося отримати технології створення ядерної зброї, безпосереднє протиборство між ними стало життєво небезпечним, хоча й не змінило їхніх цілей і не усунуло суперечностей.

Отже, було знайдено іншу концепцію геополітичного домінування, а саме ведення збройних конфліктів чужими руками. Її назва, проксі-війна, запозичена з комп'ютерної термінології («проксі» означає замітник). Згідно із цією концепцією впливові світові держави (держави-домінанти) протистоять одна одній не безпосередньо, а через проєктування збройних конфліктів між сателітами. Сателітами можуть виступати й політично підпорядковані держави, й різнорідні внутрішні збройні формування, тобто сили, які мають політичні цілі та засоби збройного насильства. У проксі-війні саме сателіти здійснюють воєнні дії та застосовують звичайні, неядерні засоби збройного насильства. Держави-домінанти можуть брати участь у збройному конфлікті, але обмежену, забезпечуючи сателітам економічну підтримку, постачання зброї, інформації, навчання тощо. Центр ваги в діях держав-домінантів переміщується в невоєнні сфери. Зазначимо, що такий тип збройного конфлікту вимагає від держави-домінанта значних економічних і фінансових витрат, оскільки сателітами виступають, як правило, слабкі, нерозвинені держави, яким важко вести війну. Переваги проксі-війн для держав-домінантів є очевидними. Це знижений ризик ядерної війни й ударів у відповідь, відсутність безпосередніх втрат серед свого населення, інфраструктури тощо. У разі програшу держава-домінант, безумовно, зазнає збитків, але не критичних для свого існування. У післявоєнній історії прикладів проксі-війн достатньо: Корейська війна 1950 – 1953 рр., війна у В'єтнамі 1964 – 1975 рр., збройний конфлікт в Афганістані за участю СРСР 1979 – 1989 рр. Слід підкреслити, що в проксі-війнах протиборство між впливовими державами нікуди не зникає. Вони продовжують формулювати політичні цілі конфлікту. Для держав-домінантів протиборство переміщується в економічну, політичну та інші площини. Із цього погляду проксі-війна є повністю гібридною війною, оскільки поєднує різні за природою та характером цілі й засоби їх досягнення.

На певному етапі розвиток технологій і засобів збройної боротьби унеможливив домінування провідних держав в озброєннях. Наприклад,

паралельно з розвитком літальних апаратів відбувається розвиток засобів протиповітряної оборони. Крім того, удосконалюється ядерний потенціал, розширюється «ядерний клуб». Водночас спроможність держави вести війну визначається не лише воєнним потенціалом, а й іншими складовими воєнної могутності. Поширення глобалізаційних процесів призвело до критичного підвищення взаємозалежності економік та інформаційного простору держав. Економічні, фінансові та інформаційні інструменти протидії набувають спроможності завдавати збитків, сумірних зі збитками від застосування воєнної сили. Природно, що за таких умов воєнні дії почали відсуватися на другий план, а збройні конфлікти перетворюються на гібридні війни. У гібридних війнах держава, передусім її політична еліта, продовжують формулювати цілі війни, але у воєнних діях починають переважати спеціальні операції, тобто дії з обмеженими локальними цілями. Головна роль у завданні «поразки» противнику покладається на інші інструменти. Зазнають змін і політичні цілі війни. Якщо раніше «класичною» метою була анексія, захоплення територій або зміна уряду, то сьогодні метою стає примус противника до підпорядкування або контролювання його владної еліти.

Поняття «гібридна війна» виникло у документах з безпеки США та Великої Британії на початку XXI ст.¹ Згідно із щорічним виданням Лондонського міжнародного інституту стратегічних досліджень, гібридна війна означає «використання воєнних і невоєнних інструментів в інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення раптовості, захоплення ініціативи та отримання психологічних переваг, які використовуються в дипломатичних діях; масштабні та стрімкі інформаційні, електронні й кібернетичні операції; прикриття воєнних і розвідувальних дій у поєднанні з економічним тиском»². Іншими словами, гібридна війна означає підпорядкування певної території (держави) за допомогою інформаційних, електронних, кібернетичних операцій разом із діями збройних сил, спеціальних служб та економічним тиском. Термін «гібридна війна» акцентує на поєднанні широкого спектра воєнних та невоєнних інструментів.

¹ Hoffman G. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Arlington, Virginia : Potomac Institute for Policy Studies. 2007.

² The Military Balance 2015. The International Institute for Strategic Studies. URL: https://vk.com/doc261001195_437378294?hash=d37ffa73d818 (дата звернення: 28.05.2021).

Зрештою, всі воєнні конфлікти є гібридними, оскільки протиборство здійснюється шляхом застосування всього спектра наявних інструментів.

Після того, як унаслідок екстенсивного розвитку інформаційних засобів вони стали доступні в будь-якому куточку світу, почалася епоха так званих «мережевих війн», що було якісним стрибком у використанні інформаційних інструментів для досягнення воєнно-політичних цілей. Мережеві війни іноді називають мережево-центричними, різниця між ними полягає в тому, що термін «мережево-центричний» стосується особливого типу бойових дій, а термін «мережевий» характеризує особливий тип війни як соціально-політичного явища¹.

Термін «мережева війна» запропонували аналітики корпорації «RAND» Дж. Аркілла і Д. Ронфелдт на основі застосування ідей і методів ведення війни в кібернетичному просторі для вирішення завдань, які раніше вирішувалися за допомогою воєнної сили². Дослідникам «RAND» потрібно було розробити концепцію для зменшення інтенсивності воєнних дій. Застосування інструментарію мережевих війн націлене на населення противника, насамперед на його дезорієнтацію та зміну світорозуміння – населення не змушують до підпорядкування, воно підпорядковується саме. Усі інструменти працюють на цю мету. Перевага надається інформаційним інструментам, зокрема інформаційно-психологічним. Винахідники нової війни виокремили два її типи. Перший тип (ненасильницький) – це боротьба за права людини з метою переходу від авторитаризму до демократії, відкритого суспільства, середовище якого найбільш придатне для зовнішнього впливу. Другий тип (насильницький) – боротьба кримінальних, терористичних, етнічних, націоналістичних формувань проти контролю з боку держави, тобто підрив державної влади як такої. У мережевій війні держава-агресор залучає переважно внутрішні суб'єкти (партії, недержавні організації, кримінальні угруповання тощо), але не відкидає й зовнішні (держави-сателіти, міжнародні терористичні організації). Війну назвали мережевою, виходячи з того, що мережа є формою організації множини суб'єктів, основою на децентралізованому прихованому проникненні й

¹ Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию. М. : Евразийское движение, 2011. 130 с.

² Arquilla J., Ronfeldt D. (eds.). Networks and Netwars. The Future of Terror, Crime, and Militancy. RAND, 2001.

подальшому впливі на державні та недержавні структури з метою мінімізації суверенітету суб'єкта-жертви. У мережевій війні ворожа мережа охоплює противника зсередини та з усіх боків. Виховання споживчих настроїв, піднесення споживання в ранг філософії життя створюють сприятливе підґрунтя для підвищення ефективності інформаційно-психологічних впливів. Спектр інструментів, доступних у мережевій війні, розширюється майже необмежено. Не відкидаються дії, пов'язані із застосуванням воєнної сили й насильства, зокрема партизанські війни, диверсії, провокації, заколоти тощо.

Формулюючи принципи мережевої війни, Дж. Аркілла сформулював правила, згідно з якими:

- ієрархіям важко боротися з мережами;
- потрібні мережі, щоб воювати з мережами;
- той, хто першим опанує мережеві форми, матиме суттєві переваги.

Автори статті «Мережево-центрична війна: її походження і майбутнє» А. Себровські і Дж. Гарстка вказували, що мережево-центрична війна та пов'язані з нею зміни у військовій справі впливають з кардинальних змін, які відбуваються в американському суспільстві, а саме: зміщення акценту з платформи на мережу; перехід від розгляду дійових осіб в якості незалежних суб'єктів до розгляду їх як частини екосистем, що постійно адаптуються; важливість прийняття стратегічних рішень, спрямованих на адаптацію або навіть виживання в таких екосистемах¹.

Разом з іншими воєнними практиками і теоретиками ці два автори стали основоположниками концепції мережево-центричних бойових дій, яка була втілена як доктрина та польовий статут в Пентагоні. Сьогодні в США «мережево-центрична війна» пов'язана не лише з використанням різних мережевих технологій при веденні війни, а й передбачає кібернетичну модель управління бойових дій OODA (Observe (спостерігай) – Orient (орієнтуйся) – Decide (вирішуй) – Act (дій)), розроблену полковником ВПС Дж. Бойдом².

Безумовно, швидкість обміну інформацією, доступ до баз даних і новітні технології, включно з бойовими роботами, відіграли важливу роль в

¹ Cebrowski A.K., Garstka J.J. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future. Proceedings. 1998.

² Boyd J. R. The Essence of Winning and Losing URL : <https://web.archive.org/web/20110324054054/> (дата звернення: 26.05.2021).

модернізації військових структур різних країн світу. Також потрібно враховувати, що домінуючим патерном людської поведінки в інформаційну епоху є мережева поведінка. Під час мережево-центричної війни поведінка людей в мережевому середовищі безпосередньо впливатиме на результат.

Розмаїття можливих інструментів впливу призводить до того, що держава-агресор оточує противника роєм нібито не пов'язаних одна з одною дій: провокацій, дезінформації, дипломатичних демаршів, дій різноманітних фондів, комітетів, авторитетних лідерів, рухів, телеканалів, інтернет-сайтів тощо. Але насправді ці дії виявляються добре узгодженими між собою на основі єдиної стратегічної концепції. Це не лише збільшує силу впливів за рахунок координації, а й сприяє забезпеченню їх раптовості та складності організації протидії, оскільки протистояти комплексним системним впливам з усіх боків може лише добре підготовлена в інтелектуальному плані державницька еліта. В умовах мережевих війн такі фундаментальні державні інститути, як збройні сили, не спроможні діяти ефективно, оскільки не мають інструментів для протиборства, адекватних характеру дій противника.

Концепція мережевих війн достатньо повно розкриває характер сучасних війн. Утім, еволюція способів протиборства триває. Розмивання суб'єкта впливу на противника в мережевій війні все ж не повністю ілюструє сутність сучасних війн, таких як війна в Сирії, що почалась у 2011 р. У сучасному протиборстві, як і в гібридній війні, застосовується весь спектр інструментів впливів, насамперед невоєнних. Як і в проксі-війні, впливові держави намагаються не вступати в безпосереднє протиборство, а використовувати інші підпорядковані сили (сателіти, замітники або прокладки). Як і в мережевій війні, розмивається суб'єкт впливу на противника, використовуються внутрішні суб'єкти. Але сьогодні все ж можна виокремити кілька нових моментів:

- через світову фінансово-економічну кризу фінансування підпорядкованих сателітів у значних обсягах стало проблематичним;
- поширилася практика застосування тероризму як головного інструмента досягнення воєнно-політичних цілей;
- майже повністю заблоковано міжнародні інститути, призначені для стримування агресії та вирішення конфліктів, їх перетворено на один із політико-дипломатичних інструментів;

– у провідних світових державах поширилася практика формування політичної еліти держави за рахунок делегування представників великих корпорацій (економічна могутність багатьох із них може перевищувати могутність самої держави), що призводить до витіснення національних інтересів транскордонними інтересами великого бізнесу (при цьому бізнес-групи часто залишаються недосяжними для покарання);

– поширилася практика залучення до участі у воєнних конфліктах суб'єктів, яких важко ототожнити з державою: приватних військових компаній, незаконних збройних формувань, але які керуються приховано й зовсім не обмежуються у власних діях міжнародним гуманітарним правом. Зазначені моменти демонструють динамічні зміни характеру війни, які можна назвати «приватизацією війни».

Якщо в мережевій війні розмивається структура суб'єкта впливу на противника, то в «приватизованій війні» додатково розмивається структура держави-агресора як суб'єкта війни. Тобто справжній агресор приховує власну суб'єктність, підставляючи замість себе державу. Держава поступово втрачає власне виключне право на формування й реалізацію воєнної політики. Вона сама стає сателітом інших воєнно-політичних сил в особі недержавних бізнес-об'єднань, олігархату тощо. По-перше, такий знеособлений суб'єкт воєнно-політичних відносин є менш уразливим для противника, оскільки його важко виявити. По-друге, він може формувати впливи поза рамками міжнародного права і не перейматися його дотриманням, залишаючи це державі. І по-третє, він може залучати асиметричні інструменти, застосування яких не потребує великих коштів. Крім того, частина фінансування може бути перекладена на державні джерела. Ідеальним варіантом є схема самофінансування, коли підпорядковані суб'єкти шляхом власних дій самі забезпечують фінансування й певну частину прибутку навіть віддають суб'єкту-агресору. Тобто в «приватизованій війні» головним інтересом суб'єкта-агресора стає отримання прибутку.

Розглянуті особливості сучасних війн визначальним чином змінюють склад елементів воєнно-політичної обстановки – розвідувальних ознак, які мають бути проаналізовані з метою оцінювання можливості початку війни. Наприклад, характерними ознаками підготовки війни 2003 р. в Іраку були

наміри та дії міжнародної коаліції, пов'язані насамперед з формуванням коаліційного угруповання в Перській затоці й забезпеченням сприятливості світової суспільної думки. Для визначення моменту початку війни в Сирії 2011 р. потрібно було проаналізувати зовсім інші ознаки – створення мережі неурядових організацій, таборів для підготовки екстремістів у сусідніх державах (Туреччині, Іраку) та в самій Сирії, транзиту до Близького Сходу мусульман з Європи та інші елементи. Зазначимо, що у випадку Іракської війни відкриті джерела повністю задовольняли потреби в інформації, тоді як у ході Сирійської війни інформація щодо розвідувальних ознак могла бути надана виключно спецслужбами.

Найбільш вразливим місцем сучасних складних систем стають процеси прийняття рішень. Саме тому інформація як така поступово почала змінювати свій статус – від сили, допоміжної в бою, до сили основної, яка й вирішує результат війни. Інформаційні війни давно зайняли належне місце у військовій парадигмі. Створена інфраструктура відповідної підготовки спеціалістів та визначено їхнє місце у військовій ієрархії. Все це відбулося на наших очах, коли сформувалося нове бачення війни, що було підказане новим інструментарієм – інформаційним. Це також співпало зі зміною парадигми війни в цілому, що реалізувалося в переході військових і до нелегальних видів зброї, і до більш складної роботи з населенням. Причому сьогодні стало чітко зрозумілим, що важливим компонентом перемоги у війні є не лише населення ворожої сторони, а й населення власної країни, бо війни можуть вигратися на полі бою, а програтися у свідомості людей.

У праці з теорії інформаційної війни 1995 р. Р. Шафранські зазначив: «Система цілей інформаційної війни може містити кожен елемент епістемології супротивника». Тобто будь-що в його системі знань може стати такою ціллю. Того ж року Дж. Стейн надрукував розвідку «Інформаційна війна», де теж акцентував, що інформаційна війна має справу з ідеями та епістемологією. Стосовно більш конкретних цілей він стверджував: «Метою інформаційної війни є людський розум, особливо той, який приймає ключові рішення війни та миру, а також той, що приймає ключові рішення стосовно того, де, коли та як застосувати потенціал і можливості, які є в їхніх стратегічних структурах»¹.

¹ George J. Stein. Information War – Cyberwar – Netwar. URL : <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/>

Отже, чверть століття тому інформаційна війна уявлялася навіть більш складним феноменом, ніж ми розуміємо її зараз. Чітко наголошувалося, що метою війни є розум супротивника. Вона є не війною інформації, як сьогодні, а війною знань.

Австралійський військовий експерт Дж. Коннері також вважає сучасну і майбутню війни війнами знань. Він акцентує, що окрім фізичного та інформаційного виміру війни існує ще й когнітивний. Коннері вважає, що війна знань створює події чи інформацію, які не відповідають очікуванням опонента, ведучи його до розуміння того, що ціна конфлікту є дуже високою й не виправдовує перемоги. Косово та Ірак, на його думку, демонструють окремі аспекти війни знань¹.

Дискурс зміщення парадигми інформаційної війни в бік війни знань підтримали французькі дослідники. Вони визнали, що їхні проекти більше присвячувалися обміну інформацією, але ніхто не займався інструментарієм її соціалізації, який би полегшував творення колективних інтерпретацій. На думку французького дослідника Ф. Бомара, «у парадигмі війни знань стратегічна перевага залежить не від концентрації на фактах і числах, а від взаємно доповнюючого розуму тих, хто їх інтерпретує. Національно поширена можливість інтерпретації важить більше, ніж електронні інформаційні супершляхи»². Наступним кроком розвитку цієї парадигми стає запровадження у 2010 р. терміну «епістемологічна війна».

Р. Шафранські у співпраці з відомим футурологом Е. Тоффлером, знаним у світі своїми аналізами розвитку майбутнього, обґрунтовує тезу, що перехід до інформаційної війни не був випадковістю, а відображав стратегію розвитку людства. І рух військових у бік когнітивного виміру співпав з їхнім загальним переходом до нових підходів, які спиралися на краще знання мислення ворога. Наприклад, у науковій статті 2012 року стверджувалося: «Стратегічна емпатія є здатністю думати як супротивник. Це вміння виходити з власного розуму й входити в голови інших. Це те, що дозволяє нам розуміти, що саме надихає та обмежує іншу сторону»³.

battle/ chp6.html (дата звернення: 28.05.2021).

¹ Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! URL : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/> (дата звернення: 27.05.2021).

² Baumard, P. From Information Warfare to Knowledge Warfare: Preparing for the Paradigm Shift. Virginia: Armed Forces Communications and Electronics Association, 1996, pp. 147-160.

³ Shore Z. A sense of the enemy: refocusing prediction in military and foreign affairs. *Joint Force Quarterly*.

У своїй книзі «Війна та антивійна» Е. Тоффлер наводить приклади маніпулятивних прийомів, які найбільш часто використовуються для впливу на інших: звинувачення в звірчості; гіперболізація ставок; демонізація та дегуманізація опонента; поляризація; божественні санкції, мета-пропаганда, яка дискредитує пропаганду іншої сторони¹. Тоффлер також виділяє поняття нішевої війни, бо сьогодні відбувається процес демасифікації повідомлень.

Один із засновників теорії інформаційної війни М. Лібікі у своїй останній книзі пропонує розрізняти два типи структур за їхнім реагуванням на шум: базар і замок. Якщо базар може вільно реагувати, бо не боїться шуму, замок створює спеціальні захисні механізми, щоб не дозволити його².

М. Лібікі формулює досить чітке визначення поняття інформаційної війни: «Інформаційною війною є використання інформації для атаки на інформацію»³. Це можна розглядати як продовження американського військового погляду на завдання інформаційної війни – досягнення інформаційних переваг над супротивником.

Під «інформаційною війною» слід розуміти «комплекс цілеспрямованих дій, що використовуються задля досягнення інформаційної переваги шляхом нанесення збитків інформації, інформаційним процесам та системам супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та систем». Поняття ж «інформаційно-психологічна війна» слід трактувати як «масштабне застосування спеціально відібраних засобів та методів інформаційно-психологічного впливу на населення держави-супротивника з метою досягнення політичних та/або чисто військових цілей»⁴.

З переходом до інформаційного суспільства вже не фізичний, а віртуальний простір став стратегічним полем бою, докорінно змінивши геополітичні та воєнно-політичні пріоритети. Недооцінювання питань власної кібербезпеки й інформаційного домінування тією чи іншою державою може спричинити не лише суттєві матеріальні збитки через втрату або спотворення стратегічно важливої інформації, а й можливі техногенні

2012. Р. 65.

¹ Toffler A. and H. War and anti-war. Survival at the dawn of the 21st century. 1993.

² Libicki M.C. Conquest in cyberspace. National security and information warfare. Cambridge, 2007.

³ Libicki M.C. What is information Warfare? Washington, 1995. p. 20.

⁴ Петрик В. М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю; ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій. К. : Росава, 2006. 208 с.

катастрофи, збитки цивільної, фінансової та військової інфраструктури аж до втрати суверенітету держави.

Стрімкі зміни інформаційно-комунікаційних технологій і кіберпростору потребують детального дослідження понять «кібервійна», «кіберзлочин», «кібербезпека» з урахуванням нових вимог інформаційного суспільства та формування ефективно діючих систем національної та міжнародної безпеки.

Вперше термін «кібервійна» визначив експерт з безпеки уряду США Р. Кларк у своїй книзі «Кібервійна»: «дії однієї національної держави з проникнення в комп'ютери або мережі іншої національної держави для досягнення цілей завдання збитку або руйнування»¹. Американський журнал «Економіст» описав кібервійну як «п'яту сферу війни, після землі, моря, повітря та космосу»². Отже, на відміну від вище розглянутих понять, кібервійна є війною за домінування саме в кіберпросторі. Професор міжнародного права О. Мережко визначив характерним для кібервійни «використання інтернету й пов'язаних з ним технологічних та інформаційних засобів однією державою з метою заподіяння шкоди військовій, технологічній, економічній, політичній та інформаційній безпеці та суверенітету іншої держави»³.

У кібервійні часто неможливо визначити учасників, час її початку та завершення, також важко довести у багатьох випадках сам факт застосування руйнівної кіберзброї, не кажучи вже про шпигунське програмне забезпечення. За своїми наслідками застосування кіберзброї в ході наступальних операцій в електромагнітному спектрі можна порівняти зі втратами від застосування зброї масового ураження всіх видів. Зокрема, використання кіберзброї може бути замасковано під техногенні катастрофи, системні збої в роботі комп'ютерних мереж і серверів тощо.

За визнанням спеціалістів, лідерами у веденні кібервійни зараз є Китай і Росія. Зокрема, Китай звинувачували в організації атак на сайти

¹ Clarke R. *Cyber War the Next Threat to National Security and What to Do About It*. HarperCollins, 2010. 290 p.

² Cyberwar: War in the Fifth Domain. *Economist*, 2010. URL : <http://www.economist.com/node/16478792> (дата звернення: 26.05.2021).

³ Мережко А. А. Конвенция о запрещении использования кибервойны в глобальной информационной сети информационных и вычислительных ресурсов (Интернете). URL : www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=7&p=5 (дата звернення: 28.05.2021).

Сполучених Штатів Америки, Німеччини, Індії. Росія використовує інтернет не тільки для збору інформації, а й для організації масованих атак на недружні країни. На думку британського експерта К. Джайлса, український конфлікт чітко показує, що Росія використовує кібероперації як складову або деколи як проміжний елемент набагато ширшого простору кібервійни. Застосування певних технологій в Україні і довкола неї демонструє кульмінацію еволюційного процесу російської теорії і практики інформаційної війни із використанням давно вироблених радянських методів підривної діяльності та дестабілізації, а також оновлених для умов інтернетної епохи¹.

На сьогодні більшість держав вже приділяють захисту від кібервійни належну увагу – виділяють необхідні кошти для організації систем захисту та підтримують спеціальні підрозділи, основним завданням яких є вдосконалення кібербезпеки країни.

Вперше термін «інформаційна війна» був використаний Т. Рона у звіті «Системи зброї та інформаційна війна» 1976 року для компанії Boeing². Активно словосполучення «інформаційна війна» стало використовуватися в ЗМІ з 1991 року після проведення операції «Буря в пустелі», де вперше як засіб ведення бойових дій застосовувалися інформаційні технології. Інформаційна війна передбачає управління інформацією з метою набуття конкурентоспроможної переваги над супротивником, послаблення його моральних і матеріальних сил. Часто інформаційна війна ведеться в комплексі з кібер- та психологічною війнами з метою ширшого охоплення цілей, із залученням радіоелектронної боротьби та мережевих технологій. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях. Основним засобом ведення інформаційної війни є інформаційна зброя. Очевидно, що інформаційна війна – складова частина ідеологічної боротьби. Вона не призводить безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, під час її ведення немає жертв, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою³. І це породжує небезпечну безпечність у ставленні до неї. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні

¹ Keir Giles The Next Phase of Russian Information Warfare. Riga : NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2017 . 16 p.

² Rona T. Weapon Systems and Information War. Seattle, WA, 1976. 86 p.

³ Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! URL: http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/view_print (дата звернення: 05.06.2021).

війни в суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком співвимірні, а часом і перевищують наслідки збройних воєн¹.

Деякі науковці наголошують на тому, що термін «інформаційна війна» має настільки широке тлумачення, що охоплює й кібервійну, й мережедетричну війну, й психологічну, й ідеологічну². Поширюються спроби розкласти інформаційну війну на цілком незалежні складові, започатковані М. Лібікі у роботі «Що таке інформаційна війна?»: боротьба з пунктами управління і зв'язку супротивника; боротьба за здобуття інформації про власні сили і сили противника в режимі реального часу; радіоелектронна боротьба; психологічна війна; хакерська війна проти комп'ютерних систем противника; блокування або спрямування економічної інформації в необхідне русло для досягнення економічного домінування; кібервійна³.

З іншого боку, існує багато спроб звести інформаційну війну до проблем комп'ютерних технологій, тобто до реалізації можливостей технологічних засобів передавання, опрацювання та використання інформації, інші – до психологічної війни, тобто до використання засобів впливу на людину.

Спробу визначити необхідні пріоритети зроблено в статті Ю. Разметаєва, де три типи військового протистояння (інформаційна війна, мережева війна і кібервійна) вибудовано в логічний ряд мірою звуження змісту й подано як три сфери: найбільша – інформаційна війна, всередині неї – мережева, а всередині останньої – кібервійна. Проте, ці три сфери не є вкладеними одна в одну, а перетинаються. Тому дії, скоєні, приміром, у ході кібервійни, спричиняють або передбачають дії з арсеналу війни інформаційної⁴.

Узгодити розмаїття тлумачень могло б законодавче визначення зазначених термінів. Із уведенням 14 вересня 2020 року в дію Стратегії національної безпеки України було дано старт підготовці проєктів низки

¹ Малик Я. Інформаційна війна і Україна. Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (дата звернення: 28.05.2021).

² Там само.

³ Libicki M. What is information Warfare? Washington, 1995. 104 p.

⁴ Разметаєва Ю. С. Кібервійна: загальнотеоретичні аспекти. *Вісник АМСУ. Серія: "Право"*. 2015. № 1(14). С. 12 – 22.

стратегічних документів, одним із яких є Стратегія кібербезпеки України. Чинна редакція Стратегії, прийнята 2016 року, була першою спробою стратегування державної політики щодо сфери кібербезпеки. Документ формувався на фоні агресії РФ проти України, першого в Україні випадку кібератаки проти об'єкта критичної інфраструктури енергетичного сектору (Прикарпаттяобленерго), а також загального зростання деструктивної кіберактивності. Безпосередньо Стратегія 2016 реалізовувалась в межах щорічних Планів заходів, які приймалися в 2016-2018 роках (на 2019-2020 рр. відповідні плани не затверджувались). Досвід 5 років реалізації Стратегії 2016 дозволив виокремити низку важливих проблем, які завадили її повноцінній реалізації й які мають бути враховані при підготовці нової редакції цього стратегічного документа.

Концепція «мережево-центричної війни» допускає інтеграцію всіх засобів ведення збройної боротьби в рамках тісно пов'язаних в єдину комп'ютерну мережу трьох видів об'єктів: засобів розвідки та спостереження, засобів ураження й елементів управління інформацією. Інформаційно-психологічна війна, що ведеться на основі технічних засобів «мережево-центричної війни», за своєю суттю може бути певною методологією зміни картини світу країни-жертви агресії в заданому напрямі. Ретроспективний аналіз способів і методів ведення бойових дій дає можливість визначити тенденцію поступового переходу від воєнних методів (з використанням звичайної зброї або зброї масового ураження, а також засобів радіоелектронної боротьби) до використання «м'якої сили» як технології руйнування національної свідомості. Це застосування так званої надвоєнної (мережеве, дипломатичне, психологічне, віртуальне стримування) і невоєнної (фінансове, торговельно-економічне, ресурсне, медійне, ідеологічне) інформаційно-психологічної зброї. Останнім часом навіть виникло нове поняття – «бойові невоєнні операції».

Коли американці усвідомили, що увійшли в довгу війну, вони стали більше цікавитися операціями впливу, бо зросла необхідність вибудовувати стосунки з місцевим населенням. Зокрема Дж. Аркілла перераховує особливості використання операцій впливу американськими військовими:

- операції впливу не використовуються проти власного населення;
- операції впливу не мають використовувати брехню;

– вплив на поведінку інших не базується лише на повторенні меседжу, слід ще слухати та вміти діяти¹.

У рамках мережевої структури світу ведуться інформаційно-психологічні війни. На відміну від інформаційної, інформаційно-психологічна війна побудована більше на якісному аспекті: не скільки інформаційних повідомлень (текстів) надруковано (видано в ефір), а скільки їх досягло мети та сприйнято споживачами. Щоб поширювана інформація легко й швидко засвоювалася, потрапляла у свідомість чи підсвідомість людини, у практиці комунікацій широко використовуються останні наукові досягнення психології. Також при описі різного типу конфліктних ситуацій (насамперед макросоціальних конфліктів, що виникають в інформаційному суспільстві) нині дедалі частіше використовується термін «інформаційно-психологічна війна». Це обумовлено внутрішнім взаємозв'язком понять «інформаційна війна» і «психологічна війна». Виходячи з основних цілей, у рамках інформаційної війни може відбуватися нарощування інформації в інформаційному просторі. З іншого боку, успішні результати інформаційної війни чинять потужний психологічний вплив на супротивника та змінюють його поведінку. У психологічній війні, у свою чергу, задіяні як інформаційні канали, так і психотропний, психогенний, психотронний та інші види впливу. У рамках психологічної війни можна виділити такі напрями:

– мобілізація й оптимізація моральних і психологічних сил задля виконання поставлених завдань;

– захист від руйнівного психологічного впливу супротивника (психологічна протидія, прикриття, захист, контрпропаганда);

– психологічна дія для дезорієнтації, деморалізації та дезорганізації супротивника (психологічна боротьба);

– вплив на погляди, настрої, поведінку дружніх і нейтральних аудиторій в напрямі, сприятливому для досягнення цілей². Психологічна дія відбувається передусім заради ініціації певних реакцій і конкретної поведінки об'єкта. Основна мета психологічної війни – змінити в потрібному напрямі (дія або бездіяльність) поведінку супротивника за рахунок

1 Arquilla J. Worst Enemy. The reluctant transformation of the American military. Chicago: Ivan R. Dee, Publisher, 2008. 288 p.

² The implementation of network-centric warfare. Washington : D. C. Office of the Secretary of Defense, 2005. 79 p.

трансформації його свідомості, сприйняття ним картини світу. Відмітними особливостями понять «інформаційна війна» і «психологічна війна» є й те, що інформаційна війна ведеться здебільшого в так званому кібернетичному просторі, тоді як психологічна – у просторі соціальному.

Таким чином, інформаційно-психологічна війна за своєю суттю є певною комплексною методологією зміни картини світу суспільства країни-жертви агресії в заданому напрямі. При цьому під суспільством країни-жертви агресії слід розуміти як окремих осіб (чи групу осіб), що приймають рішення на різному рівні, так і окремі групи людей або масову свідомість народу в цілому. Інформаційно-психологічна війна ініціює зіткнення двох моделей світу – старої та нової, з яких одна, нав'язувана супротивником, поступово починає домінувати над іншою. Тому в такому протиборстві передусім слід бачити війну когнітивну, оскільки вона чинить вплив на процеси ухвалення рішень людиною, її структуру міркувань. Не лише інформація, а й операції з нею є підґрунтям уведення нових типів поведінки, що є кінцевою метою інформаційно-психологічної війни. Особливістю такого конфлікту також є те, що він базується на комунікативних процесах, що розглядаються як її основа. При цьому сама комунікація підкоряється як стратегічним, так і тактичним законам. Тобто у рамках стратегічних комунікацій визначається, яка інформація і як має бути виявлена, а у рамках тактичних – де і коли. На відміну від інших видів впливу, у інформаційно-психологічній дії є ряд принципових особливостей:

- по-перше, інформаційно-психологічні війни ведуться зазвичай на чужій території, без меж і кордонів, проникаючи в розум супротивника;
- по-друге, інформаційно-психологічна війна ведеться так, що не залишає видимих слідів. Об'єкту дії здається, що він сам приймає рішення, хоча насправді виявляється веденим іншими;
- по-третє, інформаційно-психологічна війна дуже вигідна й економна для її ініціаторів, оскільки відносно невеликий обсяг вхідної інформації призводить до максимально значущого результату, наприклад до формування потрібної громадської думки;
- по-четверте, для інформаційно-психологічної війни характерна певна «мімікрія» під об'єкт впливу (інформація – для інформаційних структур, певні факти – для впливу на систему міркувань людини);

– по-п'яте, один і той самий факт в умовах інформаційно-психологічної війни може легко отримувати різні інтерпретації, аж до діаметрально протилежних;

– по-шосте, інформаційний вплив фактично є трансформацією картини світу¹.

Необхідною умовою успішного ведення інформаційно-психологічної війни є наявність єдиного інформаційного простору з супротивником, у якому плануються та проводяться всі дії. Інакше інформаційні процеси, що ініціюються нападником, просто не зможуть досягти своєї мети – свідомості супротивника. При цьому інформаційний простір є досить складним і багатофакторним об'єктом – деякою «реально-віртуальною частиною фізичного простору, у якій комунікатор може потенційно доводити до реципієнта, з використанням певних засобів комунікації, потрібну інформацію та контролювати реакцію реципієнта на її отримання»². Сукупність конкретних засобів комунікації, через які комунікатор впливає на реципієнта та контролює реакцію, утворюють так зване інформаційне поле. Інформаційним «полем бою» в обох просторах – кібернетичному та соціальному – є протоколи інформаційно-логічного сполучення їх елементів, а також засоби й технології їх практичної реалізації³. Для кібернетичного простору протоколами взаємодії систем і їхніх елементів є мови програмування, мережеві протоколи й угоди. Основним засобом їх несанкціонованого коригування є програмні закладки з незадекларованими можливостями, комп'ютерні віруси, засоби перехоплення трафіку та технології дії на канали телекомунікацій. Для соціального простору протоколом інформаційно-логічної взаємодії є природна мова народонаселення. Основним засобом коригування протоколів соціального простору нині є засоби масової інформації.

У нашій країні існує безліч як державних, так і приватних ЗМІ, які виражають інтереси різних груп впливу. Боротьба на цьому полі точиться безкомпромісна й дуже жорстка. На громадян України спрямовано величезний потік інформації, переважно негативної, з маніпулятивними

¹ Hersprin D. R. Rumsfeld's wars: the arrogance of power Lawrence : University press of Kansas, 2008. XXIV. 247 p.

² Там само.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУ ВШЭ. 2000. 606 с.

зарядами. Саме через інформаційний простір, «граючи» на інформаційному полі, досягають змін у структурах масової свідомості. Однією з особливостей інформаційного простору для ведення інформаційно-психологічної війни є його так звана «публічність»: будь-які дії здійснюються з метою впливу на «публіку» (реципієнта, третіх осіб або команду самого комунікатора) і знаходять своє віддзеркалення в тій або іншій частині інформаційного поля¹. Реальною ареною битв інформаційно-психологічної війни стає історія. Протиборчі сторони можуть сходитися в тому, що історичний факт, подія мали місце, але інтерпретації того, що відбулося, будуть різними, відрізнятися будуть також їхні причини й наслідки. Історичні війни – це ті самі інтерпретаційні війни, які характерні для війни смислової.

Трактуючи поняття психоісторичної війни, уведене в науковий обіг американським істориком і психологом Л. Демосом як розширене розуміння інформаційної війни, А. Фурсов стверджує: «Мета психоісторичної війни – зруйнувати організацію психосфери противника, посадивши його на хибний інформпотік, втіливши свої концепції його самості в просторі і, головне, у часі і, позбавивши його власних сенсів і цінностей, нав'язати чужі – руйнівні і паралізуючі волю до боротьби. Найбільш важливий напрямок психоісторичної війни – історія. Битва за історію – це по суті головна битва організаційної війни в психосфері, оскільки вона підриває цю останню відразу за кількома напрямками, включаючи психоудари по історичній пам'яті (найбільш важливі події, найбільш значущі та знакові фігури), по ідентичності, по традиційним для даної цивілізації цінностям»².

Цікавим є погляд китайських фахівців на проведення інформаційно-психологічних операцій, викладений у книзі для офіцерів Національно-визвольної армії Китаю, яка була опублікована у США під назвою «Мистецтво воювати без правил» з підзаголовком «Китайський план руйнування Америки». У ній широко представлені невоєнні методи ведення бойових дій – фінансові, торговельні, ресурсні, економічні, медійні, ідеологічні тощо: «...тоді як одна країна готується до війни, використовуючи всю потужність сучасної зброї, інша країна в цей час

¹ The implementation of network-centric warfare. Washington : D. C. Office of the Secretary of Defense, 2005. 79 p.

² Фурсов А. И. Русофобия – психоисторическое оружие Запада. *Наши современник*. 2016. № 1. С. 141-148.

акумулює фінансові ресурси, дестабілізує обстановку на біржі у ворожій країні, ширить всілякі чутки, завдає точкових невоєнних ударів по життєво важливих об'єктах супротивника, усуває ключові фігури в економічному, оборонному й політичному секторах ворога, контрабандою завозить і вкидає в обіг великі суми у валюті супротивника, заражає водоймища та посіви, організовує виступ опозиції тощо. У результаті спалахує паніка, громадські інститути супротивника дестабілізовані, виникають масові заколоти, мародерство й інші принади реальної війни. Тільки потім завдається демонстраційний військовий удар і формально оголошується війна. Переможений стороні нічого не залишається, окрім як укласти мир на ганебних умовах»¹. Цей гіпотетичний сценарій китайських стратегів було відтворено в реальних подіях в Іраку, Афганістані, Лівії тощо.

Своєрідну версію розуміння природи війни висунув Б. Цвайбельсон на сторінках видавництва Small Wars Journal. Він запропонував переосмислити природу збройних конфліктів з урахуванням того, що світ став більш складним, – перейти від лінійної логіки в стилі Клаузевіца, яку, на його думку, сповідує воєнна школа в США як субкомпонент великого західного суспільства, до конструктивної (проектної) логіки. Він зауважує, що військові США застосовують ряд організаційних принципів, які визначаються як логічна система, що «детально планується». Вона намагається зрозуміти світ через серію патернів, де використовуються теоретичні концепції, метафори й емпіричний матеріал для побудови наративів, які пояснюють світ у межах унікальної мисленневої технології. Якщо виходити з іншої розумової матриці, то і стратегічне планування, й оцінка ворога як системи, й методика ведення бойових дій будуть іншими. І коли один або більше компонентів логічної системи суперечать одне одному з реальністю, то організація стикається з аномалією, яку логічна система неспроможна вирішити.

У сучасній війні Б. Цвайбельсон виділяє такі поняття, як «іррегулярний», «асиметричний», «погано структурований» і «хаотичний», що стало інституційною проблемою військових у ХХ столітті. Конструктивна логіка, за Цвайбельсоном, на відміну від лінійної логіки, є

¹ Богорад Е. Искусство войны-2. Китайские военные стратеги о методах ведения боевых действий в новом тысячелетии. *Популярная механика*. 2003. № 9.

критичною та креативною, вона є нелінійним процесом створення, руйнування й інновації, відкрита для застосування, адаптації та включення в нову структуру розуміння світу. Він зауважує, що стосовно військового планування в США застосовується телеологічний підхід, де весь процес пов'язаний із кінцевою метою, спочатку визначаються «результати», після чого вони досягаються діями та засобами. А проєктна логіка стикається з опором військових, проте, на думку Б. Цвайбельсона, військові повинні замінити описовий редукціонізм холістичною синергією¹.

Конструктивність і креативність завжди були притаманні військовим і стратегам, які розуміли необхідність творчого підходу. Військовий експерт М. Вего вказує, що «війна – значною мірою мистецтво, а не наука. Отже, їй властиве те, що командири та військові штаби повинні бути досить креативними в плануванні, підготовці, а також творчо застосувати свої сили під час бою. У той час як технологічними інноваціями ніколи не слід нехтувати, увага повинна бути сфокусованою на тих аспектах творчості, які мають безпосередньо стосуватися керівництва»². У польовому статуті армії США зазначено, що «творчість командирів належить до їх здатності знайти прийнятні, новаторські рішення для проблеми – бути інноваційними та адаптуватися в потенційно заплутаних ситуаціях, які швидко змінюються. Всі видатні військові керівники мали великий запас творчих навичок»³. Навіть якщо виходити з єдиної логічної моделі бойових дій, то креативність була необхідна в будь-які часи. Так Б.Г. Ліддел Гарт, розробляючи в середині минулого століття стратегію непрямих дій, наголошував на важливості інноваційного плану обману та його вмілого виконання⁴. Його німецький візаві Ф. фон Бернарді відзначав, що «військове мистецтво спирається на вільне застосування його основ в постійно мінливих умовах»⁵. На сьогодні все ще складніше, оскільки кількість наукових парадигм картин світу постійно збільшується. «Пізнавальна помірність», «когнітивний тягар»,

¹ Zweibelson, Ben. Theory and the Military's Understanding of Our Complex World. *Small Wars Journal*. 2011. P.13.

² Milan Vego. On Military Creativity. URL: JFQ-70 <http://www.ndu.edu/press/military-creativity.html> (дата звернення: 21.05.2021).

³ FM 22-103, Leadership and Command at Senior Levels. Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 1990. P. 30.

⁴ Liddell Hart. Strategy. New York: F.A. Praeger, 1954.

⁵ Friedrich von Bernhardi. On War of To-Day, vol. 2, Combat and Conduct of War, trans. Karl von Donat. New York, 1914. P. 413.

«примусове задоволення», «принцип Коперника», «кумулятивна помилка», «цикли», «глибокий час», «теорія ефективності», «подвійна сліпота» – це перелік лише деяких парадигм, які ґрунтовно вивчалися останніми роками й часто суперечать одна одній, але також можуть бути цілком адаптовані для міжнародних відносин і військових конфліктів. Для військових аналітиків прорахувати всі можливі варіанти є вкрай складним завданням. Проте, якщо звернутися до теми коуч-культури, елементами якої пронизані зазначені вище теоретичні викладки, то є показовим, що один із основоположників доктрини мережево-центричної війни А. Себровські зазначав, що перемоги й поразки народжуються у свідомості. Водночас Т. Гольв, автор ідеї коучингу, стверджував, що внутрішній «противник в голові» спортсмена набагато небезпечніший реального суперника¹. Можна згадати й дефініцію Дж. Стейна, який зауважував, що «метою мережевої війни є людський розум»². Ще один американський військовий експерт зазначав, що необхідно знищити достатню кількість мізків або правильних мізків, і «воля» обов'язково помре разом із організмом. Якщо займатися підпорядкуванням волі противника шляхом застосування фізичної сили (методом Клаузевіца), виявиться щонайменше три недоліки. Р. Шафранські, автор теорії неокоркової війни, аргументує: «По-перше, вбивства та руйнування пристроїв і машин, як правило, дорого обходяться. Більш амбітні цілі ворожого апарату пов'язані з великими витратами. Кожну копійку, яка вкладена в руйнування, можна витратити на будівництво. По-друге, за відсутності чітких і реальних загроз національному виживанню цілком розумно очікувати, що наші громадяни із числа обраних представників матимуть інші плани. І нарешті інтелектуальна енергія, що витрачається на розробку нових і кращих способів вбивати й руйнувати, відволікає нас від реальної мети війни – підпорядкування ворожої волі»³. Тому Р. Шафранські вважає, що його версія ведення конфлікту спрямована на підпорядкування супротивника без насильства, і це не тільки військова справа майбутнього, але й найскладніший вид війни, який вимагає найбільш

¹ Gallwey, W. Timothy. *The Inner Game of Tennis* (1st ed.). New York: Random House, 1974.

² George J. Stein. *Information War – Cyberwar – Netwar*. URL : <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/battle/chp6.html> (дата звернення: 28.05.2021).

³ Richard Szafranski. *Neocortical Warfare? The Acme of Skill*. *Military Review*. 1994. P. 41–55.

творчих і ефективних схем роботи. При цьому він зазначає, що поки ще дана теорія систематично не осмислена.

На думку Л. Савіна, автора книги «Коучинг-війна», в коучингу існує чотири етапи, які цілком можуть являти собою план воєнних дій, а саме: постановка цілі; перевірка реальності; вибудова шляхів досягнення; процес досягнення, або етап волі¹.

Як і у випадку з патерном мережево-центричної війни, основу якого складає нова парадигма економіки, а також зміна структури соціальних взаємовідносин, коучинг-війна також пов'язана з поведінковими установками людини в епоху постмодерна й новими інформаційними технологіями. При цьому слід розуміти, що, як і у випадку мережевих конфліктів, коучинг-війні притаманний ефект швидкої адаптації з боку противника.

На основі аналізу сучасних війн, які Росія проводила безпосередньо або ж у яких брала участь, нідерландський дослідник Марсель Х. ван Херпен дійшов висновку, що новітні війни характеризуються відсутністю ліній розмежування не лише між солдатами та цивільними особами, а й між арміями та найманцями воєнізованих бригад. При цьому війна не оголошувалася, військові дії починалися одразу після «мирних переговорів», під час яких гібридна війна, хоч і з меншою інтенсивністю, все ж таки тривала. Характерна особливість цього виду війни, стверджує дослідник, у тому, що є можливість участі в ній солдатів, спецназу або спецслужб країни-агресора. При цьому така участь заперечується, а заперечення підтримується в активній інформаційній війні².

Сучасні війни в комплексі використовують усі інструменти впливу: політичні, економічні, інформаційні, воєнні тощо. Воєнні інструменти відходять на другий план, але не виключаються з протиборства (гібридні війни). Сучасні війни ведуться через підпорядкованих сателітів (проксі-війни) з акцентом на дезорієнтацію населення противника за рахунок множини узгоджених впливів різної природи (мережеві війни). «Приватизація війни» змінила характер суб'єкта-агресора і певним чином — зміст воєнно-політичних відносин (дій). Основні зміни торкнулися

¹ Савин Л.В. Коучинг война. М.: Евразийское движение, 2017. 242 с.

² Марсель Х. ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків, 2015. С. 34.

витіснення держави як суб'єкта війни й заміни її інтересів інтересами великого транснаціонального бізнесу. Як один із головних суб'єктів впливу почали активніше використовуватися внутрішні й міжнародні терористичні формування, рівень організації, сила та стійкість яких значно зросли.

Сучасна держава не має єдиного органу, який володів би повним спектром інструментів, достатніх для протиборства в сучасних воєнних конфліктах. Це значно підвищує важливість адекватної оцінки воєнно-політичної обстановки, своєчасного виявлення воєнних загроз, а також висуває підвищені вимоги до якості державного управління й координації дій державних органів.

У неоголошеній війні проти України Росія використовує всі методи та способи, щоб розколоти українське суспільство, послабити й позбавити Україну її власної державності. У гібридній війні використовується широкий спектр дій, у якому одне із чільних місць належить інформаційному впливу на свідомість людини. Для досягнення цієї мети Росія широко використовувала та продовжує використовувати інформаційний фронт, який охоплює фальсифікацію української історії, сіє зневагу до історичного минулого українського народу в його боротьбі за свою свободу та незалежність. Осмислення сучасної гібридної війни дає підстави стверджувати, що її елементи й механізми Росія у своїх війнах використовувала проти України на різних історичних етапах. У загарбницькій війні проти України Росія, залежно від обставин, змінює формат гібридної війни. Відчуваючи, що обороноздатність України значно зміцніла, вона зосереджує зусилля на підривних діях і дестабілізації ситуації всередині країни.

1.2. Мережеві війни як феномен інформаційного суспільства

Уся історія людства – це історія війн і збройних конфліктів. У сучасному розумінні війна – це «конфлікт між політичними утвореннями (державами, етносами, політичними угрупованнями тощо) що відбувається у формі збройного протиборства, воєнних (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами та звичаями – сукупністю принципів і норм

міжнародного права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цивільного населення, регулювання ставлення до військовополонених, заборона на використання особливо нелюдських видів зброї)»¹.

Традиційно у військовій науці розрізняють соціально-політичний і стратегічний характер війни. Першим визначається соціально-політичний зміст війни і розстановка сил, що борються, другим – стратегічні цілі війни, сили і засоби боротьби, які застосовуються, масштаби, тривалість, способи і форми воєнних дій. Характер війни визначається особливостями епохи і конкретними історичними умовами, в яких ведеться війна, соціально-політичним ладом воюючих держав, рівнем розвитку виробництва, засобами збройної боротьби, що використовуються.

Сучасне суспільство поступово стає все більш інформаційним, не тільки через те, що воно насичується інформацією та інформаційними технологіями, а й тому, що його соціальний і економічний розвиток залежать від володіння адекватною інформацією та від уміння правильно користуватися нею. Головну роль у такому суспільстві відіграє інформація, причому точна, доступна і своєчасна. На цій підставі інформація перетворюється в третій вид ресурсів, поряд з речовиною і енергією. Усе це веде до того, що в усьому світі відбувається поступова інформатизація суспільства.

Сучасні темпи розвитку інформаційних технологій перевершили всі очікування і спростували навіть найсміливіші прогнози. Можливості апаратури зростають зараз набагато швидше, аніж очікувалося в численних прогнозах десятирічної давності. У результаті відповідна інфраструктура, яка будувалася на основі вчорашніх прогнозів, сьогодні виявляється неспроможною перед обличчям інформаційного вибуху.

Мережеві практики здійснення насильства визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Місця (території) тепер визначаються похідними від функціональних вузлів інформаційної мережі. Іншими словами, рішення приймаються в мережі, але здійснюються локально й територіально. Подія «на місці» стає похідним від

¹ Требін М. Війна. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 146-148.

події в мережевому вузлі. Ця особливість лежить в основі сутності практик здійснення агресії, зокрема, гібридних війн. Наприклад, сьогодні агресор може вести інформаційні війни на будь-яких територіях, перебуваючи у зручному для нього місці і в будь-який час, зберігаючи свою анонімність¹.

Сучасна соціальна система, динамізм і специфіка якої обумовлені інтенсивним розвитком інформаційних технологій і мережевих комунікацій, кардинальним чином змінила характер розв'язання конфліктів та ведення війни, спостерігається стирання меж між власне воєнною і мирною формами протистояння держав. Тому, у сучасному інформаційному суспільстві формуються нові стратегічні категорії у будівництві й застосуванні збройних сил, такі як: «інформаційна війна», «мережева війна», «мережецентрична війна», «інформаційні операції» тощо.

Поняття мережевої війни – це новий якісний рівень розуміння цілей і завдань сучасної війни, збройних конфліктів. У сутнісному плані мережева війна зводиться до особливої форми ведення конфліктів, коли їх учасники застосовують мережеві форми організації, доктрини, стратегії та технології, максимально пристосовані до умов сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства. Оскільки на даний час поняття «мережева війна» у вітчизняній науковій лексиці ще залишається певною соціально-політичною, соціально-економічною та культурною новацією, неологізмом, то виникає необхідність його концептуалізації².

У концепції мережевих війн основним поняттям є термін «мережа» – новий інформаційний простір, у якому і розгортаються основні стратегічні операції (війни) як розвідувального, так і воєнного характеру, а також відбувається їхнє медійне, дипломатичне, економічне, технічне та інше забезпечення.

Поняття «мережа» є основним у працях М. Кастельса, який відзначає, що сама соціальність пред'являє нам свій «мережевий характер» через

¹ Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Cxid. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 13.

² Дзьобань О. П. Концептуалізація поняття «мережева війна» у проблемному полі вітчизняного безпекознавства. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: Збірник тез наукових доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 26 березня 2021 р.). Київ, 2021. С. 36. URL: <http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2026.03.2021.pdf> (дата звернення 05.04.2021).

поширення інтернет-технологій та практик їх використання людьми¹. На його думку, мережа являє собою безліч взаємопов'язаних вузлів – точок, у яких петлі взаємно перетинаються. В інформаційну епоху переважають інформаційні мережі, які посилюються інформаційними технологіями². «Мережа» є універсальним способом структурування соціального простору. Суть мережі полягає у здатності вибудовування гнучкої й одночасної взаємодії безлічі вузлів. Вузлами мережі є актори: індивіди, окремі спільноти. Для утворення мережі необхідним є перерозподіл ресурсів між акторами, у результаті якого формується «мережевий простір», у якому обмін ресурсами відображає особливості в економічному, політичному й символічному житті суспільства.

У роботі «Галактика Інтернет» М. Кастельс зазначає, що всі громадські рухи і політичний процес використовували і будуть використовувати Мережу в усе зростаючій мірі з перетворенням Інтернету у головний інструмент діяльності, інформування, вербування, організації, домінування й контрдомінування. Кіберпростір стає конфліктною територією³.

Слід зазначити, що ідею мережевої структури стосовно технічних систем вперше виклав американський інженер П. Бейрен, який виділив три можливі структури управління системою: централізовану, децентралізовану й розподілену. Він показав, що якщо не буде чітко вираженої центральної керуючої частини, то будь-який вузол мережі може бути безболісно видалений із системи і цілісність системи від цього не постраждає⁴. Саме цей підхід і особливість мережевої організації ляже в основу мережецентричних і мережевих війн сучасності.

У сучасному суспільстві Інтернет є одним із структурних його елементів, оскільки визначає специфіку діяльності економіки, ринку праці, внутрішньої й зовнішньої політики тощо, не кажучи вже про колосальний вплив на культуру. Як відзначають автори колективної монографії «У таборі

¹ Кастельс М. Галактика Інтернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонова. Екатеринбург: У-Фактория. С. 155.

² Кастельс М. Становление общества сетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 492-505.

³ Кастельс М. Галактика Інтернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонова. Екатеринбург: У-Фактория, 2004. С. 164.

⁴ Baran P. On Distributed Communications Networks. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf> (дата звернення: 26.03.2021).

Афіни. Підготовка до конфлікту в інформаційну епоху»¹, інформаційна революція, яка носить такий же організаційний характер, як і технологічна революція, трансформує природу конфліктів по усьому спектру: від відкритої війни до тероризму, злочинності і навіть радикального громадського руху. Ера масованих польових армій проходить, тому що нові інформаційні та комунікаційні системи збільшують летальність дуже невеликих підрозділів, які можуть викликати смертоносний і точний ракетний вогонь практично у будь-якому місці й у будь-який час. У соціальних конфліктах Інтернет та інші засоби масової інформації значно розширюють можливості окремих осіб і невеликих груп впливати на поведінку держав. Будь то військові або соціальні конфлікти, усі головні герої скоро будуть розробляти нові доктрини, стратегії і тактики для нападу на своїх супротивників – з допомогою зброї або слів, залежно від обставин. Підготовка до конфлікту у такому світі потребує переходу до нових форм організації, особливо до універсальної, надійної, багатоканальної мережі. Цей зсув виявиться важким для держав і професійних збройних сил, які залишаються бастионами ієрархії і змушені чинити опір інституційній реорганізації. Вони зроблять зрушення, коли зрозуміють, що інформація і знання стають ключовими елементами влади. Це має на увазі, серед іншого, що Марс, старий бог війни грубої сили, повинен поступитися місцем Афіні, добре озброєній богині мудрості. Визнання Афіни покровителькою цього інформаційного століття являє собою перший крок не тільки до підготовки до майбутніх конфліктів, але й до їх запобігання.

У будь-якій соціосистемі, можна виділити базові компоненти: інформаційний, політичний і економічний. Важливість інформаційного компонента по відношенню до політичного й економічного обумовлена базовістю «ядерної» інформації по відношенню до структури, на якій вона збудована. Якщо поміняти «базу», то відповідно доведеться змінювати і структурну надбудову. Трансформація інформаційного компонента детермінує перебудову політичного і економічного компонентів².

Таке бачення соціально-економічних і соціально-політичних трансформацій в умовах динаміки інформаційних потоків є основою для

¹ In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html (дата звернення: 27.03.2021).

² Там само.

формування теорій мережецентричних, мережевих та інформаційних війн. Зокрема, О. Дугін у своїй роботі «Мережева війна і глобалізація»¹ зазначає, що теорія мережецентричної війни ґрунтується на виділенні у процесі людської історії трьох фаз: аграрної, промислової та інформаційної, кожній з яких відповідають особливі моделі військової стратегії. Цим фазам відповідають епохи суспільного розвитку, які можна позначити поняттями премодерну, модерну й постмодерну. Теорія мережецентричних війн являє собою як раз модель військової стратегії в умовах постмодерну.

На думку Р. Арзуманяна, теорія мережецентричних війн є теорією війни, що зароджується, оскільки визначає, по-перше, нові джерела військової могутності, пов'язані з інформацією; по-друге, як нові джерела співвідносяться одне з одним і з традиційними складовими військової могутності; по-третє, яким чином нові джерела використовуються спільно з іншими складовими військової могутності для отримання бажаного результату; по-четверте, як нові джерела військової могутності пов'язані з політичними цілями².

У рамках теорії мережецентричних війн військова могутність країни, суспільна думка, дипломатія, соціальні процеси, розвідка й контррозвідка тощо є елементами єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін. У зв'язку з цим, зміст військової реформи в рамках теорії мережецентричних війн полягає у створенні потужної й всеосяжної глобальної мережі, яка здатна концептуально замінити собою колишні моделі й концепції військової стратегії, інтегрувати їх у єдину систему³. У таких умовах війна стає мережевим явищем, а військові дії – різновидом мережевих процесів⁴.

¹ Дугин А. Г. Сетевая война и глобализация. URL: <http://federalbook.ru/files/OPK/Soderjanie/OPK-7/V/Dugin.pdf> (дата звернення: 25.03.2021).

² Арзуманян Р. Теория и принципы сетецентричных войн и операций. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-printsipy-setetsentrichnyh-voyn-i-operatsiy/viewer> (дата звернення: 27.03.2021).

³ Дугин А. Г. Сетевая война и глобализация. URL: <http://federalbook.ru/files/OPK/Soderjanie/OPK-7/V/Dugin.pdf> (дата звернення: 25.03.2021).

⁴ Слід зазначити, що переломним етапом, який привів до розуміння організації мережецентричної війни, став початок 1991 року. У відповідь на окупацію Кувейту Саддамом Хусейном війська коаліції, згідно з мандатом ООН від 17 січня 1991 року почали масовану атаку на промислову й військову інфраструктуру Іраку. Операція «Буря в пустелі» тривала один місяць і десять днів, і з них тільки чотири дні проводилися дії із застосуванням сухопутних військ. Ця війна запам'яталася як одна з найкоротших в історії людства.

Визначення «мережецентричної війни» вперше розкривається у статті А. Сібровскі і Дж. Гарстка «Мережецентрична війна: її походження і майбутнє»¹, в якій зазначається, що всі мережецентричні революції детерміновані фундаментальними змінами в американському суспільстві, які «домінували через коеволюцію економіки, ІТ та процесів у бізнесі й організаціях, будучи взаємопов'язаними трьома темами: зсувом фокусу від платформ до мережі; зрушенням від погляду на акторів як незалежних, до бачення їх як частини екосистеми, що безперервно адаптується; важливістю стратегічних виборів на користь адаптації або навіть виживання у такій змінливій екосистемі. Крім того, на думку розробників концепції, «мережецентричний» спосіб ведення бойових дій дозволяє також перейти від війни на виснаження до більш швидкоплинної й більш ефективної форми ведення збройної боротьби, для якої характерні швидкість управління і принцип самосинхронізації, тобто здатність військової структури самоорганізовуватися знизу, не чекаючи вказівок зверху.

Таким чином, мережецентрична війна являє собою військову концепцію, що пройшла тривалий шлях від інтелектуальних розробок і мозкових штурмів через експерименти й симуляції до практичних дій, обумовлених розвитком інформаційних технологій, і суттєво вплинула на військову стратегію багатьох країн.

Мережева війна, на відміну від мережецентричної, заповнює весь соціокультурний простір, пронизує соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та ідеологічні процеси. О. Дугін у зв'язку з цим цілком справедливо стверджує, що метою мережевих війн є досягнення абсолютного контролю над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі².

Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації у всіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У зв'язку з цим, загострюється проблема дослідження характерних особливостей і принципів мережевих війн і їх впливу на безпеку особистості, суспільства й держави.

¹ Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future> (дата звернення: 28.03.2021).

² Дугин А. Сетевые войны. URL: <https://izborsk-club.ru/2319> (дата звернення: 30.03.2021).

У сучасній вітчизняній науковій літературі виділяється низка характерних особливостей мережевих війн, до яких відносяться¹:

- інформаційна сфера (така ж сфера бойових дій, як повітряно-космічний, морський і наземний простір);
- асиметричний характер, тобто держава, що має невеликі збройні сили, може завдати серйозної шкоди державі, яка значно перевершує її за кількістю збройних сил;
- ведення мережевих війн безпосередньо або побічно впливає на події в реальному світі;
- мережеві війни суттєво впливають на когнітивні й емоційні процеси людей, на їх сприйнятливність і оцінку подій, на рішення, що приймаються;
- неясність і невизначеність правил застосування, відсутність повноцінних даних про можливості, швидкість та ефективність реакції радіоелектронних засобів і окремих елементів різних комп'ютерних систем;
- наявність труднощів у розпізнаванні навмисних і ненавмисних (випадкових) дій і процесів у кіберпросторі;
- необхідність одночасного використання сил і засобів операцій як для впливу на противника, так і для захисту своїх збройних сил і сил союзників;
- відстань до цілі впливу не має значення;
- противник може наносити атаки анонімно і приховано;
- метою мережевих війн є забезпечення ефективності бойових дій в умовах мережевого управління військами тощо;
- успіх мережевих війн ґрунтується на методології використання інтегрованих можливостей усіх сил інформаційних операцій, сил їх забезпечення або пов'язаних з їх застосуванням.

Серед аналітиків мережевих війн найбільший внесок у розвиток теорії внесли Дж. Аркілла і Д. Ронфельдт, під редакцією яких у 1997 році вийшло

¹ Курбан О. В. Інтернет-технології та онлайніві соціальні мережі у сучасній гібридній війні. Наукові записки Української академії друкарства. 2017. № 1. С. 264-273; Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. Вісник книжкової палати. 2017. № 1. С. 37-41; Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. 2020. № 4. С. 26-34; Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протиборства початку ХХІ ст. Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 19. С. 243-255.

дослідження «В афінському таборі: готуючись до конфліктів в інформаційне століття»¹ й опублікована узагальнююча праця на цю ж тему: «Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочину і збройної боротьби»². Головною характеристикою нової війни в них вважається те, що раніше сприймалося як звичайні партизанські війни й заколоти, а тепер плавно переходить у форму соціальної мережевої війни і стає глобальною війною. Дж. Аркілла ввів у науковий обіг термін «роїння», що проявляється у численних «мікродіях» і «сутичках»: різного роду публічні й масові заходи, сюжети у ЗМІ, вміло нав'язані діалоги й переговори, збройні зіткнення тощо. Немає більше лінії фронту, а є багатовимірний простір війни у політиці, культурі та економіці, науці й технологіях, на вулицях міст і у «світовій павутині». У цій війні в хід йдуть і вбивства, і терористичні акти, і цілком демократичні дебати, статті у пресі й політичні перевороти. І тільки іноді справа доходить до прямих авіаударів.

Д. Ронфельдт і Дж. Аркілла стверджують, що у новому постмодерністському суспільстві влада переходить від вертикально-бюрократичної системи часів індустріального модерну ХХ ст. до нових чинних структур: транснаціональних корпорацій; соціально-політичних рухів; кримінальних і терористичних угруповань, наркокартелів тощо. Цілі «роїння», про які пишуть аналітики, досягаються завдяки правильному проектуванню, використанню форм комунікацій і інформаційних технологій, громадських організацій, соціально-політичних рухів, спецслужб, злочинних угруповань, мас-медіа, інтернет-сайтів, бойових терористичних груп, фінансових структур і т.д. Усе це призводить до створення нових метагрупових мереж, усередині яких розподіл обов'язків полегшений і навіть спрощений зведенням бюрократичної вертикалі до мінімуму, тому мережева війна – це війна мережі проти вертикалі.

У книзі «Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочину і збройної боротьби» Ронфельдт і Аркілла роблять наступний висновок: основою мережевих війн сьогодні стає третій соціальний сектор самоврядних, приватних, неурядових організацій, який бурхливо розростається. Ці

¹ In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html (дата звернення: 27.03.2021).

² Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382> (дата звернення: 30.03.2021).

організації пов'язані в єдину мережу, що «роїться». В ідеальній формі актори мережевої війни являють собою мережі невеликих різнотипних об'єднань, що нагадують осередки. Вони розосереджені, але взаємопов'язані. Мережа повинна бути аморфною й ацефалічною – без серця і голови, хоча не всі вузли мережі повинні «бути еквівалентними». Мережа може мати форму кола, зірки або, що ще краще, мати усезв'язаний структурний дизайн за допомогою гібридизації та багаторівневості¹.

Теорія мережевих війн будується на положенні про те, що структура мереж має чотири рівні: організаційний, доктринальний, технологічний і соціальний².

Організаційний рівень – відповідає на питання: яким є (має бути) розмір актора або їх комбінації, організованої в мережу. Це стартова точка для оцінювання того, яка дійова особа призначена для ведення мережевої війни.

Доктринальний рівень розкриває специфіку процесу об'єднання членів у мережу (доктрини, ідеології, інтереси та інші причини або мотивації для того, щоб вони використовували таку форму). Важливим етапом аналізу мережі є з'ясування того, що утримує мережу від розпаду і дозволяє її членам діяти стратегічно й тактично без центрального командування або лідера.

Технологічний рівень розкриває специфіку технології, що підтримує мережу, здібності, щільність інформаційних і комунікаційних потоків.

Соціальний рівень відповідає рівню взаємозв'язку між членами мережі. Це класичний рівень аналізу соціальної мережі, де потужні персональні зв'язки, часто на основі спорідненості, етнічної та релігійної приналежності, дружби і спільного досвіду допомагають гарантувати більш високий рівень міжособистісної довіри, аніж в інших формах організацій, наприклад, ієрархічних³. Тому, мережевими війнами можуть бути етнічні,

¹ Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382> (дата звернення: 30.03.2021).

² Арзуманян Р. В. Кромка хаоса. Сложное мышление и сеть: парадигма нелинейности и среда безопасности XXI века. Москва: «Регнум», 2012. 600 с.; Балаев Р. С. Экзистенциальная безопасность личности в условиях сетевых войн: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2016. 16 с.; Назаренко В. А. Теоретические основы сетевых войн. *Уникальные исследования XXI века*. 2015. № 8 (8). С. 105-110; Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию. Москва: Евразийское движение, 2011. 130 с.

³ Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию. Москва: Евразийское движение,

націоналістичні й сепаратистські рухи, кримінальні угруповання, терористи й революціонери, практикуючі насильство, хакери, воєнізовані групи соціальних активістів.

Мережеві війни, як і багато інших явищ, що радикально змінюють наше життя, еволюціонують стосовно форм і методів їх ведення, поширення у світі, мають регіональну специфіку. Необхідно зрозуміти, як мережева інтервенція позначається на суспільному житті, структурі соціуму, специфіці відносин усередині нього, функціонуванні основних інститутів тощо. Мережева війна ведеться не державами і не блоками, а глобальними інституціоналізованими структурами. Різні мережеві структури (мас-медіа, транснаціональні корпорації, релігійні організації, політичні еліти, спецслужби) інтегруються у загальну, гнучку й різноманітну мережу¹. «Мережевий принцип дає можливість позбавляти суверенітету й політичної незалежності цілих держав і народів. Їх перетворюють на жорстоко контрольовані механізми і роблять частиною плану «прямого планетарного контролю, світового панування нового типу, в якому управлінню підлягають не окремі суб'єкти, а їх зміст, їх мотивації, дії і наміри. Це – проект глобальної маніпуляції й тотального контролю у світовому масштабі»².

Однією із специфічних властивостей мережевої війни як у технологічному, так і в соціальному аспектах, є те, що мережева війна набагато складніша у здійсненні, аніж традиційна «гаряча», і незмірно ефективніша. Це випливає з мети мережевої війни – міцне закріплення всієї сукупності ресурсів суспільства супротивника за геополітичним агресором, причому «передача» цих ресурсів агресору здійснюється жертвою значною мірою добровільно, оскільки сприймається не як агресія, а як додатковий імпульс до висхідного розвитку³.

2011. 130 с.

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Політологія.* 2017. № 2 (33). С. 42-54; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць.* 2015. Випуск 63. С. 174-186; Ковалевич Б. В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані.* 2014. № 4. С. 118-121.

² Дугин А. Г. Сетецентричные войны. Новая теория войны. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/3436615/> (дата звернення: 03.04.2021).

³ Дугин А. Сетевые войны. URL: <https://izborsk-club.ru/2319> (дата звернення: 30.03.2021); Дугин А. Г. Сетецентричные войны. Новая теория войны. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/3436615/> (дата звернення: 03.04.2021); Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма

Основною ідеєю мережевих війн є інформаційний вплив на людину і суспільство з метою управління та регулювання суспільних процесів у глобальному масштабі. Тому, будь-яка мережева війна призводить до руйнування базових цінностей народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності, також, інформаційний та ідеологічний вакуум обмежує стратегічний вибір країни у глобалізованому світі й робить її частиною системи планетарного контролю. У зв'язку з цим, фронт мережевої війни розташовується у ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей даної нації й імплантація власних. Ще військовий теоретик Китаю Чтуге Лян, який жив у III ст. до н.е. писав: «У військових діях атака на уми – головне завдання, атака на укріплення – другорядне завдання»¹.

Мережеві війни тісно пов'язані з інформаційними або інформаційно-психологічними війнами, оскільки в інформаційному суспільстві інформаційно-психологічна війна є невід'ємною складовою соціально-політичних відносин і, як справедливо зазначає А. Манойло, є тим фактором, який може помітно змінити спрямованість геополітичних процесів². Крім того, інформаційно-психологічна війна змінює сам інформаційний простір, який визначає геополітичну конкуренцію, призводить до економічного, політичного, культурного відчуження частини території держави і перерозподілу інших видів стратегічно важливих ресурсів.

Інформаційно-психологічна війна є більш широким поняттям, аніж мережецентрична й мережева війни, тому що в «арсеналі її зброї» знаходяться всі можливі засоби ЗМІ. В основі як мережевих, так інформаційно-психологічних війн лежать інформаційні або інформаційно-психологічні операції. В основному, в літературі, присвяченій дослідженню інформаційних війн³, під інформаційною операцією розуміється комплекс

міждержавного протиборства початку XXI ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 243-255.

¹ Цит. за: Паршин С. А. Горбачев Ю. В., Кожанов Ю. А. Кибервойны – реальная угроза национальной безопасности? Москва: КРАСАНД, 2011. 96 с.

² Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.

³ Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 2. С. 56-61; Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р.В. Гула, О.П. Дзьобань, І.Г. Передерій, О.О. Павліченко, Г.О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.; Таркін В. П. Інформаційні війни: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 87. С. 285-294; Юзова І.

узгоджених і взаємопов'язаних заходів з маніпулювання інформаційними потоками, з метою досягнення й утримання переваги через впливи на інформаційні процеси у системах супротивника.

Головним елементом змісту мережевої й інформаційно-психологічної війни є психологічна операція, яка містить скоординовані і взаємозалежні за цілями, завданнями, місцем і часом, об'єктам і процедурам різні способи і прийоми психологічного впливу. Психологічні операції можуть являти собою політичні, військові, економічні, дипломатичні та інформаційно-психологічні заходи, спрямовані на конкретні групи людей (на супротивника) з метою впровадження в їхнє середовище чужих ідеологічних і соціальних установок, формування помилкових стереотипів поведінки, трансформації у потрібному напрямку їх настроїв, почуттів, волі¹.

Об'єктом інформаційно-психологічної війни є як масова, так і індивідуальна свідомість. А. Манойло виділяє шість складових впливу на масову й індивідуальну свідомість: дезінформування, лобіювання, маніпулювання, пропаганда, управління кризами, шантаж². Тому, у процесі психологічної операції, як правило, використовується інформаційно-пропагандистська акція, яка спрямована на дестабілізацію суспільного життя, розкладання зсередини, що готують ґрунт для успішного здійснення політичних, економічних і військових дій. У зв'язку з цим, основним завданням подібних операцій є вплив на суспільну думку і настрої, ціннісні орієнтації, погляди, соціально-психологічний клімат.

На думку І. Панаріна, методи спотворення можуть містити: приховування критично важливих відомостей про стан справ у різних сферах; розчинення цінної інформації в «інформаційному смітті»; підміна понять або спотворення змісту; відволікання уваги на події в інших царинах; оперування «порожніми» поняттями; «вкидання» негативної інформації; посилення на малозначущі фактори; введення заборони ЗМІ на згадку певної інформації; відверта брехня з метою створення певної реакції населення і

Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 40-44.

¹ Вепринцев В. Б., Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Операции информационно-психологической войны: краткий энциклопедический словарь-справочник. URL: <https://istina.msu.ru/publications/book/44365649/> (дата звернення: 03.04.2021).

² Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.

зарубіжної громадськості на дану інформацію; використання «інформаційних бомб» і «інформаційних мін» як зброї інформаційної війни¹.

В. Алещенко розглядає інформаційно-психологічний вплив як «вплив на свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку»². Цілями інформаційно-психологічного впливу є: заподіяння шкоди (ускладнення роботи, виведення з ладу тощо) інформаційно-технічному компоненту держави та її збройних сил (озброєнню та бойовій техніці); дезінформація, дезорганізація та деморалізація державного й військового керівництва, військ і населення противника. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу³.

Таким чином, негативність інформаційно-психологічного впливу в умовах мережевих війн має низку відмінних рис, до яких відносяться⁴:

- відсутність необхідності фізичного вторгнення на територію держави-супротивника;
- раптовість інформаційної атаки і прихованість у підготовці інформаційних операцій;
- військова бездіяльність держави, яка є жертвою мережевої війни;
- широкий спектр можливостей для нанесення жертві інформаційно-психологічної агресії істотного збитку без військових дій і змін дипломатичних відносин між державами;

¹ Панарин І.Н. СМІ, пропаганда и информационные войны. URL: https://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/ (дата звернення: 03.04.2021).

² Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6.

³ Там само: С. 7.

⁴ Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6-10; Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Особливості формування сценарію проведення інформаційно-психологічного впливу в ході реалізації стратегічних комунікацій. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 3. С. 40-46; Присяжнюк М. М., Парасунько М. М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 2 (1). С. 74-78.

- складнощі або неможливість виявлення джерела інформаційно-психологічної агресії і визначення ступеня небезпек і загроз національній безпеці, справжніх масштабів і цілей військової операції.

У таких умовах існують проблеми при виборі системи заходів захисту від інформаційно-психологічної атаки, у зв'язку з чим, складно не лише класифікувати інформаційно-психологічний вплив в умовах мережевих війн, але й виробити стійкі стратегії, спрямовані на запобігання мережевих ризиків і загроз¹.

Таким чином, у процесі мережевої та інформаційно-психологічної війни важливо посіяти у людей страх і невпевненість перед майбутнім. Як правило, використовувана дезінформація призводить до зміни моделей людської поведінки, наведення страху на максимальну кількість людей за допомогою максимального інформування. ЗМІ доносять до читачів жах того, що відбувається, який, на слухну думку А. Ілларіонова, «повинен викликати не протидію, а параліч»².

Г. Почепцов зазначає, що інформаційні війни часто не розрізняються між собою, але вони чітко поділяються на два різних «крила»: технічні й гуманітарні. У свою чергу, гуманітарні інформаційні війни можна розділити на два інших типи: інформаційні війни і смислові війни.

На думку Г. Почепцова, якщо просто інформаційні війни мають справу з подачею нових фактів, то смислові війни працюють з реінтерпретацією наявних фактів. Смислові війни спрямовані на руйнування картини світу об'єкта, що в результаті призводить до таких типів рішень, які б він не прийняв при старій картині світу. Їх інструментарієм можуть бути не лише прямі, але й фонові впливи, не лише інформаційні операції, але й операції впливу. Головною ж відмінністю стає їх довгостроковий характер, тому сьогодні такі дії можуть відбуватися поза увагою об'єкта впливу³. «Усі війни покликані змінити поведінку супротивника/опонента, але для цього в них є різний інструментарій. Кожен тип війни спрямований на власний тип

¹ Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологических конфликтов высокой интенсивности и социальной опасности. Москва: МИФИ, 2004. 392 с.

² Илларонов А. Правила жизни. URL: <https://esquire.ru/rules/179-andrey-illarionov/#part0> (дата звернення: 03.04.2021).

³ Почепцов Г. Г. Медиавойны: от информационных до смысловых. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/1868/2014-01-19-mediyavoyny-ot-yformatsyonnykh-do-smyslovykh/> (дата звернення: 03.04.2021).

простору. Звичайна війна – на простір фізичний, інформаційна – на інформаційний, смислова – на простір когнітивний»¹. Загострюючи увагу на особливій небезпечності наслідків смислової війни, Г. Почепцов зазначає, що «інформаційна війна не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. В першому випадку ми змінюємо інформацію, в другому – знання. А знання є більш довготривалим продуктом, ніж інформація. Факти можуть змінюватися, а правила, за якими ми їх розуміємо залишаються тими самими»².

Аналогічну понятійну позицію займають і О. Пелін та Ю. Давидова, які зазначають, що суттєвим недоліком інформаційної зброї є поверховість та тимчасовість її впливу на супротивника. Вона не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. Якщо інформаційна зброя виводить з ладу лише інформаційні структури або противника зі стану рівноваги, то смислова зброя (semantic weapons) спрямована на трансформацію семантичного простору³. Іноді це виглядає як семантичні маніпуляції (semantic manipulation), прикладами яких можуть слугувати війна у Перській затоці та семантична маніпуляція словом «тероризм»⁴. Проте смислова зброя пов'язана не стільки зі смисловими маніпуляціями, скільки з супутніми значеннями (connotations), що мають семантичну природу. Перемога у гібридній війні – перемога не військова, а смислова, вважають у цьому контексті Б. Парахонський та Г. Яворська⁵.

У статті «Перша смислова війна у світі (Україна, Крим, Росія)» Г. Почепцов зазначає, що «смислова війна у нормі є використанням чужих смислів. Експансія ж Росії трималася на старих, а не нових для аудиторії сенсах, на активації й утриманні радянських ментальних конструкцій. Російсько-українська смислова війна реалізувалася у постійній реінтерпретації того, що відбувається, коли з двох альтернативних джерел для описання обирається те, яке більше відповідає запланованим цілям війни.

¹ Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 24.

² Там само: С. 25.

³ Пелін О., Давидова Ю. Смислова зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 126.

⁴ Semantic Manipulation. URL: http://wikis.evergreen.edu/civicingelligence/index.php/Semantic_Manipulation (дата звернення: 05.04.2021).

⁵ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 15.

Наприклад, посилення негативної характеристики супротивника: «бойовики», «карателі», «каральна операція» тощо»¹.

Отже, смислові війни є особливо катастрофічними для особистості, суспільства й держави, оскільки, як зазначають М. Требін та О. Панфілов, «фізичні війни захоплюють фізичний простір, інформаційні – інформаційний. Смислові війни захоплюють усе: і віртуальний, і когнітивний простори, а також програмують у результаті й простір інформаційний навколо людини»².

Психологічний вплив на супротивника з використанням сучасних інформаційних технологій та технологій соціальної інженерії являє собою певну методологію зміни картини світу протилежної сторони у заданому напрямку, що базується на комунікативних процесах. Прикладами інформаційних смислових війн є повстання народних мас у країнах Близького Сходу. Найбільш «барвисто» засобами масової інформації піднесена Лівійська «революція». По всьому Близькому Сходу пронеслися революційні рухи, спровоковані соціальними мережами Facebook і Twitter. Тому, вищою формою мережевої війни є «консцієнтальна» війна, яка є комплексною формою впливу на народ і державу в цілому, яка ведеться за допомогою зброї ураження свідомості: усього арсеналу найсучасніших інформаційних і психологічних методів впливу на окрему особистість і маси населення.

Таким чином, мережева війна – це ефективний засіб впливу, за яким слідують реальні геополітичні зміни. Фронт мережевої війни розташовується у ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей даної нації і імплантація власних.

Аналіз концепції «мережецентричної війни» дозволяє зробити висновок, що це не новий специфічний спосіб або форма ведення війни, а лише спосіб інтеграції технічних засобів розвідки, автоматизації управління і вогневого ураження за допомогою інформаційно-телекомунікаційних

¹ Почепцов Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия). <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/630/2014-06-01-pervaya-smyslovaya-voyna-v-myre-ukrayna-krym-rossyua/> (дата звернення: 03.04.2021).

² Требін М. П., Панфілов О. Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. № 1. С. 61.

мереж зв'язку та передачі даних з метою підвищення ефективності ведення бойових дій шляхом узгодження та координації дій наявних сил і засобів на основі єдиного інформаційного простору і прискорення, внаслідок цього, темпів операції й ефективності ураження супротивника¹.

Ще раз наголосимо, що мережецентрична війна має принципові відмінності від мережевої війни, оскільки, у широкому сенсі мережева війна – це війна мережі проти ієрархії, що ведеться мережевими структурами проти ієрархічних структур з використанням мережевої стратегії і мережевих методів. Мережева війна йде на більш тонких рівнях, з використанням інформаційних технологій, дипломатичних мереж, неурядових організацій, з підключенням журналістів, ЗМІ, блогерів і всього іншого арсеналу інформаційного суспільства, що лежить в парадигмі постмодерну. У зв'язку з цим, мережеву війну можна визначити як соціально-політичну, соціально-економічну та культурну інновацію на основі інформаційно-комунікативних технологій, що застосовується інститутами управління, певними групами для досягнення цілей управління й контролю. Мережеві агресивні дії в умовах мережевих війн провокують людину на прийняття ризикованих дій, що в свою чергу створює більш нестабільну соціокультурну ситуацію, що, в результаті, сприяє досягненню цілей мережевих війн.

Базуючись на розглянутій вище структурі мереж, зазначимо, що мережева війна має два аспекти: технологічний і соціальний. Мережева війна у технологічному аспекті – це війна, в якій використовуються комп'ютерні технології і нові можливості мережевої комунікації. Мережа тут використовується як механізм. У цьому аспекті слід виділити найбільш поширені у сучасних мережевих комунікаціях військові атаки – кібератаки. Суттєвими визнаються результативні кібератаки на державні установи, оборонні та високотехнологічні компанії, а також економічні кіберзлочини з фінансовим збитком. Наприклад, до таких кібератак можна віднести оприлюднення компанією Google у 2010 р. факту проведення висококваліфікованої кібератаки, результатом якої став злом її мереж поряд

¹ Савин Л. В. Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию. Москва: Евразийское движение, 2011. 130 с.

з мережами ще 30 інших американських компаній. Метою атаки був збір технологій і забезпечення доступу до системи управління паролями.

Існує піраміда кіберзагроз: в основі знаходяться загрози, які використовуються в атаках на рядових користувачів з боку традиційних кіберзлочинців, що спонукається виключно міркуваннями власної фінансової вигоди. На середньому рівні – загрози, що використовуються в цільових атаках корпоративного кібершпіонажу, а також так звані поліцейські програми-шпигуни, що застосовуються державами для шпигунства за своїми громадянами й компаніями. Верхівка піраміди – кіберзагрози, створювані державами для проведення кібератак на інші держави, що є структурним елементом мережевої війни.

Отже, у даний час активно формується нова глобальна соціальна реальність, яка діалектично поєднується з локальною мережевою соціальною реальністю. Світ на глобальному й на локальному рівнях стикається з ускладненням соціокультурної динаміки суспільства, небаченими раніше біфуркаціями, новими різновидами агресії й силового протиборства. В умовах глобалізації конкретні культури, піддаючись змінам, починають не тільки активно протидіяти, але й рефлексувати, прагнучи підтримувати свою ідентичність, нерідко залучаючи для цього різноманітні сучасні засоби й способи ведення війни.

Нові соціокультурні реалії несуть екзистенційну невизначеність і ризику. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, довготривалих чинників порядку, загальноновизнаних авторитетів. Одним з результатів мережевих гібридних впливів є зростання рівня переконаності, що нові соціокультурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони є амбівалентними, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й здебільшого приховані небезпеки.

Таким чином, мережева війна – це війна нового покоління, якісно новий рівень міждержавного протиборства та воєнного мистецтва, форма геополітичного насильства з залученням великої кількості суб'єктів у комплекс різноманітних мереж, передусім інформаційних.

Ефективність мережевої війни розкривається у процесі створення інформаційно-мережевого механізму, який забезпечує маніпулятивну й дестабілізуючу функції мережевих війн, здатних тотально і в глобальних

масштабах впливати на процеси демократизації, життєдіяльності людини і сучасного суспільства у цілому.

Глобальні соціокультурні трансформації у сучасному суспільстві «тотального ризику» детермінують зміни адаптаційних механізмів людини й суспільства, деформують систему їх безпеки. Одна з цілей впливу мережевих війн на суспільство – це руйнування смислової єдності світу й людини, у зв'язку з чим руйнуються базові цінності народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності. Тому, мережева війна є фактором формування соціальних страхів і «екзистенційного вакууму», оскільки інформаційний простір активно впливає на суспільні відносини і сферу безпеки.

1.3. Організаційні війни як різновид неконвенційних війн

В історії людства майже всі спроби створення скільки-небудь великих держав та імперій були пов'язані з експансією, завоюванням, утрочанням, окупацією чужих територій. Багато в чому сама історія людства виявляється як безперервна низка війн племен, народів, націй, імперій між собою. Одні прагнули підкорити собі чужі країни і народи; інші жаждали військової слави; треті вважали, що краще загинути стоячи, аніж жити, залишаючись на колінах. У будь-якому разі виправдання війнам завжди знаходили найпереконливіші, оскільки людина, якщо судити за її діями, підсвідомо керувалася мекістофелівською максимою – немає у світі речі, що заслуговує на пощаду. Тому не випадково й те, що з найдавніших часів скептики не переставали стверджувати, що *homo homini lupus est*, тобто людина людині вовк. З цієї формули впливав й інший, не менш відомий постулат, запропонований Т. Гоббсом: *bellum omnium contra omnes*, тобто війна всіх проти всіх¹.

В різні часи і в різних суспільствах воювали по-різному. Тому розуміння війни як такої досягається через розуміння воєн – їхніх історично та системно специфічних форм. Саме ця відмінність історичних контекстів

¹ Панфілов О.Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект. Монографія. Харків : Майдан, 2007. С.37–38.

та системних середовищ дає можливість виокремити три основні елементи розуміння війни – технологію, організацію, культуру, які водночас є трьома соціалізуючими щодо насильства факторами¹, оскільки воювати – значить соціалізувати насильство, перетворювати людську схильність на соціальну практику. Війна і є соціалізованим насильством. Однак, кожен соціум соціалізує насильство у свій окремий спосіб.

Жодне сучасне вчення про війну не зможе обійтися без базових доктринальних положень К. фон Клаузевіца. Війна, за К. Клаузевіцем, це не автономне, ізольоване явище, вона виражає політичні цілі, які залежать від взаємовідносин держав. Це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати певну волю і при цьому має пульсуючий характер. К. Клаузевіц уважав, що фізичне насильство виступає тільки одним з можливих засобів, головна мета війни – нав'язати супротивнику свою волю.

Водночас, якщо війна – це акт насильства, то вона впливає на почуття. На думку К. Клаузевіца, опір супротивника є результатом двох взаємозалежних факторів: розміру засобів, які він має (могутностей), та волі до перемоги². Політичний лідер повинен безпосередньо контролювати і спрямовувати війну, але він не повинен вимагати від підлеглих неможливого. У свою чергу збройні сили мають робити усе необхідне для досягнення політичної мети. Війна у розумінні теоретика – це зіткнення сил, що діють вільно, а не за законом. Коли ці дії досягають крайнощів, війна перетворюється на абсолютну, тобто сягає абсолютного насильства, що призводить до тотальної руйнації³. Таким чином, за К. Клаузевіцем, війна має два полюси, дві вершини, два елементи в її суті: насильство та політика.

У сучасному світі виникнення класичних повномасштабних війн є маловірогідним через зростання ролі наднаціональних інституцій і міжнародного права, розвиток глобальної ринкової економіки, існування ядерного збройного паритету, значну трагічність і витратність повномасштабних війн. Водночас, на думку З. Бзежинського, С. Хантінгтона та інших дослідників, через зростання на межі глобальних економічних криз геоекономічної конкуренції за планетарні ресурси і ринки збуту товарів та

¹ Кононенко С. В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація. С. 54. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kononenko_viina.pdf

² Клаузевиц К. О войне: в 2-х т. Москва : Госвоениздат, 1936. Т. 1. С. 33-34.

³ Клаузевиц К. О войне: в 2-х т. Москва : Госвоениздат, 1936. Т. 2. С. 333.

послуг, у високорозвинених держав виникає потреба у створенні відповідних переваг над геополітичними опонентами, що породжує відповідну конфліктність у системі міжнародних відносин. Отже потреба держав у військовій силі зростає. Зараз через занепокоєння міжнародно-правових інституцій, уряди держав не завжди готові застосувати національні регулярні армії та нести відповідальність за можливі негативні наслідки від відкритої військової агресії. Отже для розв'язання зазначеної проблеми урядами таких держав та іншими глобальними недержавними акторами здійснюється пошук нестандартних способів досягнення геостратегічних чи геоекономічних цілей [179,180,586,594]¹.

Практика останнього десятиліття свідчить, що сучасні війни набувають гібридного характеру. У наукових публікаціях вживаються дефініції «гібридна війна», «змішана війна», «нестандартна війна», «дифузна війна», «війна керованого хаосу» тощо. У багатьох відношеннях наведені дефініції характеризують війни нового типу, особливо в тому, що стосується нових способів ведення війни, або в тому, що стосується виведення старих способів ведення війни на новий рівень. Принципово такі війни слід характеризувати як «війни неконвенціональні» в яких на думку А. Ілларіонова, є одночасне застосування усіх методів і технологій, поєднання використання технологій м'якої та жорсткої сили².

Війни у яких не стріляють, не вбивають, не бомблять, немає військовослужбовців ворожої армії, проте знищуються національні особливості, руйнуються держави, відбувається економічне та політичне підпорядкування агресору одержали назву – «організаційні війни».

Розглядаючи проблему організаційних війн, варто згадати розвідки таких відомих дослідників, політиків, істориків і теоретиків проблем війни й миру, як З. Бжезинський, О. Богданов, Л. Гарт, В. Горбулін, О. Дзьобань, Г. Кіссинджер, С. Кургинян, В. Мандрагеля, С. Манн, Дж. Най, Г. Почепцов,

¹ Бжезинский З. Вне контроля. Глобальный беспорядок на кануне XXI века (1994). URL: <https://vunivere.ru/work12948?screenshots=1>; Бжезинский З.: Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). URL: <http://www.lib.ru/politolog/america/bzhezinskij.txt>; Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципи особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2016. № 1-2. С. 99-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2016_1-2_10; Смолянук В. Ф. Десуверенізація сучасних держав як наслідок глобалізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2014. № 1. С. 58-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2014_1_6.

² Ілларіонов А. Четверта світова війна. *Економіст*. 2014. №6. С. 77.

М. Сенченко, В. Серебрянников, В. Сліпченко, В. Смолянук, Е. Тоффлер, М. Требін, С. Тюшкевич, С. Хантінгтон, В. Циганов, Г. Філімонов та інші. Праці цих дослідників, присвячені проблемам геополітики, сутності й причинам війн, інформаційно-психологічному протиборству, є доволі ґрунтовними та містять багато фактологічного матеріалу. Водночас слід підкреслити, що конкретних напрацювань з проблем сутності та змісту організаційних війн в науковій літературі недостатньо.

На думку С. Кургиняна: «Організаційна війна – це, передусім, потрібне атакуючому управління мотиваціями організаційних рішень супротивника в усіх частинах його соціально-державної системи»¹. Стосовно сфери міждержавних відносин, організаційна війна – система процедур, що дозволяє переорієнтувати політику ворожої держави в необхідне русло без застосування сили².

М. Сенченко зазначає, що організаційна війна є системою узгоджених за метою, місці, часі і ціні інформаційних, ідеологічних, управлінських, економічних, психологічних, політичних і інших дій на супротивника, що примушують його переорієнтуватися на цілі, неприйнятні для виживання. Це заміна системи базових цінностей держави-мішені цінностями держави-агресора як більш перспективнішими³.

У цілому дослідники підкреслюють, що основні завдання організаційних війн війни полягають у тому, щоб дезорієнтувати поведінку населення супротивника, посилити відцентрові тренди в його соціумі, загострити протиріччя в системі його культурних кодів, нав'язати неприйнятні для його економіки програми розвитку, сформувати ситуативні соціальні групи, які вимагатимуть кардинального переформатування ідеологічних і політичних інтересів цієї держави і тому подібне.

Головним інструментом організаційної війни є технологія «керованого хаосу». На думку М. Сенченка, така технологія призначена для створення на території супротивника тотальної дестабілізації органів державного управління, зниження мобілізаційної готовності, руйнування національної

¹ Овчинский В. Организационное оружие: функциональный генезис и система технологий XXI века: докл. Изборскому клубу, 02.08.2013. Изборский клуб. 2013. № 6. С. 47-66.

² Сунь Цзы. Трактаты о военном искусстве. Москва : Эксмо; Санкт-Петербург: Terra fantastica, 2003. 792 с.

³ Сенченко М. І. Світова латентна організаційна війна. Київ: ФОП Стебляк О., 2020. С. 7.

самосвідомості, водночас перетворюючи населення в череду безрідних підконтрольних космополітів, позитивно настроєних до майбутньої окупації¹. Це складний системний механізм, елементи якого довільним чином пов'язані між собою, а результати його використання можуть мати багатовекторну варіацію розвитку. Технологія «керованого хаосу» передбачає застосування стратегії «непрямої дії», «м'якої сили», «розумної сили», «операцій базового ефекту». Метою застосування технології є переформатування потрібних держав, перебудова масової свідомості їх націй, зниження здатності до опору й самоорганізації, формування суспільства зі стертою пам'яттю.

Британський воєнний теоретик Б. Ліделл-Гард стверджував, що стратегію непрямих дій не доцільно сприймати лише через призму концепцій війни². На його думку, методи непрямих дій є ключем до практичного вирішення будь-якої проблеми, в якій основоположними чинниками є людина та суперечність інтересів, що призводить до конфліктності.

Вітчизняний дослідник М. Шевченко під поняттям «стратегія непрямих дій» пропонує розуміти систему симетричних та асиметричних підходів і комплекс дій активної сторони (держави, союзу), які призводять у перспективі до умов успішної реалізації її політики щодо відстоювання інтересів через створення ситуації дезорієнтації супротивника в контексті діалектичних змін простору протиборства³. Крізь призму геополітичного і геоекономічного підходів, цей процес відбувається за допомогою системної реалізації заходів опосередкованого стратегічного впливу на об'єкт-експансії, що передбачає, серед іншого, формування гібридних загроз супротивнику. У воєнно-політичному контексті, головна мета такої стратегії – послабити опір супротивника наперед, ніж робити спробу долати його, «роззброїти» ворога і спонукати його виконати волю переможця⁴.

¹ Сенченко М. І. Світова латентна організаційна війна. Київ: ФОП Стебляк О., 2020. С. 45.

² Лідделл-Гарт Б-Г. Стратегия непрямых действий. URL: http://militera.lib.ru/science/liddel_hart1/index.html.

³ Шевченко М. М.: Функції та завдання системи забезпечення національної безпеки України в сучасних умовах. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2014. № 3-4. С. 14-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2014_3-4_4. // <http://nationalsecurity.org.ua/2015/10/15/funkcii-ta-zavdannya-sistemi-zabezpechennya-nb/>.

⁴ Шевченко М.М. Методологічні засади аналізу міждержавного протиборства. *Нова парадигма / Гол. ред. В. П. Бех*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. Вип. 68. С. 125 –133.

Стратегія непрямих дій реалізуються у комплексі з методами управління рефлексією супротивника. На думку В. Лефевра, в їх основі закладено впровадження комплексних заходів непрямого впливу на рефлексію об'єкта зацікавленості (зокрема, геополітичного опонента) для його опосередкованого спонукання до прийняття рішення, з тієї чи іншої проблеми у вигідному напрямі для ініціатора такого впливу. С. Комов визначив управління рефлексією як комплекс «інтелектуальних» методів інформаційної війни, які застосовуються через невербальний інформаційний контакт між суб'єктом і об'єктом. На думку вченого, для зазначеного виду інтелектуальних війн притаманні такі методи реалізації: «відвернення уваги», «перевантаження суперечливою інформацією», «розкол коаліцій», «параліч дій», «виснаження» «обман», «заспокоєння», «залякування», «провокація», «пропозиція», «тиск» тощо. Зі свого боку Ф. Чаусов акцентує увагу на ефективності таких прийомів рефлексивного управління, як дезінформація, провокація, шантаж, компрометація геополітичного супротивника. Проте найсуттєвішою загрозою є саме дезінформаційні акції, які призводять до заздалегідь спланованих результатів впливу на громадську думку або на осіб, що приймають рішення¹.

Під «м'якою силою» Дж. Най та В. Оуен розуміють здатність держави досягти бажаних результатів у міжнародних справах через переконання, а не через нав'язування, насильство, примус, що характерно для «жорсткої сили». «М'яка сила» діє, закликаючи інших слідувати (або домагаючись їх згоди слідувати) певним нормам поведінки та інститутів на міжнародній арені, що й приводить її до досягнення бажаного результату фактично без примусу².

Привабливість застосування «м'якої сили» в сучасних міжнародних відносинах пояснюється тим, що її здійснення відбувається без використання зброї, що є набагато престижнішим і вигіднішим для держави, ніж удаватися до інструментів «жорсткої сили». Тому не випадково навіть великі держави прагнуть до того, щоб включити «м'яку силу» до свого арсеналу. В. Горбатенко зазначає, що «м'яка сила» володіє арсеналом більш гнучких інструментів, ніж ті, що належали до класичних зразків. Її вплив

¹ Томас Т. Л. Рефлексивное управление в России: теория и военные приложения (2002). URL: <http://www.intelros.ru/pdf/stratagemi/Tomas.pdf> (дата звернення: 23.04.2021).

² Nye J. S. Jr., Owen W. A. America's Information Edge. Foreign Affairs. 1996. Vol. 75, No. 2 (March-April). P 21. DOI: <https://doi.org/10.2307/20047486>.

поширюється на: супроводження різних економічних проектів і відкриття нових перспективних ринків; питання енергетичної та продовольчої безпеки; проблематику, пов'язану зі зміною глобального клімату; співпрацю в галузі науки і технологій; культурні та гуманітарні зв'язки; підтримку співвітчизників за кордоном; програми допомоги розвитку зарубіжних країн і надання гуманітарної допомоги¹.

Основними каналами реалізації політики «м'якої сили» є: публічна дипломатія, зовнішня культурна політика (зовнішня культурна стратегія, культурна дипломатія, розвиток зовнішньої культурної політики), інформаційна політика (зокрема, використання соціальних мереж та інших інноваційних медіаресурсів), міжнародна освітня політика, мережева гуманітарна взаємодія (високі гуманітарні технології, революції), використання фінансово-економічних інструментів (робота із залучення інвестицій у країну, доступ до економічної інфраструктури країни-реципієнта), експорт продукції для мас (кінематограф, музика, шоу-бізнес)².

«М'яка сила» наразі є важливим елементом у зовнішній політиці багатьох держав світу – США, Китаю, країн Європейського Союзу, Канади, Росії, Японії. Звичайно ж, кожна країна характеризується своїми національними підходами до реалізації цього елемента та використовує різний інструментарій «м'якої сили» з огляду на політичні та економічні умови, а також на соціокультурні особливості. Так, Євросоюз через застосування політики «м'якої сили» зробив привабливою ідею інтеграції європейських держав. Завдяки зусиллям цього об'єднання Європу вдалося перетворити з континенту війни на континент миру. Франція, використовуючи інструменти «м'якої сили», продовжувала і продовжує зберігати свою неповторну національну ідентичність і твердо відстоювати власні специфічні національні інтереси, в тому числі в галузі культури³.

Дослідники також вважають, що найбільший вплив «м'якої сили» відбувається і через «масову культуру». Масова (популярна) культура повинна мати розважальний характер, бути доступною та задовольняти

¹ Горбатенко В. «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 27–28.

² Фесик О. Категорія «м'яка сила» у дослідженнях міжнародних відносин. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2015. № 11. С. 203.

³ Горбатенко В. «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 29.

потреби більшості суспільства. Інструментами просування масової культури є телебачення, соціальні мережі. Саме через них суспільство отримує інформацію щодо держав-лідерів і держав-аутсайдерів. Отже, «м'яка сила» однієї держави впливає на інші країни через привабливість культури, цінностей, мови, релігії, публічної дипломатії та ідеології. Незалежно від регіону застосування, містить такі елементи: інформаційні війни; кібератаки й хакерство; корупційний уряд; розпалювання міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів; заохочення різноманітних видів сектантства; нав'язування хибних цінностей; розмивання національних і культурних підвалин народу.

«Розумна сила» є дієвою формою в здатності поєднувати «жорстку» і «м'яку» сили для формування переможної політичної стратегії. Вона включає стратегічне використання дипломатії, переконання, проекцію влади і впливу ефективними засобами, які мають політичну легітимність, розумне застосування сили, а також усіх форм дипломатії. Існуюча ситуація – важлива умова реалізації розумної сили, а будь-яка сила адекватно оцінюється лише у співвідношенні з іншими у встановленні «розумного світового ладу»¹. Для більшості країн, яких не можна віднести до категорії світових держав, «розумна сила» є синонімом ефективності як оптимального співвідношення обмежених ресурсів впливу та дипломатичного успіху². Таким чином стратегія «розумної сили» є розвитком синергетичного ефекту від оптимального поєднання елементів «м'якої» і «жорсткої сили» в міжнародних відносинах.

Як зазначає і Н. Белоусова інструментарієм «розумної сили» є публічна дипломатія, участь в міжнародних інститутах, участь у програмах міжнародного розвитку та економічної інтеграції, участь у політиці глобальної безпеки, використання критичних технологій з метою забезпечення безпеки, інструментарій дискурсивного впливу, розвиток технологій та інновацій, наукове та науково-технологічне міжнародне співробітництво в енергетичній і космічній сферах, наукова діяльність

¹ Rasset B., Starr H. World politics: the menu for choice. 5th ed. New York: W. H. Freeman and Co., 1996. xiv, p. 501 p.

² Лозовицький О. «Розумна могутність» – стратегічна основа зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 111–122.

провідних національно-дослідницьких університетів, зміцнення довіри громадян до урядових інституцій. Таким чином, «розумна сила» – є комбінацією дипломатичних, економічних, військових, політичних, правових та культурних інструментів зовнішньої політики¹.

Ресурсним забезпеченням «розумної сили» виступають мережеві ресурси, інформаційні та валютно-фінансові ресурси, інноваційно-технологічний і кібернетичний потенціали, потенціал системно-організованого інтелектуального виробництва в інтересах держави². Сюди можна додати науково-дослідний ресурс та ресурс високотехнологічних збройних сил. Інструментами використання мережевих ресурсів політичної мобілізації є соціальні мережі (Facebook, Twitter, Youtube), блоги. За допомогою таких інструментів певні держави прагнуть маніпулювати соціальними процесами. Йдеться про маніпулювання громадською думкою окремих груп населення інших держав за допомогою цілеспрямованого вкидання в зазначені соціальні мережі певної інформації. Інтернет-ресурси можуть бути використані для підтримки радикальної опозиції в державах-контрагентах, терористичних формувань на території інших держав. Інформаційний потенціал «розумної сили» на технологічному рівні проявляється в здатності здійснювати інформаційну війну в першу чергу через глобальну мережу, але також і через систему міжнародного теле- і радіомовлення. Для цього збирається, аналізується під певним ракурсом і коментується інформація, що стосується різних аспектів зовнішньополітичних та внутрішньополітичних подій. Кібернетичний потенціал може бути реалізований за допомогою таких інструментів, як кібервійська, що є спеціально створеними підрозділами в рамках збройних сил, що забезпечують кібернетичну безпеку ключових об'єктів. Конкретним проявом «розумної сили» є, наприклад, DDoS-атаки на ключові інформаційні, технологічні канали та вузли зв'язку на території інших держав. Кібератакам можуть піддаватися як урядові установи і військові

¹ Белоусова Н. Б. «Розумне» лідерство Сполучених Штатів Америки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107, ч. I. С. 148–151. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv_2012_107_01.pdf (дата звернення: 25.03.2021).

² Чихарев И. А., Столетов О. В. К вопросу о соотношении стратегий «мягкой силы» и «разумной силы» в мировой политике. *Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки*. 2013. № 5. С. 36. (С. 26–43.)

об'єкти, так і національні банки, ключові корпорації, навіть окремі громадяни.

Застосування «розумної сили» в сучасних міжнародних відносинах є спробою вийти за межі традиційних міжурядових відносин. За допомогою інструментів розумної сили відкривається можливість діалогу, просування програм з підтримки ефективного переходу до демократії, наприклад, в таких країнах, як Туніс, Єгипет і Лівія, та захист прав людей у всьому світі. Разом з тим, політика «розумної сили» не виключає військових операцій чи гуманітарних військових місій у відповідь на насильство та агресію, однак стратегія «розумної сили» відмовляється від логіки гонки озброєнь і переходить до логіки формування та підтримки в стані постійної боєготовності компактних надсучасних сил, які в кількісному співвідношенні відповідають завданням оборонної достатності.

Основний компонент операцій базових ефектів (Effects-based operations) – когнітивна сфера – свідомість бійця, що атакує, і супротивника, якого атакують. Саме вона є простором, де здійснюються операції базового ефекту. У когнітивній сфері також перебувають такі явища, як доктрина, тактика, техніка і процедури, «здатність до опору» або «готовність до прийняття нових сенсів і цінностей».

Операції базового ефекту, зазначає О. Сенченко, спрямовано на формування структур поведінки усіх учасників політичного процесу. Не лише союзники, а й сили, що обрали нейтральну позицію, і вороги (без їхнього відома) залучаються до нав'язаного ззовні сценарію і діють відповідно до волі тих, хто керує операціями базового ефекту, перетворюючись на маріонеток. Це означає поразку ще до початку війни. А коли справа доходить до відкритого протистояння, і супротивник, і нейтральні сили, і союзники повністю підкоряються правилам ініціаторів конфлікту, виконуючи запрограмовані дії. До цього слід додати принцип самосинхронізації, що забезпечує можливість акторів мережевого процесу функціонувати майже в автономному режимі, самостійно формулювати і вирішувати оперативні завдання на основі загальної обізнаності та розуміння наміру командира¹.

¹ Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 1. С. 41.

Об'єкт впливу при застосуванні операцій базового ефекту дезорганізується одночасно в усіх сферах: – у соціокультурній і когнітивній – внаслідок розгортання по всьому світу лобістських груп і «соціальних мереж» (маркетингового, правозахисного, науково-дослідного, освітнього, добродійного і подібного спрямування), які відкрито або приховано пропагують і поширюють американський спосіб життя, експортують ліберальну систему цінностей, транслиують відповідні культурні та світоглядні коди, здійснюють «мережеві» революції; – в інформаційній – внаслідок тотального панування американського військово-стратегічного комплексу, приватних корпорацій, ЗМІ і комунікаційних провайдерів у галузі збирання, опрацювання і поширення інформації; – у фізичній – внаслідок швидкої та ефективної поразки сил і засобів супротивника в «гарячій війні» завдяки використанню «високоточної зброї» й інших новітніх військово-технічних досягнень. Операція базового ефекту означає встановлення повного контролю над усіма учасниками актуальних або можливих бойових дій (тобто не лише під час прямого протистояння стосовно супротивника, як класичні війни промислового періоду, а й в періоди миру чи кризи і не лише проти супротивника, а й щодо союзника або нейтральних сил) і тотальне маніпулювання ними в усіх ситуаціях.

При застосуванні технології «керованого хаосу» значні успіхи можуть бути досягнені при використанні організаційної зброї¹.

Основу організаційної зброї складають спеціальні технології рефлексії організаційного управління. Вони є впорядкованими сукупностями методів (моделей, програм, стратегій, процедур, форм) реалізації управлінських рішень, що постійно удосконалюються, впровадженням інновацій, підтримки інформаційних, ідеологічних та інших необхідних структурних зв'язків, підбором і підготовкою персоналу, плануванням, звітністю і контролем тощо.

Так як основу будь-якої організаційної системи складають люди, мотивація діяльності яких базується на фізіологічних, соціальних та інформаційних потребах, то продуктивне, правильно розраховане застосування організаційної зброї в певному організаційному середовищі

¹ Сенченко М. І. Світова латентна організаційна війна. Київ: ФОП Стебляк О., 2020. С. 187; Марутян М., Загорулько А. Організаційна зброя у гібридній війні. URL: <https://matrix-info.com/organizatsijna-zbroya-u-gibrydnij-vijni/>.

(передусім владному) робить прямий вплив не лише на рівень безпеки організаційної системи держави, але й на саму можливість її існування. Тривалий масований інформаційний і морально-психологічний вплив деструктивного характеру, проходячи через свідомість кожного члена суспільства, створює реальну загрозу існуванню нації в результаті трансформації основних світоглядних, культурних і ідеологічних установок, тобто зміни внутрішнього організаційного середовища, що визначає систему життєдіяльності держави.

Дія організаційної зброї спрямована, на представників соціальних груп і інститутів, які прямо або опосередковано беруть участь у довгостроковому і короткостроковому регулюванні поведінки населення. Управлінська еліта, творча інтелігенція, працівники освіти, вихователі, відомі культурні і моральні авторитети держави – саме вони є об'єктами впливу організаційної зброї.

Суттєвий вплив на поведінку здійснюють не лише «розкручені» в медійному просторі особи, але й «тіньові авторитети», вони також потрапляють у сферу планування акцій організаційної зброї. Окремим напрямом є створення нових суб'єктів застосування організаційної зброї у формі субкультури, «нетрадиційних» конфесій, альтернативних виховних і освітніх структур.

Таким чином, організаційна зброя являє собою спосіб активації патологічної системи усередині функціональної системи держави-мішені, при якому патологічна система для свого розвитку поглинає ресурси носія. Характерною особливістю патологічної системи (застосування організаційної зброї) є те, що вона впливає на функціональну систему суспільства, в першу чергу, зовні, з ієрархічно вище розміщеного владного рівня системної організації. Крім того, застосування організаційної зброї «не завжди помітно» для традиційних форм наукового спостереження і «незрозуміло» у рамках традиційної логіки буденного пізнання. Деструкція, як вплив організаційної зброї, спрямована на досягнення результатів, що знаходяться в «системі цінностей» ініціатора застосування цієї зброї.

Максимальний ефект застосування організаційної зброї досягається в мережевих суспільствах¹. За М. Кастельсом мережеве суспільство – це

¹ Див. Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-

динамічна і відкрита система. Мережа в сучасному суспільстві виступає будівельним матеріалом організації спільної діяльності людей, а також являє собою структуру, що ігнорує кордони. «Саме мережі, пише М. Кастельс, складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження «мережевої» логіки значною мірою позначається на ході і результаті процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою»¹.

Характерною властивістю мережі на відміну від усіх інших форм організаційної структури, зазначає Р. Войтович, є те, що в ній не існує чітко виражених центрів і меж. Відтак саме мережа як основна форма організації сучасного світоустрою є гнучкою системою ситуаційних зв'язків, які формуються між суб'єктами глобального простору, що дозволяє зафіксувати нову соціальну структуру, котра характеризує варіативність і мобільність розвитку сучасного світу. Тобто йдеться про рівень соціальної самоорганізації, який забезпечує внутрішню цілісність і несуперечливість мережі, кожен з елементів якої є складовою мережевої системи більш загального характеру і перебуває у ній на умовах рівноправного зв'язку².

Мережевими структурами є фонди, засоби зв'язку, мас-медіа, транснаціональні корпорації, банківські структури, громадські, релігійні, неурядові й некомерційні організації, політичні осередки, спецслужби різних держав, редакцій газет і журналів – як великих, так і аматорських мережових видань або блогів, котрі певним чином ангажує одна зі сторін конфлікту. Це можуть бути асоціації чи клуби мисливців, філателістів або збирачів антикваріату, що мають зв'язок з іншими подібними клубами в різних точках планети, члени яких періодично з'їжджаються на загальні збори або форуми. Мережа – це середовище, через яке можна пропустити певний сигнал, що буде сприйнятий, переданий далі та втілений у життя. Таким чином, у мережевому суспільстві легко сприймаються нові ідеї, інші стратегічні моделі, чужа логіка, а отже його можна завоювати.

41.

¹ Кастельс М. Становление общества сетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / Под редакцией В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 494.

² Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 5.

Наслідками застосування організаційної зброї є заміна системи базових цінностей, смислів держави-мішені цінностями, смислами держави-агресора як більш перспективними. Г. Почепцов стверджує, що смисли управляються оцінками і цінностями минулого часу, що вони не вигадані сьогодні, їх беруть готовими з арсеналів смислового зброї, все це розташовано навколо двох полюсів: Добра і Зла. «Наше» завжди буде наближене до Добра, а «чуже» – до Зла.¹ Організаційна зброя у цьому контексті характеризується переосмисленням фактів, цінностей на користь агресора.

Будь-яка знакова система має два боки: значення і сенс. Технократичне індустріальне суспільство, віддаючи перевагу практичному значенню речей, недооцінює роль смислів. Технократи зазвичай зверхньо ставляться до гуманітаріїв, але останнім часом усе частіше програють їм. Смысловий аспект організаційної зброї здатний змінювати наявні цілі на потрібні або непотрібні, зменшувати або перебільшувати наявне значення речей та дій, легалізувати заборонене та табуйоване. Такі вплив передбачають використання зовсім іншого інструментарію. Факти відходять на другий план. Достовірність факту не є настільки важливим параметром, як у випадку з інформаційним простором. Завжди можна знайти інший факт, якщо наведений факт не сприймається. Факт вторинний, первинним є необхідний образ-смысл. О. Харитоненко зазначає, що семантичні диверсії «стартують» від образу, метафори, влучно підібраного слова-кліше, під які згодом факти реальної дійсності лише «підтасовуються». Противник у цій війні «працює з образом окремо, а з фактом окремо; потрібний образ робить яскравим, а непотрібний факт – каламутним і спірним...². При цьому основними методами є реінтерпретація, «концептуальний переклад», міфологізація свідомості і ритуалізація поведінки.

У науці сьогодні не достатньо вивченим залишається питання методології смислових аспектів організаційної зброї, за допомогою чого можна вільно «зайти» на «територію сенсів» жертви агресії, змінити систему цінностей, картину світу? З усього розмаїття методологій, що можуть бути застосовані до пояснення феномену організаційної зброї принципово слід

¹ Почепцов Г. Смыслові війни в політиці та бізнесі. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/4633/2013-03-10-smislovi-viini-v-polititsi-ta-biznesi/>.

² Харитоненко О. Смыслові війни в межах гібридних протистоянь. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/22259/1/Kharytonenko_HVIZh_2018_S.%20143-228.pdf. С. 161.

виокремити одну – постмодернізм¹. Постмодерністський дискурс чітко виокремлюється серед інших філософських напрямів і за тематикою, і за понятійним апаратом, і за світоглядними основами, особливо в умовах формування сучасного інформаційного суспільства².

У постмодерному дискурсі можемо виокремити декілька основних ідей, що успішно використовується у смислових протистояннях сучасності.

По-перше, це текстуалізація світу. Світ має сприймається як текст. Ж. Деріда зазначає, що ніщо не існує поза текстом. Ця думка є визначальною для постмодернізму. Доволі чітко її представляє український дослідник В. Єшкілев, який зазначає: «...всі ці держави, всі ці зв'язки, вся ця комунікація мешкає в тому домі, який називається «текст»... Порівняно з цим текстом, який є вже власним царством, власною імперією із своїми законами, своїми знаками і символами, – всі ці вкраплення, більш або менш конотовані з поняттям «реальність», вони виступають тільки як цитати, гіперцитати, складні цитати, дуже складні цитати»³. Для опису реальності в межах постмодернізму використовуються поняття «нарратив», «текстуальність», «інтертекстуальність».

По-друге, оскільки все розуміється як текст, то суб'єкт існує всередині тексту. Більше того, суб'єкт поглинається текстом. Людина постає як набір різних ідентичностей, прив'язаних до тих чи інших локально-культурних умов чи соціально-політичних контекстів. Доволі вдало становище людини в умовах постмодерну представив З. Бауман, стверджуючи, що хронічним атрибутом «постсучасного» стилю життя виявляється непослідовність дій, фрагментаризація й епізодичність різних форм активності суб'єктів. Відповідно до цього суб'єкт перестає ставитися до себе як до чогось постійного, а постмодерні суспільства характеризуються постійним рухом, різноманітністю, змінами⁴.

¹ Требін М.П., Панфілов О.Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян та ін. Харків: Право, 2020. № 1 (44). С. 55.

² Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ФОП Данилко Н. С., 2017. С. 215-216.

³ Єшкілев В. Постмодерністична «машина вживання» і українська культурна традиція. *І*. 2000. № 9. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/jeshkilev.htm>.

⁴ Шевчук В. Постмодерні виміри політичної філософії. *Філософія, педагогіка, суспільство*. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2011. № 1. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3748/1/Shevchuk.pdf>.

По-третє, постмодернізм характеризується розчаруванням в ідеалах Просвітництва. Зокрема, висловлюється недовіра до Розуму, заперечуються причинно-наслідкові зв'язки та існування ціннісних абсолютів¹. Постмодерна ситуація характеризується також тим, що зникають традиційні авторитети. На зміну інтелектуалам та політикам приходять спортсмени, артисти, шоумени тощо.

По-четверте, постмодерністський дискурс є принципово антифундаментальним, його цікавлять не субстанційні єдності і граничні (метафізичні) причини, а децентровані, розсіяні множини – відмінності. Під «загальною роботою законів» постмодернізм шукає і знаходить «гру особливостей». Інакше кажучи, в основу буття постмодернізм кладе відмінності. Єдність, тотожність у нього стосується відмінного. Відмінності – остання реальність, за ними вже нічого немає².

По-п'яте, важливе місце в сучасному постмодерному дискурсі належить теорії симулякра (лат. *simulacrum* – зображення, подоба, видимість; *simulo* – робити вигляд, прикидатися) Ж. Дельоза та Ж. Бодрійя³, згідно з якою симулякри, щораз далі відриваючись від відтворення реального, зрештою, стають повністю автономними, відірваними від реальності, яку вони спочатку репрезентували. Як зазначає Ж. Дельоз: «Ми «купаємося» в симулякрах; за допомогою їх ми сприймаємо, мріємо, бажаємо, діємо. Ці фантоми не є реальними і фізичними об'єктами, але вони мають фізичну реальність. Вони дозволяють нам відчувати, сприймати те, що повинно сприйматися, і так, як це повинно сприйматися відповідно до своїх призначень, згідно з тією дистанцією, яку вони долають, і тими деформаціями, які вони зазнають...»⁴.

¹ Додонова В. Методологічні настанови постмодернізму: від поетичного мислення до поетичної раціональності. *Versus*. 2014. № 2. С. 56. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/404/1/1021-2101-1-PB.pdf>.

² Фоменко А. М Гуманізм чи антигуманізм? дискурс постмодерну. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). С. 54–55.

³ Бодрійяр Ж. Симулякри и симуляция / пер. с фр. и вступ. ст. О. А. Печенкиной. Тула: Тульский полиграфист, 2013. 204 с.

⁴ Делез Ж. Лукреций и натурализм. *Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века*. Томск: Водолей, 1998. С. 248.

Використовуючи попередні напрацювання¹, можна виокремити особливості використання симулякрів для формування необхідної свідомості людей в умовах організаційних війн: а) застосовується метод персоніфікації події; для цього подія висвітлюється в контексті долі окремої особистості (жінки, «яка спостерігала за катуванням трирічного хлопчика» або «яка втратила під час бомбардування єдину дитину» тощо); б) візуалізація інформації; якщо до 1990-х років у подачі інформації через ЗМІ переважав вербальний компонент, то поява супутникового телебачення, технологій створення віртуальної реальності відкрили нові можливості впливу на психіку людини за допомогою візуалізованих образів. Такий вплив спирається на чуттєво-емоційний досвід людини, якому вона більше довіряє ніж словам; в) широке використання образів-метафор. Як відомо, метафора є засобом перенесення сенсу з більш знайомого феномена на менш знайомий. г) подача вербальної і візуальної інформації в контексті ціннісних орієнтацій більшості громадян цієї держави. У сучасних ЗМІ найчастішими способами подання політичної інформації є такі фрейми, як «порушення прав людини», «захист прав національних меншин», «національні інтереси», «тероризм», «екстремізм», «екологічна загроза» тощо; д) використання феномену «цапа-відбувайла», коли для каналізації негативної енергії людей, їхньої консолідації довкола вождя використовують образ «ворога», який нібито й є відповідальним за біди, що звалилися на їхні голови. Як правило, як такого «цапа-відбувайла» вибирають будь-який народ, політичну партію або її лідера, державу, релігійну групу тощо.

Симулякри породжують феномен маси. Маси визначаються як мовчазна більшість, чорна дірка, що поглинає соціальне. Маси тяжіють до фізичної та статичної форми, яка є одночасно не-соціальною та над-соціальною. Маси, на думку Ж. Бодріяра, не можуть бути керованими жодною політичною владою. Маси також породжують ілюзії влади². Таким

¹ Требін М.П., Панфілов О.Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2020. № 1 (44). С. 60-61; Требін М.П., Чернишова Т.О. Теорія симулякрів та її реалізація в інформаційній війні. *Науковий семінар харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна агресія РФ проти України» : тези доповідей, 12 грудня 2019 року*. Харків: ХНУПС, 2019. С. 12-18.

² Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. URL: <http://www.anthropology.ru/ru/texts/ baudrill/silent.html>.

чином зумовлюються нові способи осмислення соціальної та політичної реальності, оскільки пропонується власний тип раціональності.

Завдяки напрацюванням М. Сенченка організаційну війну можна представити як систему, що має свою сутність та складові¹. У цілому, як система організаційна війна складається із об'єктів, суб'єктів, органів управління організаційним протиборством, агентів впливу, зацікавлених осіб та соціальних архетипів організаційної війни.

Об'єктами і суб'єктами організаційної війн є держава чи певна організація, що мають об'єкт управління (базис) і суб'єкт управління (надбудову). Базис держави складає економічна, політична, соціальна та духовні сфери суспільства, а надбудову – соціальні інститути. Разом вони складають політекономічну модель держави чи певної організації. Суспільство і влада встановлюють суспільні відносини, які залежать від свідомості населення. Суспільство встановлює владу за допомогою політичного механізму. Влада встановлює механізм функціонування економіки, що визначає виробничі відносини. Обидва механізми мають складну структуру. Надбудова як ціле включає суспільні й економічні відносини, а також відповідні організації – державу, політичні партії, громадські організації. Люди є одночасно елементами надбудови і базису. Організаційні війни направлені на зміну їх свідомості, яка, у свою чергу впливає на розвиток базису і надбудови.

Об'єктами організаційних війн можуть бути надбудова і базис держави чи організації. Організаційні війни в економіці пов'язані з виробничими відносинами, основою яких є проблема захоплення, утримання і використання капіталу. В політиці організаційні війни пов'язані з суспільними відносинами, основою яких є проблема захоплення, утримання і використання влади. Об'єкт управління вирішує завдання самоорганізації управління капіталом і владою. Ним може бути менеджер, президент, міністр, а також комітет, рада. Саме вони є об'єктом інформаційного впливу з боку осіб, які ведуть організаційну війну, метою якої є зміна суспільної свідомості.

Суб'єктами організаційних війн є органи управління організаційним протиборством, мережеві структури, агенти впливу і зацікавлені особи. У

¹ Сенченко М. І. Світова латентна організаційна війна. Київ: ФОП Стебляк О., 2020. С. 259-263.

системі соціальних комунікацій може вестись агресивна і оборонна організаційна війна. Метою агресивної організаційної війни є намагання захопити капітал і владу об'єкта, метою оборонної організаційної війни є захист від захоплення. Метою органів управління організаційним протиборством (центрів) у першому випадку є збереження або примноження капіталу і влади, а в другому – захоплення капіталу і влади об'єкту.

Для виконання планів органу управління (Центру) в умовах ведення організаційної війни використовують виконавців – агентів впливу – окремих людей або мережу осіб, які втілюють у життя такі агресивні плани. Окремих керівників агресивного центру також можна називати виконавцями, оскільки вони очолюють організації, пов'язані з веденням організаційної війни і роблять вплив на об'єкт.

Зацікавлені особи – поняття, що використовується для позначення осіб або груп, без підтримки яких не можна захопити капітал і владу¹. Зацікавлені особи намагаються отримати вигоду від діяльності об'єкта. Вони зацікавлені у веденні або припиненні організаційної війни, в тому або іншому її результаті. Реальними отримувачами вигоди може бути велика група людей, зокрема усі громадяни держави, утримувачі акцій корпорації, або частина колективу організації, усі, хто впливає або може вплинути на об'єкт. Іноді їх корисно класифікувати в залежності від того, які важелі впливу вони мають на об'єкт, чи якими функціями управління ним вони володіють.

Щодо соціальних архетипів організаційних війн, то це образи, уявне віддзеркалення, гранично спрощена модель її ведення в уяві людини, в психіці.

На думку О. Дзьобаня, під соціальним архетипом слід розуміти «ментальну матрицю», праформу, що фіксує і відтворює стереотипи групового досвіду, включаючи типові суспільні реакції². Дійсно, архетип, виражений як своєрідний «стереотип колективного досвіду», існуючи на «нерефлексованому рівні», являє собою спосіб сприйняття зовнішніх

¹ Цыганов В.В., Бухарин С.Н. Информационные войны в бизнесе и политике: Теория и методология. Москва: Академический Проект, 2007. 336 с.

² Дзьобань О. П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2004. № 51. С. 129-131.

впливів і відповіді на них. Це стійкий спосіб колективних реакцій на явища політичної дійсності, що відображають і виражають культурно-цивілізаційну природу і психологічні особливості цього людського співтовариства. Специфічний характер цих рефлексій залежить насамперед від способу світорозуміння і світосприймання, характерного для того чи іншого соціуму, тобто від властивого йому менталітету. У ньому закладені як типові психологічні установки і реакції, так і накопичені всім попереднім розвитком ціннісні орієнтації¹.

Архетипи є тими своєрідними «фундаментальними соціальними константами», які складають стійку і довгострокову основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Про це свідчить глибинний вплив архетипів на загальну спрямованість екзистенціальних процесів у суспільстві, а також їхня безсумнівна стійкість. Сформувавшись протягом тисячоліть, вони зберігають силу свого впливу дійсно в історичних масштабах, принаймні в межах «осьового часу». Однак, якщо фундаментальні фізичні константи, такі, як гравітаційна постійна, постійна Планка, швидкість світла тощо, можуть бути визначені експериментально з досить високим ступенем точності, у тому числі за допомогою математичних обчислень, то соціальні константи не піддаються точним кількісним вимірам. Їхня оцінка має переважно умоглядний характер, а головний вектор їх теоретичного аналізу спрямований на вивчення ціннісних основ, що зв'язують соціум у єдине ціле, що додають йому життєздатності і стійкості, здатності до самозбереження і саморозвитку. Крім того, архетипи часто пов'язуються як з «побутовою культурою соціальної взаємодії», так і зі «звичними цінностями, які не обговорюються», з «писаним правом», а також з ідеологією.

Впровадження соціального архетипу в свідомість людини – це, по суті, програмування її психіки. Отже зміна архетипів здійснює далі вирішальний вплив на наступний вибір системи культурних цінностей і орієнтацій. Так, на думку К. Юнга, людина, володіючи як істота суспільна соціальним інстинктом, набуває вже на примітивній стадії складний набір ритуалів, табу, класифікаційних систем і збереженого первинним колективом знання. Цей

¹ Мостовая И. В. Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. № 4. С. 68-77.

соціальний інстинкт і виражає особливу спрямованість психіки людей на певну сукупність духовних цінностей. Отже, опанування архетипами, надає величезні можливості ведення організаційних війн. За їх допомогою можна ефективно управляти трансформацією соціально-економічних систем. Якщо налагодити генерування і впровадження нових архетипів, можна здійснювати маніпулювання свідомістю, управління людиною і колективами¹.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що елементи організаційних війн, активно запроваджується на сучасному етапі і можуть успішно застосовуватися в будь-якому регіоні, де є істотні економічні і соціальні проблеми, незалежно від етнічного і конфесійного аспекту. Кінцевою метою ведення організаційних війн є послаблення або руйнування національних держав, з перехопленням управління цими державами з боку агресора. При вирішенні таких завдань поєднуються різні технології «м'яких форм» керованого хаосу у сполученні із військовими агресіями (Афганістан, Югославія, Ірак, Лівія, Сирія, Україна). Як наслідок, такі процеси ведуть до концентрації контролю над фінансовими, військовими й інформаційними ресурсами світової спільноти з боку організаторів війни.

До найбільшого ефекту така технологія приводить у мережевих суспільствах, активно включених в глобалізаційні процеси. У мережевих суспільствах значно менше організації і розсудливості і самі вони набагато ближче до хаосу, непередбачуваності і спонтанності, ніж суспільство, засноване на раціональній ієрархії.

Використовуючи мережевий принцип дії організаційна зброя охоплює усі сфери суспільства від освіти, ЗМІ і науки, до економічних і політичних процесів. Зовні загроза національної безпеки від подібної технології на перших етапах її розвитку може не проявлятися, оскільки вона завжди завуальована красивими і праведними гаслами ліберальних цінностей, свободи слова, демократії, толерантності тощо. Коли ж у країні створюються необхідні умови, мережевий принцип ентропії спрацьовує блискавично і призводить до повного краху державності. Протистояти

¹ Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. С. 193.

технології організаційних війн у край складно, комплексних заходів боротьби з цим злом ще не вироблено, що дозволяє рахувати цю технологію однією з глобальних загроз сучасного світопорядку.

1.4. Сучасні гібридні геополітичні конфлікти: військові та комунікативні аспекти

З появою у середині ХХ ст. зброї масового знищення, людство концептуально змінило свої підходи до військової справи. За нових умов, війна з застосуванням усіх наявних сил та засобів стала неможливою, бо це б означало знищення людства, як біологічного виду. Так званий «ядерний клуб» держав, що володіють такою зброєю масового знищення, протягом минулого століття та на початку теперішнього, постійно розширювався. На сьогодні, практично усі провідні геополітичні гравці мають потужні арсенали ядерної зброї. Цей факт став з одного боку значною глобальною загрозою, але з другого боку дав початок новим військовим стратегіям та тактичним рішенням. Перш за все, стало зрозуміло, що класичні війни світового масштабу є більш не можливими й відповідно, потрібно шукати нові засоби та інструменти за допомогою яких військова компонента стане не такою руйнівною. Також стало зрозумілим, що війна має перейти у неофіційну площину, а в якості виконавців військових завдань мають бути сили, що не ототожнюються з конкретною державою й таким чином не дають офіційного приводу опонентам оголошувати відкриту війну.

Отже, відповідно до нових обставин, з'явилися параметри нового виду війн. Вони мали б бути неофіційними та нестандартними, що обумовило їх неконвенційність. Обмеженість в часі та зменшення військової складової, зробило їх менш витратними за підготовкою та наслідками й більш різноманітними за засобами впливу, що характеризує їх як інтегровані та інноваційні. Відповіддю на цей запит стали так звані «гібридні війни», що відповідали усім зазначеним вище параметрам.

Маємо зазначити, що технології гібридних війн пройшли певні етапи свого розвитку. Основні підходи, інструменти та засоби гібридного протистояння, формувалися поступово протягом усієї історії людських війн,

політичних, економічних конфліктів, культурних та інформаційних протистоянь.

Історія дослідження та формалізації у вигляді відповідних видань, теоретико-методологічних основ гібридних конфліктів має досить глибоке коріння. Вперше, ключові стратегії та військові засоби притаманні гібридним конфліктам були розглянуті в V ст. до н.е. китайським військовим стратегом Сунь-Цзи в трактаті «Мистецтво війни»¹. Відомий давньогрецький історик Геродот Галікарнаський, в своїй книзі «Історія» описав окремі прийоми ведення гібридних війн на прикладі скіфо-перської (VI ст. до н.е.) та греко-перських воєн (499-449 рр. до н.е.)². Давньоримські історики Йосип Флавій, Плутарх, Аміан Марцелін, Тит Лівій, Корнелій Тацит в своїх хроніках, при описанні античних війн, неодноразово згадували військові прийоми, які використовували такі полководці, як Олександр Македонський, Гай Юлій Цезар, Ганнібал, Пірр, Марк Аврелій та ін.³

Серед спеціалізованих досліджень часів античності, присвячених суто військовим питанням, де згадуються гібридні інструменти, можемо визначити розробки Ксенофонта Афіського (підручник з військової справи «Кіропедія»), афіського гіпарха Симона, Енея Тактика з Фліунта (перша військова енциклопедія)⁴. Юлій Фронтин, у своїй роботі «Стратегеми», проаналізував досвід найбільш успішних полководців і політиків античності, також згадуючи прийоми та засоби ведення війн, які ми сьогодні відносимо до гібридних⁵.

Аналізуючи досвід військових та політичних конфліктів Середньовіччя й Відродження, Ніколо Макіавеллі у своїй книзі «Государ» (1532 р.), розробив інструкції для політиків щодо того, як використовувати гібридні інструменти здійснення впливу на супротивника⁶. В другій половині XIX ст., великий внесок у вивчення теорії та практики гібридних воєн вніс прусський

¹ Сунь-Дзи Мистецтво війни. Львів: Видавництво «Старого лева», 2015. 112 с.

² Геродот. История. Москва: Академический проект, 2016. 600 с.

³ Аммиан Марцелин. Римская история. Санкт-Петербург: Алетейя, 1994. 560 с.; Корнелій Тацит. Анналы. Київ: Український письменник, 2013. 700 с.; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва: Азбука, 2020. 352 с.; Тит Ливий. Римская история от основания города. Москва: Альфа-книга, 2017. 1296 с.; Флавий Йосиф. Иудейские древности. Иудейская война. Против Апиона. Москва: Альфа-книга, 2011. 1289 с.

⁴ Ксенофонт. Киропедии. Москва: ЁЁ- медиа, 1976. 347 с.

⁵ Фронтин С.Ю. Военные хитрости (Стратегемы). Москва: Белые альвы, 2004. 160 с.

⁶ Макиавелли Н. Государь. Москва: КМ-Букс, 2016. 176 с.

генерал Карл фон Клаузевиц, який написав книгу «Про війну» (1832 г.)¹. В цій роботі, він представив базові підходи для підготовки до успішної війни, при цьому згадувалися інструменти, які сьогодні визначаються як гібридні. Й зокрема, він сформулював головний концептуальний зміст гібридного конфлікту – війна є продовженням політики, але вже іншими засобами.

Значний поштовх до широкомасштабного розвитку технологій ведення гібридних конфліктів дали Перша (1914-1918) та Друга (1939-1945) Світові війни, а також період так званої «Холодної війни» (1946-1990). Саме на основі цих подій, досліджувались гібридні технології, провідними європейськими та американськими експертами, серед яких В. Немет, Ф. Хоффман, Д. Кілаллен, Н. Фрейер, Д. Маккуї, З. Бжезинський². На радянському та пострадянському просторі слід виділити роботи Г. Месснера, Г. Почепцова, Л. Івашова, В. Горбуліна, О. Дугіна, Д. Дубова, І. Панаріна, А. Манойло, Е. Магди³.

В період «Холодної війни», фактично усі провідні військово-політичні конфлікти в світі, так чи інакше були протистояннями США та СРСР. Серед них найбільш відомі: Корейська війна (1950-1953), В'єтнамська війна (1954-1964), війна в Афганістані (1979-1989), війни Ізраїлю з сусідніми

¹ Клаузевиц К. О войне. Москва: Эксмо, 2007. 864 с.

² Nemeth W.J. Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare. Naval postgraduate school. Monterey: Naval Postgraduate School, 2002. 100 p.; Hoffman F.G. Conflict in the 21th Century: Rise of Hybrid Wars. Potomac Institute for Policy Studies. Arlington, VA, 2007. URL: http://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf (дата звернення: 01.05.2021); Freier N.P. Known unknowns: unconventional "strategic shocks" in defense strategy development. Carlisle, 2008. 236 p.; McCuen J.J. Hybrid Wars. *Military Review. Fort Leavenworth, Ks: Combined Arms Center*. March-April 2008. P. 107-113.; Бжезинський З. Велика шахівниця. Київ: Фабула, 2019. 288 с.

³ Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. Москва: Военная мысль, 2004. 243 с.; Поцепцов Г. Из истории понятия гибридной войны в США и России. URL: <http://psyfactor.org/psyops/hybridwar6.htm> (дата звернення: 06.05.2021); Івашов Л.Г. Геополитика русской цивилизации. Москва: Институт русской цивилизации, 2015, 800 с.; Горбулин В. «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша. *Зеркало недели* (23.11.2015). URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya-voyna-kak-klyuchevoy-instrument-rossiyskoj-geostrategii-revansha-.html> (дата звернення: 07.05.2021); Горбулін В.П., Дубов Д.В. Трансформаційний потенціал гібридного світу: виклики для України. *Стратегічна панорама*. 2016. №2. С.3-9. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Str_2016_2_3.pdf (дата звернення: 09.05.2021); Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. редакцією В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.; Дугин А.Г. Геополитика постмодерна. Санкт-Петербург: Амфора, 2007, 384 с.; Панарин И. Н. Гибридная война против России, 1816-2016. Москва: Горячая линия Телеком, 2016. 221 с.; Панарин И.Н. Информационная война и геополитика. Москва: Поколение, 2006. 560 с.; Манойло А.В. Гибридные войны и цветные революции в мировой политике. *Право и политика*. 2015. №7. С. 918 – 929. URL: http://www.nbpublish.com/go_to_article.php?id=33925 (дата звернення: 01.05.2021); Магда Є. Гібрида війна. Вжити і перемогти. Київ: Віват, 2015. 304 с.

арабськими країнами, державні перевороти, партизанські війни й повстання в Латинській Америці та Центральній Африці, а також Південно-східній Азії. Зрозуміло, що усі ці конфлікти були не прямим протистоянням згаданих геополітичних центрів. Було лише декілька випадків прямого політичного протистояння між США та СРСР й ці події фактично ставили світ на грань загибелі, як це було, наприклад, під час Берлінської (1961) і Карибської (1962) криз.

Першим, поняття «гібридна війна» запропонував Ф. Гофман, визначивши, що «гібридні війни мають низку різних режимів ведення війн, в тому числі конвенційні можливості, нерегулярні тактики та формування, терористичні акти, в тому числі не вибіркоче насилля та примус, а також кримінальний безлад»¹. Втім, інноваційний зміст та характер сучасних гібридних протистоянь давно вже вийшов за межі поняття «гібридна війна». На наш погляд, замість цього поняття, слід виділити єдине всеосяжне визначення «гібридний геополітичний конфлікт», яке, в свою чергу, поділяється на два його прояви – «гібридна агресія» і «гібридна війна». Основні аргументи та обґрунтування з цього приводу вже надавалися автором у профільних наукових та спеціалізованих виданнях².

З нашої точки зору, гібридний геополітичний конфлікт можливо розглядати, як протистояння геополітичних суб'єктів (окремі країни або міжнародні альянси), яке проявляється в протиборстві сторін з використанням гібридних стратегій і тактичних рішень політичного, економічного, інформаційно-ідеологічного, культурного, військового характеру³. Це поняття має пряме відношення до питань міжнародної політики й зокрема до протистоянь військово-політичних союзів, економічних альянсів країн та транснаціональних корпорацій.

Гібридну агресію, можна визначити, як інтегрований вплив деструктивного характеру, який атакуюча сторона застосовує по відношенню до своєї жертви, без рівнозначної відповідної реакції⁴. Поняття

¹ Hoffman F.G. Conflict in the 21th Century: Rise of Hybrid Wars. *Potomac Institute for Policy Studies*. Arlington, VA, 2007. p.53.

² Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 105-113.

³ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 107.

⁴ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського*

гібридна війна, являє собою процес відкритого та прямого протиборства між окремими геополітичними суб'єктами, країнами учасницями конфлікту, із використанням інтегрованих інструментів прямого та опосередкованого впливу. При цьому протиборчі сторони усвідомлено та адекватно докладають зусиль для отримання вирішальної переваги¹. У переважній більшості гібридних геополітичних конфліктів, гібридна агресія переходить в гібридну війну, яка може перейти в фазу відкритого військового зіткнення або в заморожений формат, за посередництва міжнародних інституцій.

Аналіз змісту та сутності гібридних геополітичних конфліктів, дозволяє стверджувати, що вони розвиваються за трьома основних векторах: сфера, інструменти та хронологія. У сукупності, поєднуючись, ці вектори формують 3D систему координат, яка дозволяє здійснювати ідентифікацію, оцінювати характер і потенційні напрямки розвитку конкретного геополітичного конфлікту. Основними сферами, де відбуваються досліджувані конфлікти, є такі як: економічна, суспільно-політична, внутрішньодержавна, дипломатична, інформаційна, культурна, військова.

В економічній сфері, основними ознаками гібридних протистоянь є деструктивні дії щодо фінансової системи (ослаблення національної грошової одиниці й блокування фінансових потоків, виведення капіталу), економічні санкції (персональні або секторальні), обмеження або блокування постачання стратегічної сировини (вуглеводні, с/г продукція та ін.), закриття або ліквідація підприємств (що належать представникам бізнесу атакуючої сторони), блокування торгових шляхів (вузлових транспортних майданчиків, морських, сухопутних, повітряних шляхів)². Головна мета дій в цьому напрямку – послаблення економічного потенціалу та перетворення атакваної країни на сировинний додаток і ринок збуту для атакуючої сторони.

У суспільно-політичній сфері, гібридні дії орієнтовані на організацію міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів відкритого формату, штучно створюваних політичних конфліктів, акцій громадянської непокори, а також

національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації». 2018. №13. С. 108.

¹ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації».* 2018. №13. С. 108.

² Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації».* 2018. №13. С. 108.

штучно стимулюється зростання кримінальної активності¹. Головна мета дій атакуючої сторони – атомізація, створення та посилення розколу в суспільстві.

Для внутрішньодержавної сфери, основними ознаками сучасного гібридного конфлікту є деструктивні дії атакуючої сторони проти інститутів державного управління, шляхом блокування діяльності органів влади всіх рівнів, підрив авторитету ключових представників держапарату, стимулювання сепаратизму і насильницької зміни конституційного ладу, а також стимулювання корупційних дій чиновників². Головна мета дій противника – послаблення, блокування або знищення системи державної влади.

В інформаційній сфері, для гібридних конфліктів притаманні дії орієнтовані на активне нав'язування чужих політичних ідей та морально-етичних принципів, захоплення національного інформаційного поля (просування іноземних ЗМІ, взяття під контроль національних), насичення національного інформаційного поля негативною інформацією та дезінформацією (фейки). Продовженням інформаційного напрямку, є кібервійна, яка передбачає розгортання протистоянь в інтернет-просторі. Серед ключових елементів можна відзначити dDos і фішингові атаки, використання технологій OSINT (Open Search Intelligent – збір інформації у відкритих джерелах) і Humint (формування інсайдерських мереж для збирання інформації)³. Головне завдання дій в цьому напрямку – отримання можливості керувати емоційним станом ключових персон (лідери громадської думки) або суспільства в цілому.

В сфері культури, для гібридних протистоянь характерними є гуманітарні агресії, які мають на меті знищення національної спадщини (архітектура, предмети, що мають культурну цінність), прямі або непрямі дії, спрямовані на обмеження мови титульної нації, знецінення національної культури й традицій, нав'язування іноземної масової культури (кіно, література, театр, образотворче мистецтво та ін.), а також негативізація

¹ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 108-109.

² Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 109.

³ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 109.

моральних авторитетів нації (діячі культури, мистецтва, науки)¹. Головна мета атак – показати неспроможність нації до існування та розвитку, відсутність історичного минулого і перспектив на майбутнє.

В дипломатичній сфері, гібридний конфлікт представляє собою дії, що завдають шкоди міжнародному іміджу атакованій стороні шляхом відмови від прямих міждержавних контактів, невизнання офіційного керівництва країни та його представників на переговорах, розрив або ігнорування міждержавних угод, а також ситуативна відмова від визнання міжнародних конвенцій, тиск через міжнародні організації або посередницькі структури, закриття дипломатичних представництв, відкликання послів і консулів². Головна мета такого роду дій – позбавлення противника статусу суб'єктності в міжнародних процесах та нав'язування власного порядку денного.

Для військової сфери, гібридними ознаками конфлікту є залучення приватних військових компаній, терористичні акти, організація партизанського і повстанського руху, надання їм зброї та боєприпасів, проведення військових операцій із примусу до миру або миротворчих операцій³. Головна мета дій в цьому напрямку – ослаблення або ліквідація системи національної безпеки, збройних сил та здатності суспільства чинити опір зовнішній агресії.

Основні інструменти та засоби, які використовуються в рамках гібридних конфліктів, представлені широким спектром доктрин, концепцій і стратегій, серед яких найбільш популярними є: стратегія керованого хаосу, доктрина «М'якої сили», доктрина кольорових революцій, теорія рефлексійного управління, доктрина необмеженої війни, доктрина заколотної війни, доктрина мережево-центричної війни, концепція асиметричної війни.

Концепція асиметричної війни, розроблена у 1975 році Ендрю Маком, передбачає спрямування зусиль атакуючої сторони на здійснення ударів по

¹ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 109.

² Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 109.

³ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 109.

противнику несподіваним засобом й у несподіваному місці¹. Типовими ознаками асиметричного протистояння є: протиставлення технологічних переваг кількісним, атаки на інфраструктуру противника, нанесення ударів у слабо захищені місця, нестандартна тактика, несподівані рішення (що йдуть врозріз з міжнародними конвенціями і гуманітарними принципами). У військових діях дана концепція передбачає використання тактики мобільного ведення війни, використання сил спеціальних операцій або приватних військових компаній.

Стратегія керованого хаосу базується на однойменній теорії розробленій Стівеном Манном у 1992 році². Вона передбачає комплекс дій, спрямованих на занурення атакованої сторони у стан «політичної критичності», яка блокує або знищує його ключові інститути. Серед типових ознак, які є своєрідними маркерами використання даної стратегії, можна виділити: атаки на національну культурну ідентичність, формування в суспільстві стану безвиході, створення тоталітарних ідеологій та культів, атомізація суспільства, концентрація уваги громадськості виключно на матеріальних проблемах, стимулювання корупції, активізація ідейних розколів суспільства, негативізація авторитету державної влади, формування умов для виникнення громадянської війни або нав'язування суспільству її прагнення, стимулювання економічних проблем.

Доктрина «М'якої сили» була запропонована у 1990 р., Джозефом Найєм³. Вона передбачає здійснення з боку атакуючої сторони комплексу дій, що демонструють противнику власні переваги. Такі демонстраційні дії мають на меті здійснення впливу на емоційний стан, мотиваційні рішення лідерів громадської думки та пересічних громадян в суспільстві, що піддається гібридній агресії. В такому випадку у атакуючої сторони з'являється можливість управляти або робити істотний вплив на суспільне життя, економіку, зовнішню і внутрішню політику атакованої сторони.

¹ Mack J. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*. 1975. Vol. 27. No 2. P. 175-200.

² Mann S. Chaos Theory and Strategic Thought. *Parameters (US Army War College Quarterly)*, 1992. Vol. XXII. P. 54-68.

³ Най Дж. «Мягкая сила» и американо-европейские отношения. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/>
<https://www.radiosvoboda.org/a/26795396.html> (дата звернення: 04.05.2021); Nye J. *Soft Power. The Means To Success In World Politics*. New York: PublicAffairs, 2004. 191 p.

Доктрина кольорових революцій була створена у 1993 році, Джином Шарпом¹. Вона передбачає організацію та реалізацію атакуючою стороною масових громадських рухів, метою яких є ненасильницька зміна політичної системи або управлінської еліти суспільства. Як правило, ініціаторами кольорових революцій стають інноватори (10-15% від загального населення), а рушійною силою, яка переймається інноваційними ідеями і здійснює зміни в суспільстві, стає середній клас (50-60% від загальної кількості населення). Слід зазначити, що звичайна кольорова революція не є наслідком виключно впливу ззовні, для її здійснення мають скластися відповідні умови в суспільстві. Типовими прикладами таких революцій можна визначити «Оksamитову революцію» в Чехословаччині (1989), «Бульдозерну революцію» в Югославії (2000), «Революцію троянд» в Грузії (2003), «Революцію тюльпанів» у Киргизстані (2005), «Цегельну революцію» в Молдові (2009), «Жасминову революцію» в Тунісі (2011) та ін.

Теорія рефлексійного управління створена в кінці 60-х рр. ХХ ст., на основі розробок В.Лефевра². У контексті гібридних конфліктів, основні положення цієї теорії, використовуються для формування комплексних інструментів психологічного тиску, які дозволяють впливати на прийняття противником вигідних для атакуючої сторони рішень, внаслідок створення певних ситуацій або демонстрації потенційних загроз. Основними методами досягнення зазначеної вище мети є: відволікання уваги, формування щільного інформаційного потоку, обробка якого потребує значних ресурсів, введення в стан когнітивного дисонансу з блокуванням функції прийняття рішень, виснаження ресурсів противника на рішення малозначущих завдань або фейкових загроз, стимулювання протиріч в середовищі союзників, приспання пильності (зниження напруги або спрямування процесів в прихований формат), провокування до необачних рішень та дій, психологічний тиск і залякування.

Доктрина необмеженої війни створена у 1990-х роках, Цяо Ляном та Сянсуй Ваном на основі принципів необмеженої підводної війни, що мала місце під час Другої світової війни³. Ця доктрина передбачає здійснення

¹ Sharp G. From Dictatorship to Democracy. New Your: New Press, 2012. 160 p.

² Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. Москва: Советское радио, 1973. 158 с.

³ Liang Q. Wan X. Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America. New York: Pan American Publishing Company, 2002. 250 p.

атакуючих дій, які не регулюються тимчасовими рамками (циклічність процесів) або стримуючими принципами (морально-етичні норми або міжнародні конвенції). Зокрема, згідно з цією доктриною навіть припускається обмежене застосування зброї масового знищення – тактичні ядерні заряди або хімічної чи бактеріологічної зброї проти окремих персоналій або локальних зон.

Доктрина заколотної війни була розроблена у 1960-х роках Євгеном Месснером¹. Вона передбачає формування та підтримку активних легальних протестних рухів і підпільних груп, які діють шляхом агресивних агітаційно-пропагандистських кампаній і демонстративних терористичних актів. Дія зазначених суб'єктів направлена на ліквідацію культурних цінностей, моральне (скандали, наклеп, компромати), фізичне (демонстративні замаху) знищення лідерів громадської думки. У більш жорсткій формі можуть здійснюватися терористичні акти, спрямовані на захоплення або знищення об'єктів національної історичної спадщини (історичні та природні заповідники, окремі архітектурні об'єкти) і символічні об'єкти (пам'ятники героям, подіям, об'єкти поклоніння).

Доктрина мережево-центричної війни, представляє собою поєднання американських військових доктрин «Joint Vision 2010» та «Joint Vision 2020»². Вона передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на концентрацію інформаційно-комунікаційних ресурсів атакуючої сторони, необхідних для забезпечення оперативного та ефективного управління військовими операціями (автоматизовані системи управління). Також ключовим завданням атакуючої сторони є блокування і знищення інформаційного потенціалу противника.

Теорія он-лайн мережевої інформаційної війни розроблена та представлена у 2016 році, автором цього дослідження³. Вона передбачає інтегроване використання цифрових, гуманітарних (управлінських) та психотехнологій для координації інформаційних процесів (створення, поширення, пошук контенту) в соціальних он-лайн-мережах з метою атаки

¹ Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. Москва: Военная мысль, 2004. 243 с.

² Joint Vision 2020. URL: <http://pentagonus.ru/doc/JV2020.pdf> (дата звернення: 08.05.2021); Joint Vision 2010. URL: https://www.airforcemag.com/PDF/DocumentFile/Documents/2005/jv_2010_071696.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

³ Курбан О.В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: монографія. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 43-46.

медійних полів противника. Інтегровані інформаційні он-лайн мережеві атаки мають ефект зброї масового враження. До того ж це високоточна зброя, бо ефективність враження та зворотну реакцію можна спостерігати на рівні кожного окремого контакту (користувача соцмереж) в режимі реального часу.

Геополітична теорія стримування, створена Дж. Кеннаном у 1940-х роках, на основі концепції взаємно гарантованого знищення¹. Ця теорія базується на принципі взаємно-гарантованого знищення при здійсненні відкритого військового конфлікту між двома ядерними державами або союзницькими альянсами. Ця обставина є стримуючим фактором також й у економічній та дипломатичній сферах, зокрема у питаннях, які мають відношення до геополітичних процесів.

Гібридний конфлікт, в хронологічному плані традиційно поділяють на декілька етапів. Виходячи з особливостей та специфіки останніх, найбільш резонансних гібридних конфліктів (російсько-грузинський у 2008 р. та російсько-український з 2014 р.), автором було запропоновано, декілька років тому, деяке корегування назв етапів та їх змісту. Мова йде про сегментацію на прихований (латентний), напіввідкритий і відкритий етапи².

Прихований (латентний) етап, на наш погляд, можна співвіднести із типовими ознаками поняття гібридної агресії³. В рамках даного періоду, атакуюча сторона може здійснювати, по відношенню до своєї жертви, впливи економічного, зовнішньо- і внутрішньополітичного характеру, інформаційний тиск, а також тиск в сфері культури. За допомогою засобів «М'якої сили» нав'язується (об'єкту агресії) відмінне бачення його ролі та місця в геополітичних розкладах, формуються вигідні, для атакуючої сторони громадські установки, здійснюються зміни у державній політиці та ін.

Напіввідкритий етап характеризується протистояннями у форматі, відповідному до поняття гібридної війни⁴. В цей проміжок часу, атакуюча

¹ Kennan G. The Sources of Soviet Conduc. *Foreign Affairs*. July 1947. Vol. 25. № 4. P. 566-582.

² Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 111.

³ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 111.

⁴ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 111.

сторона, зазвичай, переходить до демонстративних методів тиску, використовує широкий спектр засобів деструктивного впливу, включаючи й прямий збройний конфлікт. Атакована сторона відповідає на агресію в силу своїх можливостей, симетрично або асиметрично, згідно з діями противника. На цьому етапі зазвичай використовуються інструменти таких гібридних доктрин, як: кольорові революції, стратегія керованого хаосу, рефлексійне управління, заколотна війна.

Відкритий етап протистояння, в рамках гібридного конфлікту, передбачає пряме використання національних збройних сил¹. При цьому, відкрите використання не є синонімом визначенню офіційне. Приміром, в рамках російсько-українського гібридного конфлікту, в 2014 році, перейшовши до третього етапу гібридного протистояння й увівши свої війська до зони конфлікту на Донбасі, РФ так й не визнала офіційно свою присутність. У разі якщо атакуюча сторона не має вирішальної переваги, збройні сутички мають локальний характер. Вони здійснюються переважно у вигляді диверсійних дій, мобільних бойових зіткнень, з використанням сил спеціальних операцій або локальних військових операцій з обмеженим використанням авіації та артилерії. Досить часто, такі форми збройного протистояння мають вигляд операцій примусу до миру або миротворчих операцій. При цьому, найбільш популярною формою тактичних рішень є використання засобів мережево-центричної та асиметричної війн. На додаток до чисто військових методів використовуються інструменти доктрини необмеженої війни й теорії рефлексійного управління. Також продовжують активно, але вже вибірково (з метою економії ресурсів), використовуватися гібридні технології властиві латентному етапу, як то: керований хаос та заколотна війна.

Як свідчать представлені вище теоретико-методологічні характеристики, сучасні гібридні геополітичні конфлікти слід розглядати у трьох основних площинах – сфера реалізації (економіка, політика, культура, дипломатія, інформаційна сфера та ін.), інструменти (теорії, стратегії, концепції, доктрини) та хронологія розгортання процесів (етапи). В сукупності, ці три вектори формують своєрідну тривимірну 3D модель. Така

¹ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 111.

універсальна система координат дозволяє робити оцінку і визначати характеристики міжнародних конфліктів у будь-який момент їх існування, а також здійснювати прогноз подальшого їх розгортання або згортання.

Саме, в форматі таких трьох векторних моделей, сьогодні здійснюється розробка національних військових доктрин провідних країн світу. Такими є російська військова доктрина (на основі «Доктрини Герасимова»), військова доктрина США (на основі «Стратегії національної безпеки США», «Стратегії національної оборони США» і «Національна військова стратегія США») та військова доктрина Китаю (на основі «Концепції життєвого простору і стратегічних кордонів» та геополітичної програми «Один пояс – один шлях»).

Військова доктрина РФ представляє основні положення військової політики та підходи з військово-економічного забезпечення потреб оборони країни (пункти I.1 та I.2.). Ці положення визначаються на основі відповідного аналізу військових загроз, що складають небезпеку Російській Федерації та її союзникам. Доктрина створена на основі «Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку Російської Федерації», «Стратегії національної безпеки Російської Федерації», а також окремих положень «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації», «Морської доктрини Російської Федерації», «Стратегії розвитку Арктичної зони Російської Федерації та забезпечення національної безпеки»¹.

Серед елементів, які можна віднести до інструментів гібридних геополітичних конфліктів, зазначених у російській військовій доктрині, можна визначити наступні.

В пункті I.5 визначено, що перед застосуванням військових інструментів тиску на противника передбачено використання таких засобів, як політичні, дипломатичні, правові, економічні, інформаційні інструменти². Це відповідає усім зазначеним нами вище сферам, які використовуються у гібридних геополітичних протистояннях, в першу чергу для латентного та напіввідкритого етапу, а також повністю відповідають формату гібридних

¹ Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

² Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

агресій. Цей пункт також відповідає функціоналу таких інструментів гібридних конфліктів, як асиметрична війна, геополітична теорія стримування та доктрина «М'якої сили».

В пункті I.8, визначені основні види військових загроз, які РФ розглядає, як такі, що потребують відповіді. Серед цих викликів, до формату гібридних агресій можуть бути віднесені військова небезпека та військова загроза. Для формату гібридної війни більш відповідними є такі види, як локальна війна, регіональна війна, великомасштабна війна. Також цікавим є визначення поняття «неядерного стримування» (I.8.н), що подається, як «комплекс зовнішньополітичних, військових і військово-технічних заходів, спрямованих на випередження агресії проти Російської Федерації неядерними засобами»¹. Це поняття відповідає раннім стадіям гібридних геополітичних конфліктів та геополітичній теорії стримування.

Серед стратегічних гібридних загроз для РФ, в військовій доктрині визначено трансформацію геополітичної карти світу із посиленням наявних та появою нових центрів впливу (II.9-10). Тактичний рівень гібридних загроз, визначено у пункті II.12, серед яких: посиленням небезпек на дипломатичному рівні (порушення угод, територіальні претензії), інформаційному напрямку, внутрішньополітичному. Серед військових гібридних загроз (II.14) визначаються диверсійна активність та створення незаконних збройних формувань на території РФ².

Визначаючи характер та специфіку сучасних військових конфліктів, російська військова доктрина зазначає важливу роль саме невійськових інструментів та засобів, серед яких: політичні, економічні, інформаційні та інші цивільні засоби здійснення впливу(II.15.a)³.

Серед інструментів притаманних сучасним гібридним війнам, згадуються високоточна зброя, засоби радіоелектронної боротьби, безпілотні пристрої та різноманітна робототехніка (II.15.б). Також

¹ Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

² Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

³ Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

згадуються площини, в яких зазвичай відбуваються гібридні протистояння, зокрема інформаційна та нетрадиційні для війн географічні точки. Ці визначення відповідають таким інструментам, як мережево-центрична війна, необмежена та асиметрична війна, що є типовими для гібридних конфліктів¹.

Серед положень «військової політики РФ», визначається низка речей, що мають ознаки гібридних інструментів та підходів (Ш.17-21)². В них чітко проглядається такий інструмент, як теорія геополітичного стримування.

Положення пов'язані з такими формами військових гібридних інструментів, як операції примусу до миру та миротворчі операції, також розглядаються російською військовою доктриною (Ш.22-31). При цьому, в якості міжнародної організації, мандат якої може бути підставою для застосування миротворців, є ОДКБ (Організація договору з колективної безпеки), яка діє в рамках угоди між країнами СНД. Щодо операцій із примусу до миру, то тут для ЗС РФ передбачено використання високоточної зброї та зброї масового знищення у разі коли існує пряма загроза³.

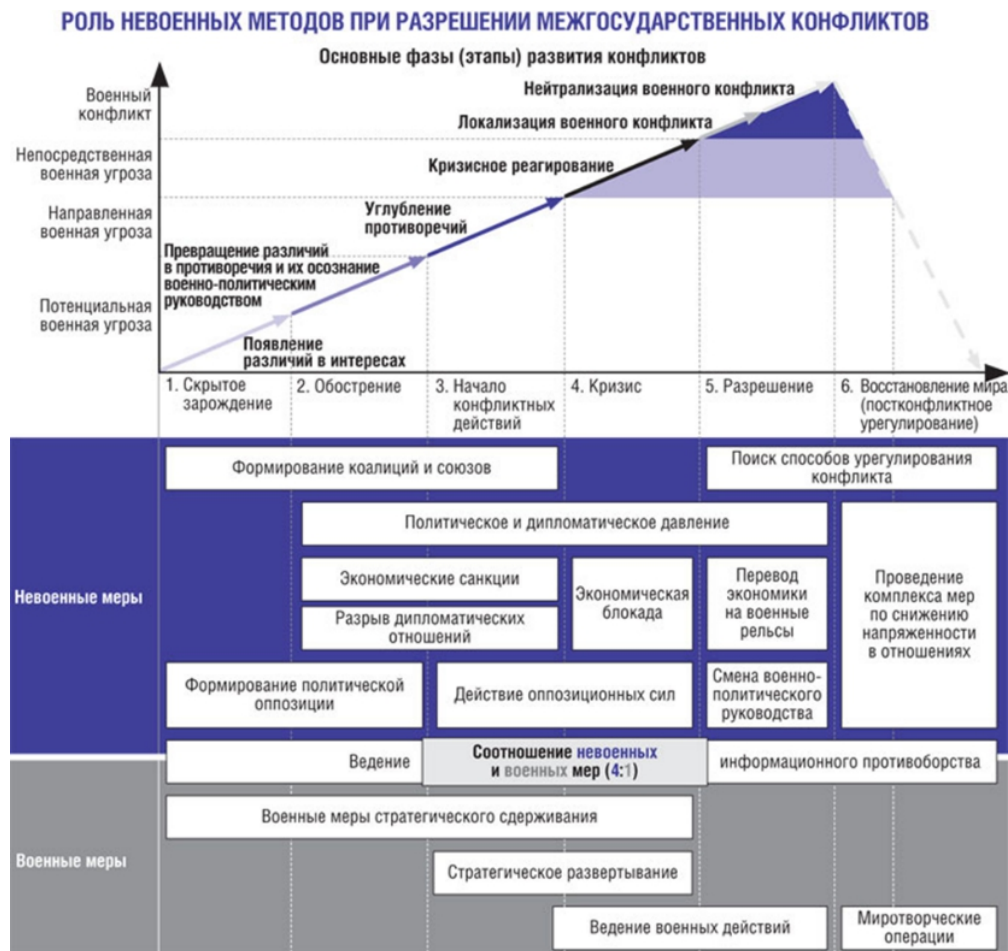
Базові аспекти військової доктрини РФ, спираються на методологічну основу, яка визначається, як «Доктрина Герасимова» (мал. 1.)⁴. Її основні положення було розроблено групою експертів Генерального штабу ЗС РФ, на чолі з його начальником, генералом В. Герасимовим. Вона є ключовим шаблоном для планування військово-політичних операцій усіх рівнів, а також військових кампаній, які спрямовані на захист інтересів РФ.

¹ Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

² Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

³ Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 02.05.2021).

⁴ Силли Б. Определение современного российского конфликта: как Кремль развязывает войну. Центр исследований по вопросам России и Евразии. Научно-исследовательский доклад №15 (2018). URL: <https://freerussiahouse.org/wp-content/uploads/2019/01/ContemporaryConflict-Ru.pdf> (дата звернення: 06.05.2021).

Малюнок. 1. Графічне зображення концепції «Доктрина Герасимова»¹

Аналіз цієї схеми чітко визначає долю та роль військових засобів й інструментів у сучасних гібридних конфліктах, так як це бачить керівництво РФ. Як свідчить це зображення на інфографіці доктрини, військові засоби складають лише четверту частину загальних зусиль, а до військових дій справа доходить тільки на фінальній стадії. При цьому, безпосередньо військові дії тривають дуже короткий період.

Зазначена доктрина була створена на основі досвіду російсько-грузинської війни 2008 року та була презентована у першій редакції у 2012 році. В 2015 році, після закінчення першої гострої, військової фази російсько-українського гібридного конфлікту, Генштаб ЗС РФ, представив другу редакцію цієї доктрини, яка враховувала досвід військово-політичної операції «Русская весна» (захоплення Криму, військові дії на Донбасі).

Військова доктрина Китаю останнім часом, а саме на початку XXI ст., зазнала концептуальних змін й перейшла від задекларованого ще

¹ Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер* (26 февраля 2013). URL: <https://vpk-news.ru/articles/14632> (дата звернення: 10.05.2021).

Мао-Дзедуну принципу «народної війни» (тотальна мобілізація населення для військових потреб) до принципу «активної оборони», який складається з класичних підходів, притаманних гібридним геополітичним конфліктам¹.

В 2019 році Інформаційне бюро Державної Ради Китайської народної республіки видало білу книгу «Національна оборона Китаю в новій ері», в якій були визначені пріоритетні напрямки та основні положення Концепції «Життєвого простору та стратегічних кордонів»². Аналіз цього тексту дозволяє вести мову про системну орієнтацію зовнішньої та військової політики КНР на нові підходи та засоби у геополітиці. Він є в цілому декларативним й лише загальними рисами визначає сили та засоби, якими керівництво Китаю вирішує військові та військово-політичні завдання. Попри загальну декларативність китайської військової доктрини, все ж таки можна визначити основні напрямки та інструменти, які мають ознаки гібридних технологій.

У другому розділі нової редакції китайської військової доктрини зазначається, що «Військово-стратегічні орієнтири нової ери базуються на принципах захисту, самооборони та реагування після отримання удару, а також активну оборону»³. Ця декларація військових намірів та пріоритетів КНР, в принципі виглядає достатньо мирно, але подальша конкретизація положень «активної оборони» не залишає сумнівів про наявність прихованих агресивних інструментів та засобів. Зокрема, визначення зони інтересів КНР, яка виходить далеко за межі самої країни та прилеглих територій. Наступний, третій розділ «білої книги» та нової редакції китайської військової доктрини визначає параметри та специфіку військово-політичних зусиль КНР із захисту своїх інтересів за кордоном⁴.

Серед типових для гібридних конфліктів військових інструментів визначається концепція мережево-центричної війни, що подається, як

¹ Военная доктрина и вооруженные силы Китая (справка). *Отечественные записки*. 2008. №3. URL: <https://strana-oz.ru/2008/3/voennaya-doktrina-i-vooruzhennye-sily-kitaya> (дата звернення: 08.05.2021).

² China's National Defense in the New Era. *The State Council The People's Republic Of China*. URL: http://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201907/24/content_WS5d3941ddc6d08408f502283d.html (дата звернення: 01.05.2021).

³ China's National Defense in the New Era. *The State Council The People's Republic Of China*. URL: http://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201907/24/content_WS5d3941ddc6d08408f502283d.html (дата звернення: 01.05.2021).

⁴ China's National Defense in the New Era. *The State Council The People's Republic Of China*. URL: http://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201907/24/content_WS5d3941ddc6d08408f502283d.html (дата звернення: 01.05.2021).

поєднання сучасних систем зв'язку та високоточної зброї. Декларується використання кіберпідрозділів та сил інформаційно-психологічних операцій, що спрямовані на забезпечення інформаційної компоненти. Ядерні сили, точніше їх наявність, розглядаються, як елемент концепції стримування, що також є складовою сучасних гібридних конфліктів¹.

Більш детально, міжнародні інтереси Китаю та гібридні засоби їх досягнення, представлені у геополітичній концепції, міжнародного транспортно-логістичного проекту «Один пояс – один шлях», яка є по суті заявкою на створення китайського центру світового впливу. Вперше, вона була представлена восени 2013 року, головою КНР, Сі Цзинпінем, під час його публічного виступу в Астані². В 2015 році, концептуальні положення цієї геополітичної ініціативи було викладено у документі «Перспективи та дії із спільного створення Економічного поясу Шовкового шляху та Морського Шовкового шляху XXI століття» (скорочена назва «Перспективи та дії»)³.

За своєю суттю ця концепція є спробою КНР посісти ключові позиції на теренах Європи, Південної та Східної Азії, Близького Сходу та північних регіонів Африки. На думку деяких міжнародних експертів, в якості сфер, де китайським керівництвом планується отримати переваги, визначаються економічна, безпекова та гуманітарна⁴. Також, навколо цього геополітичного проекту формується нова китайська дипломатична доктрина⁵.

Попри декларації керівництва Китаю про рівноправне партнерство та вигідні умови інвестиційних пропозицій КНР, у вже запущених проектах

¹ China's National Defense in the New Era. *The State Council The People's Republic Of China*. URL: http://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201907/24/content_WS5d3941ddc6d08408f502283d.html (дата звернення: 01.05.2021).

² Засядько Н., Решетняк В. Новый Шелковый путь: Китайский мегапроект теряет конкретику и актуальность для Украины. URL: https://cfts.org.ua/articles/novyy_shelkovyy_put_kitayskiy_megaproekt_teryaet_konkretiku_aktualnost_ukrainy (дата звернення: 11.05.2021).

³ Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию пояса шелкового пути и морского шелкового пути XXI века. URL: <https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/t1254925.shtml> (дата звернення: 01.05.2021).

⁴ Денисов И.Е. Поднебесная смотрит на Запад. *Контуры глобальных трансформаций*. 2016. Вып. 6. Том 9. С. 22. URL: https://mgimo.ru/upload/iblock/855/elibrary_29197952_17863137.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

⁵ Денисов И.Е. Поднебесная смотрит на Запад. *Контуры глобальных трансформаций*. 2016. Вып. 6. Том 9. С. 33. URL: https://mgimo.ru/upload/iblock/855/elibrary_29197952_17863137.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

спостерігається достатньо жорсткий економічний, політичний та інформаційний пресинг. Китайська стратегія «Перспективи та дії» була обережно сприйнята в Європі, приховано негативно у США та із стриманою тривогою у РФ. Особливо велике занепокоєння цим фактом проявляють профільні російські експерти. Так, на думку провідного фахівця із міжнародних інвестицій, генерального директора російської компанії «Супутник – управління капіталом», О. Лосева, цей проект є спробою створення «загальносвітового менеджменту» на чолі з Китаєм¹. Також, російські експерти вважають, що «реалізація концепції «Один пояс – один шлях», призведе до гегемонії Китаю в регіоні, що поставить РФ у залежне від КНР положення»².

Оцінюючи військові аспекти концепції «Один пояс – один шлях», слід визначити перш за все безпекову складову, на якій наголошує КНР і яка може стати приводом для посилення китайської військової присутності в різних регіонах Європи, Азії та Північної Африки. Окремі фахівці навіть припускають можливість виникнення в зонах реалізації цього проекту конфліктних ситуацій, зокрема кольорових революцій, екстремізму та тероризму³. Цей фактор, безпекових проблем, може бути використаний з боку КНР, як можливість їх військової присутності в зонах найбільших інфраструктурних вузлів проекту «Один пояс – один шлях», що призведе до потенційного втручання їх силовиків у геополітичні процеси в зазначених регіонах.

Військова доктрина США представлена в кількох ключових документах, вже згаданих вище, та визначає такі потенційні загрози, як: традиційні військові (повномасштабні військові дії на землі, в повітрі та морі), іррегулярні (тероризм, партизанські рухи, організована злочинність),

¹ Симонова А.И. «Один пояс – один путь», как глобальный китайский экономический проект. *Восточная аналитика*. 2017. № 3. С. 52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odin-poyas-odin-put-kak-globalnyu-kitayskiy-ekonomicheskiy-proekt/pdf> (дата звернення: 08.05.2021).

² Симонова А.И. «Один пояс – один путь», как глобальный китайский экономический проект. *Восточная аналитика*. 2017. № 3. С. 53. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odin-poyas-odin-put-kak-globalnyu-kitayskiy-ekonomicheskiy-proekt/pdf> (дата звернення: 08.05.2021).

³ Денисов И.Е. Поднебесная смотрит на Запад. *Контуры глобальных трансформаций*. 2016. Вып. 6. Том 9. С. 30. URL: https://mgimo.ru/upload/iblock/855/elibrary_29197952_17863137.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

катастрофічні (поширення та використання зброї масового знищення), підривні (інноваційні технології, кібервійни, кіберзлочинність та ін.)¹.

Одним з базових тактичних положень дій ЗС США є створення єдиного інформаційного простору із забезпеченням високої ефективності управління системами ведення вогню та високої точності враження об'єктів та живої сили противника². Це положення відповідає концепції мережево-центричної війни, що є однією з базових в сучасних гібридних війнах. Ефективність цього інструменту американські військові продемонстрували 7 лютого 2017 року в Сирії біля Дейр-аз-Зора під час боєзіткнення із російськими найманцями так званої «Приватної військової компанії Вагнера»³. З російського боку в цьому боєзіткненні брало участь дві батальйонно-тактичні групи (800-1000 осіб) із приданою бронетехнікою та артилерією. Нафтогазове підприємство, що було ціллю російських найманців, захищав загін курдських повстанців, за підтримки групи американських військових радників (до 30 осіб). Російські сили зустріли на підході до річки Євфрат та в момент підготовки до переправи. За свідченням голови командування ПВС Центрального командування США, генерал-лейтенанта Джефрі Херігана, які він представив на брифінгу 13.02.2017 в Ель-Удейді (Катар), в ході відбиття російської атаки з американського боку були задіяні усі наявні сили та засоби артилерійського вогню та авіації, які протягом трьох годин вели потужний вогневий бій. З американського боку були задіяні безпілотники MQ-9, ударні вертольоти AH-64, багатоцільові винищувачі F-22A, винищувачі-бомбардувальники F-15E, «Ганшипі» AC-130 та стратегічні бомбардувальники B-52⁴. В результаті американського удару, наступальна група росіян була вщент розбита. Точних даних щодо втрат росіян досі немає, але достеменно відомо, що вони майже повністю втратили усю техніку та кілька сотень вбитими та втричі більше пораненими. Інформаційний ефект від цього боєзіткнення був вражаючим, адже вперше

¹ Основные положения военных доктрин США и КНР. URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/524/osnovnye-polozheniya-voennyh-doktrin-ssha-i-knr-9298> (дата звернення: 01.05.2021).

² Основные положения военных доктрин США и КНР. URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/524/osnovnye-polozheniya-voennyh-doktrin-ssha-i-knr-9298> (дата звернення: 01.05.2021).

³ Gibbons T. How a 4-Hour Battle Between Russian Mercenaries and U.S. Commandos Unfolded in Syria. *The New York Times* (May 24 2018). URL: <https://www.nytimes.com/2018/05/24/world/middleeast/american-commandos-russian-mercenaries-syria.html> (дата звернення: 01.05.2021).

⁴ Щербаков В. Бойня под Дейр-эз-Зором – измена или самонадеянность. *Независимое военное обозрение* (22.02.2018). URL: https://nvo.ng.ru/wars/2018-02-22/1_985_siria.html (дата звернення: 01.05.2021).

наочно стало зрозумілим, наскільки ефективною може бути тактика мережево-центричної війни.

Серед інших гібридних інструментів у військовій доктрині США можна визначити мобільні експедиційні військові підрозділи, що складатимуть загальну чисельність у понад 200 тис. військовослужбовців.

В основу конструкції національної військової доктрини США закладається концепція «всеосяжного стримування», яка складається з трьох компонентів¹:

1. Наступальний компонент – засоби повітряного та космічного нападу на основі зброї масового знищення та інших потужних інноваційних засобів;

2. Оборонний компонент – глобальна система протиракетної та протиповітряної оборони, а також в перспективі створення системи проти космічної оборони;

3. Інфраструктурна система розробки та виробництва ядерної зброї.

Ці положення мають характерні риси концепції геополітичного стримування, що втілюється у згаданій вище концепції «всеосяжного стримування». Безпосередньо елементи доктрини асиметричної війни простежуються у представлених вище принципах отримання перемоги над противником шляхом використання переваг у інноваційних технологіях, передусім через створення глобальної системи протиракетної оборони.

Також американська сторона активно використовує технології характерні доктрині «М'якої сили» та концепції рефлексійного управління, але ці інструменти більш характерні для площини міжнародних відносин й не презентуються у офіційних національних доктринах чи концепціях. Останні два інструменти в діях США можна дослідити на прикладі їх геополітичного протистояння із основними противниками – РФ, КНДР, КНР та Іраном. Особливо наочно це проявляється у конфлікті із Росією.

Порівняльна оцінка національних військових доктрин трьох провідних сучасних центрів світової політики – США, РФ та КНР, свідчить про те, що гібридні технології реалізації геополітичних протистоянь є невід'ємною частиною їхніх стратегічних та тактичних рішень. Для того, щоб це було

¹ Основные положения военных доктрин США и КНР. URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/524/osnovnyye-polozeniya-voennyh-doktrin-ssha-i-kr-9298> (дата звернення: 01.05.2021).

наочно зрозуміло, пропонуємо розглянути їх у вигляді порівняльної таблиці (табл. 1). Результати проведеного нами аналізу свідчать, що гібридні технології є сьогодні популярним засобом реалізації зовнішньополітичних завдань, провідними геополітичними гравцями світу. Відповідно до результатів порівнянь слід визначити низку спільних елементів національних стратегій США, КНР й РФ та добірки досліджуваних гібридних інструментів.

Перш за все, маємо відзначити, що в усіх розглянутих національних військових доктринах, безпосередньо військові компоненти складають незначну частку загальних зусиль. При цьому, як свідчить досвід крайніх двох десятиліть, не кожен геополітичний конфлікт призводить до військового зіткнення. А безпосередньо бойові дії, в переважній більшості випадків здійснюються не офіційно, із застосуванням приватних військових компаній (серед останніх – Донбас з 2014 р., Сирія з 2015 р., Судан в 2017 р., Центральна африканська республіка з 2018 р.), підрозділів ССО без ідентифікації (2014 р. – Крим), терористичних або повстанських кампаній («Інтифада» від Хамас, Хезболла, атаки ІДІЛ проти США та ЄС, діяльність «Народної міліції ЛНР», «Армії ДНР» та ін.). Прямі та офіційно визнані атакуючою стороною, військові операції, є скоріш винятковими, як, наприклад, російські «миротворці» в Абхазії (1994-2008 р.), Придністров'ї (Оперативна група ЗС РФ з 1995 р.) або операція примусу до миру під час російсько-грузинської п'ятиденної війни (2008 р.).

Разом з тим, маємо відзначити той факт, що саме військовий компонент сучасних геополітичних конфліктів характеризується найбільшим різноманіттям інструментів, які там застосовуються (США – 6, КНР – 5, РФ – 7). При цьому майже усі вони відносяться до категорії неконвенційних та не регулюються міжнародними нормативно-правовими актами. В цьому плані, для військового компоненту конфліктів, універсальними є «асиметрична війна» (РФ, США, КНР), «керований хаос» (РФ та США), «рефлексійне управління» (РФ та США), «необмежена війна» (РФ та КНР), «заколотна війна» (РФ та США), «он-лайн мережева війна» (РФ, КНР, США), «мережево-центрична війна» (КНР та США) «геополітичне стримування» (РФ, КНР, США).

Російсько-українське протистояння (1991 р. – до тепер), чергову гостру фазу якого ми переживаємо зараз, має усі ознаки гібридного геополітичного конфлікту та може бути розглянуто у трьохвимірному форматі. В цьому конфлікті, представлені практично усі типові сфери протистоянь, переважна більшість гібридних інструментів та основні етапи розгортання процесів. На нашу думку, це протистояння розпочалося одразу із набуттям Україною незалежності у 1991 році, та пройшло усі три базові фази, що є типові для гібридного геополітичного конфлікту, які виділяє автор даного дослідження. У попередніх роботах, історія цього протистояння вже розглядалася нами з точки зору інформаційного аспекту¹. Тож зараз пропонуємо поглянути на цей конфлікт саме з позиції оцінки використання типових гібридних технологій протиборства.

Перший, латентний етап російсько-українського геополітичного протистояння мав місце в проміжок часу з 1991 р. до кінця 2013 року (початок Євромайдану). В цей період, конфлікт відбувався в форматі цілеспрямованої гібридної геополітичної агресії, що здійснювалась з боку РФ.

Переважна більшість агресивних дій проти України, в цей період, здійснювалась невійськовими засобами впливу. Єдиний випадок, коли загострення російсько-українського геополітичного протистояння ледь не призвело до військового зіткнення, були події навколо коси Тузла (2003 р.)².

¹ Курбан О.В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: монографія. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 259-338

² Гапеева О.Л. Інформаційно-пропагандистська компанія Росії проти України під час конфлікту на острові Коса Тузла у 2003 році. *Військово-науковий вісник*. 2016. №25. С. 266-281. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vnv_2016_25_22.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

Табл. 1. Порівняльні характеристики національних доктрин та гібридних технологій

Країна	Економічна сфера	Дипломатична сфера	Інформаційна сфера	Культурна сфера	Військова сфера	Суспільно-політична сфера	Внутрішньо-державна сфера
Росія	1. «М'яка сила»	1. «М'яка сила» 2. Рефлексійне управління 3. Геополітичне стримування	1. «М'яка сила» 2. Керований хаос 3. Рефлексійне управління 4. Необмежена війна 5. Он-лайн мережева війна	1. «М'яка сила» 2. Он-лайн мережева війна	1. Асиметрична війна 2. Керований хаос 3. Рефлексійне управління 4. Необмежена війна 5. Заколотна війна 6. Он-лайн мережева війна 7. Геополітичне стримування	1. Керований хаос 2. Кольорові революції. 3. Необмежена війна 4. Заколотна війна 5. Он-лайн мережева війна	1. «М'яка сила» 2. Керований хаос 3. Кольорові революції 4. Рефлексійне управління 5. Необмежена війна 6. Заколотна війна 7. Он-лайн мережева війна
Китай	1. «М'яка сила»	1. «М'яка сила» 2. Геополітичне стримування.	1. Он-лайн мережева війна.	1. «М'яка сила» 2. Он-лайн мережева війна	1. Асиметрична війна 2. Необмежена війна 3. Мережево-центрична війна 4. Он-лайн мережева війна 5. Геополітичне стримування	1. Необмежена війна 2. Он-лайн мережева війна	1. Необмежена війна 2. Он-лайн мережева війна
США	1. «М'яка сила»	1. «М'яка сила» 2. Рефлексійне управління 3. Он-лайн мережева війна 4. Геополітичне стримування	1. «М'яка сила» 2. Рефлексійне управління 3. Он-лайн мережева війна	1. «М'яка сила» 2. Он-лайн мережева війна	1. Асиметрична війна 2. Керований хаос 3. Рефлексійне управління 4. Мережево-центрична війна 5. Он-лайн мережева війна 6. Геополітичне стримування	1. Керований хаос 2. Кольорові революції 3. Рефлексійне управління 4. Он-лайн мережева війна	1. «М'яка сила» 2. Керований хаос 3. Кольорові революції 4. Рефлексійне управління 5. Он-лайн мережева війна

Цей інцидент був своєрідною спробою перевірки російською стороною готовності ЗСУ дати збройну відсіч, а політичного керівництва України піти на рішучі кроки щодо захисту територіальної цілісності та суверенітету країни. В цьому разі, російською стороною використовувався такий інструмент гібридного впливу, як концепція рефлексійного управління поведінкою противника у військовій сфері. Для посилення військового компонента цього конфлікту, російською стороною також було застосовано у інформаційній та дипломатичній площинах такі гібридні інструменти, як технологія керованого хаосу, асиметрична війна, «м'яка сила». З українського боку, в якості протидії, використовувалися переважно заходи стримування. На момент цього інциденту, на озброєнні керівництва РФ ще не було «Доктрини Герасимова», тому оцінювати зазначені події можна лише за загальними параметрами, поза межами запропонованої вище тривимірної моделі.

З нашої точки зору, черговою спробою російського агресора, перевірити готовність українських силових структур, протягом цього періоду було здійснення низки гучних терактів, які можна віднести до військового компоненту гібридних дій. Мова йде про вибухи на військових складах біля м. Бахмут (2003 р.), с. Новобогданівка (2004, 2005, 2006 рр.), м. Лозова (2008 р.), а також вибух на зупинці громадського транспорту у м. Дніпро (2013 р.). В цих випадках головною метою, в першу чергу, була перевірка готовності українських силовиків щодо дій у критичних ситуаціях та реакції суспільства та такі події. За типовими ознаками мети та специфіки реалізації, ці теракти можна віднести до таких гібридних інструментів, як асиметрична війна, заколотна війна, керований хаос.

Другий етап російсько-українського протистояння, який визначається як напіввідкритий, мав місце у проміжок часу від кінця лютого 2014 року до закінченням Євромайдану та захоплення Криму. Він пов'язаний з початком протистояння на Донбасі й тривав до серпня 2014 року, до моменту входу п'яти батальйонно-тактичних груп ЗС РФ, через тимчасово непідконтрольні Україні ділянки державного кордону на південному сході (24.08.2014 р., в районі населених пунктів Берестове та Кузнецове-Михайлівка)¹. Цей етап можна визначити, як перехідний від

¹ Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 року.

гібридної агресії безпосередньо до гібридної війни.

Російська військово-політична операція в Україні, в першій половині 2014 р., що отримала кодову назву «Русская весна», готувалась протягом тривалого часу й цілком вкладається у параметри геополітичного конфлікту визначені в «Доктрині Герасимова». На думку багатьох експертів, підготовка до її реалізації розпочалася одразу після закінчення російсько-грузинської війни 2008 року, й безпосереднє планування дій відбувалося з врахуванням цього досвіду.

Військовий компонент операції розпочався з незаконного переміщення 5-6 тис російських військових (підрозділи Сил спеціальних операцій ЗС РФ) на територію Автономної республіки Крим, які діяли разом із розташованим там, згідно російсько-української угоди 1997 року, офіційним контингентом ЗС РФ (15 тис військових)¹. Зазначені сили захопили ключові урядові та інфраструктурні об'єкти півострова й заблокували підрозділи ЗСУ у місцях їх постійного розташування. Прикриттям цих дій стали спеціально організовані протестні виступи проросійських сил в ключових населених пунктах півострова (гібридні інструменти – керований хаос, асиметрична війна, рефлексійне управління, заколотна війна). На цьому етапі, російська сторона використовувала також сили приватних військових компаній (ПВК Вагнера) та російські воєнізовані громадські об'єднання (ветеранів спецслужб, козацьких організацій тощо). Зазначені дії супроводжувалися активною інформаційною кампанією, мета якої була – представити світовим ЗМІ, саме російське бачення ситуації. Для цього залучався широкий спектр інформаційних інструментів. Детально ця сторона російської військово-політичної операції була представлена в дослідженні Т. Березовця, де він буквально по днях описав увесь перебіг подій². Оцінюючи згадані події, Посол США в НАТО, Дуглас Л'ют висловив офіційну думку про те, що окремі, саме кадрові підрозділи ЗС РФ з'явилися на Донбасі ще в квітні 2014 року, а повномасштабне вторгнення відбулося вже в серпні³. За

URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/> (дата звернення: 01.05.2021).

¹ Балюк В. «Український кризис» - гражданская или гибридная война. *Wshod Europy*. 2015. №1. С.23 URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/download/2420/1774> (дата звернення: 03.05.2021).

² Березовец Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Стар Паблішінг, 2015. 392 с.

³ Войска РФ на Донбассе выполняют командную роль. *Українська правда* (05.02.2015). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2015/02/5/7030494/> (дата звернення: 07.05.2021).

офіційними даним СБУ, на початку протистоянь на Донбасі, було затримано 23 офіцера російських спецслужб, а загальна кількість озброєних сепаратистів складала близько 1 тис осіб¹. В середині червня, на боці сепаратистів воювали вже близько 20 тис бойовиків, переважна більшість яких були найманцями з РФ². Місцеве населення, після початку активних бойових дій особливо не виявляло бажання ставати до лав незаконних збройних формувань, тому переважна більшість бойовиків вербувалася через «Приватну військову компанію Вагнера» та інші російські недержавні мілітарні організації. Станом на січень 2015 року, за офіційним повідомленням секретаря РНБО України, О. Турчинова, чисельність кадрових російських військових складала 8,5 тис осіб, що входили до угруповання незаконних збройних сил ЛДНР, загальною чисельністю 36,5 тис. осіб³. Згідно з даними оприлюдненими американським генералом Беном Годжесом, в березні 2015 року, саме кадрових російських військовослужбовців на Донбасі було вже близько 12 тис осіб⁴.

Згідно даних британського Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень, починаючи з серпня 2014 року, в Україні перебували військовослужбовці 55-ти військових частин ЗС РФ, серед яких найбільше всього було представників 17-ї, 18-ї, 23-ї мотострілкових бригад, 247-го та 104-го гвардійських десантно-штурмових полків, 331-й та 137-й гвардійські полки ПДВ, 2-га бригада спецназу⁵.

Третій етап російсько-українського протистояння повністю відповідає критеріям поняття «гібридна геополітична війна». Він розпочався з першими прямими сутичками збройних сил РФ та України, в серпні 2014

¹ Балюк В. «Украинский кризис» - гражданская или гибридная война. *Wshod Europy*. 2015. №1. С.29. URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/download/2420/1774> (дата звернення: 03.05.2021).

² Балюк В. «Украинский кризис» - гражданская или гибридная война. *Wshod Europy*. 2015. №1. С.30. URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/download/2420/1774> (дата звернення: 03.05.2021).

³ На Донбасі воює понад 38 тисяч найманців і російських військових – РНБО. *Radio Svoboda* (15.01.2015). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26795396.html> (дата звернення: 03.05.2021).

⁴ Пентагон: На востоке Украины находится 12 тысяч российских солдат. *DW* (03.03.2015). URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%8B%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%81%D1%8F%D1%87%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D1%82/a-18292133> (дата звернення: 06.05.2021).

⁵ Sutyagin I. Russian Forces in Ukraine. P.2. URL: https://rusi.org/sites/default/files/201503_bp_russian_forces_in_ukraine.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

року, під час Довжанського оперативного оточення підрозділів ЗСУ (15.07-07.08.2014), боями під Іловайськом (24-29.08.2014), Савур-Моголою (05.06-28.08.2014), Дебальцеве (22.01-18.02.2015) й триває по теперішній момент. Останнім масштабним боєзіткненням ЗСУ та російських гібридних військових формувань були бої в районі м. Мар'їнка, в червні 2015 року. Після цього протистояння перейшло у позиційний формат війни із взаємними обстрілами стрілецькою зброєю та малими форматами артилерійських калібрів, а також діями диверсійно-розвідувальних груп в «сірій зоні». Окремим виключенням були локальні операції в так званій «сірій зоні», на Світлодарській дузі (18.12.2016) та в районі Авдіївки (лютий-березень 2016).

Окрім класичних військових операцій, з боку РФ в цей період також використовувались інструменти заколотної та асиметричної війни у вигляді терористичних актів – підривів військових складів та об'єктів цивільної інфраструктури, поза зонами військових дій на Донбасі. Тут мова йде про підрив складів боєприпасів у м. Кривий ріг (2014 р.), м. Сватове (2015 р.), м. Балаклія (2017, 2018, 2019 рр.), с. Нова Янісоль (2017 р.), с. Калинівка (2017 р.). Також, в цей період було здійснено підриви залізничних ділянок та мостів (29.05.2014 в Чугуївському р-ні Харківської обл.; 23.12.2014 у м. Маріуполь; 20.01.2015 в с. Кузнецівка Запорізької обл.; 31.08.2020 біля с. Скорики Житомирської обл.), ділянки газогону «Уренгой-Помари-Ужгород» (17.06.2014, Лохвицький р-н Полтавська обл.), публічних заходів та офісів громадських організацій і розважальних закладів (03.12.2014, 10.12.2014, 04.01.2015, 12.03.2015, 22.03.2015, в м. Одеса; 07.10.2015 в м. Білгород-дністровський; 09.11.2014, 22.02.2015 в м. Харків; 22.08.2015 в м. Миколаїв; 30.09.2015 в м. Херсон), вбивства публічних осіб та представників силових структур (20.06.2016, 27.07.2017 в м. Києві; 31.03.2017 в м. Маріуполь)¹.

Крайнім військовим загостренням російсько-українського геополітичного конфлікту стали події пов'язані з концентрацією біля східного, північного та південного кордону України, підрозділів ЗС РФ, загальною кількістю до 80 тис військовослужбовців у квітні 2021 р. Ці дії

¹ Російські диверсії та теракти на території України (2014-2018). *АрміяІнформ* (12.01.2019). URL: <https://armyinform.com.ua/2019/08/rosijski-dyversiyi-ta-terakty-na-terytoriyi-ukrayiny-2014-2018/> (дата звернення: 01.05.2021).

відповідають функціоналу таких інструментів гібридного протиборства, як: рефлексійне управління поведінкою противника, он-лайн мережева війна та геополітичне стримування. Аналіз цієї ситуації вже було представлено автором даного дослідження у окремому публіцистичному матеріалі¹.

Першими, про вірогідність широкомасштабного наступу ЗС РФ на територію України, на весні 2021 року, офіційно повідомили експерти неурядових американських фондів «Council on Foreign Relations» та «Center for Preventive Action», які визначили ще наприкінці 2020 року, високу вірогідність такого розгортання подій у своєму спільному річному звіті². В лютому 2021 року, з такими ж саме висновками, представили офіційний звіт фахівці Служби зовнішньої розвідки Естонії, акцентувавши увагу на тому факті, що концентрація військ РФ у Білорусі може стати можливим фактом підготовки агресії проти України та країн Балтії³. Демонстративним фактом підготовки до можливої російської агресії з боку окупованих територій Донбасу стали масштабні військові навчання 1-го та 2-го армійських корпусів Південного військового округу ЗС РФ, що представляються, як «армія ДНР» та «народна міліція ЛНР», біля м. Горлівка. Також на березень було призначено спільні російсько-білоруські військові навчання із відпрацювання атакуючих дій десантно-штурмових груп⁴. На окрему увагу заслуговує проведена російською стороною потужна інформаційно-психологічна операція щодо можливої війни з Польщею, яку та може програти РФ за п'ять днів⁵.

Оцінюючи перебіг російсько-українського гібридного геополітичного конфлікту на третьому етапі, слід зазначити, що більшу його частину, протиборство відбувається з використанням, переважно невійськових гібридних засобів. Основними сферами протиборства є інформаційна,

¹ Курбан О. А завтра була війна ... *Comments.ua* (17.03.2021). URL: <https://comments.ua/blog/a-zavtra-bula-viyna-789.html> (дата звернення: 19.05.2021).

² Preventive Priorities Survey 2021. URL: https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/pps_2021_01.14.2021_onlineversion.pdf (дата звернення: 01.05.2021).

³ International Security and Estonia 2021. URL: <https://www.valisluureamet.ee/pdf/raport/2021-ENG.pdf>

⁴ Россия и Белороссия в марте проведут несколько совместных учений. *Известия* (15.03.2021). URL: <https://iz.ru/1136995/2021-03-15/rossiia-i-belorussia-v-marte-provedut-neskolko-sovmestnykh-uchenii> (дата звернення: 05.05.2021).

⁵ Курбан О. Польша прогнала РФ віртуальну війну за п'ять днів. *Comments.ua* (06.02.2021). URL: <https://comments.ua/blog/polscha-prograla-rf-virtualnu-viynu-za-p-yat-dniv-650.html> (дата звернення: 19.05.2021).

дипломатична, внутрішньополітична. З типових гібридних інструментів, використовувалися методи асиметричної війни, технології рефлексивного управління, заколотної війни, керованого хаосу, інформаційної війни у соцмережах та медіа в цілому. Військові протистояння на початку третього етапу представляли собою прямі та відкриті боєзіткнення регулярних частин ЗСУ та ЗС РФ, в форматі локальних військових операцій та дій диверсійно-розвідувальних груп. При цьому, російська сторона, своєї причетності до цих подій офіційно не визнає, попри численні документарні підтвердження та фіксовані на відео та фото, факти. Зазначені бойові дії в окремих моментах мали ознаки гібридної військової тактики мережево-центричної війни, але через брак відповідних технічних сил та засобів з обох сторін конфлікту, в повному значенні це протиборство не відповідає вищезначеному виду війни.

Щодо оцінки подальших перспектив російсько-українського гібридного конфлікту, можна зазначити, що вона потребує нових теоретико-методологічних розробок порівняно з існуючими на теперішній момент. Зокрема, тривимірна модель «Доктрини Герасимова», як найбільш універсальна та системна, не дає вже можливості чітко визначити характер та специфіку протистоянь цього року. Вони можуть розглядатися як хвильове продовження або як новий, окремий циклічний її прояв.

Підбиваючи підсумки представленого дослідження, маємо наголосити на тому, що протягом усієї історії народження та розвитку технологій гібридних геополітичних конфліктів, військова їх складова поступово трансформувалася в бік зменшення її частки та звуження спеціалізації. Натомість посилювалися невійськові засоби протиборства. Гібридні технології протистоянь зародилися ще в давні часи, і саме тоді почалося їх вивчення. Серед найбільш відомих дослідників можна визначити китайського військового стратега Сунь-Цзи, давньогрецького історика Геродота, давньоримських істориків Йосифа Флавія, Плутарха, Аміана Марцеліна, Тіта Лівія, Корнелія Тацита. Відомими були методичні розробки античних військових експертів Ксенофонта Афіського, Симона, Енея Тактика, Юлія Фронтіна. Досвід епохи Середньовіччя та Відродження, щодо гібридних технологій, проаналізував Ніколо Маківеллі, в Новий та Новітній час – прусський генерал Карл фон Клаузевіц. Експерти другої

половини ХХ-поч. ХХІ ст., серед яких В. Немет, Ф. Хоффман, Д. Кілкаллен, Н. Фрейер, Д. Маккуї, З. Бжезінський, Г. Месснер, Л. Івашов, І. Панарін, В. Горбулін та ін., досліджували практичні аспекти гібридних конфліктів у реаліях інноваційних, неконвенційних війн.

Зміст та сутність поняття гібридних війн, у класичному їх розумінні, сьогодні, значно трансформувався у зв'язку з переходом їх у трьохвимірний формат: сфера (економічна, дипломатична, військова, інформаційна, культурна, суспільно-політична, внутрішньодержавна), інструменти (доктрини та концепції), хронологія (латентний, напіввідкритий та відкритий етапи). Це стало підставою для виділення автором даного дослідження трьох нових ключових понять – «гібридний геополітичний конфлікт» (комплекс підходів, дій, інструментів та сфер протиборства), «гібридна агресія» (дії одностороннього характеру) та «гібридна війна» (пряме протиборство з використанням інноваційних інтегрованих технологій).

Представлені вище три вектори застосування гібридних технологій (сфери, інструменти та хронологія), знайшли сьогодні відображення у національних військових доктринах провідних країн світу, й зокрема таких, як США, КНР та РФ. Аналіз їх військових стратегій засвідчив, що суто військові інструменти, в сучасних гібридних конфліктах, складають орієнтовно третю або навіть четверту частину усіх сил та засобів. При цьому, військова сфера протиборства є найбільш концентрованою щодо кількості інноваційних інтегрованих гібридних інструментів.

Найбільш показовим прикладом сучасних гібридних геополітичних конфліктів став російсько-український, який йде від 1991-го року й по теперішній час. В форматі цього конфлікту протягом трьох типових етапів, було задіяне практично усі сфери притаманні гібридним протистоянням та усі основні гібридні інструменти, які на теперішній час відомі.

На сьогодні, російсько-український конфлікт проходить чергову точку біфуркації й далі може піти або на нове коло протистоянь, або нарешті піти на спад. З позиції наявних на тепер типових моделей таких конфліктів, важко оцінити його перспективи. Це свідчить про необхідність подальших поглиблених досліджень в цьому напрямку та розробку нових засобів і методів дослідження, в умовах сучасних геополітичних обставин.

Отже, у подальшому, дослідники питань сучасних гібридних геополітичних конфліктів мають проаналізувати нові реалії розгортання протистоянь в рамках російсько-українського конфлікту, війни в Сирії, посилення протиборства США та Китаю, геополітичної активності Ірану та КНДР. Цей аналіз має втілитися у формулювання та визначення нових інноваційних інтегрованих інструментів, стратегій та тактик, які сьогодні активно формуються в практичному руслі.

СТРАТЕГІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ: ГУМАНІТАРНІ ТА МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ

2.1. Технології маніпулювання суспільною свідомістю у сучасних гібридних війнах: соціокультурний контекст

Для перемоги у гібридній війні вкрай важливо нав'язати супротивнику викривлену картину світу на основі хибних причино-наслідкових зв'язків, що має призвести у підсумку до міфологізації суспільної свідомості та домінуванні у силовому й інформаційному протистоянні. Відповідно міфологізована свідомість набагато краще піддається дії маніпулятивних технологій, впливаючи на неї суб'єкт гібридного протистояння може досягати поставлених цілей з мінімальними ресурсами та максимальним результатом. Такий вплив на суспільну думку країни, проти якої здійснюється гібридна агресія, робиться з метою провокування певних психологічних та поведінкових реакцій громадян й військово-політичного керівництва держави, загального послаблення її обороноздатності та як підготовча фаза до подальших силових дій тощо. Для вирішення вищезначених завдань суб'єкти гібридної війни активно застосовують технології маніпулювання суспільною свідомістю, які мають як правило латентний характер.

Як стверджують фахівці, для всякого маніпулювання характерні закритість, ілюзія, невидимий механізм, психологічний вплив на свідомість з метою формування тих або інших переконань або переваг. Маніпулятор, надсилаючи людині повідомлення у вигляді текстів або вчинків надає такі знаки, щоб людина вбудовуючи їх у певний контекст, змінила образ цього контексту у своєму сприйнятті. Тобто пов'язує текст або вчинок із реальністю, нав'язує таке їх тлумачення, щоб людське уявлення про дійсність було спотворено у бажаному для маніпулятора напрямі. Найчастіше методи маніпуляції використовуються у трьох основних сферах,

а саме: ідеологічній (пропаганда), економічній (реклама) та соціальній (виховання, освіта)¹.

Необхідно зауважити, що основними засобами маніпуляції суспільною свідомістю є:

- мовні (використання певних штампів, термінів, ідеологічних та політичних кліше);
- немовні (блокування чи затримання «невигідної» інформації, викладання інформації у сприятливому для себе контексті);
- активні (насадження стереотипів і цінностей);
- пасивні (фрагментарність інформації)².

За допомогою маніпулятивних засобів можна змінювати життєві установки людей у потрібному напрямі. Маніпулювання може здійснюватись на трьох основних змістовних рівнях. Перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних установок, ідеалів, цінностей, норм; закріплення цих елементів у світогляді та життєвих установках. Другий рівень пов'язаний з незначними змінами поглядів на ту або іншу подію, процес, факт, що також впливає на політичну позицію й емоційне ставлення об'єкту до конкретного явища. Третій рівень – докорінна, кардинальна зміна життєвих установок на основі повідомлення драматичних, незвичайних нових даних, відомостей³.

У контексті нашої наукової розвідки, технології маніпулювання суспільною свідомістю є інструментарієм, який дозволяє реалізовувати завдання гібридної війни. До найбільш поширених напрямків маніпулювання суспільною думкою та суспільними настроями можна віднести такі:

- створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві конкурента чи ворога;

¹ Комарчук О. О. Історичні та психологічні передумови виникнення гібридних війн. *Політикус*. 2016. Вип. 2. С. 8.

² Костельнюк М. М. Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій. *Грані*. 2018. Т. 21. № 5. С. 125.

³ Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Випуск 1. URL: http://lib.nadpsu.edu.ua:8080/eldocs/Bo-oksShow4/Vnadpn_2015_1_11.pdf (дата звернення: 27.04.2021).

- маніпулювання громадською думкою і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі, боротьба за владу;
- провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійних зіткнень;
- провокування, застосування репресивних дій з боку влади щодо опозиції;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- уведення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їх авторитету, дискредитація їх дій;
- ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими державами;
- створення чи посилення опозиційних угруповань чи рухів;
- дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу;
- зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд людей;
- применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці та інших галузях, перебільшення значення помилок, недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;
- формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;
- представлення свого способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;
- підрив морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу;
- здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу¹.

¹ Задорожна М. І. Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю.

Маніпулювання суспільною свідомістю в умовах пришвидшеного розвитку інформаційного суспільства, появи нових інформаційно-комунікаційних технологій набуло нової якості. Відповідно суб'єкти гібридних війн вдало скористалися цими здобутками науково-технічного прогресу для реалізації агресивних стратегій щодо деструктивного впливу на суспільну свідомість як країн об'єктів нападу, так і щодо створення відповідних суспільних настроїв у власних державах.

Розмірковуючи про сутнісні характеристики маніпулятивних впливів, фахівці наголошують на тому, що за своєю природою маніпуляція є прихованим насильством, яке не можливе без «згоди» об'єкту маніпуляції, його емоційної та інтелектуальної «готовності» сприймати дезінформацію. Відповідно, маніпулятивні атаки супротивника під час гібридної війни стають проблематичними якщо громадська думка та індивідуальна свідомість мають певний когнітивний бар'єр, необхідний знаннево-психологічний захист щодо негативних зовнішніх впливів.

У цьому контексті автори монографії «Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право» зазначають, що маніпулювання свідомістю людини – це складова інформаційних війн та частина технології влади, спрямованої на програмування думок і уявлень людей, їх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечення такої їх поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції. Жертвою маніпуляції людина може стати лише в тому випадку, якщо вона виступає як її співавтор, співучасник. Тільки якщо людина під впливом одержаних сигналів або відомостей перебудовує свої переконання, думки, настрої, цілі і починає діяти за новою програмою – маніпуляція відбулася. Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Одна з головних ознак того, що в якийсь момент здійснюється програма маніпуляції свідомістю, полягає у тому, що люди раптом перестають слухати розумні доводи – вони неначе бажають бути обдуреними¹.

У цілому погоджуючись з авторами вищенаведеного дослідження, варто підкреслити, що під час інформаційно-гібридного протиборства використовується різноманітний арсенал маніпулятивних технологій

Публічне адміністрування: теорія та практика. 2017. Вип. 2 (18). С. 4-5.

¹ Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія / В.М. Брижко [та ін.]; за ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента АПрН України М. Швеця. Київ: НДЦПІ АПрН України, 2007. 44 с.

розрахований на різні вікові, демографічні, етнонаціональні, релігійні та інші групи населення з метою досягнення результату. Маніпулятивні технології як правило застосовуються у комплексі з економічними, воєнними, політичними засобами у зв'язку з цим їхня дія на суспільну свідомість підсилюється, а спротив – стає все складнішим. Це пов'язано з тим, що під час гібридно-інформаційних війн маніпулятор може створювати реальну (або вигадану) проблему для населення країни (об'єкту нападу), а потім запропонувати шляхи її вирішення у вигідний для нього спосіб, що й буде покладено в основу маніпулятивного впливу. Тобто супротивником застосовується низка засобів для міфологізації суспільної свідомості за допомогою маніпулятивних технологій з метою подальшої «експлуатації» деструктивних соціальних міфів для власних потреб.

Як слушно зауважує О. Гойман, користуючись тим, що у критичні моменти людського життя раціональні сили, які перешкоджають виходу на поверхню старих міфологічних концепцій, виявляються ослабленими, впроваджується стрімке «чарівне» рішення для розв'язання складних проблем. Таким «чарівним» рішенням і виявляється соціально-політичний міф, штучно сконструйований та цілеспрямовано вживлений у свідомість мас¹.

Соціально-політичні, історичні та інші міфи існували завжди, а їх подолання є складним процесом змін у суспільній свідомості. В умовах гібридної війни створення й впровадження міфів стає однією з основних технологій маніпулятивного впливу на суспільну думку. На думку Р. Барта, одним з засобів знешкодження міфу є створення нового міфу. Відомий вчений підкреслював: «Надзвичайно важко здолати міф із середини, бо саме прагнення до позбавлення від нього негайно стає в свою чергу його жертвою, зрештою міф завжди означає ніщо інше, як опір, що йому чиниться. Дійсно, кращою зброєю проти міфу є міфологізація його самого, створення штучного міфу, і цей вторинний міф буде являти собою справжню міфологію»².

¹ Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни. *Грані*. 2015. № 1. С. 54.

² Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. [пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова]. Москва: Прогресс, 1989. 103 с.

Отже, під час гібридної війни відбувається протиставлення раціонального та ірраціонального бачення світу, своєрідне «змагання» негативних та позитивних міфів на «теренах» суспільної свідомості. Маніпулятивні технології у цьому протиставленні набувають все більш витонченого й високотехнологічного характеру.

Можна стверджувати, що сучасна гібридна війна – це створення штучної віртуальної реальності шляхом конструювання певних образів, штампів і творення міфів. Це стосується, насамперед, міфодизайну про походження й історію країн, на які спрямовано агресію. Історичні події та факти розглядаються під кутом пропаганди країни-агресора, підлягають ревізії усталені історичні конструкти, тобто фактично активно переписується історична спадщина. З метою протидії конструювальній стратегії гібридної війни потрібно ефективно та професійно спростовувати міфи за допомогою чітких фактів й активно створювати поле реальної української історії. Оскільки гібридна війна – це не лише військовий конфлікт, а й війна світоглядних конструктів, потрібно відзначити, що в Україні сформовано такі світоглядні напрями: «радянське світле минуле», «європейське майбутнє», «руській мір» та «український вибір»¹.

Психологічними механізмами формування бажаного противнику «образу світу» може бути така послідовність дій:

1. Зниження загального рівня свідомості (самосвідомості) людей за допомогою забруднення інформаційного середовища.
2. Створення атмосфери недовіри до будь-якої інформації та будь-якого джерела повідомлення.
3. Розмивання поняття совість через Інтернет-середовище.
4. Винищення ціннісних фільтрів та формування нігілізму.
5. Знищення будь-якої ідентифікації.
6. Руйнування релігійних уявлень та історичних архетипів.
7. Конструювання соціальних міфів.
8. Створення «необхідного образу світу».
9. Нав'язування «потрібних» стереотипів поведінки².

¹ Ніколаєнко Н., Василевич Ю., Комарчук О. Маніпулятивний характер російських засобів масової комунікації в умовах російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1. С. 99-100.

² Горбенко Ю.Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір. *Психологія і особистість*. 2017. №

Відповідно міф, як технологія маніпулювання суспільною свідомістю у гібридній війні, має бути відповідним чином сконструйований. Його форма та зміст повинні відповідати світоглядному, ментально-історичному, соціально-політичному, духовному-культурному формату буття того суспільства проти якого спрямований маніпулятивний вплив.

Е. Касирер, прирівнюючи сучасний соціальний міф до складної зброї масового ураження, а технологію його створення – до однієї з найскладніших наукових технологій, зазначав, що міф завжди трактувався як результат несвідомої діяльності і як продукт вільної гри уяви. Але зараз міф створюється у відповідності до плану. Нові політичні міфи не виникають спонтанно, вони не є диким витвором бурхливої уяви. Навпаки, вони є штучними витворами, створеними умілими та вправними «майстрами». Двадцятому століттю – великій епосі технічної цивілізації – судилося створити і нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися так само і відповідно до тих самих правил, що й інша сучасна зброя, як кулемети чи літаки. Серед головних способів сучасної політичної міфотворчості вчений виокремлює: зміну функцій мови, де домінуюче значення має не семантична, а «магічна» функція; введення та неухильне виконання нових ритуалів, які тотально впроваджуються у повсякденне життя; формування з лідера культурного героя на кшталт чарівника або пророка. Ці способи справедливо можна розповсюдити не лише на політичний міф, але й на соціальну міфотворчість загалом¹.

Аналізуючи сутнісні характеристики маніпулятивних технологій та особливості їх впливу на суспільну свідомість, виникає логічне запитання: «Як ідентифікувати маніпулятивний вплив?» На думку експертів, ознаками прихованої маніпуляції серед інших є емоційність, сенсаційність і терміновість, повторення, дроблення цілісної фактологічної картини, вилучення з контексту, «тоталітаризм» джерела повідомлень («достовірне джерело»), змішування інформації та дезінформації, прикриття авторитетом, активізація стереотипів та ін. До методів маніпуляції масовою свідомістю відносять такі:

- використання навіювання;

2 (12). С. 34.

¹ Дарморіз О. В. Війна як концепт соціальної міфології. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2017. Вип. 18. С. 34.

- перенесення приватного факту в сферу загального, в систему;
- використання чуток, домислів, тлумачень у незрозумілій політичній або соціальній ситуації;
- метод «страховиськ»;
- замовчування одних фактів і актуалізація інших;
- метод фрагментації;
- «метод Геббельса» (багаторазові повтори);
- метод чергування у смисловому «конвеєрі» «правда, правда, правда, неправда, правда»;
- створення неправдивих подій, містифікація¹.

Маніпулятивні технології стали потужною зброєю, яка маючи прихований характер може призводити до руйнівних наслідків для народів та країн. Цілком очевидно, що гібридні та інформаційні війни – це своєрідні форми «третьої світової» війни, яка розгортається у ХХІ сторіччі на новому технологічному рівні. Як стверджує В. Зеленін, глобальний простір перебуває зараз на межі формування: ідеологічні концепти, державні іміджі, культурні цінності, світові релігії – усе постає єдиним постмодерним дискурсом з жорсткою конкуренцією².

Досліджуючи сутнісні характеристики маніпулятивних технологій в умовах гібридної війни, необхідно підкреслити, що підґрунтя для їх застосування було закладено у попередні десятиріччя, коли активно формувалась так звана «людина масової культури», утверджувались цінності «суспільства споживання», створювались й використовувались нові засоби впливу на суспільну свідомість з метою просування певного товару, стилю життя, бренду тощо. Таким чином, сучасна людина, масова свідомість суспільства споживання у цілому вже були підготовлені для застосування гібридних маніпулятивних технологій як з позитивного боку – вміння протистояти маніпуляціям, здатність відстоювати власну життєву позицію незважаючи на зовнішній тиск, так і з негативного боку – невміння певних суб'єктів ідентифікувати маніпулятивний вплив та нівелювати його, поява

¹ Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 184.

² Зеленін В.В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Вінниця: ТОВ Віндрук. 2014. С. 43.

своєрідного звикання до маніпуляцій, деградація функції критичного мислення.

На думку Т. Пода, говорячи про постійне свідоме застосування маніпуляцій у сучасному суспільстві, варто також зазначити, що у ХХ столітті відбувається процес масовізації суспільної свідомості, який підготував ґрунт для активного впливу на нього в потрібному для маніпуляторів руслі. Виникає суспільство споживання, і через сферу споживання, бажання, переконання реалізується маніпулятивна практика. Поведінка реципієнтів у такому суспільстві стає визначеною, передбачуваною. Через програмування потреб, бажань, переконань здійснюється контроль та управління. Масова людина не здатна мислити критично, її свідомість має формуватися ззовні та бути керованою. Маніпуляція стає формою ідеологічної практики, яка легітимована суспільством¹.

Маніпулятивні практики у суспільстві споживання стали буденними засобами впливу на масову свідомість у політичній, економічній, духовно-ціннісній сферах, що і стало питомим тлом для їх використання вже у сучасних гібридних війнах.

Наступним важливим чинником, що сприяє успішності застосування маніпулятивних технологій у сучасних війнах є розвиток інформаційного суспільства, техногенної цивілізації загалом, яка орієнтує людину в першу чергу на знаннево-інструменталістську компетентність й технологічно-комунікативну адаптивність, а не на духовно-ціннісний розвиток. Людина у інформаційному суспільстві все менше орієнтується на національно-культурні матриці самоідентифікації й переходить у світосприйнятті на глобальний рівень.

Вочевидь, прискорений розвиток техногенної цивілізації робить досить складною проблему соціалізації та формування особистості на основі стійких духовних орієнтирів. Постійно мінливий світ обриває численне коріння, традиції, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, в різних культурах, пристосовуватися до різних, постійно оновлюваних обставин. Зв'язки людини робляться спорадичними, вони, з одного боку,

¹ Пода Т.А. Маніпуляція як спосіб трансформації суспільної свідомості. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 2 (20). С. 49.

«стягують» усіх індивідів в єдине людство, а з іншого – ізолюють, атомізують людей. Звідси виникають проблеми: людина, багато маючи в матеріальному плані, не може досягти внутрішньої гармонії, умиротворення, злагоди з собою¹.

Відповідно, людина «атомізована», яка не відчуває єдності з національно-культурним тлом, має лабільну ціннісну підйому стає зручною мішенню для здійснення агресивних маніпулятивних впливів.

Загалом, маніпулятивні технології в умовах гібридної війни мають як загальний, так і секторальний характер застосування – вони можуть бути спрямовані на все суспільство у цілому, охоплювати декілька держав або мати навіть глобальний характер. Також їхня дія спрямована на певні соціальні групи населення з метою провокування конфліктів, здійснення деконсолідуючого впливу на суспільний організм у цілому, створення регіональних осередків нестабільності та ін.

Як стверджує О. Гіда, інформаційно-мережевий вплив здебільшого спрямовується на підрив і наступне руйнування базових характеристик нації. Він здійснюється, як правило, в прихованій формі та спрямований на компрометацію з подальшим усуненням з політичної арени національно-свідомої еліти, яка не розділяє і не підтримує ідеї маніпулятора. Маніпулятори як правило організують провокації й загострення протиріч між групами різних політичних поглядів чи етнічного походження².

Зупинимось на окремих маніпулятивних технологіях (некласичного характеру), які набули поширення у сучасних гібридних війнах. Однією з таких технологій, що реалізується за допомогою мережі Інтернет є так званий тролінг. З точки зору В. Христенко, основні ознаки того, що інформація походить від троля є такими:

– Скандальність тексту, теми чи коментаря. Тролі, зазвичай, використовують певний набір тем: про відносини між чоловіком і жінкою (перш за все, відомих і скандальних політиків), про «добро-зло», спеціальні теми для профільних сайтів тощо.

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковість. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2020. № 3 (46). С. 36.

² Гіда О. Ф. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2013. № 3. С. 272.

– Популярність теми. Троль буде будь-якими засобами підтримувати обрану ним тему, часто використовуючи інші свої ніки. Для цього троль реєструється під різними іменами. Якщо тему підозріло багато коментують і при цьому в обговоренні бере участь багато незнайомих користувачів, які висловлюються не за темою, це є однією з ознак того, що тему «підігриває» троль.

– Швидкість відповіді. Троль завжди дуже швидко реагує на чужі коментарі, оперативно на них відповідає. Звичайний користувач інтернету може собі дозволити довго не писати в тему. Троль відповідає завжди. Навіть якщо тему почнуть ігнорувати, то кілька останніх коментарів напише троль, поки сам не втратить інтерес.

– Троль відповідає всім. З тролем починають сперечатися, часто ображають його і при цьому троль нікого не забуде, кожному відповідь, і це знову ж для того, щоб підтримати чужий інтерес.

– Зв'язаність коментарів. Це відноситься до тролей, які використовують в одній темі кілька ніків. При великому скупченні користувачів стрічка коментарів має дещо рваний логічний характер, адже людей багато і кожен веде свою лінію обговорення. Коментарі троля логічно пов'язані, і особливо гармонійну дискусію троль веде сам із собою, тобто між різними своїми «ніками».

– Непримиренність. Троль завжди сперечається, при цьому ніякі, навіть дуже обґрунтовані, доводи не змусять його змінити свою точку зору.

– Троль завжди намагається зачепити людину за особисте – це змушує людину виправдовуватися, сперечатися, ображати, погрожувати¹.

Загалом, троль – це спеціальна людина, яка пише і створює маніпулятивні повідомлення для соціальних мереж. Ця людина також може поширювати їх самостійно та вступати у дискусію з реальними користувачами соціальних мереж. Є декілька видів тролів:

1) люди, які отримують замовлення створювати та поширювати звичайну маніпулятивну інформацію;

2) тролі, яких наймають конкуренти для знищення чи спотворення іміджу бізнесмена чи політика;

¹ Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології. Монографія / за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Харків: вид-во НУЦЗУ, 2017. С. 170.

3) «воїни», які беруть участь в інформаційній війні між державами. Їхні обов'язки – це створення і розповсюдження фейків, замовленої інформації, маніпулювання свідомістю аудиторії. Це вже тролі досить високого рівня, які мають спеціальні акаунти¹.

Отже, за допомогою тролінгу суб'єкт агресії у гібридній війні може здійснювати цілеспрямований вплив на інтернет-аудиторію – актуалізувати або навпаки робити другорядними певні теми, намагатися переформатовувати суспільну думку у необхідному контексті, здійснювати інформаційні провокації, агітувати користувачів діяти у певний спосіб або проявляти бездіяльність.

Окрім вищенаведеної, існує ціла низка інформаційних технологій, які на нашу думку використовуються для маніпуляції суспільною свідомістю у гібридних війнах. Визначаючи ці технології, ми спираємось на дослідження І. Кресіної та В. Тарасюка:

– пости у Facebook та на каналах Telegram, відеоматеріали на YouTube та Instagram: аудіо-візуальна інформація найбільш приваблива й легка для сприйняття широкому колу користувачів соціальних мереж, а авторитет лідерів думок, відсутність цензури та величезний неконтрольований потік інформації значно краще сприяють поширенню фейків, ніж, наприклад, засобами традиційних ЗМІ;

– вірусні повідомлення в Інтернет месенджерах Viber/WhatsApp/Telegram: один з найефективніших способів поширення паніки з огляду на те, що більшість користувачів сприймає месенджери як персональний інструмент комунікації, особистий інформаційний простір, незалежний від уряду чи ЗМІ;

– ефірні та Інтернет-радіопередачі: завдяки особливостям людської поведінки короткочасні новинні та рекламні повідомлення у проміжках між розважальним контентом краще закарбовуються у пам'яті слухача; – вірусні SMS: аналогічно повідомленням у популярних месенджерах вони розраховані на старшу вікову категорію – людей, які не користуються засобами Інтернет-комунікації;

¹ Крюкова С., Пасютина А. Территория ботов. URL: http://longread.strana.ua/territoriya_botov (дата звернення: 30.04.2021).

– масові розсилки на адреси е-пошти: маркетинговий прийом поширення реклами застосовується й для розповсюдження «сенсаційної» інформації/дезінформації/фейкових повідомлень; зазвичай такі листи містять посилання на відео або інші джерела інформації; даний інструмент часто використовується для зараження комп'ютерної техніки різноманітними вірусами та шпигунськими програмами¹.

Досвід розгортання гібридної війни на теренах України яскраво засвідчив, що для досягнення поставлених цілей супротивник використовує весь комплекс маніпулятивних технологій й інформаційно-комунікаційних засобів розглянутих вище.

Також, останніми роками для ведення гібридних та інформаційних війн суб'єкти агресії створюють так звані ботоферми, які фахово, цілеспрямовано й системно здійснюють маніпулювання суспільною свідомістю, виконуючи певне замовлення.

Ботоферми – це компанії, які масово створюють псевдокористувачів соцмереж та від їх імені пишуть тисячі коментарів. Боти можуть дуже активно впливати, наприклад, на хід політичної кампанії, змінювати думку користувачів соцмереж на певну проблему або тему. Також вони можуть задавати свій порядок денний².

Ботів поділять на чотири категорії:

- найкращі боти займаються коментуванням та репостять потрібні дописи;
- боти, які просто «лайкають» певні повідомлення тощо;
- технічні боти. Потрібні для різних накруток. Наприклад, для збільшення переглядів відео;
- боти для чорних кампаній. Використовують у дуже ризикованих проектах. Зазвичай творцям не шкода, якщо їх заблокують³.

Як стверджують експерти, у сучасних гібридних війнах ботоферми стали «передовими загонами» за допомогою яких відбувається

¹ Кресіна І. О., Тарасюк В. М. Особливості застосування країною-агресором інформаційних технологій у гібридній війні. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2018. Вип. 81. С. 29-30.

² Шарипов А. СБУ заявила о разоблачении российских ботоферм в Киеве и Запорожье: хотели повлиять на местные выборы. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/sbu-zayavila-o-razoblachenii-rossijskih-botoferm-v-kieve-i-zaporozhe-hoteli-povliyat-na-mestnye-vybory> (дата звернення: 30.04.2021).

³ Кіщак В. Війни ботів. Як працюють українські армії медіакілерів у Facebook (Українська правда). URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/02/3/7239192/> (дата звернення: 30.04.2021).

перманентний психологічний тиск на населення та керівництво країни об'єкту нападу, здійснюються інформаційно-психологічні операції й різноманітні деструктивні впливи на всі сфери суспільного життя. Так звані боти, маючи необхідні навички, інтелектуальний потенціал та сучасне технічне оснащення здатні кардинально впливати на перебіг гібридної війни.

Окрім ботів, впливовими акторами, що реалізують маніпулятивні технології під час гібридної війни є так звані «ломи» (лідери суспільної думки). Ломами називають реальних людей, які просувають певну, вигідну замовнику, інформацію в інтернет-просторі. Це, здебільшого, блогери, які мають велику кількість підписників (5 тисяч і більше) і поширюють через свій блог чи акаунти в соцмережах меседжі, які є інтелектуальною складовою в інформаційній війні. В інформаційному протиборстві ломами називають авторитетних людей, які хоч і не мають багато мережових «друзів», але до їхньої думки дослухаються і їхні дописи поширюють та цитують у мас-медіа. Ломи, які працюють у соціальних мережах, поділяються на три види: «ломи при господарі», «ломи на зарплаті» й «ломи на «вільних хлібах».

– Перший вид – це зазвичай журналісти або політологи, які на прохання певного замовника (як правило, політичного діяча) поширюють в соціальних мережах меседжі. Цей вид характеризується тим, що лом поширює потрібну інформацію з деяким інтервалом і протягом тривалого періоду. Наприклад, під час військового конфлікту чи під час передвиборчої кампанії тощо.

– Другий вид – це ломи, які працюють на конкретного замовника, але при цьому ще й мають постійне місце праці. Наприклад, журналісти редакції ЗМІ, яку фінансує олігарх і які у соціальних мережах підтримують його імідж.

– Третій вид – ломи, які поширюють пости лише на замовлення від різних зацікавлених суб'єктів, а також чужі пости за гроші¹.

Діяльність ломів під час гібридного протистояння є як правило відкритою, але не менш небезпечною ніж латентних ботів. До ломів дослухаються певні кола громадян, які у свою чергу її поширюють серед

¹ Мудра І., Кіца М. Інформаційні воїни в соціальній мережі Facebook. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2020. Випуск 48. С. 176.

свого оточення, оскільки вважають, того або іншого лома експертом, думка якого заслуговує на увагу. Також лому можуть використовувати езопову мову як засіб маніпуляції суспільною думкою – прямо не агітувати, а лише «м'яко» підштовхувати (натякати) громадян до певних висновків, рішень, дій, оцінок.

Апробованою технологією маніпуляції громадськими настроями в умовах гібридної війни є створення й розповсюдження так званих фейків. Створення фейку – це своєрідне мистецтво пропаганди, яке активно застосовують і боти, і лому, і тролі. Фейк за змістом може бути у чистому вигляді неправдою, але поданий і сформульований таким чином, що стає сприйнятним певними громадянами й соціальними групами. В той же час, фейк може являти собою поєднання правди з брехнею у співвідношенні необхідному маніпулятору.

У цьому контексті автори монографії «Інформаційна складова державної політики та управління» зазначають, що електронні ЗМІ є джерелом формування так званого «фейку» (від англ. сленгового слова fake – фальшивка) та основним інструментом поширення неправдивої інформації й пропаганди як форм реалізації інформаційної агресії. Сьогодні фейком найчастіше називають:

1. Фотокартки, створені у фотошопі.
2. Відеоролики, змонтовані або відзняті в інший час і в іншому місці.
3. Фальшиві новини, які відразу дуже важко відрізнити від правди (те, що раніше звалося «газетною качкою»).
4. Сторінки в соціальних мережах, створені від імені інших (переважно відомих) людей¹.

Класифікувати фейки можливо за різними критеріями:

- за методом поширення: масово медійні (створюють для поширення в рейтингових ЗМІ) і локальні (поширюються під час розмов, у соціальних спільнотах, блогах тощо);
- за зовнішньою формою поширення: фотофейк, відеофейк, фейковий журналістський матеріал, фейковий допис, чутка;

¹ Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / Соловйов С. Г., та ін.; заг. ред. Грицяк Н. В.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: К.І.С., 2015. С. 227-228.

- за територіальною спрямованістю: внутрішні (спрямовані на громадян конкретної території, держави) та зовнішні (спрямовані на представників міжнародної спільноти);
- за направленістю (аудиторія): представники певних соціальних верств/певного віку (наприклад, студенти, пенсіонери) та всі громадяни;
- за метою: сіяння паніки, розпалення міжнаціональної (расової, релігійної тощо) ворожнечі; поширення хибної думки; маніпулювання свідомістю; розважальний характер; звернення уваги на когось/щось; підготовка суспільства до сприйняття якоїсь події, явища, рішення тощо¹.

Розпізнавання фейку є важливою умовою уникнення маніпулятивного впливу, що забезпечує духовно-інформаційну стійкість та захист країни й окремих громадян у гібридному протистоянні.

На думку О. Саприкіна, до ознак фейкового ресурсу можна віднести наступне:

1. Такий ресурс не має рубрики «Про нас», власники і працівники, автори публікацій приховані.
2. Такий ресурс маловідомий, у традиційних ЗМІ не цитується.
3. Повідомлення з такого ресурсу не підтверджуються іншими джерелами.
4. Фейковий ресурс має яскравий дизайн сайту, втім, авторам дизайну явно не вистачило смаку та бажання довести дизайн до ладу.
5. Фейковий ресурс має, як правило, гучну назву (наприклад, «Національний антикорупційний портал»).
6. Сторінка відомої особи створена нещодавно. Це дуже рідкісні випадки, оскільки адміністрація соціальних мереж відстежує підроблені сторінки відомих людей і блокує їх. Втім, такі випадки цілком можливі.
7. Фотографій викладено багато, але на них людина завжди наодинці – це також ознака фейкового акаунту.
8. Інший варіант – відсутнє профільне фото або на ньому пейзаж, тварина тощо.
9. Власник акаунту в соціальній мережі відвідує його епізодично.

¹ Черниш Р. Ф. Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 110.

10. Фото начебто створені в різні періоди життя, але викладені в один день.

11. Фейкові акаунти, які насичує інформацією незнайома особа, дуже часто поводяться агресивно, вдаються до провокацій, епатажу, намагаються розізлити інших користувачів – і це майже 100% робота комп'ютерного троя. Найчастіше такий акаунт у соціальній мережі використовується для провокацій¹.

Вочевидь, боротьба з фейками потребує постійного вдосконалення, оскільки їх творці продукують все нові й нові їх смислові форми й засоби їх «популяризації» у суспільній думці. Визначення правди, дійсної інформації, беззаперечних фактів стають необхідною умовою перемоги у гібридній війні – саме шляхом набуття інформаційної адекватності й компетентності можна звести на нівець зусилля ворога щодо спроб маніпуляції суспільною думкою в Україні.

Беручи до уваги соціокультурний контекст використання фейків, варто зауважити, що в епоху постмодерну виникають такі феномени як пост-правда та пост-істина. Суть пост-правди полягає у тому, що людина стає байдужою до істини, її влаштовують певні «логічні» пояснення подій та явищ з якими вона стикається. Буття у режимі пост-правди передбачає скоріше пошук нової інформації, ніж нових перевірених фактів та знань. Відповідно, за таких умов процес утвердження фейку у суспільній свідомості стає більш простішим, а маніпулятивні впливи більш дієвими.

В. Дем'яненко констатує: «...ми живемо в епоху політики пост-правди: маніпулювання емоціями і скандальні заяви, які транслюються через телебачення, інтернет і соціальні мережі, сьогодні важливіші за об'єктивні факти. Факти викликають нудьгу, на них мало хто звертає увагу. Епоха «пост-правди» – це, коли необхідність критичного мислення, подолання глухоти до фактів і до аргументів опонента перестала бути загальноновизнаною»².

Безсумнівно, в епоху пост-правди загроза маніпулятивних впливів значно зростає, особливо коли мова йде про існування держави, національно-культурну ідентичність, процеси суспільної консолідації в

¹ Саприкін О. А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 1. С. 92-93.

² Дем'яненко В. М. Інформаційна гігієна в епоху «пост-правди». *Молодий вчений*. 2017. № 9.1. С. 46.

умовах глобальної конкуренції та гібридних війн з потужною інформаційною складовою.

Як слушно підкреслює О. Свідерська, маніпуляція масовою свідомістю трансформувалася з малопомітного явища в потужну технологію влади, своєрідну інформаційну зброю, яка широко використовується мас-медіа, політичними партіями, корпораціями та іншими організованими угрупованнями в своїх, часто, корпоративно-егоїстичних цілях. Спрощені моделі поведінки і думки призводять до нівелювання загальнолюдських цінностей. Руйнування й заміна макрокультурного середовища чимось аморфним, може призвести до деградації суспільства загалом¹.

Якщо синдром пост-правди «інфікує» значні спільноти громадян, масово «вражає» суспільну свідомість в певній державі виникає реальна небезпека втрати національних ціннісних орієнтирів розвитку, національно-культурної ідентичності – така країна легко перетворюється на об'єкт маніпуляції.

У постправдивому світі масова свідомість найчастіше розглядається як така, що характеризується неглибоким й поверховим трактуванням реальних подій. Представник мас бачиться усередненою, посередньою й пересічною людиною досить скромних інтелектуальних здібностей. Для такої людини часто є характерним споживацьке ставлення до оточуючих, поєднане з невисоким рівнем особистісної відповідальності, стереотипними мисленням і сприйняттям. Переважаюча нездатність до критичного осмислення реальності й культури призводить до того, що людина маси має потребу не тільки в готовій інформації, але й часто в готових інтерпретаціях і оцінках. Доступні зразки, зрозумілі ідеали, ефективні моделі поведінки – усе це масова культура доносить до масової людини за допомогою стереотипів, шаблонів і кліше. Це є благодатним ґрунтом для маніпулювання масовою свідомістю з боку зацікавлених соціальних груп і політичних сил².

Таким чином, маніпулятивні технології, що використовуються у гібридній війні мають підґрунтя у соціокультурних процесах сучасності, вони розраховані на різноманітні верстви населення, на різний

¹ Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 9. С. 133.

² Чантурія А.В. Постправа та масова свідомість. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018. № 9 (323). С. 5.

інтелектуальний й духовний рівень об'єктів впливу. Для охоплення значної кількості соціальних верств комунікаційно-технологічний інструментарій маніпуляторів суспільною думкою становить поєднання як традиційних, так й новітніх медіа.

Зокрема, для системного та максимально ефективного маніпулювання суспільними настроями у гібридному протистоянні використовуються так звані конвергентні медіа.

Конвергентні (або нові) медіа – це насамперед нові технології, поширення та злиття старих традиційних форм медіа з Інтернетом, зміна принципів споживання інформації та зміна ставлення людей до медіа. Нові медіа включають: веб-сайти; потокове аудіо та відео; різного роду інтерактивні чати; е-мейл; on-line комунікацію; електронну рекламу; dvd та cd-rom медіа; електронні віртуальні ігри; інтегровані бази даних для телефона, наприклад інтернет-телефонія; цифрове мовлення; мобільні комунікації та ін.¹

Для досягнення переваг у гібридних війнах інформаційно-маніпулятивна складова є базовою ланкою, а розробка інформаційної зброї та систем інформаційного захисту найважливішими завданнями урядів й країн.

У наш час інформаційне протиборство, інформаційні атаки та війни стали домінуючою складовою в боротьбі за глобальне лідерство. Перед демократіями світу постала проблема, з одного боку, всебічної реалізації свободи слова, а з іншого – підтримання безпечного існування держави в умовах «гібридних» війн, негативних інформаційних впливів на суспільну свідомість і духовно-культурний простір країни. Загалом, мова йде не тільки про свободу слова як таку, але й про реалізацію всього комплексу прав і свобод людини в інформаційному суспільстві під час «гібридних» протистоянь².

¹ Мудрак Л. В. Конвергентні медіа як наукова категорія та суб'єкт інформаційного простору. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 258.

² Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 3 (46). С. 45.

Організатори гібридних війн активно використовують демократичні права та свободи для здійснення інформаційно-психологічних операцій, маніпулювання суспільною думкою на свою користь.

Зокрема, інформаційний складник гібридної війни став наскрізним для всієї російської агресії в її активній фазі. Спираючись на потужну багаторічну підготовку та інформаційно-психологічну обробку громадян України, часткове скуповування українських ЗМІ (в т. ч. загальнонаціональних), використання стратегічного контенту (книги, телесеріали, фільми, псевдонаукові та наукові дослідження тощо), активну кампанію в соціальних мережах, Росії на перших етапах агресії вдалося істотно дезорганізувати населення України, грати на багаторічних деструктивних тематиках, зменшити підтримку громадянами дій керівництва держави в умовах неоголошеної війни. Крім того, безпосередньо в зоні конфлікту супротивник застосовував (і застосовує) методи радіоелектронної боротьби, захоплення телекомунікаційних об'єктів, а також здійснює частково успішні кібератаки проти державних органів чи об'єктів критичної інфраструктури¹.

У таких умовах держава має постійно дбати про захист від агресивних інформаційно-маніпулятивних впливів, створювати умови для підняття рівня критичного мислення громадян, їх політико-правової, духовної, інформаційно-комунікаційної культури, медіаграмотності тощо.

Зокрема, на думку фахівців, зменшенню деструктивного медіа-впливу сприяє:

1) самостійний контроль медіа-ресурсів із боку редакторів медіа (самоцензура медіа-фахівців, редакційний статут, етичний кодекс, традиції конкретної редакції). Важливо, однак, щоб і при регулюванні, і при медіа-контролі дотримувався медіа-плюралізм – різноманітність власності, різноманітність джерел інформації та різноманітний контент;

2) медіа-грамотність кожного індивіда (спроможність здійснювати доступ до медіа, розуміти й критично осмислювати різноманітні аспекти медіа та медіа-контенту й продукувати комунікацію у різноманітних контекстах). Медіа-грамотність стосується всіх медіа, включаючи

¹ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. С. 262.

телебачення, радіо, музичні записи, друковані медіа, Інтернет та всі інші нові цифрові комунікаційні технології. Це основна компетентність не лише молодого покоління, але й дорослих, людей похилого віку, батьків, учителів, фахівців у сфері медіа;

3) медіа-освіта населення, особливо молоді, із проблеми медіа-безпеки (медіа-освіта спрямована на формування в суспільстві медіа-культури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії з традиційними й новітніми медіа);

4) державне регулювання – установлення відповідальності та визначення механізмів її застосування регулятором (регулятором в Україні є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення). Регулювання є превентивним, не каральним засобом, покликаним покращити якість контенту, спонукати журналістів дотримуватися журналістських стандартів. Регулювання контенту закріплене в низці міжнародних договорів. Зокрема, стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод установлює, що право на свободу слова може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цінності або громадської безпеки, для охорони порядку чи запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету й безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві;

5) ефективне національне законодавство, яке насправді є досить розвинутим, але потребує оновлення, бо система медіа постійно еволюціонує. Однак в Україні є нагальною не проблема розроблення нового законодавства, а дотримання норм наявного та реального покарання за його порушення¹.

До боротьби проти маніпулятивних впливів в умовах гібридної війни активно долучають громадські організації, діячі науки та культури, волонтерські організації.

¹ Карпчук Н. Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2. С. 46-47.

Так, фахівці проекту «ARTEFACT», який присвячений актуальній проблемі маніпулювання інформацією, фейкових новин, пост-правди та має за мету звернути увагу суспільства на необхідність свідомого споживання й поширення інформації розробили декілька правил інформаційної гігієни:

– Перевіряйте джерела. Не вірте новинам з першої ліпшої стрічки чи репосту. Пам'ятайте, що фейки поширюються швидше, ніж правда! Довіряйте лише офіційній інформації.

– Відправляйте сенсаційні новини у «карантин» на деякий час. Цілком вірогідно, що заголовки, що зловили хайп – були фейковими, перебільшеними, а саму новину можуть спростувати вже через пару годин.

– Менше паніки. Не треба постити «зраду», шукати теорії змови та підбивати друзів до нервування. Зберігайте спокій, паніка ще нікому не допомагала.

– Не потрібно читати одну й ту саму новину різними словами. Не зациклюйтесь. Перепочиньте. Попрацюйте. Візьміть себе в руки.

– Почитайте нейтральні іноземні ЗМІ. Якщо натикаєтесь на російську пропаганду – краще заблокуйте такий пост, пожалійтеся на нього або спростуйте у коментарях. При цьому, не вступайте у гнівні розмови – адекватної реакції від провокаторів не буде.

– Не вступайте у політичні дискусії у коментарях з незнайомими людьми. Соцмережі заповнені троями та ботами, конструктиву з ними не вийде.

– Відрізняйте думку експертів від думок звичайних людей, любителів теорій змови, емоційних та маніпуляційних висловлювань.

– Заспокойтеся. Не пишіть у стані афекту. Свої думки теж відправте у карантин на пару годин. Якщо емоції вляглися, а ви все ще хочете опублікувати ту думку – робіть це.

– Спробуйте заспокоїти близьких, які піддалися паніці. Наприклад, запропонуйте їм почитати блог про медіаграмотність та маніпулювання нашою думкою через ЗМІ. Нехай зрозуміють, що не все, що ми чуємо з екранів – правда.

– Не поширюйте сумнівні пости, не репостіть неперевірену інформацію з приводу воєнного стану або ситуації в країні.

– Поширюйте офіційні оголошення, інформацію з перевірених джерел про можливість допомоги волонтерам, тощо. Намагайтесь не поширювати гучні заяви та гасла політиків.

– Стежте за оновленнями та можливим спростуванням новин, особливо тих, у які ви повірили та поширили.

– Якщо ви створюєте контент – не пишіть непідтверджені факти про війну. Навіть якщо дуже хочеться поділитись «сенсацією».

– Російські ЗМІ – навіть ті, які зветься у них «демократичними» – часто поширюють дезінформацію.

– «Політологам», «політтехнологам», «політекспертам» не можна сліпо довіряти. Їхня незалежність та незаангажованість під великим питанням¹.

Отже, маніпулятивні технології суспільною свідомістю, які застосовуються у сучасних гібридних війнах постійно вдосконалюються і у змістовному, й у інформаційно-технологічному контекстах. Суб'єкти маніпулятивного впливу використовують як традиційні, так і новітні медіа, вивчаючи суспільну психологію, особливості менталітету та історичного розвитку країни об'єкту нападу. Для досягнення поставленої мети агресор застосовує цілу систему маніпулятивних технологій, які спрямовані на різні верстви населення з урахуванням конфліктогенних чинників конкретної країни. У соціокультурному вимірі технології маніпулювання громадською думкою, як складової гібридної війни, спираються на потреби й інтереси людини, які породжені суспільством споживання, культурою постмодерну, епохою так званою пост-правди. Варто зауважити, що маніпулятивні впливи проти демократичних країн стали можливими завдяки ліберальному правопорядку, свободі думки й слова, існуванню вільних медіа, що знайшло своє закріплення у законодавстві цих держав. На сьогоднішній день, вільний світ вирішує у різний спосіб проблему поєднання більш жорстких заходів у сфері національної (інформаційної зокрема) безпеки зі збереженням й подальшим розвитком демократичних прав та свобод людини.

¹ Інформаційна гігієна під час війни: 15 правил. URL: <https://artefact.live/%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-15-%D0%BF/> (дата звернення: 03.05.2021).

2.2. Технології комунікативної політики держави як інструменти здійснення інформаційних війн

Комунікативна політика держави має ключовий вплив на процеси суспільного розвитку у напрямку формування громадської думки, регулювання суспільно-політичних відносин, побудови комунікацій між державою та суспільством. Системне застосування технологій комунікативної політики держави на різних її рівнях дозволяє інтенсифікувати діяльність органів державного управління, суттєво покращити взаємовідносини між державою та суспільством з метою досягнення цілей і реалізації функцій держави з урахуванням цілей та інтересів суспільства. Характеристика технологій комунікативної політики держави дає можливість вирішити низку практичних питань щодо формуючого впливу на громадянське суспільство в процесі реалізації функцій держави.

Для розуміння сутності, змісту та особливостей реалізації технологій комунікативної політики держави в процесі здійснення інформаційних війн розглянемо поняття «технологія», а також складові процесу комунікації як способу реалізації технологій комунікативної політики держави. За думкою Д. Белла, «технологія є інструментальним способом раціональної дії»¹, тобто передбачає визначення та здійснення певного алгоритму дій з чіткими правилами прийняття рішень. У свою чергу, Ж. Еллюль вважав особливістю технології ефективність, називаючи її ансамблем «абсолютно найбільш ефективних засобів у даний момент часу»². А. Гор визначає поняття «технологія» у більш широкому сенсі, вважаючи, що «будь-який набір процесів, що сприяють розширенню наших можливостей чи полегшують виконання певних завдань, можна вважати технологією. Навіть нові системи мислення, подібно до ринкової економіки чи демократії, можуть розумітись як

¹ Белл Д. Социальные рамки информационного общества. *Новая технократическая волна на Западе*. М. : Прогресс, 1986. С. 332.

² Ellul J. *The Technological System*; trans. from the French by J. Neugroschel. New York: The Continuum Publishing Corporation, 1980. P. 26.

засіб досягнення певних результатів»¹. А відповідно до Дж. Басел, технологією є «техніки для створення та виконання речей»².

Підсумовуючи вище наведене, зазначимо, що технологія є системою засобів, методів, технік, дій, принципів та правил їхнього застосування у певному середовищі, що полегшує процес досягнення поставлених цілей, забезпечуючи його ефективність та результативність. При цьому, під ефективністю ми будемо розуміти співвідношення отриманих результатів до використаних ресурсів, а під результативністю – співвідношення запланованої діяльності до результатів. Отже, розглядаючи технології комунікативної політики держави як інструменти здійснення інформаційних війн слід акцентувати увагу саме на цих складових: ціль, ефективність та результативність.

Способом реалізації технологій комунікативної політики виступає комунікація або комунікації (якщо ми говоримо про таку складову комунікативної політики як комунікаційна політика). Одиницею процесу комунікації є комунікативний акт. Учасники комунікації (комуніканти) породжують та інтерпретують повідомлення. Комунікантами можуть бути як окремі особи (наприклад, державні діячі), так і суспільні інститути (президент, уряд, партії). Сама комунікація може бути вербальною (висловлення, текстові повідомлення цих символів, означень політичних партій, фізичні предмети, події, яким надається – офіційні та неофіційні документи) та невербальною. У комунікативному акті поєднуються дві складові його знакової природи – це вираз та зміст, які практично завжди нетотожні, оскільки кожна сторона комунікації може вкласти різний зміст у повідомлення і, одночасно, сприйняти по різному його вираз. Такий уявний недолік комунікації активно використовується пропагандою, у рекламі та політиці.

Процес здійснення комунікативної політики держави включає:

- комунікаторів (органи державного управління різних гілок і рівнів влади); повідомлення (офіційна або неофіційна інформація, усна або письмова, вербальна і невербальна);

¹ Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под редакцией В. Л. Иноземцева. М. : Academia, 1999. С. 569.

² Bussell J. Technology. *Encyclopedia of governance: in 2 v. Vol.2.* / M.Bevir, ed. Thousand Oaks Sage Publications, 2007. P. 953.

- одержувача (суспільство в цілому, різні інститути громадянського суспільства, окремих громадян);
- канали поширення інформації (міжособистісні, інституційні та масові); канали зворотного зв'язку (прохання, звернення громадян, різні форми політичної участі);
- процес «кодування-декодування» інформації (підготовка інформаційних повідомлень, їх адекватна інтерпретація аудиторією).

За суб'єктами слід розрізняти такі рівні комунікативної взаємодії при здійсненні державної політики:

- рівень громадський, що характеризує відносини між суб'єктами громадської і політичної діяльності;
- рівень публічний - характеризує відносини між громадськими організаціями, спілками, виробничими структурами і іншими колективами, яким притаманні комунікативні зв'язки;
- рівень особистий - характерний для малих груп і реалізації приватних інтересів.

На всіх цих рівнях влада інституціолізована, тобто оформлена у певні спеціалізовані структури (державний апарат влади) та посади.

За цілями можна розрізнити такі рівні комунікативної взаємодії в межах державного управління:

- довгострокові, які передбачають стратегічні цілі і відповідний стратегічний комунікативний ефект;
- середньострокові, спрямовані на отримання накопичувального ефекту при здійсненні комунікативного впливу;
- короткострокові, які забезпечують одноразовий комунікативний ефект.

Для кожного з цих рівнів, з урахуванням особливостей комунікації формуються два види комунікативної взаємодії:

- взаємодія, що спрямована на вплив та управління з боку держави (так звана односпрямована або лінійна комунікація);
- різні модифікації досягнення зворотного зв'язку між органами державної влади та громадськістю в будь-якій комунікативній формі, які здатні посилити комунікативні відносини, створивши тим самим об'єктивні

передумови для активної участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики (різноспрямовані та нелінійні комунікації).

Аналізуючи канали державної комунікативної політики, можна виділити наступні їх види: комунікація через формальні канали (офіційні органи державного управління, офіційні документи та офіційна інформація, розміщена на офіційних сайтах); комунікація через неформальні контакти; комунікація через організації; комунікація через засоби масової інформації (або масової комунікації).

Комунікація через формальні канали є основним джерелом отримання офіційної та унормованої законом інформації (закони, нормативні акти, розпорядження), а також органи державного управління, офіційні документи та офіційна інформація, розміщена на офіційних сайтах). Зворотним способом такої комунікації є електронні петиції з боку громадян, звернення за допомогою листування, «гарячих ліній» тощо.

Комунікація через неформальні контакти або міжособистісне спілкування залишається базовою для будь-якого суспільства. Навіть зараз, в умовах розвиненої мережі засобів масової комунікації цей вид взаємодії має величезне значення. При цьому така комунікація може здійснюватися двома способами – безпосередньо шляхом прямого контакту та опосередковано, коли міжособистісне спілкування включено в процес транслювання і засвоєння інформації за допомогою посередників – так званих «лідерів громадської думки», які здатні як спонукати до створення «суспільної думки»¹, так і сформувати «спіраль мовчання»² навколо якихось подій.

Залучення лідерів громадської думки до співпраці із владою є важливим засобом здійснення комунікативної політики держави. Саме тому різні партії намагаються включити до своїх лав відомих журналістів, співаків, акторів, спортсменів, блогерів. Вони або підготовлені до сприйняття інформації, добре поінформовані, вільно орієнтуються в потоці повідомлень засобів масової інформації та можуть передати свою думку з того чи іншого інформаційного приводу своїй аудиторії, або виконують роль

¹ Липпман У. Общественное мнение; пер. с англ. Т.В.Барчуковой; ред. перевода К.А.Левинсон, К.В.Петренко. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

² Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С. М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. 352 с.

іміджевих осіб, підсилюючи своєю присутністю рівень партії чи організації. В результаті необхідні повідомлення, що ретранслює влада, спочатку надходять до лідерів громадської думки, а потім за допомогою міжособистісного спілкування чи через ЗМІ – до масової аудиторії.

Комунікація через організації – це комунікація опосередкованого типу, де сполучною ланкою між державою та громадянами виступають різні громадські організації, політичні партії і спільноти (групи) за інтересами. Останні здатні агрегувати спільні інтереси, тому мають також і зворотний вплив на державні органи. У демократичному суспільстві партії, профспілки, громадські рухи можуть визначати або суттєво змінювати комунікативну політику держави.

В межах державної політики ключовим каналом опосередкованої комунікації є засоби масової інформації та комунікації. У більшості країн вони здійснюють інформування, формують суспільну думку щодо системи державного управління. Ще у ХХ столітті як у нацистській Германії, так і у тоталітарному СРСР розуміли значущість таких засобів як преса, радіо та кіно (трохи пізніше – телебачення), що можуть стати потужним інструментом влади. У ХХІ столітті до цих засобів додалися соціальні мережі, які виступають провідним інструментом інформаційних війн.

Слід зазначити, що технології комунікативної політики держави виступають, з одного боку, засобами зв'язку між суб'єктами комунікації, а, з іншого боку, засобами формування відповідних смислів. Погоджуємося із думкою Е. Ліча про те, що «Комунікація забезпечується шляхом «виражаючих» дій, які проявляються у вигляді сигналів, знаків і символів»¹. Тому, говорячи про процес комунікації ми будемо розуміти під ним «будь-яку форму взаємодії, що обумовлює передання інформації, створення нових смислів та їхній обмін»²

Публічна (масова) комунікація реалізується у сфері публічності, яка включає громадянське суспільство та засоби масової комунікації. Рамки сфери публічності напряму залежать від характеру політико-правової

¹ Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии; пер. с англ. И. Ж. Кожановской. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. С. 15.

² Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. Дніпропетровськ: «Інновація», 2009. С. 40-41.

свободи, а також відкритості комунікації між державою та суспільством¹. Зокрема, Ю. Габермас визначав сферу публічності як середовище комунікації вільних громадян на політико-правових засадах². Сучасне розуміння сфери публічності почало формуватися, за спостереженням Р. Сеннета, у Західній Європі наприкінці XVII століття, коли ««Публічне» означало відкрите для загального розгляду, тоді як «приватне» передбачало затишну сторону життя, обмежену сім'єю і друзями»³.

Розвиток сучасних електронних засобів комунікації суттєво розширив сферу публічності, а також змістив межі приватного та публічного. Особливо це стосується соціальних мереж, які стали інструментом реалізації не тільки приватної, але й державно-політичної комунікації. Наприклад, певні повідомлення Президента США Дональда Трампа у Twitter вплинули на фінансово-економічну та політичну ситуацію не тільки всередині країни, але й поза її межами. Сьогодні також невеличкий твіт Ілона Маска здатний повністю змінити основні тренди економічного розвитку країн. В результаті експансії мережевої комунікації, як вказує З. Бауман, «приватне захоплює суспільний простір, видавлюючи і виштовхуючи звідти все, що не може бути повністю і без залишку переведено на мову приватних інтересів»⁴.

Слід відзначити, що розвиток соціальних мереж суттєво збільшує і публічний сектор життя сучасної людини⁵. Одночасно відбувається «приватизація публічної сфери, при якій політика підпадає під стандарти, ідеали і цілі приватної сфери»⁶. Ці тенденції треба враховувати при формуванні стратегії комунікативної політики держави, а також здійснення інформаційних війн. В нашій країні трансформація засад комунікативної політики відбулася з обранням Президентом України В. Зеленського, який використав соціальні мережі у період виборчої кампанії, здобувши нищівну

¹ Висоцька О.Є. Феномени публічності та приватності в контексті сучасних комунікативних процесів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 24.

² Габермас Ю. Структури перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство; пер. з нім. А.Нишко. Львів: Літопис, 2000. С. 46.

³ Сеннет, Р. Падение публичного человека; пер. с англ. О. Исаева, Е. Рудницкая. М.: Логос, 2002. С. 24.

⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2005. С. 135.

⁵ Jurgenson N., Rey P. J. The fan dance: how privacy thrives in the age of hyper publicity. *Unlike Us Reader. Social media monopolies and their alternatives* / ed. by G. Lovink, M. Rasch. Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2013. 384 p. P. 62.

⁶ Эльштайн Дж. Б. Императивы приватного и публичного. *Хрестоматия феминистских текстов. Переводы* / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. С. 65.

перемогу. Хоча у його опонентів були широкі площадки для здійснення комунікативного впливу, але традиційних засобів комунікації (телебачення, преси) виявилось недостатньо. Президент України В. Зеленський також був першим, хто побудував свою передвиборчу програму за допомогою суспільного діалогу (люди могли додавати свої ідеї до загальної програми у соціальних мережах). Цю ж стратегію він обрав під час знаменитих «дебатів на стадіоні», зачитуючи президенту України П. Порошенку питання, які йому надіслали у коментарях. Звернення до народу за допомогою соціальних мереж, запис блогів також стали особливістю комунікативної політики Президента України В. Зеленського, практикою, яку потім почали копіювати інші політики та державні службовці.

Зараз практично кожний відомий державний діяч, політик, державний орган намагаються підтримувати зв'язок із громадськістю за допомогою соціальних мереж, створюючи сторінки чи канали у Facebook, Twitter, Instagram або Telegram. Соціальні мережі є також інструментом здійснення інформаційних війн у політичній боротьбі, розвитку соціальних і культурних рухів. Останнім прикладом є роль телеграм-каналів в опорі білоруського народу О. Лукашенко, через які відбувалася координація дій опозиції. Символічним є те, що, сприймаючи одного із лідерів телеграм-каналу Nexta Романа Протасевича як особистого ворога, О. Лукашенко вдався до безпрецедентних дій – перехопленню пасажирського літака та його примусової посадки із журналістом на борту.

Віртуалізація масової комунікації істотно розширює сферу публічності, трансформуючи демократичні інститути у медіакратичні, тобто медіа стають не лише інструментом здійснення державної політики, а головним чинником її формування. Загалом, «Мережева комунікація стала новим модусом сфери публічності, яка будується на основі стимулювання медійної активності її акторів. Розширення публічної сфери завдяки віртуальній комунікації призводить до розширення і приватної сфери, яка набуває самодостатнього значення. Одночасно збільшення форм репрезентації приватного персоналізує публічний дискурс»¹.

¹ Висоцька О.Є. Феномени публічності та приватності в контексті сучасних комунікативних процесів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 27.

Як вказує Ю. Габермас, «Користування Інтернетом одночасно розширило і розтрощило комунікативні контексти. Тому Інтернет має підривний вплив на авторитарні режими публічної сфери. Однак горизонтальне і ... менш формалізоване утворення комунікативних мереж одночасно вихолощує досягнення традиційних публічних сфер»¹. Пересторога німецького дослідника зрозуміла, і тому сучасний державний апарат має швидко перебудовувати свої комунікації, щоб зберігати баланс взаємодії між владою та народом. В умовах мережевої комунікації Інтернет перетворився «у нову форму публічності, де всі виявляються публікою один для одного»². Існування нового модусу сфери публічності пов'язане із поширенням так званої «культури реальної віртуальності»³, в якій віртуальність є основою для конструювання «реальності» суб'єктів (в тому числі політичних, що доводиться останнім прикладом президентських виборів в Україні, де ведуча політична партія отримала назву від відомого телесеріалу, а образ її лідера частково конструювався на основі його головного героя). За визначенням Н. Больца, «категоричний імператив епохи медіа свідчить: комунікуй так, щоб інші могли приєднатися»⁴. Враховуючи цей принцип, ефективність будь-яких інформаційних війн визначається масштабуванням інформаційної хвилі, яка просуває певний меседж у мережевій спільноті, виносячи його у площину реальної політики.

Створення різних політичних проектів сьогодні неможливе без використання соціальних мереж. Так, згідно М. Постеру, «користувач мережі може стати фігурою у новому типі політичних відносин, який не може існувати без лояльності учасників глобальної мережевої комунікації»⁵. Навіть журналістика як одна з базових атрибутів публічності стає вторинною по відношенню до медіаактивізму, що просувається у різноманітних блогах та мережових спільнотах⁶. Професійна журналістика

¹ Габермас Ю. Важливо відчувати першим або чим відрізняється інтелектуал; пер. з нім. *Ї - Незалежний культурологічний часопис*. 2006. № 45. С. 25.

² Больц Н. *Азбука медіа*. М.: Європа, 2011. С. 23.

³ Кастельс М. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. С. 314.

⁴ Больц Н. *Азбука медіа*. М.: Європа, 2011. С.99.

⁵ Poster M. *Information please: culture and politics in the age of digital machines*. Duke University Press, 2006. P. 78.

⁶ Висоцька О.Є. Феномени публічності та приватності в контексті сучасних комунікативних процесів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 26.

сьогодні витісняється громадянською журналістикою або «журналістикою співучасті»¹, яка може здійснюватися будь-яким громадянином – від звичайного перехожого, що фіксує порушення громадського порядку, до президента, що звертається з порадами до далекобійників.

Зворотним боком збільшення ролі соціальних мереж у державно-політичних процесах є «переведення приватних дискурсивних практик у площину публічного»², в результаті чого розповсюдженням є створення «інформаційного шуму», поширення фейків, емоційного перенавантаження повідомлень, маніпулювання інформацією та смислами, що негативно позначається на самому комунікативному процесі, а також ускладнює досягнення суспільного консенсусу. «Характерною особливістю масової комунікації є «подвоєння комунікації, коли отримана інформація нетотожна переданій. У цьому сенсі як засоби комунікації, так і певні громадські об'єднання можна розглядати як «суб'єкти» комунікації, що створюють так званий «ефект масмедіа» або «громадську думку», що характеризує загальний напрямок масової (публічної) комунікації»³.

При розгляді технологій комунікативної політики держави в контексті здійснення інформаційних війн слід також визначити особливості системної комунікації. Остання характеризує системні зв'язки у суспільстві, що передбачає тлумачення самого суспільства як певної системи, де комунікація складає його динамічну основу. З іншого боку, кожен суспільну інституцію слід розуміти як певну підсистему соціальної системи, що поєднана мережею комунікацій. Системний підхід до осмислення державно-суспільних відносин дозволяє розглядати комунікативну політику держави як спосіб підтримання гомеостазу у соціальній системі.

Аналізуючи технології комунікативної політики держави, під останніми ми розуміємо систему комунікативних дій, що об'єднують найбільш ефективні та результативні для комунікативної політики держави методи, прийоми, техніки побудови взаємовідносин влади і суспільства.

¹ Дзялошинский И.М. Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям. М.: Престиж, 2006. 104 с.

² Висоцька О.Є. Феномени публічності та приватності в контексті сучасних комунікативних процесів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 26.

³ Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): монографія. Дніпропетровськ: «Інновація», 2009. С. 47.

Технології комунікативної політики держави включають використання різноманітних механізмів формування «образу» держави як всередині неї, так і на зовнішній арені. Важливість комунікативного просування тої чи іншої держави значно зросла із поширенням інформаційно-комунікаційних технологій та іншими глобалізаційними процесами.

Технології комунікативної політики держави виконують такі функції:

- передання та обмін державно-політичної інформації;
- формування громадської думки по відношенню до політики держави;
- формування іміджу держави на світовій арені та всередині країни серед громадян;
- забезпечення політичної соціалізації громадян, їх самоідентифікації як політичних суб'єктів;
- формування уявлень про засади внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Отже, технології комунікативної політики держави відповідно до здійснюваних функцій можна класифікувати за групами:

- технології цифровізації та координації комунікативної політики держави (медійні, цифрові та сервісні технології);
- технології спрямованого впливу на суспільну свідомість (пропагандистські технології та технології стратегічних комунікацій);
- технології опосередкованого впливу на громадську думку або маркетингові технології (PR-технології, іміджеві, брендингові технології).

В процесі реалізації комунікативної політики держави всі означені технології складають комплекси технологічних завдань, що покликані реалізовувати певні моделі державної політики. Найбільш вагомими серед них є:

- моделі цифрової та сервісної трансформації держави (реалізовується у проектах «електронне урядування», «відкритий уряд», «цифрова держава», «сервісно-орієнтована держава», «держава у смартфоні»);
- моделі формування інститутів громадянського суспільства, національної ідеології та політичної культури (проекти децентралізації, громадянської освіти, антикорупційної політики, громадянського контролю, мовної політики, національно-патріотичної культури, побудова партійної системи тощо);

- модель просування іміджу держави як всередині країни, так і на міжнародній арені (модель здійснення внутрішньої чи зовнішньої публічної дипломатії).

Серед технологій комунікативної політики держави як інструментів здійснення інформаційних війн найбільш значущими є два типи: пропагандистський та маркетинговий¹.

Пропагандистський тип передбачає реалізацію жорстких способів інформаційного контролю свідомості людей. Г. Лассуел визначав пропаганду як односпрямоване повідомлення, що надається масовій аудиторії з метою впливу та зміни поведінки у бажаному напрямку². Пропаганда завжди містить відібрану та інтерпретовану інформацію, що подається як факт. Вона реалізує такі механізми як спрощення повідомлення, його постійне повторення, обмеження та фільтрацію доступу до фактів, емоційне навіювання у процесі комунікації. Також вона активно застосовує технології метафоризації, міфологізації та сакралізації дій влади, методи нейролінгвістичного програмування тощо.

Технології пропаганди як інструменти здійснення інформаційних війн можуть використовуватися і демократичними державами, але вони відрізняються багатовекторністю, наявністю багатьох джерел впливу, відсутністю жорсткої цензури. Суб'єктами пропаганди можуть бути не тільки державні органи, але й політичні партії, засоби масової інформації, суспільно-політичні організації та рухи. Пропаганда передбачає доведення певних ідей до широких мас з метою їх трансформації у стійкі внутрішні переконання громадян. Основними критеріями ефективної пропаганди можна назвати: наявність центральної тези; її простота та легкість для розуміння аудиторії; несуперечливість положень, що унеможлиблює їх критику.

Існує кілька типів пропаганди: «біла пропаганда», коли чітко вказуються джерела інформації; «сіра пропаганда», коли інформація не є

¹ Висоцька О.Є. Пропагандистські технології як інструменти здійснення інформаційних війн в контексті комунікативної політики держави *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожудуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»*: збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С. 56-62.

² Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе; пер. с англ. М.М. Назарова. *Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований*. М.: УРСС, 2002. 2-е изд., испр. С. 132.

повністю точною, а джерело невідоме; «чорна пропаганда», коли використовується брехлива чи сфабрикована інформація, а джерела фальсифікуються.

Пропаганда спрямована на подолання основних свідомих обмежень об'єкту впливу, тому це у цілому маніпулятивний процес. Існує багато прикладів, коли державні органи опосередкованими шляхами (через медіа, лідерів думок, політичні сили) користуються такими маніпулятивними прийомами, як дезінформація (використання неправдивих відомостей, заміна справжніх відомостей неправдивими, використання вигаданої інформації), дифамація (приниження честі, гідності та ділової репутації), технологія «білого шуму» (перенасичення інформаційного поля), технологія спін-доктора (зміна смислових акцентів інформації) та іншими.

Наприклад, технологія дифамації має метою поширення компрометуючих чи дискредитуючих відомостей у політичній пропагандистській боротьбі. Зокрема, можна згадати намагання опонентів Д. Трампа оголосити йому імпічмент внаслідок його розмови із Президентом України В. Зеленським, або ж звинувачення Дж. Байдена у прикритті участі його сина у справі Burisma. Різновидом цієї технології є інформування про політичних лідерів чи інститути інших держав у негативному контексті шляхом використання відповідних метафор, алюзій, термінів, протиставлення цінностей, іронічних оціночних суджень, навішування ярликів, створення образу ворога¹. У соціальних мережах цю мету виконують, зокрема «фотожаби» на політичних діячів, принизливі чи компрометуючі відео тощо.

У свою чергу, призначенням технології «білого шуму» є відволікання громадян або певного політичного суб'єкту від власних стратегічних ініціатив, перенесення уваги на неважливі події, зміна акцентів, за допомогою яких влада просуватиме основні рішення. Так, зосередження на несуттєвих порушеннях дій окремих депутатів (переписці у телефонах, перебуванні у неформатному одязі чи стосунках) може приховувати, наприклад, прийняття непопулярних для громадян чи вигідних для олігархічних груп законопроектів.

Дезінформація також виступає частиною пропагандистських технологій,

¹ Vysotskyi O.Y., Vysotska O.E. Technologies of Public Diplomacy: Methodological Principles and Practical Potential. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2020, 3 (1). P. 143.

особливо у випадку здійснення інформаційних війн конкуруючими державами. Їх різновидами можуть бути фальшиві новини (фейки), тролінг, «теорії змови». Дезінформація відноситься до «чорної» технології комунікативного впливу, але вона й досі широко використовується країнами. Особливе поширення зараз має цифрова дезінформація. Так, є багато підтверджень тому, що близько 150 мільйонів американців зазнали російської дезінформаційної кампанії під час президентських виборів 2016 року¹. Використання фейкових аккаунтів, «ботів» у коментарях, анонімних телеграм-каналів також служить просуванню дезінформації. Зокрема, відомо, що П. Порошенко активно застосовував ці прийоми під час своєї передвиборчої кампанії з метою, з одного боку, створення за допомогою «ботів» вражень про свою надмірну популярність як президента, а, з іншого боку, критикуючи своїх опонентів шляхом «чорного спаму» у коментарях до їхніх акаунтів у фейсбуці. Також подібні інструменти сьогодні використовуються владою, різними політичними групами та діячами для «накручування» популярності своїх сторінок чи відео у соціальних мережах.

Особливістю дезінформації є те, що в силу простоти, яскравості та емоційності повідомлення, вона поширюється набагато швидше і досягає більшої кількості споживачів, тиражуючись у соціальних мережах, ніж засновані на фактах повідомлення. Тому, з одного боку, дезінформація допомагає в інформаційних війнах із ворожою державою, але всередині власної країни може суттєво зруйнувати державні інституції, делегітимізувати державну владу. Державні установи із слабкими комунікаціями у першу чергу страждають від вкидів дезінформації, бо не встигають або не мають необхідних можливостей для швидкого реагування на «чорні» комунікативні технології. Подібну ситуацію можна було спостерігати в Україні на початку 2014 року, коли проросійські пропагандисти зуміли суттєво вплинути на громадську думку в Криму та на Сході нашої країни, прискоривши процеси анексії та військового вторгнення на ці території. Враховуючи подібні ризики, одним із ключових елементів стратегії комунікативної політики держави має бути створення підрозділів, які б відслідковували «чорні» комунікативні технології, нейтралізуючи їх на самому початку, або ж проводили превентивні

¹ Lang M. Number of Americans Exposed to Russian Propaganda Rises, as Tech Giants Testify. URL: Access mode: www.sfchronicle.com/business/article/Facebook-Google-Twitter-say-150-million-12323900.php (дата звернення: 10.04.2021).

заходи зі стримування їх розповсюдження.

Пропаганда активно застосовує такі технології комунікативного впливу як контекстуалізація, номіналізація або рефреймінг¹. Зокрема, рефреймінг передбачає зміну смислових рамок і перекодування повідомлення, що призводить до формування нового змісту. При цьому рефреймінг може використовуватися як для драматизації, нагнітання ситуації (месидж «все пропало», «все погано і буде ще гірше», «повний провал дій влади»), так і для її вирівнювання («ситуація краще, ніж могли передбачити»). Постійне навіювання певного емоційно-психологічного налаштування до якоїсь події, державного органу чи політичної сили може деформувати їх реальне бачення та оцінку у громадян. Таким, наприклад, є формування окремими політиками негативного ставлення у населення до вакцинування у цілому або до застосування вакцин певних виробників.

Технологія номіналізації також може стати значущим інструментом впливу. Номіналізація є присвоєнням якомусь поняттю єдиного значення. Таким, наприклад, є формування українською опозицією за допомогою спрямованих інформаційних повідомлень образу «бандитська влада» до представників режимів Л. Кучми та В. Януковича, що сприяло їхній делегітимації у масовій свідомості. Зараз подібну технологію використовують до президенства В. Зеленського, ретранслюючи такі образи як «слабкий президент», «непрофесійна влада». По відношенню до В. Путіна, навпаки, можна спостерігати «вкидування» пропагандистських образів «сильної руки» чи «збирача земель руських». Одночасно номіналізація як пропагандистський прийом може легко руйнуватися протилежними характеристиками, застосування яких унеможливорює просування пропаганди. Так, присвоювання В. Путіну прізвиська «Дід», який, замість спілкування з народом «відсиджується» у «бункері» під час карантину, суттєво послабили його образ як «сильного лідера» всередині російського суспільства.

Технологія контекстуалізації передбачає зміну контексту розгляду певної суспільно-політичної ситуації, особливо з точки зору прирощення впливу державної влади, зокрема шляхом вселяння впевненості у

¹ Бендлер Р., Гриндер Дж. Рефреймінг: ориєнтація личности с помощью речевых стратегий. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. 256 с.

майбутньому за допомогою оприлюднення оптимістичних планів та програм розвитку країни або демонстрації нечуваних успіхів прийнятих рішень чи здійснюваних заходів. Подібна технологія широко використовується тоталітарними режимами, що постійно транслюють в офіційних джерелах образи щастя, впевненості, перемоги. Також її застосовують й у демократичних країнах, зосереджуючи увагу в офіційних повідомленнях, виступах, інформації у ЗМІ на досягненнях, а не на невдачах здійснюваної політики. Але, на відміну від тоталітарних режимів, для яких характерне перебільшення ситуації успіху, надмірне прикрашання подій, для демократичних держав важливим є збалансованість подання інформації з акцентами на позитивних новинах.

Одночасно контекстуалізація в процесі здійснення інформаційних війн може надавати якійсь події і негативного контексту, що широко використовуються політичними опонентами державної влади. Таким є, наприклад, присвоєння проекту Президента України «Велике будівництво» негативного контексту у словосполученні «велике крадівництво» або означення швидкої діяльності Верховної ради України IX скликання у перші дні її роботи як «шалений принтер», що мало на мені знищення позитивного сприйняття цих подій громадянами.

Способом протидії «чорній» і «сірій» пропаганді має стати більша відкритість влади суспільству, а також розширення інструментів комунікації. Це може бути: проведення публічних слухань, широких консультацій із представниками різних соціальних, національних, релігійних груп щодо важливих суспільних проблем та знаходження способів їх оптимального розв'язання; організація «гарячих ліній», «телефонів довіри» між державними органами та населенням; створення інтерактивних програм на телебаченні, Інтернет-сайтів, сторінок у соціальних мережах з елементами зворотного зв'язку, що дозволяють владі оперативно реагувати на питання та запити населення; створення та підтримка громадських організацій, які допомагають реалізовувати питання полегшення діалогу громадян та влади. Ефективним також є пряме звернення до громадян політичних лідерів через особисті і неофіційні відео за допомогою смартфона чи короткі повідомлення у соціальних мережах.

Технології «чорної» та «сірої» пропаганди в сучасних умовах

виявляються складовими комунікативної політики держав, що «грають не за правилами», прийнятими в рамках демократії. Тому, якщо раніше пропаганда вважалася нормальним елементом ведення інформаційних війн в межах державної політики, то зараз вона не визнається легітимним інструментом дій держави і перестала бути суспільно прийнятною для багатьох політичних суб'єктів (хоча приховано все ще використовується). Замість поняття «пропаганда» частіше застосовують термін «політичні комунікації» або «стратегічні комунікації», під якими розуміються «координовані дії, меседжі, зображення та інші форми сигналів або участі, що призначені інформувати, впливати чи переконувати цільові аудиторії у підтримці національних цілей»¹. На відміну від пропаганди, технології стратегічних комунікацій мають більш «пом'якшений» характер здійснення комунікативного впливу, спираючись «на реальність та комунікування діями»². Стратегічні комунікації є альтернативою пропаганді з точки зору механізмів здійснення, бо спрямовані переконувати не маніпуляціями чи дезінформацією, а чіткими діями з артикульованими меседжами. Технології стратегічних комунікацій також можна ототожнити із «білою» пропагандою, що дозволяє здійснювати вплив із застосуванням легітимних інструментів (використання перевіреної і відомої інформації зі зрозумілих джерел).

Політична реклама та передвиборча боротьба часто мають всі риси пропагандистської кампанії. При цьому ефективна передвиборча кампанія передбачає: активне використання символічної комунікації, емоційних образів, акцентування на особистісних рисах політика. Велике значення має правильний вибір аудиторії, тому необхідно вивчати електоральні очікування та вподобання, будуючи всю передвиборчу агітацію на їх віддзеркаленні. Найбільш вдалою є така передвиборча кампанія, за якої при мінімальних витратах забезпечується максимальний результат. Прикладом такої кампанії є використана В. Зеленським під час президентських виборів модель «відкритого шоу» із застосуванням соціальних мереж, а також «накладання» на неї телевізійного промоушену телесеріалу «Слуга народу» та виступів «95-го кварталу», що разом охопили широку аудиторію, створивши приголомшливий інформаційний ефект.

¹ Paul Christopher. Strategic Communication: origins, concept, and current debates. PRAEGER, 2011. P. 3.

² Дубов Д. В. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Стратегічні комунікації*. 2016. № 4 (41). С. 14.

Різновидом технології стратегічних комунікацій можна вважати агітаційні технології, що передбачають створення та просування агітаційних документів (письмових, відео-, аудіо-текстів, графічних зображень), які передають певну ідею державно-політичного значення. Агітація активно використовується політичними партіями, а також організаціями (наприклад, створюються одяг, предмети побуту, папки, ручки із необхідними гаслами чи емблемами). До агітаційних документів також можна віднести листівки, плакати, наклейки, карикатури, стікери, графіті. Успіх агітації у багатьох випадках залежить від вдало переданої ідеї, образу, своєчасності та виваженості у просуванні. Зокрема, завчасний початок виборчої кампанії або надмірність реклами може стати причиною не перемоги, а, навпаки, поразки політичної партії (яскравим прикладом тому є невдала виборча кампанія партії «Перемога Пальчевського» на місцевих виборах 2020 р. в Україні). Також негативно сприймається агітація, що має агресивний характер, містить не об'єднуючу, а роз'єднуючу символіку (наприклад, кампанія Президента України П. Порошенка містила всі перелічені помилки: надмірність, запізнілість початку, агресивність гасел на кшталт «Я або Путін»).

Завдяки технології комунікативних стратегій має вибудовуватися стратегія комунікативної політики держави та послідовно реалізовуватися. Для просування певних повідомлень при реалізації комунікативної політики держави має бути сформована комунікативна ціль, під якою ми розуміємо стратегічний результат, що включає реалізацію ідеї або призначення комунікативного акту (наприклад, проведення якоїсь реформи, референдуму, політичної події). Отримання запланованого ефекту від комунікативного акту (або навіть перебільшення його ефективності) є ознакою правильної реалізації комунікативної стратегії, під якою ми розуміємо комплекс вербальних і невербальних засобів та технологій, що використовуються для досягнення комунікативної цілі. При формуванні комунікативної стратегії важливо проводити комплексний аналіз аудиторії, способів подання повідомлення, контекстів, які можуть бути отримані, форми інтерпретації повідомлення тощо.

На жаль, механізми комунікативного впливу за допомогою технологій стратегічних комунікацій в контексті комунікативної політики держави в

Україні задіюються фрагментарно і не на постійній основі, як правило, у передвиборчий період. Стратегії розвитку того чи іншого регіону, галузі чи органу виконавчої влади приймаються без широкого громадського обговорення, і більшість громадян не ознайомлені з їх змістом. Така ж ситуація із загальною державною політикою, яка часто залежить від політичної кон'юнктури, а не загальної візії майбутнього країни.

Отже, пропагандистські технології як технології ведення інформаційних війн характеризуються односпрямованістю впливу на громадську свідомість в умовах розбудови демократичного суспільства мають бути суттєво трансформовані. Використання технологій стратегічних комунікацій при здійсненні комунікативної політики держави дозволяє створювати довгострокові стратегії розвитку України, що сприятимуть інтенсифікації взаємовідносин між державою та суспільством, просуванню демократичних інструментів народовладдя¹.

Подолати негативні наслідки використання жорстких методів інформаційного впливу покликані маркетингові стратегії побудови комунікативної взаємодії, які формуються відповідно до законів попиту і пропозиції на ті чи інші інформаційні послуги.

Технології комунікативної політики держави маркетингового типу активно розвиваються, починаючи з другої половини ХХ століття. До технологій маркетингового типу відносять: паблік рілейшнз або зв'язки з громадськістю (PR-технології); політичну рекламу; політичний брендінг; іміджеві технології.

Маркетингові технології (зокрема, державний паблік рілейшнз як технологія формування комунікативних зв'язків із громадськістю) використовують непрямий, слабкий комунікативний вплив, на відміну від прямого і сильного впливу, який здійснюється пропагандою. Специфіка застосування технологій паблік рілейшнз при здійсненні інформаційних війн в ході застосування технологій комунікативної політики держави дозволяє звести суспільні зв'язки до управління суспільним інтересом. Це означає таке узгодження інтересів держави і суспільства, в ході якого, з одного боку,

¹ Висоцька О.Є. Пропагандистські технології як інструменти здійснення інформаційних війн в контексті комунікативної політики держави *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів*, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С. 56-62.

інтереси громадськості перетворюються в очікування управлінської ініціативи, а, з іншого боку, управлінська ініціатива приводиться у відповідність з очікуваннями громадськості.

В останні роки значне розповсюдження набув підхід «м'якої влади» (від англ. *«soft power»*) у політиці та державному управлінні, що передбачає отримання результату шляхом застосування технологій добровільної участі, симпатії чи привабливості, на відміну від «жорсткої сили», заснованій на технологіях примусу та силового покарання. Маркетингові технології передбачають застосування «м'якої влади» як формування громадської думки на засадах привабливості та механізмів бажання. Саме маркетинговий підхід, на наш погляд, покладений в основу державної політики України у нинішній період, що реалізується, зокрема, у програмах «Велике будівництво», «Держава у смартфоні» чи «Цифрова держава».

Можна виділити такі моделі комунікативної взаємодії держави та громадськості на засадах маркетингового підходу:

Модель двосторонньої симетричної комунікації у формі діалогу, що характеризується високим рівнем залучення громадськості у державно-управлінські процеси. Ефективність використання діалогових технологій визначається точністю влучення в точку перетину вимог ситуації та всіх її учасників, тому діалогові технології є важливими управлінськими механізмами оптимізації комунікативної взаємодії органів державної влади та громадськості. Органи державної влади мають не тільки бути присутніми у процесах налагодження комунікативного взаємодії з громадськістю, а й відігравати активну суб'єктну роль в таких процесах. Одночасно в умовах слабкого розвитку громадянського суспільства в Україні ця модель залишається нереалізованою. Саме тому гасло «Україна – це ти», що використовувалося на місцевих виборах 2020 р. в Україні партією влади «Слуга народу», не отримало розуміння з боку населення, оскільки останнє не усвідомило себе суб'єктом впливу на державну владу.

Модель правового партнерства і діалогу. В цій моделі важливим є коло суб'єктів комунікативної взаємодії органів державної влади та громадськості, що дозволяють координувати їх діяльність шляхом створення спеціальних експертних рад при відповідних органах державної влади, забезпечення практики тісної співпраці ЗМІ з інститутами громадянського

суспільства, здійснення моніторингу реакції суспільства і ЗМІ на проблеми в сфері державного управління. Зокрема, проведення соціологічних опитувань дозволяє органам державної влади системно вносити корективи в процеси формування і реалізації державної політики¹.

Маркетингові технології є складовими реалізації моделі сервісно-орієнтованої держави, оскільки однією із найважливіших функцій управлінських структур стає функція надання послуг суспільству. Концепція сервісної або сервісно-орієнтованої держави побудована за схемою «виробник послуг – споживач», де держава виступає виробником послуг, а суспільство (громадяни) – їх споживачами. При цьому стійкість і легітимність державних інститутів напряду пов'язується з «ефективністю виявлення, моделювання й реалізації індивідуальних і групових інтересів і потреб»².

Витоки концепції «сервісно-орієнтованої держави» можна побачити вже у вченні Аристотеля про суспільне благо, що передбачає залученість громадян в управління державою, але особливе значення ці ідеї набули із розвитком інформаційного суспільства та пов'язаного з ним інформаційного менеджменту. Держава в контексті сервісного підходу виступає в ролі виробника послуг, зокрема, інформаційно-комунікаційних чи цифрових. Тому головною метою держави стає успішне виявлення та реалізація індивідуальних та групових інтересів і потреб, в тому числі, потреб відповідної територіальної громади³.

Концепція «сервісної держави», починаючи із середини 1980-тих років отримала розповсюдження і практичне впровадження в діяльність державних і самоврядних органів управління в США та в багатьох країнах Західної Європи⁴. Серед головних напрямків реформування системи державних послуг були визначені: підвищення ефективності публічних послуг та зниження витрат на їх надання; забезпечення надання громадянам

¹ Почепцов Г.Г. Информационно-политические технологии. М., Центр, 2003. С. 17.

² Зачоса О.Д. Інструменти та важелі впливу ефективного управління людським капіталом в умовах розвитку економіки знань URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5445> (дата звернення: 10.09.2020).

³ Свтушенко О.М. Роль державної влади й місцевого самоврядування в розбудові сервісної держави з надання якісних публічних послуг. *Наукові праці. Науково-методичний журнал. Політичні науки*. Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили, 2009. С. 35.

⁴ Скороход О.П. Надання послуг населенню органами місцевого самоврядування як пріоритет діяльності місцевої громади. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 1. С. 41.

послуг належної якості; зменшення термінів на підготовку відповідей на запити громадян; покращення якості інформування громадян при наданні їм публічних послуг; відкритість і прозорість діяльності державних установ¹.

Сервісна держава – це також створення системи соціально-правових гарантій гідного життєзабезпечення громадян, їх прав і свобод. Концепція сервісної держави є прямим продовженням концепції держави добробуту та інформаційного суспільства. Також концепція сервісної держави конкретизує електронне управління стосовно цільових завдань і функцій публічних інститутів, пов'язуючи його зі створенням інтегрованих багаторівневих інформаційних систем, що забезпечують міжвідомчу взаємодію та інформаційну комунікацію громадян (організацій) і держави². Їхня збалансованість нівелює здійснення будь-яких інформаційних війн по відношенню до державної влади. Одночасно ефективність діяльності таких інформаційних систем напряду залежить від якості цифровізації державних послуг та кібербезпеки, створення умов для зниження цифрової нерівності й обізнаності населення у цифрових навичках та інформаційній культурі.

Сервісно-орієнтована держава базується на таких принципах: принцип клієнтських відносин між громадянами і органами влади, принцип конкурентності публічних послуг, принцип незалежного оцінювання якості публічних послуг, принцип оптимізації технологічного ланцюжка надання публічних послуг³. Принцип клієнтоорієнтованості означає, що саме споживач визначає зміст та характер державних послуг. Принцип конкурентності передбачає, що держава надає громадянам можливості для багатоманітних послуг задля покращення їх якості. Принцип оптимізації управління закладає основи для спрощення процесу отримання послуг. Основними ознаками сервісно-орієнтованої держави, таким чином, є: відкритість, залучення громадян до державної політики, спрямованість на задоволення потреб громадян, їх доступність до органів влади і до інформації⁴.

¹ Фролов Д.И. Стратегическое управление и планирование на предприятии. *Экономика и коммерция. Электрон. промышленность*. 2002. Вып.4. С. 3.

² Клімушин П. С., Спасібов Д. В. Концепція сервісно-орієнтованої держави в контексті модернізації публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 2 (57). С. 4.

³ Там само.

⁴ Соціальні послуги в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія / за ред. Тарабукіної І. І., Ільчука Л. І. Херсон: ПП Журавель, 2011. С. 87.

В Україні концепція сервісно-орієнтованої державної політики вперше була проголошена у Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015р. № 5/2015. Згідно цього документу, держава Україна бере на себе «вектор відповідальності» щодо «забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг у державному та приватному секторах», а серед першочергових заходів щодо дерегуляції та розвитку підприємництва передбачено скорочення чисельності дозвільних документів, скасування неефективних регуляторних актів, зменшення кількості органів державного нагляду (контролю) та «забезпечення надання послуг для громадян та бізнесу в електронному вигляді»¹.

Враховуючи зміни, що відбулися у характері структурування державно-політичних відносин, були сформовані умови для цифрової трансформації державних органів. Зокрема була створена і почала реалізовуватися у багатьох країнах концепція електронного урядування («e-government»). Крім поняття e-governance (електронне урядування) використовується термін e-government (електронний уряд), який описується як частина електронного урядування, що включає в себе взаємодію держави (уряду) та громадянського суспільства². В межах цієї концепції відносини між державою та суспільством мають відбуватися на принципах прозорості й підзвітності, орієнтації на інтереси громадян, зручність та прозорість використання. У системі організації комунікації моделі електронного урядування вибудовуються такі види взаємодії, як Government to citizen («уряд – громадянин»; Government to government («уряд – уряд»); Government to business («уряд – бізнес») та Government to nongovernmental organization (уряд – суспільні організації)³.

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення: 10.05.2021).

² Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування. *Право та інновації*. 2014. № 3 (7). С. 28.

³ Там само. С. 30.

У 2019-2020 роках Міністерством цифрової трансформації запроваджено масштабні та комплексні дії щодо реалізації завдань цифровізації суспільства за проектом «Цифрова держава». Цей проект передбачає оцифрування більшості державних послуг, оновлення законодавчої бази з врахуванням потреб у цифрових продуктах, упорядкування роботи державних реєстрів, покращення технічних можливостей здійснення адміністративних послуг у різних галузях.

Загалом, можемо визначити такі кроки цифрової трансформації України:

- Подолання цифрового розриву шляхом розвитку цифрових інфраструктур. Усі громадяни України без обмежень та труднощів технічного, організаційного та фінансового характеру повинні мати доступ до цифрових сервісів, користуватися інформаційно-комунікаційними мережами в контексті отримання державних послуг.

- Розвиток цифрових компетенцій громадян. Сьогодні в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних формування цифрових навичок громадян набуває особливого значення. Вміння використовувати цифрові технології в роботі стає необхідним для більшості професій. Завдяки онлайн-навчанню громадяни отримують більш широкі можливості для здобуття знань, вмінь та навичок у багатьох сферах (наприклад, вивчати мови, опанувувати нові професії).

- Цифрова трансформація державних послуг. Реалізація проектів цифрової трансформації державних послуг має стосуватися багатьох сфер - охорони здоров'я, освіти, громадської безпеки, життєдіяльності міст, туризму, економіки, державного управління.

- Цифровізація економіки. В умовах цифрової економіки робочі місця перестають бути прив'язаними до фізичних місць, стають віртуальними, тобто такими, що не потребують постійного перебування працівника на робочому місці. Це потребує також розвитку самої цифрової індустрії, як виробника технологій. Інвестування у цифрові технології з боку держави потребує створення умов та стимулів, які заохочуватимуть бізнес до цифровізації.

Також важливими стають державні PR (структури щодо зв'язків з громадськістю), що виступають, з одного боку, ефективним інструментом

переговорів влади із населенням, а, з іншого боку, засобом популяризації політики держави шляхом постійного і повного інформування громадськості.

В основі комунікативної політики держави на засадах маркетингового підходу – модель діалогово-паритетного типу зв'язків між органами влади та населенням. Для цього мають бути створені різноманітні підрозділи: прес-служби, інформаційно-аналітичні служби, департаменти зі зв'язків з громадськістю тощо. Всі ці служби покликані аналізувати та узгоджувати інтереси влади і громадськості, а не бути засобом одностороннього впливу державної влади на населення.

Серед основних функцій служб державних PR можна виділити: поширення інформації серед населення шляхом оперативного і повного інформування громадян про діяльність органу державного управління та місцевого самоврядування; поширення офіційних повідомлень, заяв; підготовка і передача в ЗМІ роз'яснень і коментарів фахівців, експертів, авторів рішень, які приймає орган державного управління; підготовка спеціальних матеріалів для ЗМІ: прес-бюлетенів, прес-релізів, оглядів, тематичних інформаційних спеціальних випусків; підготовка та проведення прес-конференцій, брифінгів, прес-турів, зустрічей з журналістами представників органів державного і місцевого управління; моніторинг преси, ЗМІ щодо діяльності відповідних органів управління тощо. Однак на практиці відповідні підрозділи PR часто не створюються державними структурами через обмеженість фінансування, недооцінку важливості органу, недовіру керівництва до ефективності PR як технології комунікативної політики.

PR – це спеціалізована, професійно організована управлінська діяльність, що включає адресне управління станом громадської думки у певній сфері, корпоративними відносинами, здійснюване ненасильницькими засобами¹. Тобто використання PR в інформаційних війнах як альтернативи пропаганді сприяє «м'якому» впливу на певні цільові групи шляхом породження нових контекстів та комунікативного середовища, сприятливого для об'єкта PR. В багатьох випадках головними цілями PR стають

¹ Курбан О.В. PR у маркетингових комунікаціях. Навчальний посібник. К.: «Кондор-Видавництво», 2014. С. 7.

гармонізація відносин в організації, створення позитивного іміджу організації або позитивної громадської думки щодо неї.

В PR застосовуються цілий комплекс технологій, найбільш розповсюдженими серед яких є спін-доктор, спонсорство, благодійність, паблісіті, «джинса», перфоманс. Зокрема, спін доктор часто виступає засобом протидії пропаганди в інформаційних війнах, оскільки є головним інструментом по виправленню негативних наслідків освітлення в ЗМІ певних подій чи політичної постаті. Спін доктор дозволяє трансформувати вже опубліковану інформацію таким чином, щоб вона набула більш вигідного чи позитивного контексту, а також витіснити небажану інформацію шляхом публікації бажаної. С свою чергу, паблісіті і «джинса» як просування іміджевої реклами чи замовних, оплачених матеріалів, спрямовані на конструювання позитивного образу політичної особи чи організації внаслідок поширення негативних публікацій щодо останніх (зокрема, широко використовує ці технології для покращення свого іміджу мер Києва В. Кличко). Особливе значення в останні роки отримала технологія політичного перфомансу, що зараз часто застосовується у ході проведення публічних акцій в Україні. Перфоманс виступає також технологією прискореного формування іміджу, діяльністю по «виробництву» вчинків, які впливають на громадськість. Яскравий приклад останнього – образ О. Ляшка із коровою та вилами як «захисника простої людини».

В межах реалізації комунікативної політики держави основне значення мають політичні, виборчі, пропагандистські, соціальні PR-кампанії та лобіювання. Політичні PR-кампанії реалізуються з метою створення і просування в суспільстві певних політичних проектів: політичних партій, громадських організацій, ЗМІ, політичних акцій. Виборчі PR-кампанії є різновидом або елементом політичних кампаній і спрямовані на просування кандидата або партії на виборах.

З точки зору загально-державних інтересів важливими є пропагандистські кампанії, спрямовані на просування в суспільстві певних цінностей. Наприклад, реалізована Президентом України П. Порошенком PR-кампанія під гаслом «Армія. Мова. Віра» мала риси не лише політичної та виборчої, але й пропагандистської, бо була спрямована на формування

цінностей і розвиток національної свідомості та культури. Однак слід зазначити, що ефективність будь-якої PR-кампанії на пряму залежить від охоплення аудиторії впливу, тому важливо застосовувати максимально прості та об'єднувальні гасла, які мають несуперечливий зміст.

Соціальні PR-кампанії орієнтовані на реалізацію соціальних проєктів (наприклад, боротьба з наркоманією, алкоголізмом). PR-кампанії лобіювання передбачають захист і просування інтересів організацій в органах державної (законодавчої і виконавчої) влади, місцевого самоврядування.

Різновидом маркетингових технологій в межах комунікативної політики держави є іміджеві технології, що спрямовані на створення (конструювання) образу держави у цілому, окремих державних органів, сфер державного управління, державних діячів та політиків. Об'єктом іміджу може бути людина, організація, народ, країна або окремі сфери діяльності держави (влада, економіка, армія, зовнішня політика).

Інструментарій формування іміджу включає: позиціонування (переміщення об'єкта в сприятливе інформаційне середовище), маніпулювання (перемикання уваги на інший об'єкт шляхом демонстрації самовпевненості, щирості і відкритості), міфологізацію (використання міфів, міфологем для формування іміджу – таких, зокрема, як «гетьман», «батько», «патріот», «професіонал»), емоціоналізацію (переклад раціональних елементів на емоційні – наприклад, сльози, обійми при зустрічі з поверненими полоненими), формат (створення відповідного комунікативного середовища для сприйняття політика, наприклад, лідер на мітингу, на дебатах, на з'їзді), деталізацію (акцентування інформації в ході виступів).

В контексті формування іміджу держави ефективними заходами комунікативної політики є просування туризму; пропаганда політичних рішень уряду країни в межах як зовнішньої, так і внутрішньої політики, що висвітлюється у відомих, особливо міжнародних ЗМІ; залучення інвестицій та іноземних підприємців, заходи їх підтримання науковців та молоді; культурний обмін, культурний експорт і спорт¹.

¹Висоцький О. Ю. Публічна дипломатія: конспект лекцій. Частина I / О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 15.

Важливим різновидом маркетингових технологій комунікативної політики держави є національний брендинг. Вперше концепція національного брендингу була сформульована в 2004-2006 рр. С. Анхольтом, який розробив систему індексації національних брендів різних країн. При цьому «творення позитивного бренду означає план мобілізації певних стратегій, інвестицій і комунікацій з різноманітних сфер діяльності держави для реалізації однієї мети – довести світові, що нація заслуговує іншого, більш позитивного сприйняття»¹. Просування іміджу країни на міжнародній арені сьогодні є важливою функцією, зокрема, публічної дипломатії. Технології брендингу враховують той факт, що суспільство сприймає політику конкретного іноземного уряду в основному через призму сформованих стереотипних уявлень про країну в цілому. В результаті формується упереджене ставлення до держави або до її лідерів чи до громадян.

Слід зазначити, що брендинг держави має будуватися не стільки на штучно створеному образі, скільки на підтримуваних цінностях, ідеалах, репутації. Наприклад, публічна дипломатія як спосіб просування певного іміджу чи бренду держави «продає» «не бренд нації, а просуває національну репутацію»².

Формування іміджу України є важливим завданням комунікативної політики нашої держави, оскільки це має велике значення для просування ідей, цінностей, ресурсів на міжнародній арені, а також – для розвитку чіткої національної, політичної, громадянської культури всередині країни. Стійкий імідж країни виступає вадливим інструментом протидії зовнішніх негативних впливів в ході здійснення інформаційних війн.

Головним засобом просування іміджу України на міжнародній арені може стати публічна дипломатія, що включає комплекс технологій комунікативної політики держави, які дозволяють досягати цілей шляхом переконання та залучення симпатій з боку інших учасників комунікації³. Публічна дипломатія сприяє розповсюдженню впливу однієї держави на інших через

¹ Там само.

² Там само. С. 16.

³ Висоцька О.Є. Побудова іміджу України на міжнародній арені засобами публічної дипломатії. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 21–22 квіт. 2021 р. М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М.М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2021. С. 15-21.

засоби комунікації, які ретранслюють позитивні образи країни, через культурно-просвітницькі, спортивні, освітні, наукові проекти, створення сприятливої економічної ситуації, привабливих гуманітарних чи політичних ідеалів тощо.

Дипломатія за своєю суттю пов'язана з управлінням відносинами між міжнародними акторами і підтриманням міжнародного порядку. На мікрорівні це виражається у формуванні добрих стосунків між представниками влади різних країн. На макрорівні дипломатія спрямована на здійснення функцій представництва, комунікації і переговорів. Дипломатія виступає важливим інструментом міжнародного співробітництва. Її особливістю є ведення відносин мирними засобами між державами та іншими суб'єктами, що мають статус у світовій політиці, та їх офіційними агентами¹. Головна властивість дипломатії – її ненасильницький характер у примиренні інтересів міжнародних суб'єктів, зокрема держав. Її визначальна роль – у підтримці існуючого міжнародного порядку та консенсусу².

На відміну від традиційної дипломатії «публічна дипломатія» («*public diplomacy*») – від публічний, відкритий, загальнодоступний, народний) орієнтована на публіку – зарубіжну, міжнародну, світову громадськість, що виступає чинником прийняття рішень поряд з професійними службовцями зовнішньополітичних відомств. Вона також має відкритий характер дипломатичної діяльності. Ще одна її особливість – це те, що громадськість може виступати провідником державних чи національних інтересів на рівні з офіційними колами (це можуть бути, зокрема, відомі актори, спортсмени, науковці тощо). Переговорна якість дипломатії в її публічній формі перетворюється на комунікацію з публікою, тобто має неформальний зміст і є багатовекторною (нелінійною)³. Дж. С. Най, автор концепції «м'якої влади», в її основі вбачав привабливість чи спокусу⁴, як здатність змусити інших бажати те, чого бажає той, хто змушує, який при цьому не примушує інших робити те, чого вони не бажають⁵. Як вказує М. Леонард, «Публічна дипломатія

¹ Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics; 2nd ed. Houndmills, UK : Macmillan. 1997. XXXVII. P. 156.

² Ibid. P. 93.

³ Vysotskyi O.Y., Vysotska O.E. Technologies of Public Diplomacy: Methodological Principles and Practical Potential. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2020, 3 (1). P. 141.

⁴ Nye J. S. The powers to lead. New York : Oxford University Press, 2008. P. 29.

⁵ Nye J. S. Power in the global information age: from realism to globalization. London; New York: Routledge,

відноситься до питання про побудову відносин, а значить, публічна дипломатія повинна бути спрямована на: розуміння інших країн, культур і народностей; передачу (транслявання) нашої точки зору; коригування невірних уявлень; пошук сфер, де ми можемо знайти спільну основу»¹. Іншими словами, призначення публічної дипломатії – реагування на зовнішню інформацію, яка відноситься до стратегічних цілей держави, створення новинного контенту, який би формував міжнародну громадську думку у необхідному напрямку задля побудови довгострокових відносин із зарубіжними країнами.

Суб'єктами здійснення публічної дипломатії можуть бути держави, міжнародні організації, політичні партії, корпорації, профспілки, заклади освіти, релігійні організації, національні групи (інституціональні суб'єкти) чи окремі індивіди, наприклад, дипломати, державні діячі, журналісти, блогери, спортсмени (персональні суб'єкти), які просувають певні ідеї з метою впливу на політику інших урядів, залучення до діалогу або взаємодію з іншими державами.

Публічна дипломатія в системі комунікативної політики держави виконує мобілізаційну функцію, залучаючи зарубіжну публіку, а також артикулюючи іміджеві характеристики своєї країни для власних громадян. Зокрема, вона може це робити через міжнародне мовлення, експорт культури, програми обмінів тощо. Велике значення при цьому мають месиджі, що стосуються культури, і які передаються відомими особами країни, зокрема, спортсменами, акторами, музикантами. Зокрема, українська держава довгий час асоціювалася із іменами таких спортсменів як Олександр Шевченко та брати Кличко, просуваючи образи успішної у спортивних змаганнях країни. Загалом, міжнародний спорт часто виконує політичні функції, формуючи уявлення про країни-лідери на основі переможних виступів спортсменів. Недооцінка чинника розвитку спорту державною владою в Україні призводить до занепаду цієї сфери суспільства та до невпізнання країни для громадян інших країн.

Засобом побудови іміджу країни на міжнародній арені можуть стати науково-технологічні досягнення. Просування технологій в якості іміджевої характеристики держави покращує інвестиційний клімат всередині країни, а

2005. P. 5.

¹ Leonard M., Stead C., Smewing C. Public Diplomacy. L.: The Foreign Policy Centre, 2002. P. 8-11.

також сприяє поширенню товарів у глобальному масштабі. Тому у розвинутих країнах особливу увагу приділяють освіті та інноваціям, їхній підтримці з боку держави. На жаль для України ці галузі все ще не є пріоритетними. Публічна дипломатія, що орієнтована на просування інновацій, складає основу виграшної стратегії комунікативної політики держави і дієвим засобом здійснення інформаційних війн на міжнародній арені. Розповсюдженими також є моделі просування культурних цінностей та національних брендів. Це може бути проведення міжнародних пісенних конкурсів, кінофестивалів, показів моди, запуск відеогідів у музеях, освітні обміни тощо.

Алгоритм успішного здійснення технологій культурної дипломатії має передбачати такі етапи:

По-перше, визначення основних культурних цінностей, цілей та пріоритетів, які б були привабливі і зрозумілі для країн, на які спрямований вплив. Важливим елементом цього вибору є також знаходження спільних цінностей, а також загальнозначущих пріоритетів. Для України, зокрема, в якості таких пріоритетів визначені цінності демократії, громадянське суспільство, рух до ЄС. Важливе значення мають побутові цінності (схожа або, навпаки, відмінна національна кухня, одяг, посуд).

По-друге, на основі визначених цінностей, цілей та пріоритетів – розробка стратегії розгортання технологій публічної дипломатії та оцінка фінансових витрат. Наприклад, фінансування міжнародних мас-медіа потребує великих фінансових вливань, що державним коштом зробити практично неможливо (зокрема фінансування відомого пропагандистського медіа «Russia Today» обходиться Росії у сотні мільярдів доларів). Тому необхідно залучення додаткових коштів недержавних компаній та інвесторів.

По-третє, здійснення комунікативної політики у напрямку формування, просування та підтримання іміджу України потребує створення систем моніторингу ефективності застосованих технологій та корегування результативності їх використання.

В Україні у 2016 р. була прийнята «Концепція популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі», мета якої «забезпечити популяризацію України у світовому інформаційному просторі з використанням усіх дієвих ресурсів та каналів комунікації,

спрямованої на формування та просування позитивного образу нашої держави та захист її політичних, економічних, соціально-культурних інтересів, зміцнення її національної безпеки і відновлення територіальної цілісності»¹. У Концепції прописані кроки, що допомагають більшій популяризації України у світі. Визначається важливість реалізації чіткої державної політики, яка була б зорієнтована на просування інтересів України у світовому інформаційному просторі, особливо у контексті її євроінтеграційних прагнень, а також інформаційного протистояння з пропагандою Російської Федерації. Формування позитивного іміджу України пропонується здійснювати шляхом «висвітлення об'єктивної інформації про конкурентні переваги, сильні сторони, вагомі досягнення нашої держави на світовій арені, широкі перспективи співпраці міжнародної спільноти з Україною»².

Хоча реалізація вказаної Концепції була запланована на період до 2020 року, досі багато її складових залишаються невпровадженими. Певними кроками до просування позитивного іміджу країни стали: популяризація інвестиційних проектів владою, створення привабливих умов для розвитку ІТ-компаній, запуск аудіогідів українською мовою у музеях Євросоюзу. Однак вказаних заходів недостатньо. На наш погляд, важливе значення має підтримання стратегій комунікативної політики у напрямку здійснення комплексних заходів з формування іміджу як України у цілому, так і окремих її регіонів.

Україні все ще не вдається нейтралізувати негативний імідж нашої країни як «країни з високим рівнем корупції». Відповідно до Індексу сприйняття корупції у 2019 р. наша країна посіла 126 місце серед 180 країн, причому ситуація погіршилася³. В аналітичному документі з цього приводу зазначається, що «З початку 2017-го в Україні фактично відбувалося згортання процесу реформ і боротьби з корупцією. Влада дедалі активніше намагалася обмежити незалежність антикорупційних органів, затягувала

¹ Концепція популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі» Концепція популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі» (схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 739-р) URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249407991> (дата звернення: 20.02.2021).

² Там само.

³ Індекс сприйняття корупції 2019. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/> (дата звернення: 10.10.2020).

запуск Вищого антикорупційного суду, створювала штучні законодавчі обмеження»¹. У 2020 р. році Індекс сприйняття корупції виріс на 3 бали, що пов'язується із невеликими кроками у просуванні реформ – від запуску Вищого антикорупційного суду до прийняття низки законодавчих реформ². На жаль, ситуація, що відбулася нещодавно у зв'язку із рішеннями Конституційного Суду, який паралізував дії багатьох антикорупційних органів, скоріше за все може сприяти подальшому зниженню Індексу сприйняття корупції в нашій країні, а також погіршить її імідж на світовій арені.

Негативні наслідки для іміджу України мали також події, пов'язані із розслідуваннями у справі про імпічмент Президента США Д. Трампа щодо його розмови із Президентом України В. Зеленським, обвинуваченнями його адвоката Р. Джуліані у причетності сина Дж. Байдена до корупційних схем в Україні, а також знаходженням ним «українського сліду» втручання у вибори в США 2016 р. Всі ці скандальні події, хоча і зробили Україну, як власне і Президента В. Зеленського, впізнаваними для багатьох американців та європейців, але загальний імідж нашої країни та влади залишається у цілому негативним.

Недостатнім залишається рівень присутності України на міжнародних заходах та інформаційних майданчиках, у міжнародному академічному, культурному і громадському середовищі. Важливе значення мав би розвиток українського відеоконтенту, інтернаціонального телебачення, яке б транслювалося в інших країнах. Вирішення цієї проблеми є стратегічним завданням у контексті боротьби із дезінформацією та пропагандою Російської Федерації. На жаль, перехід до цифрового віщання в Україні створив додаткові труднощі у формуванні українського контенту навіть всередині власної країни, що дозволило зайняти втрачені телевізійні ніші російським пропагандистським каналам. Залежність більшості українських ЗМІ від олігархів, що часто підпорядковують інформаційні потоки власним бізнесовим чи політичним, а не загальнонаціональним інтересам, призвела до спотворення новинної продукції, поширення дезінформації та фейків. Державні інституції в Україні сьогодні не мають прямих каналів доступу до

¹ Там само.

² Індекс сприйняття корупції 2020. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2020/> (дата звернення: 20.05.2021).

громадян (крім офіційних сайтів, сторінок у соціальних мережах), що суттєво ускладнює реалізацію комунікативної політики нашої держави.

Слід зазначити, що одним зі способів просування іміджу нашої країни на міжнародній арені є «створення умов для інформаційно-комунікаційної підтримки та висвітлення для міжнародної спільноти результатів реформ та перетворень»¹, що здійснюються в Україні. Для цього можна залучати до співпраці міжнародні громадські організації та експертне середовище, а також створювати в межах самої країни певні експертні центри та інститути зі стратегічних комунікацій.

Звертає на себе увагу, що в Україні відсутній новинний контент, який би широко висвітлював міжнародні події. В той же час створення позитивного іміджу України пов'язане із реальним просуванням демократичних реформ, формуванням критичного мислення та громадянської активності населення. Ознайомлення громадян із міжнародним досвідом у цьому плані могло б суттєво покращити ситуацію.

Формування іміджу України всередині країни, на наш погляд, має стосуватися знаходження об'єднувальних цінностей, формування у громадян поваги до державних інституцій та символів. Основним меседжем щодо розвитку та просування іміджу України всередині країни є поступове відсторонення від радянських цінностей та засвоєння цінностей європейських демократій. Іншим трендом, пов'язаним із попереднім, є розхитування зв'язків із Росією в контексті нав'язуваної нею імперської міфології на кшталт того, що «українці і росіяни один народ», бо вони «мають спільну історію». Розрив із подібною міфологією у новітній історії України був проголошений ще Кучмою в його відомій книзі «Україна не Росія», а Помаранчева революція, й, особливо, Революція гідності, анексія Криму Росією й військовий конфлікт на Донбасі суттєво прискорили цей процес.

Зокрема, за результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, в Україні «у вересні 2020 року добре або дуже добре ставилося до Росії 42% українців, погано або дуже погано теж 42%, 16% не визначилися»². Однак слід зазначити, що ставлення до Росії залежить від

¹ Індекс сприйняття корупції 2019. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/> (дата звернення: 10.10.2020).

² Ставлення українців до Росії погіршилося – опитування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/7/7269098/> (дата звернення: 20.11.2020).

географічного та мовного чинника, тобто близькості родинних контактів, мовного середовища. Наприклад, згідно цього опитування, «на Заході позитивно ставляться до Росії 30%, у Центрі – 38%, на Півдні – 52%, на Сході – 56%»¹. На погіршення ставлення українців до Росії вплинула її військова агресія на Сході України, людські та територіальні втрати. Хоча Росія й досі має великий масив пропаганди завдяки неврегульованості питання телемовлення російських каналів на нашій території та велику кількість «агентів Росії» у вигляді телевізійних каналів, політичних сил, преси, однак у цілому населення України більш прохолодно ставиться до образу Росії як «великого брата». Тому повернення українців до цінностей Радянського Союзу (та модернізованого Росією імперського міфу), на наш погляд, у повній мірі вже неможливе.

Важливе значення для формування позитивного іміджу України для власних громадян має також розвиток демократичних інститутів та цінностей (правової свободи, політичної та громадянської культури), економічне зростання на засадах здійснення державних реформ (земельної, судової, антикорупційної).

У цілому, публічна дипломатія є ефективним інструментом формування іміджу України на міжнародній арені. Необхідне системне вибудовування та провадження культурних цінностей, цілей та пріоритетів, що склали б основу іміджу нашої країни, а також просування їх на міжнародній арені шляхом медійного впливу, культурної дипломатії, постійного моніторингу ефективності та результативності дій. Додатковим стимулом для цього є просування демократичних реформ всередині України, підвищення її інвестиційної та туристичної привабливості, розвиток громадянської культури населення. Правильна побудова іміджу країни у цілому, її окремих регіонів, галузей, державних інституцій, органів може створити конкурентну перевагу на світовому чи регіональному рівнях, суттєво підвищити довіру суспільства до державних органів.

Висновки. Провівши аналіз технологій комунікативної політики держави як інструментів здійснення інформаційних війн, можна зробити висновок про те, що вони грають ключову роль у виробленні загальних стратегій суспільного розвитку. Технології комунікативної політики

¹ Там само.

держави здійснюють вплив на формування громадської думки, характер регулювання суспільно-політичних відносин, особливості побудови комунікацій між державою та суспільством. До технологій комунікативної політики держави можна віднести систему комунікативних дій, що об'єднують найбільш ефективні методи, прийоми, техніки побудови взаємовідносин влади і суспільства. Серед них виділено пропагандистські, цифрові та маркетингові технології, ефективне використання яких сприяє просуванню державної політики, а також управлінню станом громадської думки. Пропаганда як технологія ведення інформаційних війн відрізняється односпрямованістю та агресивністю здійснення впливу на громадську свідомість. На відміну від неї маркетингові технології є проявом «м'якої сили» і в умовах розбудови демократичного суспільства мають суттєві переваги. Реалізація програми цифрової трансформації України у поєднанні з інструментами публічної дипломатії може стати важливими засобом комунікативної політики нашої держави в процесі здійснення інформаційних війн.

2.3. Інформаційний тероризм як складова гібридної війни

Гібридна війна як сучасна форма насильства передбачає застосування широкого кола інструментарію для досягнення перемоги. Особливе місце у стратегічному та тактичному перебігу гібридного протистояння відіграють інформаційні технології та засоби впливу, які мають забезпечити домінування суб'єкта агресії на рівні суспільних настроїв, громадської думки, емоційно-психологічного сприйняття дійсності соціальними верствами й окремими громадянами в країні проти якої здійснено напад. У наш час науковці зауважують, що в умовах гібридної війни можна говорити не тільки про деструктивний інформаційно-психологічний вплив на населення країн учасників гібридного протиборства, а й про акти інформаційного тероризму, який набуває все більш системного й загрозливого характеру. У нашому дослідженні ми ставимо за мету проаналізувати сутнісні характеристики інформаційного тероризму як складової гібридної війни.

Інформаційний тероризм органічно пов'язаний з іншими явищами, які є породженням сучасного техногенного розвитку цивілізації. Так, у науковій літературі представлені різноманітні точки зору на розуміння природи та особливостей інформаційного насильства, інформаційної безпеки, інформаційної війни, інформаційного тероризму, його відмінностей від «класичного» тероризму, визначення характерних рис та особливостей даного феномену в умовах гібридної війни. Світоглядно-методологічним підґрунтям нашого дослідження є наукові праці присвячені насильству, інформаційному насильству зокрема, розуміння якого дозволяє розкрити сутнісні риси інформаційного тероризму, усвідомити його природу¹. Також, у даній науковій розвідці ми будемо спиратися на низку наукових робіт з проблематики інформаційної та духовної безпеки², інформаційної війни³ тощо.

Аналізуючи феномен інформаційного тероризму, визначимо точки зору на його розуміння у сучасних наукових дослідженнях. Так, на переконання В. Рюміної, інформаційний тероризм – це, насамперед, форма негативного впливу на особистість, суспільство і державу усіма видами інформації. Його мета – ослаблення і розхитування конституційного ладу.

¹ Василевич О. Г. *Інформаційне насильство як соціальний феномен. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 35. С. 29-33.; Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 136-151.; Новік Г. М., Чайка В. О. Інформаційне насильство. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2017. Том 22. Випуск 2 (44). С. 151-161.; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. *Освіта регіону*. 2012. № 2. С. 171-177.; Дзьобань О. П. Насильство як модифікація антитолерантності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 54. С. 121-132.

² Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксиологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. Харків: Право, 2017. № 3 (34). С. 13-31.; Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 21-39.; Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах гібридного насильства. *Universum View 14: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 3 лютого 2019 р.)*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 41-46.; Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Vol. 7. № 2. P. 457-473.

³ Дзьобань О. П. Інформаційна війна в Україні: «гра» на виживання. *Безпека Сходу України в умовах гібридної війни: виклики 2019 року: матеріали Харківського безпекового форуму (м. Харків, 7-8 грудня 2018 р.)*. Харків: Право, 2019. С. 25-27.; Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.

Він ведеться різноманітними силами і засобами – від агентури іноземних спецслужб до вітчизняних і закордонних ЗМІ. Для здійснення психологічного терору використовуються не лише друковані ЗМІ та мережі ефірних й кабельних мас-медіа, але й Інтернет, електронна пошта, різноманітні електронні іграшки, компакт-диски тощо¹.

На думку закордонних фахівців, інформаційний тероризм – це злиття фізичного насильства зі злочинним використанням інформаційних систем, а також умисне зловживання цифровими інформаційними системами, мережами або їх компонентами з метою сприяння здійсненню терористичних операцій або акцій².

Загалом, інформаційний тероризм розділяють на:

– інформаційно-психологічний тероризм (контроль над ЗМІ з метою поширення дезінформації, чуток, демонстрації могутності терористичних організацій), що включає медіа-тероризм або «медіа-кілерство», зловживання інформаційними системами, мережами і їхніми компонентами для виконання терористичних дій та акцій;

– інформаційно-технічний тероризм (завдання збитків окремим елементам і всьому інформаційному середовищу супротивника в цілому: руйнування елементної бази, активне придушення ліній зв'язку, штучне перезавантаження вузлів комунікації тощо), а саме кібертероризм, тобто сукупність дій, що включають інформаційну атаку на комп'ютерну інформацію, обчислювальні системи, апаратуру передачі даних, інші складові частини інформаційної інфраструктури, яка здійснюється злочинними угрупованнями або окремими особами³.

Можна констатувати, що обидва різновиди інформаційного тероризму застосовуються у гібридних війнах, проти України зокрема.

На думку І. Короп, до ознак інформаційного тероризму варто віднести такі:

¹ Рюміна В. І. Інформаційний тероризм як інструмент зовнішньої політики держави на сучасному етапі. *Україна в системі глобального інформаційного обміну: теоретико-методологічні аспекти дослідження і підготовки фахівців*: Всеукраїнська наукова конференція. Львів, Україна, 27 травень 2011 р. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2011. С. 267.

² Jerrold M. From Car Bombs to Logic Bombs: The Growing Threat from Information Terrorism. *Terrorism and political violence*. 2000. Vol. 12. № 2. P. 98.

³ Бойченко О. В. Медіа-тероризм: особливості сучасних ознак інформаційній безпеці. *Інтегровані інтелектуальні робототехнічні комплекси*: матеріали другої міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 25–28 трав. 2009 р. С. 231.

- це особливий різновид психологічного терору;
- набуває поширення через засоби масової інформації;
- внаслідок застосування інформаційного тероризму здійснюється психологічний вплив на широкі маси населення;
- залякування задля досягнення необхідного результату;
- метою є привернення уваги значної кількості населення через публічність та демонстративність дій¹.

Інформаційним терористичним актам залежно від часу і місця їх проведення властива ціла низка характерних особливостей, які відрізняють їх від інших терористичних актів. Це, у першу чергу, мета, риси, суб'єкти, об'єкти, загрози, що визначають відповідні сили, засоби, методи його реалізації. З точки зору М. Стрельбицького та С. Саржана, найбільш суттєвими є нижченаведені риси інформаційного тероризму:

- висока латентність і конспірація замовників, джерел фінансування та виконавців;
- швидка ескалація, що забезпечує миттєве досягнення запланованої мети;
- представляють реальну загрозу владі, органам управління, викликають нестабільність у суспільстві;
- легко контролюються, що дає змогу оперативно вносити корективи ззовні;
- дешеві за вартістю, масштабні за охопленням і відчутні за наслідками;
- безпосередньо впливають на прийняття політичних та управлінських рішень;
- групують населення навколо певних ідей та лідерів або проти них².

Загалом, супротивники у гібридних війнах, терористичні організації, деструктивні сили різноманітного спрямування, здійснюючи акти інформаційного тероризму, послуговуються здобутками науково-технічного прогресу у інформаційно-комунікаційній сфері. Методи й технології

¹ Короп І. В. Інформаційний тероризм. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 18. С. 99.

² Стрельбицький М. П., Саржан С. Л. Соціальні передумови (юридичні факти) інформаційного тероризму та кіберзлочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 2. С. 224-225.

здійснення актів інформаційного тероризму постійно вдосконалюються, а їх негативний вплив є прямо пропорційним кількості користувачів новітніх комунікаційних систем.

На даний момент найбільш ефективними і найдешевшими інструментами тероризму, які активно використовуються є глобальні ЗМІ та Інтернет. У поєднанні вони формують інформаційне поле, де реальність подана у дещо викривленому вигляді, яка повертає настрої людей в дещо інше русло, що дає можливість терористичній стороні схилити погляди населення на свою користь. Також терористи використовують засоби масової інформації для інформування суспільства про свою діяльність, залучення активних людей до своїх дії або для психологічний впливу на громадян. Важливим завданням для терористів є використання міжнародних засобів інформації для того, щоб поширювати власні ідеї або ж ідеологію¹.

Відповідно, у гібридних війнах, суб'єкт агресії за допомогою засобів масової інформації намагається спотворити істинну картину світу, нав'язати вигідні для нього конотації понять й фактів, залякати громадян, штучно створити ситуацію безвихідності та деморалізації у стані супротивника тощо. Акти інформаційного тероризму під час гібридної війни можуть бути спрямовані не тільки проти країни-супротивника, а й проти інших країн у локальному й глобальному масштабах. Такі терористичні дії мають на меті зменшити підтримку держави-супротивника у світі, здійснити розкол у стані його діючих або потенційних союзників, а також задля приховування власних агресивних намірів.

Для прикладу зауважимо, що основними характерними особливостями російської інформаційно-терористичної діяльності проти України на сучасному етапі є:

- узгодженість дій на основі загального керівництва і єдиного планування спецслужбами РФ;
- тісна взаємодія з підрозділами розвідувальних структур, забезпечення комплексного застосування сил, методів і засобів;

¹ Смачило Т. В., Кривцун А. Р. Феномен інформаційного тероризму як загрози міжнародній безпеці. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 125.

- застосування повного спектру інструментів інформаційної війни – від спеціальної військової техніки на Донбасі і до елементів «м'якого впливу» на зарубіжну аудиторію;
- активне використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій;
- поєднання можливостей державних (насамперед, дипломатичних і розвідувальних) відомств, комерційних і неурядових організацій, інструментів публічної дипломатії і «м'якої сили» для створення умов щодо забезпечення необхідного впливу закордоном тощо;
- максимальне використання цивільних ресурсів країни у воєнних інтересах¹.

У гібридних війнах інформаційний тероризм є значущою складовою у реалізації агресивних намірів певної держави (або групи держав). Інформаційний тероризм як форма агресії передбачає проведення супротивником спеціальних інформаційних операцій із залученням як державних, так і недержавних структур.

Основним суб'єктом спеціальних інформаційних операцій та актів зовнішньої інформаційної агресії є спецслужби іноземних держав. Їхні дії спрямовані на здійснення таємних операцій та акцій негативного, деструктивного ідеологічного, ідейно-політичного та соціального впливу на особу, групу осіб або суспільство у цілому з метою їх переорієнтації на інші цінності та ідеали, підштовхування до вчинення протиправних дій, підриву і послаблення державного та суспільно-політичного ладу тощо. Основою їх діяльності є розповсюдження певної інформації (правдивої чи фальшивої) шляхом використання комунікаційних технологій впливу на масову свідомість із довготривалими чи короткотривалими цілями. Необхідно підкреслити, що спеціальні інформаційні операції та акти зовнішньої інформаційної агресії створюють загрозу не стільки як явище взагалі, скільки тим, що вони «вмикають» процеси, результатом прояву яких є

¹ Ткач В. Інформаційно-терористична діяльність як один з факторів російської гібридної війни проти України. URL: <http://opk.com.ua/%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE-%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82/> (дата звернення: 08.05.2021).

активування інших процесів, масштаби впливу яких у багато разів більші за саму операцію. Стрімке зростання комп'ютерних технологій та їх запровадження в управління стратегічно-важливими структурами держави призводить до зростання їх уразливості, здатності швидко протистояти подібним загрозам. Отже, застосування кібернетичних атак необхідно розглядати як засіб ведення війни та вчинення терористичних актів в новій сфері, поряд із бойовими діями на суші, морі, у повітрі та космічному просторі¹.

Проаналізуємо різновиди інформаційного тероризму, які застосовуються у гібридних війнах, а саме кібертероризм та медіа-тероризм.

У середині 1980-х рр. співробітник американського Інституту безпеки і розвідки Беррі Коллін ввів термін «кібертероризм» для позначення терористичних дій у віртуальному просторі. Автор терміну зазначив, що про реальний кібертероризм можна говорити не раніше, як у першому десятилітті XXI ст. Проте вже у 1990 р. було зафіксовано перші серйозні кібератаки. А згодом Пентагон наказав Агентству супутникових телекомунікацій розробити стратегію ведення кібервійни (OPLAN 3600), яка передбачає «безпрецедентне об'єднання комерційних і державних структур країни». До її розробки залучається і ФБР, оскільки ситуація вимагає рішучого об'єднання усіх зусиль для протидії можливим атакам через Інтернет².

На думку Л. Жанчевскі й А. Коларіка, кібертероризм – це політично мотивовані атаки, що здійснюються субнаціональними групами чи таємними агентами або окремими індивідами проти інформаційних та комп'ютерних систем, комп'ютерних програм чи даних, результатом яких є насильство проти некомбатантів³.

¹ Шачковська Л. С., Худайкулова А. Інформаційний тероризм як феномен сучасної міжнародної політики. *Вісник українсько-туркменського культурно-освітнього центру: міждисциплінарний науковий збірник*. Умань: ВЦП «Візаві», 2017. Вип. 1, Ч. II. С. 122-123.

² Піскорська Г. А. Інформаційні загрози та стратегія кібероборони США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107 (2). С. 208.

³ Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП / Пер. с англ. СПб.: «Питер», 2020. 256 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=fvTDCwAAQBAJ&pg=PA4&lpg=PA4&dq=%D0%94...1%82.++1999&source=bl&ots=_iDDc6sJYC&sig=ACfU3U2RC1t4FHkdTQeo4SPjGmFUfluvVQw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKewjz24P328riAhUKqYsKHf4bCqQQ6AEwAXoECACQAQ#v=onepage&q=%D0%94%....%20%201999&f=false (дата звернення: 10.05.2021).

На сьогодні кібертероризм є одним з найнебезпечніших видів злочинності. Кібератаки можуть завдати значної шкоди на локальному, державному та навіть міжнародному рівнях. Адже зовнішні кібератаки можуть переслідувати і більш серйозні цілі, аніж пасивний збір даних, а об'єктами кібертероризму можуть бути фінансова, таємна інформація, апаратура контролю над космічними приладами, ядерними електростанціями, військовими комплексами, головні комп'ютерні вузли тощо¹.

Під час гібридного протистояння, здійснюючи акти кібертероризму, супротивники застосовують специфічну зброю, яка отримала назву кіберзброя.

На думку С. Куцепал, можна навести декілька визначень поняття «кіберзброя»: сукупність інформаційно-телекомунікаційних технологій, які деструктивно впливають на стани масової свідомості, політичну й економічну ситуацію в локальному (окремі країни) та глобальному масштабах; безліч спеціалізованих методів і засобів, які забезпечують тимчасове або безповоротне пошкодження інформаційної інфраструктури супротивника в цілому або окремих її елементів. До різновидів кіберзброї відносять засоби розвідки, отримання інформації з інформаційних і телекомунікаційних систем; політично мотивовані атаки на веб-сайти та сервери електронної пошти; створення вірусних програм; вербальна (семантична) інформація, яка здійснює вплив на психіку людини; засоби несанкціонованого збору інформації².

Кіберзброя представляє собою широкий спектр технічних і програмних інструментів, які найчастіше спрямовані саме на використання вразливих місць у системах передачі даних. Механізм дії кіберзброї може бути абсолютно різним. Наприклад, вірусні програми можуть заважати іншим програмам різними способами: відмінити команди або задавати свої, видаляти всі дані або змінювати їх. Однак у більшості випадків достатньо проникнути в чужу програму для того, аби отримати необхідні дані. Інструментами кібератак є шкідливі програми і віруси, тому для того, щоб

¹ Дасевич А. О., Мирошніченко В. О. Інформаційний тероризм та його різновиди. *Економічна та інформаційна безпека: проблеми та перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14 квітня 2017 р.). Дніпро: ДДУВС, 2017. С. 50.

² Куцепал С. В. Інформація як засіб здійснення гібридної війни. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3. С. 227.

протистояти кібератакам, необхідно використовувати високоякісний захист і, безумовно, залучати компетентних фахівців¹.

У цьому контексті варто згадати застосування комп'ютерного вірусу Stuxnet, метою якого була ядерна програма Ірану, його розробники позиціонували саме як асиметричну відповідь на цю програму. Цей комп'ютерний хробак, створений внаслідок тривалого співробітництва США та Ізраїлю, був «заточений» під системи, що управляють іранськими центрифугами для збагачення урану: він змінював умови роботи центрифуг так, що їх оператори не помічали жодних відхилень, тоді як центрифуги фізично виходили з ладу внаслідок абсолютної неконтрольованості процесу. США сподівалися, що за допомогою кіберудару по ядерній інфраструктурі Ірану вони одночасно досягнуть двох цілей: не дозволять Ізраїлю завдати ракетно-бомбових ударів по Ірану, а також не дадуть втягнути себе в новий конфлікт на Близькому Сході².

Застосування кіберзброї може здійснюватись на різних рівнях і проти різних систем (підсистем), з урахуванням ступеня вразливості та характеристик об'єкту кібератаки. У зв'язку з цим, завдання, які виконуються із застосуванням кіберзброї, фахівці розподіляють на три рівні: тактичний, стратегічний та спеціальний. Тактичний рівень включає ускладнення чи вибіркоче призупинення діяльності телекомпаній, операторів стільникового зв'язку, провайдерів Інтернету, відомих локальних обчислювальних мереж тощо. Це призводить до дезорганізації діяльності систем управління транспортом, енерго- й газопостачання, порушення діяльності систем управління об'єктами критичної інфраструктури, включно з банківською сферою, підприємствами атомної, хімічної, нафтопереробної промисловості. Стратегічні можливості хакерського втручання: розкриття державних кодів і шрифтів, перехоплення й дешифрування листування вищих посадових осіб держави, несанкціонований доступ до державних баз даних, розкрадання, навмисне спотворення або знищення інформації, завдання програмної або апаратної шкоди комп'ютерним системам

¹ Біленчук П., Кулик В. Стратегія забезпечення кібербезпеки в гібридній війні. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/strategiya-zabezpechennya-kiberbezpeky-v-gibrydnij-vijni/> (дата звернення: 10.05.2021).

² Архипова Є. О. Теоретична сутність та практика використання асиметричної відповіді в умовах гібридної агресії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 24. С. 128.

стратегічного рівня. Спеціальні завдання, які здатна виконувати кіберзброя, мають чітко виражене військове спрямування. Насамперед йдеться про несанкціонований доступ до систем управління зброєю та імітацію примусового запуску окремих елементів ракетної чи іншої зброї, блокування систем управління військами, передачу у війська хибних наказів та директив¹.

Загалом, кібертерористичні атаки можуть бути спрямовані проти військових та цивільних об'єктів, інститутів державної влади й систем управління інфраструктурними конгломераціями, що сприяє перемозі у гібридній війні.

Експерти вирізняють низку засобів тероризму у кіберпросторі для досягнення поставлених цілей:

- нанесення збитків окремим фізичним елементами кіберпростору, зокрема, знищення мереж електроживлення, використання спеціальних програм, що стимулюють руйнування апаратних засобів, а також біологічних та хімічних засобів для порушення елементарної бази;

- знищення або крадіжка інформаційного, програмного та технічного ресурсів кіберпростору, що мають значення для суспільства в цілому, шляхом порушення систем захисту, встановлення вірусів, програмних закладок та інше;

- вплив на програмне забезпечення та інформацію з метою їх викривлення та модифікації в інформаційних системах та системах управління;

- розкриття та загроза оприлюднення або оприлюднення закритої інформації про функціонування інформаційної інфраструктури держави, принципів роботи системи шифрування, успішного досвіду проведення актів інформаційного тероризму;

- погрози здійснення терористичного акту у кіберпросторі, що викликають серйозні економічні наслідки; порушення ліній зв'язку, неправильне адресування, штучне перевантаження вузлів комутації та інше;

- вплив на операторів, розробників, експлуатаційників інформаційних та телекомунікаційних систем шляхом насильства або загрози насильства,

¹ Ступак І. Українська реальність: неоголошена кібервійна. Народна Армія. 2014. 12 серпня. С. 7.

шантаж, підкуп, введення наркотичних засобів, використання гіпнозу, засобів створення ілюзій, мультимедійних засобів та інше;

– проведення інформаційно-психологічних операцій¹.

Кібертерористичні атаки під час гібридної війни можуть здійснюватись з залученням широкого кола суб'єктів (як військових, так і цивільних) та реалізовуватись за наступними напрямками:

– здійснення несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів (шляхом використання програмно-апаратних засобів подолання систем захисту інформаційних і телекомунікаційних систем супротивника), що призводить до витоку, втрати, підробки, блокування інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації;

– створення та використання шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку;

– здобуття необхідної інформації шляхом несанкціонованого втручання до інформаційних потоків, що передаються каналами зв'язку, чи баз даних, що перебувають в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах чи мережах електрозв'язку;

– пригнічення елементів інформаційної інфраструктури державного або приватного сектору економіки².

Кібертероризм може бути реалізований різноманітними методами одним з яких є інформаційні атаки. Серед форм інформаційних атак виділяють: активну атаку, у результаті якої фактично змінюються чи знищуються збережені, оброблені дані чи інші елементи ресурсу; асинхронну атаку, при якій використовуються переваги динамічної дії системи, що дає змогу керувати вибором часу виконання тих чи інших дій; контрольовану атаку, що направлена на основний потік повідомлень у мережі Інтернет (протокол кабельних комп'ютерних мереж) і подальшу зміну рухів для повідомлень певного виду із з певними ознаками (наприклад

¹ Krasavin S. What is Cyber-terrorism? URL: <http://www.crime-re-search.org/library/Cyberterrorism> (дата звернення: 10.05.2021).

² Бутузов В. М., Тітуніна К. В. Сучасні загрози: комп'ютерний тероризм. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. Вип. 17. С. 320.

такими, що містять конкретні паролі); пасивну атаку, при якій знімається обмеження на доступ до даних чи змінюється форма контролю за доступом до них¹.

Інформаційні атаки як прояв кібертероризму, під час гібридного протистояння здійснюються проти України постійно. Так, у 2021 році Ситуаційний центр кібербезпеки СБУ зафіксував зростання кількості кібератак, які спрямовані на органи державної влади, об'єкти критичної інфраструктури та організації приватного сектору України. Активізувалися, здебільшого, хакерські угруповання, підпорядковані спецслужбам РФ. СБУ постійно вживає заходів із пошуку, виявлення та локалізації зазначених кібератак та кіберінцидентів, а також протидіє кіберзагрозам в інформаційно-телекомунікаційних системах (ІТС). Крім того, кіберфахівці Служби налагодили взаємодію за допомогою системи обміну даними про кібератаки на базі платформи MISP-UA та інших програмно-апаратних рішень².

Зокрема останнім часом, кіберфахівці СБУ не дали спецслужбам РФ здійснити потужну вірусну атаку на держоргани України. Російські куратори діяли через завербованого українського хакера, який мав надіслати українським посадовцям замаскований файл зі шпигунським програмним забезпеченням. Ціллю атаки були центральні органи влади та органи місцевого самоврядування, а мета зловмисників – заблокувати роботу об'єктів інформаційної та критичної інфраструктури. Зловмисник, зокрема, зобов'язався здійснити цільову вірусну атаку на державні електронні інформаційні ресурси. За задумом «кураторів», чоловік мав надіслати українським посадовцям замаскований файл зі шпигунським програмним забезпеченням. Розсилка мала забезпечити вірусне ураження закритих електронних інформаційних систем державних установ та органів місцевого самоврядування. Замовники хотіли отримати несанкціонований доступ до

¹ Міщенко І.В., Басалюк Н.В., Таркін В.П. Інформаційні війни й кібертероризм: поняття, особливості. *Молодий вчений*. 2017. № 10. С. 701.

² Прес-служба СБУ. СБУ попереджує: кількість кібератак на Україну зростає, хакери «полюють» на органи держвлади, об'єкти інфраструктури та приватні фірми (23 квітня 2021 р.). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-poperedzhuie-kilkist-kiberatak-na-ukrainu-zrostaie-khakery-poliuiut-na-orhany-derzhvlady-objekty-infrastruktury-ta-pryvatni-firmy> (дата звернення: 11.05.2021).

інформації, яка могла блокувати сталу роботу об'єктів інформаційної та критичної інфраструктури¹.

У наш час, терористам, як і хакерам, доступні програмні засоби інформаційного впливу (віруси, «черв'яки», «троянські коні» та інші програми, що містять шкідливі коди). Однак їх використання може бути максимально дієвим тільки за наявності на момент атаки у програмному забезпеченні, на яке здійснюється напад, недоробок і «вузьких місць». Разом із комп'ютерними засобами для терористів стали доступними потужні випромінювачі електромагнітних полів, створення яких стало можливим завдяки розвитку високоточної й високовольтної електротехніки. Такі електромагнітні випромінювачі є високоефективним і доступним засобом деструктивного впливу на інформаційний простір. Їх використання в терористичних цілях одержало назву «електромагнітний тероризм»².

У гібридних війнах кібертерористичні атаки стають більш організованими, масштабними й системними, оскільки як правило фінансуються державою-агресором. Кібертероризм у гібридному протистоянні може поєднуватися з економічними, політико-дипломатичними, військовими та іншими операціями для посилення руйнівного ефекту.

Вочевидь, загроза кібертероризму в даний час є дуже серйозною проблемою. Актуальність цього питання буде зростати в міру розвитку і поширення інформаційно-телекомунікаційних технологій. На думку американських експертів, найбільш уразливими точками інфраструктури є енергетика, телекомунікації, авіаційні диспетчерські, фінансові електронні та урядові інформаційні системи, а також автоматизовані системи управління військами і зброєю. Так, в атомній енергетиці зміна інформації або блокування інформаційних центрів може спричинити ядерну катастрофу або припинення подачі електроенергії в міста і на військові об'єкти. Ще одна мета кібертерористичних атак – руйнування об'єктів інформаційних систем. Це може призвести до знищення інформаційних ресурсів і ліній

¹ Прес-служба СБУ. Кіберфахівці СБУ не дали спецслужбам РФ здійснити потужну хакерську атаку на держоргани України (27 квітня 2021 р.). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/kiberfakhivtsi-sbu-ne-daly-spetssluzhbam-rf-zdiisnyty-potuzhnu-khakersku-ataku-na-derzhorhany-ukrainy> (дата звернення: 11.05.2021).

² Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 14.

комунікацій або до фізичного знищення структур, в які включаються інформаційні системи¹.

Наступним різновидом інформаційного тероризму є медіа-тероризм. Як підкреслюють фахівці, зв'язок терористів та ЗМІ називають «медіа-тероризмом». Медіа-тероризм – це вплив на свідомість людини завдяки розповсюдженню певної інформації через ЗМІ, як правило, негативної. Така форма впливу використовується для того, аби викликати у людей паніку, страх чи спровокувати їх на певні дії².

К. Герасименко пропонує використовувати паралельно з поняттям «медіа-тероризм» поняття «медіа-кілерство». При цьому, як вважає дослідник, сутність медіа-тероризму полягає у спробах шляхом організації спеціальних медіа-кампаній дестабілізувати суспільство, створити у ньому атмосферу громадянської непокори, недовіри суспільства до дій та намірів влади й особливо її силових структур, покликаних захищати суспільний порядок. Для цього використовуються не лише друковані ЗМІ та мережі ефірних й кабельних мас-медіа, але й Інтернет, електронна пошта тощо³.

В умовах гібридної війни паніка та страх у лавах супротивника є важливою складовою перемоги на всіх інших «фронтах». Метою медіа-терору є деморалізація як представників влади, так і пересічних громадян.

З точки зору М. Ожевана, медіа-тероризм у широкому розумінні можна сприймати як зловживання медіа-комунікативними процесами задля підриву так званої знаково-символьної системи держави чи суспільства. А саме вона створює певну духовну інфраструктуру, починаючи від пам'яток культури і пам'ятників до стереотипів, форм спілкування, звичаїв. Тобто, включає все те, що для культури є визначально базисним⁴.

¹ Гриник Р. О., Пилипенко В. М. Кібертероризм як нова форма міжнародного тероризму. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23-25 листоп. 2016 р. Кропивницький: КНТУ, 2016. С. 62.

² Михальчук Г. О. Особливості взаємозв'язку сучасного тероризму та засобів масової інформації: теоретичний аспект. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2. С. 97.

³ Герасименко К.С. Сучасні ознаки загроз «інформаційного тероризму». URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09gkczit.pdf/> (дата звернення: 18.05.2021).

⁴ Ожеван М. А. Медіа-тероризм: тепер і в Україні? URL: <https://detector.media/community/article/444/2002-05-21-media-teroryzm-teper-i-v-ukraini-/> (дата звернення: 18.05.2021).

Таким чином, акти медіа-тероризму під час гібридної війни спрямовані в першу чергу проти інформаційної, духовної, психологічної безпеки суспільства й держави.

Розмірковуючи про вітчизняні реалії, О. Павлишин визначає основні світоглядні загрози духовній безпеці суспільства та держави (які мають переважно внутрішній характер), які на наше переконання підживлюються діяльністю медіа-терористів в українському інформаційному просторі під час гібридного протистояння з Росією. До таких загроз науковець відносить:

1) культурно-ціннісну загрозу (низький рівень розвитку світогляду, загальної та правової культури кожного члена суспільства, нерозвинене світобачення та світосприйняття особистості, недостатньо сформована система індивідуальних цінностей, відсутність власної життєвої позиції);

2) ідейно-доктринальну загрозу (відсутність єдиної державної теоретичної суспільно-ідейної платформи, що призводить до заміщення відповідних прогалин альтернативними ідеологічними концептами);

3) суспільно-організаційну загрозу (відсутність світоглядних, а відповідно – правових та організаційних передумов формування політичної свідомості населення та побудови дієвого механізму політико-правового забезпечення суспільного життя, здатного консолідувати суспільство, використати його неоднорідність як таку властивість соціальної системи, що додає їй гнучкості, динамізму, різноманітності, а отже, життєздатності. Наслідком цього є наявність перманентних антагонізмів або відмова від активної участі в політичному житті, байдужість до реалізації людиною своїх прав і обов'язків, які можуть призвести до дезінтеграції українського суспільства)¹.

Фактично медіа-терористична діяльність підриває основи державності України, руйнує культурно-інформаційний простір країни. З цього приводу експерти зауважують, що Україна на сучасному етапі державотворення стикається з посяганнями не тільки на територіальну цілісність, а й на духовний та інформаційний суверенітет. Загрози духовній сфері нашої країни мають яскраво виражені ознаки гібридності: вони становлять

¹ Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз основних загроз духовній безпеці суспільства та передумов їх подолання в сучасній Україні. *Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я*: матеріали XVII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2018 р.). Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 48-49.

комплексний характер й поєднують інформаційні, комунікаційно-технологічні, пропагандистські та інші заходи. Безумовно, основний негативний вплив на духовність українського народу здійснюється за допомогою засобів масової комунікації. Можна констатувати, що Україна стала як об'єктом, так і суб'єктом інформаційної війни¹.

Відповідно під час гібридних війн медіа-тероризм набув широкого розповсюдження. Як правило всі етапи розгортання даного виду насильства супроводжуються всеохоплюючою психологічною атакою супротивника за допомогою засобів масової інформації.

На думку Д. Кіслова, розповсюдження медіа-тероризму насамперед пов'язано з тим, що в останній чверті ХХ ст. й остаточно в ХХІ ст.:

- глядацькою аудиторією реального жаху став весь світ у постійному режимі;
- сценами трагедій стали реальні події в режимі он-лайн у конкретних місцях планети і в безпосередньому живому оточенні;
- трагічні події подаються та багаторазово повторюються в усіх новинах, поширюються і знову повторюються, тобто мають не тільки безпосередній, а й мультивплив на свідомість, самопочуття та настрої людей².

На відміну від класичного тероризму, медіа-тероризм орієнтований на глобальний масштаб. Для досягнення мети медіа-терористи діють за наступними напрямками:

1. Психологічний та ідеологічний вплив на свідомість мас (основні прийоми: посилення на безвихідь, що призводить до такого типу боротьби (імперативність терору); демонстрація насилля як протидія насиллю могутніших країн; використання гасел ненасильства, спрямованих до жалю, та інших свідомих методів порушення правил доведення чи спростування, що відомі з теорії аргументації чи логіки).

2. Пошук ресурсів, засобів, інвестицій, резервів та приборчників.

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовні імперативи вітчизняного державотворення: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2020. № 1 (44). С. 33.

² Кіслов Д. Трансформаційні процеси медіа-безпеки та медіа-тероризму. *Інформація і право*. 2011. № 2(2). С. 115-116.

3. Збір та розміщення інформації здійснюється через пошук та аналіз мап, схем, планів, місць особливо небезпечних об'єктів, отруйних та інших речовин, боєприпасів тощо.

4. Координація дій та планування терактів. Використання досягнень інформаційних технологій для спрощення, здешевлення та ефективності завуальованої координації шляхів, використання відео- та аудіо можливостей засобів масової комунікації¹.

У вітчизняному інформаційному просторі медіа-тероризм став однією з основних технологій здійснення гібридної війни проти України. Г. Петришин стверджує, що в українських реаліях гібридного протиборства особливої ваги набувають так звані атакуючі мережеві проекти онлайн-формату, орієнтовані на цільові групи, що підходять під категорії своїх та нейтральних. Метою цих проектів є внесення ґрунтовних та легких психологічних установок на підсвідомому рівні. Такі проекти допомагають у реалізації стратегій, спрямованих на формування невдоволення, залякування, дії протесту. Захисні мережеві проекти зазвичай використовуються для створення ментального бар'єру у свідомості «своїх» цільових груп або здійснення впливу на представників цільових груп, що не визначилися. Це проекти, що містять інформацію у вигляді прямих звинувачень, викриття, пошуку винних. Прикладами є «Агентство интернет-исследований», «Анти-майдан», «Ватник», «Интернет-ополчение», «Информационный солдат Донбасса», «Кибер беркут», «Русская весна», які використовує російська сторона в інформаційній війні проти України. Базовими інструментами просування їх контенту у соціальній мережі є пост, подія, коментар. Щодо прийомів та засобів просування контенту в соцмережах, то вони доволі варіативні та залежать від характеру ситуації, постановки завдання та комунікаційних можливостей системи (просування відео, фото, аудіоконтенту, створення та поширення мемів, вірусного контенту тощо)².

Як демонструє вітчизняний досвід протидії гібридній агресії, медіа-терористичний акт може бути точковим або спрямованим на максимальну кількість громадян й інституцій.

¹ Кіслов Д. В. Медіа-інформаційний тероризм: принципи, заходи протидії та нейтралізації. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Strp/2009_4/19.pdf.13/ (дата звернення: 18.05.2021).

² Петришин Г. Р. Інформаційний тероризм: джерела формування та активізації в Україні. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 47-48.

Досліджуючи сутнісні характеристики інформаційного тероризму як складової гібридної війни, на нашу думку, варто зосередити увагу на засобах та напрямках протидії цьому негативному явищу.

З точки зору О. Саган, критичне осмислення уроків інформаційного складника гібридної війни і загроз національній безпеці України в інформаційній сфері надає можливість розглянути протидію медіа-інформаційному тероризму в політиці національної безпеки через певні пріоритетні напрями політики безпеки та механізми їх реалізації. Вони можуть бути відображені як у Стратегії національної безпеки України, в Доктрині інформаційної безпеки, так і в документах, що регламентують політику держави (наприклад, Концепції боротьби з тероризмом) і функціонування безпекових структур, діяльність яких спрямована на боротьбу (протидію) з тероризмом. На думку вищезначеного науковця, пріоритетними напрямками боротьби з інформаційним тероризмом є такі:

- посилення комунікативного складника антитерористичної діяльності структур сектору безпеки;
- удосконалення інформаційної політики держави з урахуванням специфіки гібридної війни;
- удосконалення нормативно-правової бази;
- виховання інформаційної культури у молоді;
- інкорпорування потенціалу суспільного телебачення у систему протидії медіа-інформаційному тероризму;
- розвиток міжнародного співробітництва¹.

Для нашої держави важливим кроком у боротьбі з інформаційним тероризмом стало затвердження Стратегії кібербезпеки України від 15 березня 2016 р. Поряд із визначенням ключових загроз у кібернетичній сфері цей документ заклав підвалини функціонування Національної системи кібербезпеки, інституційну основу якої становлять Міністерство оборони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служба безпеки України, Національна поліція України, Національний банк України, а також розвідувальні органи. Відповідно до профілю своєї діяльності кожен суб'єкт цієї системи наділений специфічним

¹ Саган О. В. Протидія медіа-інформаційному тероризму як питання національної безпеки України: дис. канд. політ. наук. Київ, 2021. С. 171-172.

колом завдань і повноважень, підпорядкованих загальним стратегічним цілям, в яких проголошуються: захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі; забезпечення ефективної боротьби з кіберзагрозами воєнного характеру, кібершпигунством, кібертероризмом і кіберзлочинністю; забезпечення кіберзахисту державних електронних інформаційних ресурсів, критичної інформаційної інфраструктури тощо¹.

Також 9 травня 2018 року набув чинності Закон України № 2163 - VIII «Про основні принципи забезпечення кібербезпеки України». Кіберзахисту підлягають комунікаційні системи усіх форм власності, в яких обробляються національні інформаційні ресурси і які використовуються в інтересах органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних органів і військових формувань, в сферах електронного управління, електронних державних послуг, електронної комерції, електронного документообігу, а також об'єкти критичної інформаційної інфраструктури. До останніх можуть бути віднесені підприємства, установи і організації незалежно від форми власності: у сфері енергетики, хімічної промисловості, транспорту, інформаційно-комунікаційних технологій, електронних комунікацій, у банківському і фінансовому секторах; у сферах водо-, газо- і електропостачання, водовідведення, виробництва продуктів харчування, сільського господарства, охорони здоров'я. Також до об'єктів критичної інформструктури відносяться комунальні, аварійні і рятувальні служби, стратегічні підприємства, потенційно небезпечні виробництва. Закон не поширюється на соціальні мережі, приватні електронні інформаційні ресурси в Інтернеті (включаючи блог-платформи, відеохостінги, інші веб-ресурси), якщо такі інформаційні ресурси не містять інформацію, необхідність захисту якої встановлена законом, відносини і послуги, пов'язані з функціонуванням таких мереж і ресурсів².

Разом з тим, у правовому полі України існують прогалини та неузгодженості, які шкодять боротьбі з інформаційним тероризмом,

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27.01.2016 «Про стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016. Офіційний вісник Президента України. 2016. № 23. Ст. 899.

² Закон про кібербезпеку набув чинності. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/170010_zakon-pro-kiberbezpeku-nabuv-chinnost (дата звернення: 19.05.2021).

сприяють посиленню ворожих суб'єктів у національному інформаційному просторі.

На думку О. Геращенко, для посилення боротьби з інформаційним тероризмом необхідно реалізувати низку важливих кроків. По-перше, необхідно відпрацювати методики аналізу комп'ютерної злочинності, як особливий вид злочинності, та специфічні соціальні відносини у цій сфері. По-друге, здійснити розробку методів стеження за оперативним станом і викриття фактів наявності латентної злочинності в цій сфері. По-третє, розробити систему обліку жертв (потерпілих) від даних злочинів (як фізичних так і юридичних осіб) та визначити віктимогенний і криміногенний потенціал. По-четверте, розробити методику прогнозування ймовірної індивідуальної злочинної поведінки з боку виявлених осіб; розробити методичні засади планування у сфері боротьби з окремими видами комп'ютерних злочинів. По-п'яте, розробити критерії оцінки та підсумкові матеріали щодо стану і рівня ефективності здійснення тактичних превентивних заходів та стану змін в оперативній обстановці і поведінці осіб, з боку яких існує ймовірність вчинення даних злочинів¹.

Фахівці констатують, що сьогодні існує проблема протидії актам інформаційного тероризму. Тому першочерговим завданням для України є цілеспрямована робота з гармонізації та вдосконалення законодавства у сфері інформаційної безпеки держави. Здійснення ефективної інформаційної політики, спрямованої на інформування громадян та забезпечення їхнього розуміння того, в чому полягають причини тероризму, підвищення медіа-грамотності (вміння протистояти спробам маніпулювання за допомогою інформаційних потоків) та довіри до держави та інші складові, які допоможуть вибудувати систему захисту кожної людини від негативного впливу інформаційного тероризму. Регулювання та протидія інформаційному тероризму, як одна зі складових цивілізаційного процесу, на міжнародному рівні повинна мати скооперовану антитерористичну діяльність як підсистему національної та міжнародної систем безпеки².

¹ Геращенко О. С. Кібертероризм як фактор загрози національній безпеці України: генеза поняття та шляхи протидії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 3-4. С. 41.

² Яцик Т. П. Особливості інформаційного тероризму як одного із способів інформаційної війни. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2014. № 2. С. 59.

Погоджуючись з означеними вище роздумами, зазначимо, що в умовах гібридної війни вкрай важливо мати міжнародну підтримку партнерів, спиратись на колективну протидію інформаційним терористичним атакам, вдосконалювати міжнародну правову базу у цій царині.

У зв'язку з цим на переконання О. Жайворонка, постає необхідність забезпечення міжнародної інформаційної безпеки на основі міжнародно-правових документів. Міжнародне право тільки вступає на шлях її регулювання. Необхідно створити міжнародно-правові механізми протидії інформаційному тероризму, а також розробити та реалізувати правові заходи забезпечення безпеки в інформаційному просторі, а саме:

- обґрунтувати протидію інформаційному тероризму як основоположну ідею міжнародного права;
- з'ясувати аспекти міжнародно-правового статусу кіберзлочинних терористичних організацій;
- розробити єдину систему боротьби з інформаційним тероризмом на міжнародно-правових засадах;
- розробити цілу низку загальноприйнятих міжнародних понять «інформаційний тероризм», «протидія інформаційному тероризму», «запобігання інформаційному тероризму в сучасному міжнародному праві», «механізм міжнародно-правової протидії інформаційному тероризму»;
- обґрунтувати і закріпити на міжнародному рівні (наприклад, на рівні країн-членів ООН) концепцію запровадження відповідальності держав за міжнародні правопорушення у сфері протидії інформаційному тероризму¹.

Спираючись на дослідження Л. Дем'яненко, можна навести низку прикладів протидії фейковій інформації на рівні окремих країн, які прийняли законодавчі акти у сфері боротьби з інформаційним тероризмом. Даний науковець констатує, що уряди та компанії в усьому світі все більше стурбовані поширенням неправдивої інформації (фейків) в Інтернеті та її впливом на все: від цін на акції до виборів і соціальних заворушень. З кожним роком політики різних країн все активніше говорять про цю проблему та починають ініціювати прийняття законів проти фейкових повідомлень. Наприклад:

¹ Жайворонко О. Причини і джерела ескалації інформаційного тероризму в Україні та світі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 220.

– у Малайзії ухвалили закон, який запроваджує кримінальну відповідальність за поширення неправдивих новин. Від тепер у країні можна потрапити за ґрати на шість років за поширення фейків. Фактично це перший у світі закон, який криміналізує фейкові новини. Його ухвалення хоча й носило політичний підтекст, але може привести до кардинальних змін принципів роботи світових медіа;

– в Ірландії пропонують законопроект, який каратиме за активне поширення фейкових новин або штрафами (від 500 до 10 тис. євро), або ув'язненням (до 5 років);

– Національні збори Франції прийняли наприкінці 2018 р. два законопроекти проти поширення фейкових новин. Президент Е. Макрон заявив, що вимагатиме більшої прозорості від онлайн-платформ;

– новий закон Сінгапуру вимагає, щоб сайти соціальних медіа, такі як Фейсбук, застерігали про пости, які уряд вважає неправдивими, й видаляли коментарі, що суперечать «суспільним інтересам». Сінгапур, який посідає 151-ше місце серед 180 країн за індексом свободи преси у світі, визначає «суспільні інтереси» як загрози її безпеці, зовнішнім відносинам, чесності виборчого процесу та суспільному сприйняттю уряду та державних установ. Порушення можуть каратися штрафами в розмірі до 1 млн сінгапурських доларів (737500 доларів США) та 10 роками ув'язнення;

– Німеччина ще у 2018 році ухвалила закон про соціальні медіа-компанії, такі як Фейсбук і Твітер, щоб можна було швидко видалити мову ворожнечі. Закон , що має скорочену назву NetzDG, є найбільш амбітним зусиллям західної демократії контролювати те, що з'являється в соціальних медіа;

– схожим шляхом іде Євросоюз: на початку року в ЄС створили групу з 39 експертів з різ них країн ЄС¹.

Таким чином, інформаційний тероризм є феноменом породженим самою техногенною цивілізацією. Він став можливий завдяки розвитку сучасних інформаційних технологій. Суб'єкти гібридної війни взяли на озброєння засоби й методи інформаційного тероризму задля досягнення домінування над противником у різних сферах: духовно-психологічній,

¹ Дем'яненко Л. Особливості протидії недостовірній (фейковій) інформації в соціальних мережах. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 283-284.

політико-правовій, економічній, інформаційно-комунікаційній, військовій тощо. Найбільш поширеними формами інформаційного тероризму в умовах гібридного протистояння є кібертероризм та медіа-тероризм. Під час гібридної війни основними суб'єктами інформаційних атак як правило є спецслужби певних країн, а також військові, напіввійськові й цивільні структури афілійовані з ними. У акторів інформаційно-терористичної діяльності є значний арсенал методів, засобів й технологій, які вони використовують у своїй підривній діяльності. Зокрема, вони активно послуговуються так званою кіберзброєю, яка залежно від поставлених завдань використовується на трьох рівнях гібридної війни: тактичному, стратегічному та спеціальному.

2.4. Мережецентричні системи управління військового призначення та інформаційно-комунікаційний простір: концептуальні аспекти їх створення

На сучасному етапі інформатизації в оборонній галузі активно досліджуються та практично відпрацьовуються питання інформаційного забезпечення ведення збройної боротьби у цілому та інформаційного протиборотства, організації і підтримання інформаційної взаємодії поміж видами збройних сил, родами військ (сил), різними угрупованнями військ (сил) та окремими взаємодіючими військовими формуваннями, як в видових, так і міжвидових операціях, ведення антитерористичної боротьби,

Особлива увага приділяється відпрацюванню сумісного (узгодженого) застосування у збройній боротьбі різнорідних сил і засобів та координації військових дій на стратегічному, оперативному та тактичному рівні управління, питанням їх взаємодії в процесі досягнення мети при веденні як сумісних так і окремих (самостійних) операцій (бойових дій)¹.

¹ Заяц В., Янов О. Сухопутные войска США: основные направления строительства. *Зарубежное военное обозрение*. 2007. Вып. № 7. С. 21-27; Корчагин С. Зарубежные концепции ведения нетрадиционных боевых действий в локальных конфликтах. *Зарубежное военное обозрение*. 2007. Вып. № 8. С.3-7; Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции в теории и практике

Сучасні війни (локальні конфлікти), що проводились і проводяться у XXI столітті за участю Збройних Сил (ЗС) багатьох розвинутих держав і в основному США, характеризуються масованим застосуванням засобів повітряно-космічного нападу, переходом угруповань військ до ведення безконтактних бойових дій та застосуванням мобільних, добре озброєних міжвидових угруповань (МУ) військ, що вирішують різноманітні завдання з ліквідації тієї чи іншої загрози та значно відрізняються від збройної боротьби минулого століття своїми особливостями щодо ведення загальновійськового бою, а саме : відсутністю суцільної лінії фронту між військами; великою динамічністю зміни обстановки особливо на тактичному рівні в зоні ведення бойових дій; розширенням переліку задач, що виконуються різними формуваннями тактичного рівня; широким спектром застосування новітнього озброєння та військової техніки (ОВТ); використанням різноманітних інформаційно-аналітичних та розвідувально-ударних систем та систем з автоматизованого управління військами і бойовими засобами; ще більш високою рішучістю дій військ, збільшенням їх маневреності, а також великим просторовим розмахом.

При веденні сучасних бойових дій перемога над противником буде досягатись через перевагу в отриманні достовірної і різнотипної інформації, мобільності, швидкості реакції, в точному вогневому і інформаційному впливі військ (сил), що відбувається в реальному масштабі часі по багатьом об'єктам його економіки, військовим об'єктам і при мінімально можливому ризику для своїх сил і засобів¹. Тому, для управління своїми ЗС (контингентами військ) в сучасних умовах ведення бойових дій США створюють і випробовують мережецентричну систему управління (МЦСУ), в основі побудові якої використовується інтегрований інформаційно-

совершенствования оперативного управления вооруженными силами США. Москва: УРСС, 2009. 80 с.; Демідов Б. О., Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Принципи, методи та підходи до отримання узагальнених даних про навколишній простір при його моніторингу з використанням інтегрованих багатодатчикових комплексів військового та подвійного призначення. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 3 (28). С. 14-31.

¹ Кондратьев А. Реализация концепции «сетевая война» в ВВС США. *Зарубежное военное обозрение*. 2009. Вып. № 5. С. 44-49; Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А. А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.

комунікаційний простір (ІКП), який функціонує у реальному масштабі часі і забезпечує виконання всіх завдань органами управління на всіх рівнях управління щодо здійснення автоматизованого управління військами та бойовими засобами МУ при виконанні ними різних завдань.

Функціонування МЦСУ, як складної організаційно-технічної автоматизованої системи військового призначення, направлено на створення глобальної ситуаційної обізнаності для кожного елемента військ (сил) на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях управління. Особливістю даної МЦСУ, яка розгортається для управління сучасними та перспективними ЗС США є використання ІКП, що функціонує у реальному масштабі часу всіма його користувачами з метою забезпечення трьох основних компонентів:

- інформаційно-добувного (розвідувально-інформаційний компонент);
- інформаційно-управлінського (компонент збору, обробки, оцінювання, зберігання та розподілу інформації користувачам);
- виконавчого (компонент військових формувань, їх особового складу, бойової техніки, систем летальної і нелетальної зброї).

На основі аналізу ведення ЗС США мережецентричних операцій (МЦО) в війнах (локальних конфліктах) ХХІ століття та розвитку МЦСУ необхідно зазначити, що ведення МЦО характеризує не нові специфічні форми та способи ведення бойових дій, а в першу чергу методи формування, обробки та видачі даних керівному складу і органам управління (ОУ) всіх рівнів управління, з метою всебічного забезпечення ведення бойових дій сучасними МУ в інтегрованому інформаційно-комунікаційному просторі для виконання вимог щодо максимального скорочення термінів циклів управління своїми військами та засобами по відношенню до противника.

З цього поняття витікає той факт, що для реалізації положень концепції застосування високотехнологічних ЗС в МЦО необхідно мати дуже потужну економіку держави, здійснювати широкомасштабне застосування новітніх інформаційних технологій, мати потужний вітчизняний промисловий комплекс та науковий потенціал, що здатний здійснювати розробку перспективного ОВТ та їх виготовлення і мати більше 70% процентів долі сучасного та нового ОВТ у складі МУ ЗС. Крім того, головним елементом

моделі МЦО – є інформація (і в першу чергу розвідувальна – дані про противника (місце дислокації військ, об'єкти ураження, повітряні (наземні, надводні) цілі), динаміка зміни оперативної обстановки в зоні ведення бойових дій і таке інше) та обмін даними між користувачами інтегрованого інформаційно-комунікаційного простору з дотриманням усіх вимог щодо їх достовірності, повноти, своєчасності отримання, збору, захисту та передачі, починаючи від командування найвищої ланки і закінчуючи солдатом на полі бою.

Таким чином, створення ПКП і в першу чергу єдиної інформаційно-розвідувальної системи (ЄІРС) в межах функціонування МЦСУ з метою надання більших можливостей керівному складу щодо управління військами та бойовими засобами в заданих термінах циклів управління ними при веденні сучасних бойових дій є необхідною умовою для завоювання інформаційної переваги над противником при веденні МЦО.

Під ЄІРС будемо розуміти сукупність взаємно функціонуючих різних джерел інформації (безпілотні літальні апарати (БПЛА), літальні апарати (авіаційні комплекси радіолокаційного дозору і наведення, повітряні пункти управління (ПУ)), супутники зв'язку, розвідувальні супутники, засоби радіо і радіотехнічної розвідки, оптичні та гідроакустичні засобів), центри (пункти) обробки розвідувальної інформації, відповідні наземні ПУ, а також засобів зв'язку і управління, що призначені для отримання розвідувальної інформації об об'єктах (цілях – одиночні малорозмірні, групові, розподілені (площині, об'ємні) та військах, її об'єднання, аналізу та відображення на монітори автоматизованих робочих місць (табло колективного користування) відповідних посадових осіб з метою формування об'єктивної обстановки (повітряної, наземної, морської) в зоні ведення бойових дій.

Історично розвиток автоматизованих систем військового призначення (АСВП) відбувався за відповідними еволюційними етапами¹.

¹ Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции в теории и практике совершенствования оперативного управления вооруженными силами США. Москва: УРСС, 2009. 80 с.; Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции развития теории и практики управления в вооруженных силах США. Москва: ЛЕНАНД, 2009. 272 с.

На даний час багато розвинених країн світу здійснюють заходи щодо реалізації концепції з формування єдиного інформаційного простору при веденні бойових дій¹.

В країнах НАТО реалізується концепція «Комплексні цільові можливості» (Network Enabled Capabilities), у Франції – «Інформаційно-центрична війна» (Guerre Infocentre), у Швеції «Мережева оборона» (Network Based Defense), у Китаї «Система бойового управління, зв'язку, обчислювальної техніки, розвідки і вогневого ураження» (Command, Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance, Reconnaissance & Kill).

В межах виконання концепції «Комплексні цільові можливості» реалізуються такі програми, як:

Intelligence, Surveillance, Target Acquisition and Reconnaissance (ISTAR), реалізація якої дозволить здійснити інтеграцію автоматизованих систем розвідки та підготовки даних цілевказівки з метою інтеграції розвідувальної інформації для підвищення ефективності застосування коаліційних сил;

Command Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (A4ISR), реалізація якої дозволить здійснити інтеграцію автоматизованих систем управління, інформаційного забезпечення, зв'язку і розвідки з метою скорочення циклу управління між виявленням об'єкту розвідувальними засобами та його ураженням вогневими засобами коаліційних сил;

Battle Command Brigade and Below (FBCB2) – бойове управління багатофункціональною бригадою, реалізація якої дозволить отримати командуванню (ОУ) тактичного рівня і нижче об'єктивну обстановку в зоні відповідальності з ідентифікацією цілей та їх фактичне місцезнаходження на полі бою, ціле розподілу по відповідним своїм вогневим засобам у масштабі близькому до реального часу.

Необхідно відзначити, що найбільший досвід з розробки та застосування різних АСВП мають США. Розвиток теорії їх створення та поступового розвитку здійснювався за відповідними етапами.

На початковому етапі, коли застосовувались різні види (родові) АСВП ЗС США, що були в інформаційному та технічному сенсі не поєднані

¹ Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции развития теории и практики управления в вооруженных силах США. Москва: ЛЕНАНД, 2009. 272 с.

між собою, необхідно було витратити багато часу для вирішення питань взаємодії між різними міжродовими та міжвидовими компонентами в зоні ведення бойових дій при вирішенні ними завдань за призначенням в межах виконання різних операцій, що проводились МУ ЗС США. Тому почала впроваджуватись концепція – Інтеграції систем управління і зв'язку (СЗ – Command, Control and Communications), головною метою якої було здійснення розробки систем і засобів зв'язку, що дозволяли організувати ефективний обмін даними між різними АСВП (Здійснювалась розробка та впровадження технологій, що забезпечували реалізацію технічного їх спряження і застосування стандартних форматів повідомлень для обміну між органами управління різних АСВП. Були визначені базові підходи щодо перспектив взаємопов'язаного розвитку систем бойового управління, зв'язку і розвідки з вирішенням головного завдання по інтеграції їх в єдину структуру – систем управління та зв'язку).

У подальшому, з ростом оснащення ЗС різних держав різноманітними АСВП постало питання здійснення ефективної боротьби з ними та засобами зв'язку і автоматизації, що застосовувались в сучасному ОВТ багатьох країн світу. Постало питання необхідності підвищення ефективності боротьби з системами управління противника та його інформаційними засобами при веденні сучасних операцій МУ ЗС США. Поступово почала реалізовуватись концепція Інтеграції систем управління, зв'язку і радіоелектронного придушення (СЗСМ – Command, Control, Communications and Contraceasures), головною метою якої було здійснення інтеграції системи бойового управління та засобів радіоелектронного придушення (системи радіоелектронної боротьби (РЕБ)) в реальному масштабі часу, для забезпечення підвищення ефективності щодо стійкості, безперервності і оперативності управління МУ ЗС США в зоні ведення бойових дій, за рахунок придушення (виводу з ладу) систем управління військами та засобами противника. Поступово здійснюється переростання РЕБ в розряд складових збройної боротьби).

У подальшому, з метою скорочення циклів терміну виявлення цілей (в першу чергу малорозмірних та важливих рухомих об'єктів), а також своєчасного відтворення об'єктивної ситуації, що складається в зоні ведення операції на всіх зацікавлених ПУ різних рівнів управління ЗС США, постало

питання у впровадженні положень концепції Інтеграції систем управління, зв'язку і розвідки (СЗІ – Command, Control, Communications and Intelligence), основною ціллю якої є розробка в рамках системи управління єдиних форм і способів представлення, накопичення та відображення розвідувальної інформації і поточної обстановки, створення центрів обробки і логічного аналізу з метою розподілення узагальненої інформації усім ОУ в реальному масштабі часу. Здійснена реалізація єдиної політики, координації зусиль в області створення систем и засобів автоматизації управління, систем зв'язку і розвідки за єдиними міжнародними і натовськими стандартами.).

З часом постала необхідність у розробці концепції Інтеграції систем управління і зв'язку, розвідки і РЕБ (СЗІЕВ – Command, Control, Communications, Intelligence and Electronic Warfare). Суть положень якої складається з перенесення центру протистоянь з противником в область інформаційного протиборства шляхом проведення заходів не тільки по придушенню радіоелектронних засобів та систем управління противника, але й забезпечення надійного захисту своїх систем управління від аналогічних дій противника. Настає епоха жорсткої боротьби в інформаційній сфері).

Наступним етапом в розвитку АСВП стало реалізація положень концепції Інтеграції систем управління, обчислювальної техніки, зв'язку і розвідки (С4І – Command, Control, Communications, Computer and Intelligence), головною метою якої було : здійснення розробки єдиного комплексу інформаційно-обчислювальних мереж зі стандартним програмним та апаратним забезпеченням;. реалізація високого ступеня автоматизації процесів місце виявлення, цілевказівки і розподілу інформації різного виду, у тому числі через електронну пошту та телеконференцзв'язок; упровадження експертних систем та систем і засобів моделювання бойових дій, а також високо потужних електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), з метою забезпечення випередження любого імовірного противника в реалізації циклів управління військами та засобами.

Перехід до сучасного етапу поступової еволюції розвитку та вдосконалення АСВП характеризується розробкою концепції Спряження і функціональної інтеграції систем управління, обчислювальної техніки, зв'язку, розвідки і РЕБ (С4ІFTW – Command, Control, Computer,

Communications and Intelligence for the Warrior), положення якої визначають порядок реалізації питань забезпечення спряження і функціональної інтеграції систем управління, обчислювальної техніки, зв'язку, розвідки і РЕБ різних видів ЗС та родів військ США при виконанні ними завдань за призначенням при ведення МЦО. Впровадження глобальної інфраструктури систем С4І, що дозволяє забезпечити своєчасний рух інформації на усіх рівнях воєнного керівництва США за рахунок функціонування розподілених національних баз даних, з забезпеченням виконання загальних вимог щодо забезпечення відповідного рівня інформаційної безпеки в різних мережах.

Аналіз вказаних концепцій показує, що тільки в мережецентризмі фахівці з розробки сучасних АСВП в цих країнах бачать інноваційний інструмент з підвищення бойових можливостей МУ ЗС при їх застосуванні під час ведення сучасних бойових дій (МЦО)), що забезпечується за рахунок інтеграції та синхронізованого застосування різних компонентів організаційно-технічної системи МУ ЗС, які розгалужені у відповідному просторі ведення бойових дій і уявляють собою багатофункціональну бойову систему, яка функціонує у ПКП.

Мережецентризм з використанням бойових систем вже реалізується у проектах з розробки нових і модернізації існуючих засобів озброєння. Єдина інформаційно-управляюча мережа ЗС США будується на принципах МЦСУ (С4І) – командування, управління, зв'язку, обробки даних, розвідки, спостереження та виявлення¹.

Необхідно підкреслити, що для реалізації концепції мережецентричних бойових операцій в додаток до інтегрованих комплексів моніторингу навколишнього середовища конче необхідно:

розробити перелік стандартів, протоколів обміну інформацією та універсальних шин, що забезпечать його включення до глобальної мережі;

збільшити кількість каналів зв'язку з іншими елементами мережецентричної системи на базі широкосмугових закритих систем зв'язку;

прийняти системні міри по збільшенню завадозахищеності усіх випромінювальних систем тощо.

¹ Московитов Н., Рыбаков Г. Перспективы создания глобальной информационной сети МО США. *Зарубежное военное обозрение*. 2013. № 7. С. 8-19.

Розробка стратегії ведення мережецентричних операцій з використанням усіх переваг, що представляються сучасними інформаційними комплексами, є найголовнішим завданням¹.

При цьому впровадження сучасних інформаційних технологій, як безпосередньо в системах управління озброєнням, так і в системах управління ЗС США і їх МУ, які створювались під певні завдання, еволюціонувало в напрямку практичної реалізації принципу об'єднаності управління и комплексного застосування військ і засобів ЗС США, що виражалось у застосуванні в операціях об'єднаних оперативних формувань, в складі яких під єдиним командуванням і оперативним управлінням, в залежності від ланки управління, можуть входити різні з'єднання, частини та підрозділи різних видів ЗС США та спеціальних військ.

Саме зараз реформування збройних сил та будівництво перспективної системи об'єданого управління ними здійснюються поступово по мірі розробки і постачання на озброєння нових зразків ОВТ, пунктів управління і засобів автоматизації різного призначення. Для управління ЗС США створюється і перевіряється в бойових умовах МЦСУ бойовими діями.

Головною метою її застосування вважається формування об'єднаної інтегрованої системи управління, яка забезпечувала б «безшовний» обмін інформацією як по вертикалі від вищих до нижчих ланок управління, так і по горизонталі, – між з'єднаннями і формуваннями різнорідних сил. Військові фахівці США вважають, що без створення такої глобальної інтегрованої системи неможливо добитися інформаційної переваги над супротивником і випередження його в циклі управління підлеглими військами, тобто в циклі розробки, ухвалення і виконання рішень та контролю за їх виконанням.

Для реалізації задумів військового командування по випередженню супротивника в циклі управління військами здійснюється активне впровадження різних АСВП, при чому дуже важливе значення надається розробленню їх концепцій (системи поглядів на їх побудову, формування архітектури та застосування в них новітніх інформаційних технологій).

¹ Демідов Б. О., Кучеренко Ю. Ф., Носик А.М. Принципи, методи та підходи до отримання узагальнених даних про навколишній простір при його моніторингу з використанням інтегрованих багатодатчикових комплексів військового та подвійного призначення. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 3 (28). С. 14-31.

Одна з концепцій, що прийнята в США до реалізації передбачає, створення глобальної інформаційно-керуючої системи для ЗС, яка повинна забезпечити автоматизоване управління усіма силами та засобами за єдиними планами підготовки і проведення операцій різного масштабу у будь-якому регіоні земної кулі, при зниженні ступеню участі людини у автоматизованому процесі управління та зниження до мінімуму негативного прояву людського фактору в процесі управління на полі бою. Концептуальна суть ідеї полягає у більш ефективному доведенні потрібної інформації до безпосередніх учасників бойових дій. В межах робіт по створенню і впровадженню нової глобальної системи оперативного управління ЗС США можливо визначити такі основні задачі, як: створення та підтримка єдиної картини оперативної (тактичної) обстановки для усіх користувачів інформації; організація надійного і оперативного зв'язку між вузлами системи усіх рівнів управління; скорочення часу прийняття рішення на операцію (бій) та видачу цілевказівок бойовим засобам; ведення інформаційного протиборства по досягненню інформаційної переваги над противником тощо.

У практиці управління та застосування ЗС США запроваджується принцип об'єднаності, який замість розрізнених формувань видового рівня застосовує об'єднанні оперативні формування. До їх складу входять під єдиним командуванням і оперативним управлінням різні за складом, озброєнням та призначенням модульні структури двох і більше видів ЗС. У зв'язку з введенням групових дій формувань різних видів ЗС та необхідністю управління ними з одного командного пункту, з інтеграцією відповідних взаємодіючих підсистем у єдине ціле, з'явилась необхідність сумісної обробки та використання інформації в умовах бойових дій, що означає дотримання єдиних правил представлення інформації, її обробці, зберігання, передачі та візуалізації у єдиному інформаційно-комунікаційному просторі.

Дана система управління повинна забезпечувати автоматизацію процесів управління в наступних форматах:

- повсякденне управління;
- приведення у підвищені ступені бойової готовності;
- мобілізація;

- перевезення військ;
- бойове застосування;
- організація розвідувального забезпечення;
- організація тилового та інших видів забезпечення.

При цьому, автоматизація процесів управління різнорідними МУ ЗС здійснюється завдяки вирішенню наступних комплексних функціональних задач:

- викриття та оцінка загроз;
- стратегічне планування;
- розробка замислу на проведення операції та прийняття рішення;
- планування конкретної регіональної операції;
- контроль виконання рішення і задач операції;
- від слідкування змін обстановки;
- аналіз ризиків;
- формування єдиної картини оперативної обстановки і реакції на її зміну.

Іноземні фахівці визнають, що з переходом на новітні інформаційні технології (НІТ) у військовій справі принциповим образом зміниться характер створення АСВП. Впровадження НІТ при створенні та розвитку АСВП повинно забезпечити інформаційну перевагу над аналогічними системами управління противника, що в свою чергу визначає такий напрямок удосконалення управління військами, як його інтелектуалізацію.

Тому, у найближчій перспективі у Міністерстві оборони США планується введення в дію «Об'єднаної системи командування і оперативного управління» JC2 (Joint Command & Control system), яка поступово стане домінуючою інформаційною технологією оперативного управління.

Передбачається, що система JC2 забезпечить, в першу чергу, перевагу в швидкості і якості вироблення, ухвалення рішень і планування за рахунок впровадження перспективних технічних і програмних засобів, що функціонують на основі сумісного використання об'єднаної інформації. Ця перевага досягатиметься за рахунок забезпечення горизонтальної і

вертикальної взаємодії всіх рівнів управління військами і зброєю, а також і інших органів державного управління. У цілому система JC2 володітиме ширшими можливостями і забезпечуватиме автоматизацію аж до тактичного рівня процесів ухвалення рішень, планування, контролю і оцінювання ефективності ведення об'єднаних і багатонаціональних військ при їх застосуванні в різних операціях.

Функціонування системи JC2 направлено на створення глобальної ситуаційної обізнаності для кожного елемента військ (сил) на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях управління.

Основною особливістю даної системи, що створюється для управління сучасними та перспективними ЗС США є формування її у вигляді інтегрованого інформаційно-комунікаційного простору, що діє у реальному масштабі часу з метою забезпечення трьох основних компонентів:

- інформаційно-добувний (розвідувально-інформаційний компонент);
- інформаційно-управлінський (компонент збору, обробки, оцінювання, зберігання та розподілу інформації користувачам);
- виконавчий (компонент військових формувань, їх особового складу, бойової техніки, систем летальної і не летальної зброї).

Процес формування системи JC2, як мережецентричної системи, безпосередньо виражається у формуванні принципово нових органів управління – постійних штабів об'єднаних оперативних формувань у складі об'єднаних географічних командувань ЗС США і постійних штабів оперативних формувань військово-повітряних сил і військово-морських сил.

Аналіз еволюції розвитку концепцій створення та вдосконалення МЦСУ ЗС показує, що найголовнішим питанням сьогодення є забезпечення оперативної сумісності у діях міжвидових угруповань США та коаліційних військ (країн членів НАТО) при веденні МЦО, а це означає, що поступово війська набуватимуть форми «мережевих військ» – де традиційні межі між військами різних видів ЗС будуть нівелюватися і будуть застосовуватись багатофункціональні частини (підрозділи), які складатимуться з різних міжвидових та міжродових елементів, як самостійних бойових систем (що виконують відповідні завдання, які їм поставлені), котрі розподілені у просторі та застосовуватимуться за рахунок використання ними ПКП

синхронізованого у часі, за єдиним задумом командування відповідно до зміни оперативної обстановки в зоні ведення бойових дій, що можливо забезпечити тільки за рахунок розвитку МЦСУ ними, яка забезпечить інтеграцію систем управління, зв'язку, розвідки і РЕБ різних видів ЗС та родів військ країн членів НАТО.

Стосовно структури ЗС нового покоління («мережевих військ»), то вони бачаться як сукупність взаємопов'язаних відповідних елементів - різних бойових багатофункціональних систем (ББФС), що здатні вести боротьбу одночасно у космосі і повітрі, на землі і морі у широкому діапазоні виконання завдань в тому числі і специфічних, в різних умовах ведення бойових дій. Основу таких бойових багатофункціональних систем майбутніх збройних сил будуть складати:

- міжвидові угруповання військ та їх різноманітні вогневі та інформаційні засоби, до складу яких входитимуть певні за кількістю бойові групи (частини) різного призначення, які утворюють його ударну підсистему, що максимально адаптована під зміну ситуації у районі бойових дій та має можливості щодо: ефективного виконання покладених на неї бойових завдань; швидкого відновлення боєздатності після зіткнення з противником; реалізації різних варіантів рішення бойових завдань; тісної взаємодії з будь якими елементами збройних сил при виконанні спільних задач;

- інтегрована розподілена система управління (ІРСУ) міжвидовим угрупованням та його засобами, яка повинна забезпечити застосування різноманітних вогневих та інформаційних засобів підрозділів і бойових груп, що входять до складу відповідного МУ, за єдиним задумом командування та у реальному масштабі часу, з постановкою бойових задач до тактичного рівня і нижче, а також координацію дій усіх його елементів при веденні бойових дій;

- комплексна система видів забезпечення, що призначена для забезпечення підготовки і проведення бойових дій даними бойовими групами (частинами) МУ військ і повинна складатися з підсистем бойового, технічного, тилового, інформаційного та психологічного забезпечення.

Стосовно ІРСУ МУ, яка побудована за принципами МЦСУ, то її функціонування повинно забезпечити:

- автоматизовану постановку бойових завдань мобільним підрозділам МУ ЗС при проведенні ними сумісних бойових дій або самостійних операцій та отримання своєчасних доповідей про їх виконання;
- безперервний контроль за обстановкою у зоні проведення операції та здійснення управління різними бойовими багатофункціональними систем у реальному масштабі часу з єдиного пункту управління відповідального за проведення операції у визначеному районі;
- виявлення, ідентифікацію та точне визначення координат важливих об'єктів і місць дислокації пунктів управління та вузлів зв'язку противника;
- надійне супроводження засобів повітряно-космічного нападу, інших мобільних об'єктів, у тому числі мало розмірних цілей, а також їх знищення;
- координацію зусиль між різними підрозділами ББФС у ході проведення бойових дій при зміні обстановки, або в умовах невизначеності подальшого розвитку ситуації та дій військ противника;
- об'єднання різних інформаційних (інформаційно-аналітичних) засобів та систем з управління, контролю та розвідки для створення ПКП у зоні проведення операції;
- формування загальної повітряної, морської і наземної обстановки та використання її усіма користувачами для вирішення своїх функціональних завдань за єдиним задумом командування у реальному масштабі часу, з метою здійснення комплексного застосування усіх підрозділів та бойових засобів.

Стосовно синхронізації процесу взаємодії між усіма елементами МУ ЗС нового покоління, що здійснюється з метою забезпечення їх взаємодії на новому якісному рівні, необхідно вирішити наступні завдання:

- здійснити вирішення усіх інформаційно-розрахункових задач і моделей в рамках єдиного циклу управління підрозділами та бойовими групами бойових багатофункціональних систем;
- забезпечити чітке формування замислу командування та однозначне компетентне його виконання підлеглими як по усіх вертикальних ланках управління так і на горизонтальних площинах ББФС

при виконанні бойових завдань відповідними підрозділами та бойовими групами;

- проводити постійний моніторинг прогнозування зміни обстановки, що здійснюється на основі застосування систем підтримки прийняття рішень;
- забезпечити надійний захист інформації в процесі її прийому, обробці і передачі від впливу організаційно-інформаційних засобів противника.

Стосовно формування та підготовки особового складу майбутніх ЗС з метою застосування його в МЦО, то воно повинно здійснюватись:

- по перше, у напрямку підвищення інтелектуальних здібностей офіцерів (солдатів), оскільки у цих війнах буде відбуватись широкомасштабне застосування різних засобів ураження високої складності, в тому числі засобів і систем високоточної зброї, інтелектуального озброєння та озброєння, що основане на нових фізичних принципах дії, а також програмно-технічних засобів і систем (управління, контролю, навігації і зв'язку, підтримки прийняття рішення, телекомунікаційних) для вирішення усього об'єму їх функціональних завдань;
- по друге, у напрямку підвищення їх фізичних та морально-психологічних якостей, бо у цих війнах буде відбуватися жорстке протиборство противників у інформаційному та психологічному впливі одного на іншого, з метою забезпечення повної деморалізації військ та його керівництва.

Щоб протидіяти противнику, який веде мережецентричні війни, необхідно:

- мати таку організаційно-функціональну структуру МУ ЗС, головною особливістю функціонування якої було б те, що при виході з ладу будь-якого її елемента або включення до їх складу будь-якого нового елемента, це не порушувало визначеного процесу взаємодії усіх елементів та ББФС ЗС;
- щоб особовий склад даних ЗС був високопрофесійним, починаючи з самого низького рівня будь то офіцер чи солдат і мав вищу освіту, а їх технічна-спеціальна підготовка повинна бути не гірше за тактичну, при цьому вони повинні мати достатній практичний досвід, що

отриманий на навчаннях, в польових умовах, при участі у бойових діях (спецопераціях) щоб бути морально і психологічно підготовленими до участі в майбутніх війнах;

- усе озброєння та військова техніка ББФС МУ ЗС повинні застосовуватись комплексно у єдиному масштабі часу з використанням ПКП, що утворюється за допомогою використання МЦСУ, яка повинна забезпечити синхронізацію процесу взаємодії між усіма елементами МУ ЗС нового покоління на новому якісному рівні.

Особливо необхідно відзначити роль інформаційних вузлів та джерел розвідувальної інформації при функціонування МЦСУ.

Необхідно відзначити, що значну роль у частині організації вузлів обробки розвідувальної інформації та здійснення управління поодинокими (або груповими) об'єктами управління і, в першу чергу, авіаційними засобами як пілотованими, так і БпЛА при використанні МЦСУ будуть відігравати авіаційні комплекси радіолокаційного дозору та наведення, як основні елементи повітряної компоненти даної системи¹.

Така роль радіолокаційного дозору та наведення у складі МЦСУ ЗС обумовлена наступними причинами:

- можливістю моніторингу значних об'ємів простору та земної і водної поверхні;
- мобільності переміщення інформаційних та управлінських полів у просторі, в тому числі і на території противника;
- наявністю на борту великої кількості інформаційних датчиків різної фізичної природи, серед яких перш за все необхідно виділити всепогодну РЛС, оптико-електронну систему і станцію радіотехнічної розвідки;
- наявністю ширококутових, швидкодіючих засобів зв'язку та обміну даними;
- наявністю великої кількості спряжених з ним інформаційних (БпЛА, літаків розвідників і ударних (винищувачі, штурмовики, комплекси протиповітряної оборони (ППО) і т.і.) елементів;

¹ Kucherenko Yu. F., Nosyk A. M. Development of unmanned aerial vehicles ways of usage. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України: науково-технічний журнал*. 2017. № 1 (26). С. 30-34.

- універсальністю – можливістю здійснювати наведення авіації, БпЛА та інших вогневих засобів на повітряні та наземні (надводні) цілі;
- можливістю рішення не тільки інформаційних, але і управлінських завдань;
- наявністю зв'язку з ПУ різного рівня і призначення.

Як слідує з наведеного в МЦСУ ЗС авіаційний комплекс радіолокаційного дозору та наведення стане одним з важливих інформаційних вузлів з обробки розвідувальної інформації та здійснення управління поодинокими та груповими об'єктами в тому числі і БпЛА різного типу та призначення.

Одними з багатьох елементів сучасної МЦСУ є БпЛА різного типу та призначення, які повинні забезпечувати створення розвідувально-бойового інформаційного простору в зоні ведення бойових дій в реальному масштабі часу. Використання БпЛА всіма родами військ, як над сушею, так і над морем, в сучасних мережецентричних (військових) операціях повинно стати нормою (однією з ознак) ведення бойових дій у XXI столітті, вповодж якого буде відбуватись зростання їх ролі, що буде пов'язане з розширенням їх завдань та функцій, які вони виконують в зоні ведення бойових дій у складі єдиного інформаційно-розвідувального середовища (ЄІРС) мережецентричної системи управління МУ ЗС.

Виходячи з функціонального призначення БпЛА при застосуванні в ЄІРС їх можливо класифікувати за чотирма класами:

- розвідувальні (БпЛА, що здійснюють контроль певної території та проводять повітряну розвідку);
- розвідувально-ударні (БпЛА, що здійснюють виявлення, розпізнавання та знешкодження цілей);
- «поля бою» (БпЛА, що здійснюють контроль та розвідку на тактичному (бригада, батальйон, рота) і нижчих рівнях управління (взвод, відділення, група, боєць) безпосередньо на полі бою;
- крилаті ракети (призначені для знищення будь-яких об'єктів наземного, повітряного та надводного базування.

Розвідувальні БпЛА характеризуються великій дальністю та терміном часу польоту, високою висотою польоту та її швидкістю. Вони мають у

своєму складі широкий спектр телекомунікаційних засобів та розвідувальної апаратури. Виконують комплексні завдання.

Розвідувально-ударні БпЛА характеризуються середнім рівнем дальності, терміном часу та висоти польоту, але при цьому мають високу швидкість. У своєму складі мають значну кількість розвідувальної апаратури, засобів зв'язку та озброєння (найчастіше керовані ракети) і виконують декілька завдань в залежності від обставин.

БпЛА «поля бою» характеризуються відносно малою дальністю, висотою, швидкістю та часом польоту. У своєму складі мають розвідувальну апаратуру та апаратуру передачі даних незначної кількості і виконують конкретні завдання(поодинокі).

Крилаті ракети характеризуються за дальністю об'єктів ураження та швидкістю польоту. Гіперзвукові – середня швидкість польоту більше 5М, при дальності польоту 100-500 км, дозвукові ракети великої дальності польоту більше 1000км, дозвукові ракети середньої дальності польоту до 1000 км, дозвукові ракети низької дальності польоту – менше 300 км.

Маючи велику відмінність у типах та характеристиках між собою БпЛА мають загальні переваги над аналогічними літальними апаратами, що обумовлює широке їх застосування у якості сенсорів (джерел інформації) при веденні МЦО, а саме:

- у зменшенні їх розмірів, злітної ваги та вартості за рахунок відсутності систем життєзабезпечення екіпажу та пілотної кабіни;
- у збільшенні в декілька разів часу польоту (патрулювання), маневреності і швидкості, що визначається відсутністю меж витривалості екіпажу;
- у відсутності можливості не виконання завдання, що обумовлене дією методів психологічного впливу з боку противника на екіпаж або недостатньою кваліфікацією пілотів;
- у непотрібності проведення операції з евакуації пілотів у глибокому тилу противника у разі збиття БпЛА;
- у разі наявності довгострокового періоду консервування БпЛА він не потребує здійснення навчання пілота та проведення значних витрат на виконання заходів розконсервації і підготовки до вильоту, крім цього БпЛА

має значно менші експлуатаційні витрати і не потребує наявності великих аеродромів та інфраструктури.

У сучасних війнах (конфліктах, операціях) першочерговим завданням для забезпечення інформаційної переваги над противником та досягнення поставленої мети є придушення функціонування систем управління військами і засобами противника (в першу чергу засобів розвідки, засобів зв'язку та телекомунікації, ЕОМ) за рахунок використання різноманітних засобів (систем) радіоелектронної боротьби¹.

Слід очікувати, що в подальшому при веденні МЦО вага засобів РЕБ буде збільшуватись, що обумовлено:

- автоматизацією усіх процесів управління, створення інтегрованих систем управління, розвідки, РЕБ;
- передачею інформації з метою оперативного, безперервного та гнучкого управління військами, і як наслідок підвищення фактору управління військами та озброєнням в ході бойових дій та обсягів застосування засобів РЕБ;
- створенням інтегрованих систем управління, розвідки та РЕБ;
- дезорганізацією засобами РЕБ процесів бойового управління противника з метою набуття переваги у співвідношенні сил на сою користь;
- застосуванням засобів РЕБ на всю глибину зони ведення бойових дій (конфлікту), що дозволить здійснювати розвідувально-інформаційне забезпечення операції, використовувати нелетальні та летальні (вражаючі) засоби та цілодобово впливати на об'єкти, бойову техніку і озброєння, а також забезпечити захист власних сил і засобів.

Підрозділи РЕБ нового типу, що діятимуть в інформаційних операціях у складі сил боротьби з системами бойового управління противника, будуть здатні отримувати, оброблювати, зберігати і розподіляти інформацію в реальному масштабі часу та впливати на противника, використовуючи при цьому різні штатні засоби розвідки і РЕБ наземного та повітряного базування, а також засоби розвідки та РЕБ, що закидаються на територію супротивника.

¹ Сидорин А. Н. Прищепов В. М., Акуленко В. П. Вооруженные силы США в XXI веке: Военно-теоретический труд. Москва: Кучково поле; Военная книга, 2013. 800 с.

Застосування засобів РЕБ в інформаційній операції направлено на аналіз системи бойового управління протидіючого угруповання; вибір найбільш важливих об'єктів і цілей; розподіл наявних засобів РЕБ по обраним цілям; безпосередній вплив на обрані цілі.

Причому, при вирішенні вище зазначених задач необхідно дотримуватися наступних принципів ведення РЕБ в ході ведення МЦО:

- комплексне потужне застосування сил і засобів РЕБ за всіма радіоканалами об'єктів що подавляються;
- проведення ретельно узгоджених заходів РЕБ з загальним планом інформаційної операції за місцем, часом і завданнями;
- раптовість застосування сил і засобів РЕБ, нестандартна тактика їх застосування.

Засоби РЕБ, що застосовуються в ході ведення МЦО поділяються на ті, що вражають (летальні) та ті, які не вражають (нелетальні).

До не вражаючих засобів впливу відносяться засоби радіоелектронних завад і радіоелектронної дезінформації. Засобами РЕБ вражаючої дії є засоби направленої енергії, високоточної зброї та боєприпаси з елементами радіоелектронного самонаведення.

Таким чином, вплив сил і засобів РЕБ, що вражають або придушують, за ефективністю тотожний, а найчастіше перевершує ефективність традиційних засобів збройної боротьби.

Основним принципом організації і ведення РЕБ в інформаційних операціях є цілеспрямоване використання позитивних та несприятливих чинників, можливостей та характерних особливостей, що притаманні об'єктам, системам управління, бойовій техніці, озброєнню та особовому складу супротивника, з метою досягнення інформаційної переваги.

Також можливо припустити, що з часом, роль і інших інформаційних засобів впливу (інформаційної зброї) на АСВП, інформаційний простір та інформаційні ресурси противника буде тільки збільшуватись і особливо в умовах боротьби з високотехнологічними ЗС при веденні МЦО.

У сучасних війнах постійно здійснюється вдосконалення засобів ведення інформаційної боротьби і в першу чергу інформаційної зброї, яка призначена для боротьби з комп'ютерними мережами і системами управління. До сучасної інформаційної зброї входить сукупність спеціально

організованої інформації та інформаційних технологій, що дозволяє цілеспрямовано змінювати, знешкоджувати, копіювати, блокувати інформацію, долати системи захисту, здійснювати дезінформацію, пошкоджувати функціонування носіїв інформації та інформаційно-обчислювальних мереж.

У загальному плані інформаційну боротьбу (ІБ) між ЗС можливо представити як процес виконання відповідного комплексу взаємопов'язаних заходів інформаційного впливу на противника та захисту інформаційної безпеки своєї держави (медіа простору та єдиного інформаційного простору (ЄІП) з управління військами і засобами), що проводяться з метою захоплення та утримання інформаційної переваги над противником при підготовці та під час бойових дій, які проводяться за основними взаємопов'язаними складовими її процесу. Вони представляють собою систему інформаційного забезпечення управління військами та зброєю своїх ЗС; систему інформаційного впливу на противника; систему захисту від інформаційної протидії противника.

Система інформаційного забезпечення управління військами та зброєю забезпечує всебічне використання органами управління відповідних підрозділів МУ ЗС ЄІП і усіх можливостей різних інформаційних засобів, комплексів і АСВП, з метою комплексного застосування всіх вогневих засобів МУ ЗС, що діють по цілям противника. Система виконує заходи щодо: добування інформації про противника; про умови обстановки, що склалися в районі бойових дій та характер розвитку подій; результати проведення операцій; оновлення даних за свої війська; обміну даними між пунктами управління та забезпечення взаємодії між підрозділами МУ ЗС при виконанні ними поставлених завдань.

Система захисту від інформаційної протидії противника забезпечує виконання ряду заходів щодо протидії інформаційному забезпеченню управління військами противника за рахунок застосування засобів психологічного та технічного впливу як на свідомість людини так і на функціонування різних інформаційних засобів (комплексів, систем). Дія її направлена в першу чергу на виконання заходів щодо руйнування організаційно-технічної структури систем управління військами та бойовими засобами противника і в друге – на придушення різних джерел

інформації, здійснення контролю за медіа простором противника, контроль за інформаційними потоками в телекомунікаційних мережах, здійснення дезінформації на всіх етапах інформаційного забезпечення управління військами та бойовими засобами противника. Вона є основною ударною складовою ІБ при утриманні інформаційної переваги над противником.

Система захисту від інформаційної протидії противника забезпечує виконання ряду заходів щодо захисту ЄІП своїх ЗС, в тому числі і медіа простору держави та різних інформаційних систем (комплексів, засобів) від засобів інформаційного і психологічного впливу противника, з метою блокування їх дії на політично-соціальну, воєнну, економічну сфери діяльності держави. Дія її направлена в першу чергу на збереження ефективності функціонування системи управління військами і бойовими засобами та протидію засобам противника щодо їх впливу на об'єкти психологічного і інформаційного впливу своєї держави.

Дані системи тісно взаємопов'язані між собою. Якісне виконання заходів системи інформаційного забезпечення управління військами та зброєю своїх збройних сил дозволяє виявити сили і засоби противника та оцінити їх можливості щодо здійснення інформаційної протидії з боку противника та забезпечити своєчасне нарощування своїх сил і засобів ведення ІБ на відповідних напрямках. Це дозволяє системі інформаційного впливу на противника нанести йому більш вагомі втрати, що в свою чергу підвищує ефективність роботи системи захисту від інформаційної протидії противника та послаблює вплив засобів протидії противника на систему інформаційного забезпечення управління військами та зброєю.

Таким чином, комплексне і своєчасне виконання заходів вказаних складових інформаційної безпеки за єдиним задумом повинно забезпечити здобуття і утримання інформаційної переваги над противником, що є однією з основних цілей при проведенні сучасних війн.

Аналіз розвитку та розв'язання різних загострень у відносинах між країнами (США і РФ, США та КНР, РФ та країнами ЄС і НАТО, РФ та Україною) дає можливість спрогнозувати у подальшому зростання імовірності виникнення майбутніх конфліктів у кіберпросторі за участю не тільки поодиноких хакерів або різних груп хакерів, а і спеціальних державних (військових) підрозділів. До того ж не виключається імовірність

перенесення терористичних актів у інформаційну сферу з метою здійснення підривної діяльності або нанесення економічних та фінансових збитків певній країні, тому забезпечення захисту інформаційної безпеки своєї держави є найголовнішим завданням будь-якої країни на сучасному етапі її розвитку.

Таким чином, можливо зауважити, що роль БпЛА та засобів РЕБ (інформаційної зброї) в забезпеченні завоювання та утримання інформаційної переваги над противником при проведенні майбутніх МЦО буде значно зростати, а способи їх застосування будуть розвиватись в напрямі використання їх в якості високо мобільного компонента військово-повітряних сил, що здатен у надзвичайно короткі терміни збирати розвідувальну інформацію про противника на значній території в зоні ведення бойових дій, а також у великій глибині території противника, вести цілевказівки для застосування високоточної зброї та наносити удари по різним об'єктам противника, діяти в умовах протидії ППО противника та зміни умов навколишнього середовища. Перспективні БпЛА с великою висотою, терміном і швидкістю польоту можливо використовувати у системі протиракетної оборони, при розташування на них відповідних датчиків, які здатні виявляти та відслідковувати тактичні і оперативно-тактичні балістичні ракети противника та озброєння для їх ураження на активному відрізьку траєкторії, коли вони найбільш вразливі.

Поступово буде здійснюватись перехід від застосування розрізнених поодиноких БпЛА різних типів та призначення на відповідних напрямках дії військ, для проведення тимчасової розвідки окремих районів (зон) і передачі розвідувальної інформації з даних БпЛА до пунктів (центрів) її обробки за їх підпорядкованістю, для їх аналізу та далі на ПУ відповідних рівнів управління для відображення певним ОУ, з метою забезпечення здійснення процесу прийняття відповідних рішень у відповідності до зміни обстановки на визначених напрямках дії військ, до масованого їх застосування і забезпечення безперервного контролю всієї зони ведення бойових дій з метою формування розвідувально-бойового інформаційного простору в зоні ведення бойових дій в реальному масштабі часі.

У подальшому, при стрімкому розвитку інформаційних технологій, слід очікувати повну інтеграцію використання інформації, що отримується

від БпЛА різних типів та призначення над усією зоною ведення бойових дій у реальному масштабі часу, за рахунок її ототожнення і аналізу в центрах обробки розвідувальної інформації та використання її будь-яким користувачем ЄІРС будь-то відповідні органи управління ПУ (як повітряних так і наземних) або розвідувально-диверсійні групи в тилу ворога, чи окремих командирів бойової машини, літака або борець на полі бою. Таким чином, за рахунок групового застосування БпЛА не тільки одного типу, а різних типів, буде формуватися і надійно функціонувати розвідувально-бойовий інформаційний простір у зоні ведення бойових дій в реальному масштабі часу, що буде інформаційною основою для функціонування МЦСУ високотехнологічними військами.

Можливості використання БпЛА, особливо БпЛА «поля бою», обмежені відносно меншим їх ресурсом (відносно малою дальністю, висотою, швидкістю та часом польоту) щодо здійснення розвідки в зоні ведення бойових дій, але за рахунок їх групового використання можливо у сукупності їх дій збільшити зону ведення розвідки і тим самим отримати більш об'єктивні дані, а також підвищити їх якість і надійність за рахунок ототожнення отриманих даних від них на відповідних пунктах (центрах) обробки розвідувальної інформації. У більшості сучасних систем управління групою БпЛА відсутня автономна постановка нових завдань, що дозволяла би групі оперативно приймати ефективні рішення щодо зміни сценарію виконання завдань, які були поставлені з відповідного ПУ. Дані системи управління нездатні самостійно приймати рішення і автоматично перебудовуватись у зв'язку із зміною обстановки (вихід технічних засобів окремих БпЛА з ладу, втрата БпЛА від вогневих засобів противника, зміна обстановки оточуючого середовища). Для вирішення подібних проблем застосовуються мультиагентні технології, в основі яких лежить поняття «агента», як програмного продукту, що здатен сприймати ситуацію, приймати рішення та взаємодіяти з собі подібними. Характерними особливостями інтелектуальних агентів є:

- колегіальність, здатність до колективної цілеспрямованої поведінки в інтересі вирішення загальної задачі;
- автономність, здатність самостійно вирішувати локальні задачі;

- активність, здатність до активних дій для досягнення загальних цілей;
- інформаційна мобільність, здатність активно переміщуватись та цілеспрямовано шукати інформацію та об'єкти, що необхідні для вирішення загальної задачі;
- адаптивність, здатність автоматично пристосовуватись до невизначених умов у динамічному середовищі.

Мультиагентні системи, в перспективі будуть основою для формування і функціонування розвідувально-бойового інформаційного простору в зоні ведення бойових при застосуванні МЦСУ високотехнологічними військами, бо вони дозволяють реагувати агентам БпЛА безпосередньо в зоні виконання завдань далеко від ПУ, що керують ними, при зміні ситуації чи обстановки навколо них, це значно розширює і збільшує можливості всієї групи БпЛА по виконанню ними завдань, на відміну від управління групою автономних БпЛА, що керуються операторами особисто з відповідних ПУ.

Сформований, за рахунок інтеграції усіх джерел розвідувальної інформації стратегічного, оперативного та тактичного рівнів розвідувально-бойового інформаційного простору використовується усіма виконавчими елементами МЦСУ (керівним складом формувань, їх ОУ, диверсійно-розвідувальними групами, бойовими системами та засобами (ударними БпЛА, авіацією, зенітно-ракетними системами, системами залпового вогню, артилерією, танками та іншими засобами летальної і не летальної зброї) з метою максимального використання їх можливостей при виконанні ними завдань за призначенням.

Взаємодія елементів ЄІРС здійснюється за рахунок використання засобів супутникового зв'язку, радіозв'язку та повітряних вузлів зв'язку, ретрансляторів та наземних телекомунікаційних вузлів телекомунікаційної мережі (ТКМ) при обміні між ними відповідною розвідувальною інформацією, що служить основою для здійснення інформаційного забезпечення функціонування систем бойового управління МУ при вирішенні усього комплексу їх інформаційно-розрахункових задач та моделей, а також створення реальної оперативної обстановки та

відображення її керівництву та ОУ всіх ланок управління в зоні ведення бойових дій; контролю за її зміною.

Розподіл інформації між користувачами здійснюється відповідно до їх повноважень. Дані про реальну обстановку (повітряну, наземну, морську) в районі проведення бойових дій сформовану на основі інтеграції всієї розвідувальної інформації, що отримується від інформаційних джерел (сенсорів) стратегічного, оперативного та тактичного рівнів передається на відповідні пункти управління, а потім до всіх користувачів розвідувально-бойового інформаційного простору через відповідні телекомунікаційні вузли, що функціонують синхронізовано у часі, на основі застосування єдиних підходів щодо обробки, передачі і закриття інформації та утворюють розподілену єдину ТКМ.

Єдине представлення та використання інформаційної моделі динаміки бойових дій у відповідному районі з використанням елементів ЄІРС надасть можливість органам військового управління усіх рівнів досягти високого рівня інтеграції використання можливостей усіх підрозділів та їх бойових засобів у складі МУ ЗС (на оперативному, оперативно-тактичному та тактичному рівнях управління).

Безперервна взаємодія елементів ЄІРС та ТКМ направлена на своєчасне інформаційне забезпечення діяльності керівництва та їх ОУ МУ ЗС з метою надання їм необхідних даних і послуг (в частині своєчасності отримання інформації, її достовірності, пріоритетності, конфіденційності та важливості) для виконання своїх функціональних обов'язків щодо здійснення автоматизованого управління підрозділами МУ ЗС під час виконання ними завдань за призначенням.

Для створення перспективних АСВП, що функціонують за принципами МЦСУ, наприклад, інтегрованої автоматизованої системи управління військами і засобами МУ (коаліційних військ) ЗС необхідно здійснювати їх розробку за наступними основними шляхами:

- провести інтеграцію усіх джерел радіолокаційної, навігаційної, гідроакустичної, розвідувальної інформації у єдину інформаційну систему забезпечення бойових дій міжвидових компонентів збройних сил;
- провести інтеграцію усіх видових систем управління зброєю у єдину ударну систему управління зброєю міжвидових підрозділів, яка

забезпечуватиме комплексне застосування бойових засобів відповідних підрозділів з розподілом між ними задач щодо знищення цілей у реальному масштабі часу;

- здійснити розробку дворівневої системи управління міжвидовими угрупованнями (підрозділами) збройних сил, з метою зменшення циклу управління ними при постановці завдань та контролю за ходом їх виконання з єдиного пункту управління;

- здійснити розробку уніфікованих програмно-технічних комплексів з автоматизованого управління різними підрозділами МУ, які б могли адаптуватись під різні специфічні завдання, що виконують дані підрозділи, з можливістю їх нарощування;

- провести інтеграцію різних видових систем передачі інформації та зв'язку у єдину телекомунікаційну систему обміну даними в інтересах управління МУ та всебічного забезпечення їх бойових дій.

При розробці таких систем необхідно на початковому етапі детально проаналізувати і врахувати усі обставини та особливості, що впливають на здійснення автоматизованого управління всіма підрозділами (частинами) відповідного призначення угруповань військ, а також форми та способи їх застосування в сучасних умовах ведення бойових дій.

Враховуючи означене вище, необхідно при розробці АСВП, їх підсистем та програмно-технічних комплексів враховувати основні вимоги щодо загальних принципів створення даних систем, а саме:

- системного підходу до розробки АСВП, який заснований на всебічному аналізі як системи управління в цілому та її підсистем і елементів, так і об'єктів управління бо то війська, бойові групи та їх вогневі засоби;

- еволюційності та безперервного розвитку системи, який визначає, що складові системи повинні бути підсистемами (елементами) відкритого типу, з забезпеченням можливості поступового нарощування їх функціональних можливостей, модернізації і заміни непотрібних елементів чи тих, що не задовольняють сучасним вимогам з автоматизованого управління;

- модульності побудови їх основних елементів, тобто програмно-технічні комплекси повинні бути побудовані за модульним принципом з

можливістю взаємозамінності в залежності від установки на них відповідного спеціального програмного забезпечення й уніфіковані по використанню протоколів обміну й обробці інформації;

- єдності інформаційної бази, який полягає в тому, що складові АСВП (елементи) повинні використовувати для вирішення відповідних комплексів інформаційних, розрахункових задач та моделей щодо здійснення автоматизованого управління різними об'єктами управління єдину базу даних;

- підсистеми АСВП (елементи) повинні мати можливість через телекомунікаційну мережу взаємодіяти з іншими мережами державних органів (війська територіальної оборони, міністерство внутрішніх справ, міністерство транспорту, прикордонних військ, адміністрацій т.д.).

Загальносистемні вимоги, що висуваються до сучасних АСВП можливо представити наступним чином: централізація даних у єдиній базі; режим роботи близький до реального або у реальному масштабі часу; збереження загальної моделі роботи для різних елементів системи; підтримка територіально-розподілених структур; використання широкого кола апаратно-програмних платформ і систем управління баз даних.

Усі ці умови обумовлюють необхідність впровадження сучасних інформаційних технологій у різноманітні автоматизовані системи (управління, контролю, розвідки, прийняття рішень, зв'язку та передачі даних) військового призначення з метою всебічного та якісного забезпечення проведення бойових дій сучасними міжвидовими угрупованнями, а також створення умов для здійснення інформаційного опанування над противником як у мирний час, так і під час ведення бойових дій.

Таким чином, створення АСВП за вказаними шляхами забезпечить використання ПКП підрозділами сучасних МУ ЗС, за рахунок чого війська будуть мати: більшу мобільність, запас часу на проведення відповідних дій, можливість зосередження у потрібний момент часу усю вогневу міць своїх бойових засобів і більш високий рівень захисту своїх військ, ніж війська противника, що не використовують ці можливості.

Представлення широких можливостей ПКП щодо інформаційного забезпечення процесу управління бойовими діями угруповань (військ) ЗС у

цілому дає їм можливість географічно знаходячись на декількох частинах театру бойових дій, або зонах конфлікту у різних куточках світу через єдине представлення інформаційної моделі зміни динаміки бойових дій у відповідному районі досягати високого рівня сумісності та взаємодії зусиль своїх підрозділів з ліквідації противника і його бойових засобів за єдиним задумом командування. Це дає можливість адаптивно формувати загальну структуру, що складається з: ОУ та сил і засобів розвідки, управління і ураження, яка відповідатиме вимогам концепції ведення мережецентричних війн і буде уявляти собою мережецентричну систему управління МУ ЗС при їх застосуванні в МЦО.

2.5. Інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість в умовах інформаційно-психологічної війни

Сучасна цивілізація є складною комунікативною системою, суть якої – забезпечити безпечне існування людського суспільства. Стратегічне рішення цього завдання пов'язане з функціонуванням інформаційно-комунікативної системи, що включає в себе наступні ланки: реальність – особистість – інформація – споживач інформації. Ця система носить постійно оновлюваний характер.

Реальність – це об'єктивно існуючий незалежно від нашої свідомості світ. Він постійно оновлюється за рахунок природних і техногенних процесів, пов'язаних з діяльністю людини. Людина опрацьовує ці відомості в повідомлення і пропонує ці повідомлення споживачеві (аудиторії). Аудиторія сприймає ці повідомлення, переробляє їх у своїй свідомості, що в кінцевому підсумку обертається для аудиторії спонуканням до дії, тобто подальшого перетворення своїх уявлень про навколишній світ. Завдяки цьому оновленню інформаційно-комунікативна система знаходиться в постійному русі.

У цивілізованому світі поширення інформації в комунікативному просторі носить упорядкований характер. Будь-яке порушення цієї впорядкованості породжує інформаційні конфлікти, які ведуть до

виникнення інформаційних війн. Особливо в тих випадках, коли таке порушення здійснюється свідомо.

Отже, головне завдання інформаційно-комунікативної системи – це отримання, обробка і передача інформації від адресата до адресанта.

У будь-якої інформації є свої затекстові параметри – підтекст і контекст. Ці параметри впливають на сприйняття переданого повідомлення аудиторією. Сприйняття змісту повідомлення – складений психофізичний процес.

У цьому контексті вітчизняний науковець Г. Почепцов, розглядає інформацію як асиметричний об'єкт. У інформації, вважає вчений, два основних виміри: «З одного боку – вона не самостійна, оскільки кожен раз нас цікавить те, що стоїть за нею – об'єкт або ситуація. Тобто інформація структурно асиметрична. І в іншому своєму вимірі інформація також не існує сама по собі, а проявляється тільки в процесах – збору, породження, поширення, аналізу»¹.

Іншими словами, інформаційний процес – це завжди взаємодія передавальної і сприймаючої свідомостей. Так що ні про яку об'єктивність повідомлення мова не повинна йти. Як би суб'єкт висловлювання не приховував модальність повідомлення, вона незримо присутня у висловленні. Ця модальність починається з самого відбору фактів для повідомлення і завершується контекстом, який простежується в тексті.

Війна – це збройна сутичка протиборчих сторін. Стратегічна мета війни – розгром противника, перемога над ворогом. Для досягнення цієї мети необхідна мобілізація всіх сил держави – економічних, політичних, ідеологічних, духовно-моральних.

Світовий досвід засвідчує – перемогу у війні одержувати не тільки сама потужна держава, але перш за все – саме стійка. Головну роль в будь-якій війні грає не тільки матеріальне оснащення збройних сил, але і моральний фактор – стійкість і мужність людини, що захищає високі духовно-моральні ідеали.

Як правило, сутички на полях битв супроводжуються зіткненням ідей. У військового протистояння є постійний супутник – інформаційна війна. Світовий досвід показує: в остаточній перемозі над противником величезну

¹ Почепцов Г.Г. Информационные войны. М. : Рефл-Бук; Киев : Ваклер, 2000. С. 540.

роль грають інформаційні ресурси – вони активно впливають на суспільство, цілеспрямовано формуючи його свідомість, вони активно впливають на державний апарат при прийнятті необхідних рішень, вони грають найважливішу роль в спонуканні суспільства до певних дій, об'єднуючи (або роз'єднуючи) аудиторію.

У інформаційної війни є своя стратегія і свої конкретні прийоми, за допомогою яких здійснюється вплив (позитивний або негативний) на масову аудиторію.

Г. Почепцов підкреслює: «Інформаційна цивілізація, до якої переходить людство, зробила інформацію своїм базовим товаром... Сьогодні громадська думка стало одним з істотних факторів, які впливають на прийняття рішень».¹

Науковець звертає увагу на два важливих процеси. По-перше, йде процес формування постіндустріального суспільства, яке набуває всіх ознак суспільства інформаційного. По-друге, інформаційне суспільство, в якому суттєвою ознакою став той факт, що інформація перетворилася на товар, сьогодні активно використовує громадську думку як засіб досягнення конкретної мети. Обидва цих явища тісно пов'язані між собою.

Найважливіша функція інформаційних процесів, що протікають в світі – формування, формулювання і вираження громадської думки. Засоби масової інформації, які обробляють величезний обсяг що надходить до них інформації, прагнуть активно впливати на аудиторію за допомогою цієї інформації, залучаючи аудиторію до діалогу і тим самим створюючи за допомогою цієї інформації простір громадського думки.

Громадська думка, з одного боку, впливає на владні структури, з іншого, владні структури спонукують суспільство за допомогою своїх ресурсів навіювання і силових акцій орієнтуватися на дії державних інститутів, приймаючи їх як належне. Таким чином, інформація стає найважливішим чинником оновлення реального світу.

Природна форма взаємовідносин в інформаційно-комунікативному просторі – діалог двох свідомостей: тієї, що передає і тієї, що сприймає сприймає. Комунікативна особливість діалогу як форми спілкування

¹ Почепцов Г.Г. Информационные войны. М. : Рефл-Бук; Киев : Ваклер, 2000. С. 11

сторін – їх рівноправність. У діалозі кожна зі сторін має право висувати і захищати свою точку зору.

Коли ця рівноправність руйнується, на зміну діалогу приходять пропаганда – активний рольовий вплив на аудиторію. Суть пропагандистського виступу – цілеспрямований вплив на аудиторію за допомогою поширення потрібної інформації, це є своєрідним психологічним впливом на аудиторію.

Якщо традиційний діалог з аудиторією передбачає рівноправність всіх сторін, щодо обговорення питань, то пропагандистський виступ – це завжди захист однієї точки зору, це, як правило, організований тиск на аудиторію, якій без всяких обговорень пропонується для сприйняття тільки та позиція, та точка зору, яку висуває даний суб'єкт висловлювання.

Так інформаційний простір перетворюється на простір зручний для маніпуляцій. З психологічної точки зору маніпуляція – насильство над свідомістю конкретної людини. Масова комунікація – зручний простір для маніпулювання свідомістю людей. Ця «зручність» пояснюється наступними ознаками:

1. Масова комунікація за своїми технологічними можливостями – активний інтегруючий засіб впливу на аудиторію.

2. Мультимедійна специфіка: масова комунікація створює додаткову можливість впливу на аудиторію – словесні, зорові, звукові компоненти переданої інформації розширюють можливості емоційного впливу.

3. Релевантність повідомлення – відповідність інформаційним очікуванням аудиторії.

4. Демонстративний документалізм – посилення на джерела інформації (офіційні і приватні).

5. Деформація інформації в потрібному напрямку – виклад повідомлення з урахуванням позиції влади або інших зацікавлених структур.

Дослідник А.В. Манойло пише: «Маніпуляція свідомістю – це управління шляхом нав'язування людям ідей, установок, мотивів, цінностей, норм». ¹

¹ Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях. Москва: МИФИ, 2003. С. 108

У взаєминах суспільства і влади директор Центру глобальних комунікаційних досліджень університету Пенсільванії Монро Е. Прайс вважає рубіжною датою 11 вересня 2001 року, день, коли терористи атакували вежі Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку. Дата ця важлива як у взаєминах уряду США з суспільством, так і в історії світової цивілізації. Хоча були й інші маркери. Головний з них назвав сам Монро Е. Прайс: «Глобальна інформаційна революція». Ця революція трапилася в другій половині ХХ століття, коли на зміну індустріальному суспільству настали нові часи – час Інтернету¹.

Це було не тільки технологічне оновлення всієї системи комунікацій в світовому просторі – це було принципове оновлення економіки, науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

Швидкість передачі інформації стала головною прикметою нового часу. Новий час почався з книги Н. Вінера «Кібернетика, або Управління і зв'язок в тварині і машині» (перше видання 1948 р.)².

При цьому Н. Вінер попереджав, що ідеалізувати роль кібернетики не слід. Але до 1980-х років «світова павутина» вже стала реальністю. Склався, як зауважив представник франкфуртської школи філософії Г. Маркузе: «Новий напрям виробничого процесу і нові форми людського існування»³.

Сучасні дослідники ЗМІ ввели нове поняття «легке читання» – перегляд джерела інформації за 10-15 хвилин: перегляд заголовків, коротких заміток, ілюстрацій і вибіркове читання одного, двох матеріалів. Так формується у аудиторії «кліпова свідомість».

Все це не скасовує понять «інформаційна кампанія», «інформаційна війна» тощо. Інформаційна війна в сучасних ЗМІ стає конвергентною, набуваючи все більше ознаки гри з аудиторією – парний «конференс ведучих», «протистояння» стінка на стінку», підключення референта з боку, використання прямого репортажу тощо. Ця гра, як правило, завершується

¹ Прайс, Монро Э. Масс-медиа и государственный суверенитет = Media and Sovereignty : глоб. информ. революция и ее вызов власти государства / Монро Э. Прайс; [Пер. Я. Складовой]. - М. : Ин-т проблем информ. права, 2004. – С. 237.

² Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. / Пер. с англ. И.В. Соловьева и Г.Н. Поварова; Под ред. Г.Н. Поварова. – 2-е издание. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 344 с.

³ Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/5440> (дата звернення 05.03.2021 р.)

задушевної реплікою ведучого «Дякую всім!». Так закінчуються «потішні» інформаційні війни на екранах російських телевізорів.

Парадокс сучасних інформаційних воєн полягає в тому, що вони сприяють деперсоналізації особистості, роблять її творчо недієздатною. Інформаційна війна згубна в своїй основі, знищуючи людську індивідуальність.

Виокремимо три рівня маніпулювання: перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних ідей, установок, мотивів, цінностей, норм. Другий рівень пов'язаний з приватними, незначними змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне і практичне ставлення до конкретного явища. Третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок шляхом повідомлення об'єкту нових, сенсаційних, незвичайних, драматичних, надзвичайно важливих для нього даних.

Подібна градація є до певної міри умовної: неясно, де проходить межа між незначними змінами і корінними перетвореннями в людській свідомості? Природно припустити, що ці зміни відбуваються не відразу, а є досить довгим процесом.

Людина за своєю природою істота одночасно допитлива і недовірлива. Вона звикла довіряти перш за все фактам, явищам і процесам, які особисто спостерігала. Але відомо й інше: велика брехня діє на свідомість людини приголомшливо, і тому корінні зміни в свідомості людини можуть відбуватися досить швидко. Особливо тоді, коли недостовірною інформацією подається з застереженнями – «швидше за все», «можливо», «можна припустити» тощо.

Засвоївши все це, можна припустити, що інформаційний простір має досить жорсткі важелі управління: його існування моделюється, коригується і управляється за допомогою розроблених заздалегідь принципів і методів впливу на громадську думку.

В умовах інформаційної нестабільності громадська думка схильна деградувати, втрачаючи свою колишню спільність, що породжує глибоку геополітичну, соціально-економічну і гуманітарну кризу, що сприяє виникненню інформаційних воєн. При цьому руйнуються основні функції

інформаційного простору – інтеграційна, комунікативна, соціокультурна, геополітична.

Спотворене уявлення про роль і місце цих функцій в інформаційному просторі веде до виникнення воєн. У тому числі й воєн інформаційних.

Вперше термін «інформаційна війна» з'явився наприкінці 80-х років ХХ століття. Вів став результатом плідної праці теоретиків збройних сил США і став уживаним після вдало проведеної роботи по знищенню СРСР. Активного застосування даний термін набув під час проведення воєнної компанії США в Іраку у 1991 році, де вперше були не лише застосовані інформаційні технології, а було відкрито наголошено на цьому, що спричинило ще більший резонанс.

Г. Почепцов звертає увагу на те, що термін «інформаційна війна» народжений публіцистами. Вчені-теоретики вважають за краще використовувати поняття «інформаційна операція», «психологічна операція». Однак наукова праця американської дослідниці інформаційної безпеки Д.Е. Деннінг має назву «Інформаційна війна і безпека»¹.

Визначаючи інформаційне протиборство як найбільш загальну категорію соціальних відносин, до інформаційного протиборства можна віднести будь-які форми соціальної і політичної конкуренції, в яких для досягнення конкурентної переваги пріоритет віддається засобам і способам інформаційно-психологічного впливу. Поняття інформаційно-психологічного протиборства включає весь спектр конфліктних ситуацій. Інформаційно-психологічна війна – один з прийомів інформаційного протиборства.

Іншими словами, психологічна складова терміна «інформаційно-психологічна війна» підкреслює ту роль, яку відіграє психологічний вплив при вирішенні конкретних завдань в умовах агресивного протистояння конкуруючих суб'єктів.

Психологічний вплив – шлях до стресів, шлях до руйнування звичних відносин, шлях до руйнування діалогу між суб'єктами передавальної і сприймаючої свідомостей. Все це створює невпевненість у поведінці протиборчих сторін і руйнівню впливає на психіку людини.

¹ Dorothy E. Denning. Information warfare and security. Addison-Wesley Longman Ltd. Edinburgh Gate Harlow, Essex, United Kingdom, 1999. 522 p.

Перемагає в інформаційно-психологічній війні той, хто більшою мірою впевнений в результаті власного піар-ефекту. Включення психології в систему інформаційної війни не виглядає факультативним. Воно, безумовно, підсилює емоційну складову агресивного впливу на супротивника. Інформаційно-психологічна війна – це не війна інформацій, а війна знань.

Такий підхід до розуміння суті інформаційної війни принципово важливий – він допомагає побачити в інформаційному зіткненні насамперед війну ідей, а не війну людей. Війна ідей передбачає необхідність спиратися на філософію, психологію, культуру, економічні та юридичні знання. Знання допомагають маніпулювати свідомістю людини.

Цікаві спостереження про природу інформаційної війни пропонує американський письменник, соціолог та футуролог, один з авторів концепції «Інформаційної цивілізації» Е. Тоффлер. Вплив на людину можна здійснювати за допомогою наступних прийомів: «Звинувачення у звірствах, гіперболізації ставок, демонополізації опонента, мета – пропаганда, яка дискредитує пропаганду іншої сторони»¹.

Інформаційно-психологічна війна – досить часто є попередником і супутником збройного конфлікту сторін, які протистоять одна одній. Головна задача інформаційно-психологічної війни – не дати відбутися продуктивному діалогу, який би дозволив протиставити руйнування творенню мирного життя. Кінцева мета такої війни – розгром противника військовий і психологічний.

Інформаційно-психологічна війна – це:

- робота з аудиторією;
- матеріально-технічне оснащення засобів масової інформації;
- створення відповідної інфраструктури;
- теоретична розробка стратегії і тактики інформаційної війни;
- створення власної інформаційної зброї для боротьби з опонентами.

Основне завдання інформаційної війни – забезпечення інформаційної безпеки для власної країни та її інформаційного суверенітету. Можна взяти до відома визначення поняття «інформаційна війна», дане Г. Почепцовим:

¹ Toffler E. War and anti-war. Survival at the dawn of the 21st century. London: Little, Brown, 1993. P. 231

«Інформаційна війна – це комунікативна технологія по впливу на масову свідомість з короткочасними і довготривалими цілями»¹.

Передусім, коли йдеться про будь-яку війну, включаючи інформаційну, то слід говорити про певний стан взаємовідносин між противниками. Здебільшого це не є присутнім, тому застосування даного терміну, на нашу думку, носить псевдонауковий характер. Інформаційна війна виникає з нових підходів до застосування інформації, визначення її ролі та місця. Можна виділити два трактування поняття інформаційної війни: гуманітарну і технічну.

Таким чином, можемо зробити висновок: інформаційна війна – складний інформаційно-комунікативний процес, що впливає на формування суспільних відносин в умовах активного протистояння конкретних держав, соціально-політичних систем і інших організаційних форм суспільної свідомості в умовах активного протистояння їх один одному.

Наразі, безпека в гранично широкому контексті стала невід'ємною приналежністю всіх сторін людської життєдіяльності – від охорони праці до космічної безпеки, від забезпечення інформаційно-психологічної безпеки до розробки систем соціальної і національної безпеки.

Психологічну війну слід розглядати як різновид війни інформаційної, оскільки енергоінформаційні природного походження та штучно створювані інформаційні потоки впливають на психічний стан людини, який втілюється в його думках, вчинках, поведінці. Подібно тому, як людина орієнтується в навколишньому просторі, вона самовизначається і в своєму внутрішньому світі, в світі психічних явищ. Але цей внутрішній світ часто видозмінюється під впливом зовнішніх інформаційних чинників. І якщо ми ставимо перед собою мету принципово змінити внутрішній зміст людини, ми починаємо чинити на нього інтенсивний інформаційний вплив, тобто встаємо на шлях інформаційної війни.

Прийоми інформаційно-психологічного впливу є досить широко застосованими в історичній практиці.

Дискредитуючій інформації часто належить важливе значення в справі формування образу ворога, а отже, і в процесі згуртування будь-якого етносу відповідно до принципу «проти кого товаришуємо?». Слід особливо

¹ Почепцов Г.Г. Информационные войны. М. : Рефл-бук, Киев : Ваклер, 2000. С. 20

підкреслити, що, поряд з дискредитуючою інформацією, найважливішу функцію можуть виконувати також помилкові повідомлення, «які вводять громадську думку в оману під виглядом істинних»¹.

Історія воєн дає нам безліч прикладів, коли за допомогою дезінформації противника про свої плани полководцям вдавалося реалізувати свої справжні цілі.

Відомий приклад вдалого використання дезінформаційних технологій для дезорієнтації противника пов'язаний з експедицією Наполеона Бонапарта до Єгипту. Восени 1798 р. вся Європа, звичайно ж, знала, що Франція готує якусь морську експедицію.

Англійці ж понад те з особливою увагою стежили за тим, як у всіх південнофранцузьких портах йде інтенсивна робота, як туди прибувають війська. Таємницею не було і те, що головнокомандуючим 5 березня 1798 р. призначили генерала Н. Бонапарта. І це призначення вказувало на всю важливість майбутньої справи.

Зрозуміло, ескадра адмірала Г. Нельсона була готова розстріляти і потопити всі французькі кораблі. І саме тому Наполеон майстерно поширив слух, нібито він має намір пройти через Гібралтар, обігнути Іспанію і потім зробити висадку в самому неприємному для англійців місці, в Ірландії. Дезінформація (або «інформація для нас») Г. Нельсоном була сприйнята, і його ескадра стала чекати Наполеона біля Гібралтару. Французький же флот, вийшовши з гавані, пішов прямо на Схід до Мальти, до острова, що належав ще з XVI століття Мальтійському ордену. Підійшовши до острова, Бонапарт зажадав і домігся його здачі, оголосив володінням Французької республіки і відбув до Єгипту.

Половинчастість і непослідовність ухвалюваних рішень у інформаційній війні ще більш небезпечна, ніж непослідовність і половинчатість командирських рішень в ході звичайних військових дій. Це, до речі сказати, дуже добре усвідомили політики, які претендували на світове панування в минулому столітті. Вони то вже дуже добре розуміли всю згубність «половинчастості». дійсно, лише XX століття дало світу політиків безмежно розкутих, які показали, що для них не існує психологічного бар'єру в справі інформаційної війни.

¹ Юрьев А.И. Введение в политическую психологию. СПб.: Алетейя, 1992. С. 108.

«Під час війни пропаганда повинна бути засобом до мети, мета ж, – на думку А. Гітлера, складається – в боротьбі за існування німецького народу». Аналізуючи невдалий досвід німецької пропаганди 1914-1918 рр., майбутній вождь Третього рейху, ув'язнений з 1 квітня 1924 р. у фортеці Ландсберг, дійшов до наступних узагальнень: «На ділі пропаганда є засіб і тому повинна розглядатися не інакше як з точки зору мети. Ось чому форма пропаганди повинна витікати з мети, їй служити, нею визначатися. Ясно також, що в залежності від загальних потреб мета може змінюватися і відповідно повинна змінюватися також і пропаганда»¹.

Принцип необхідної кореляції цілей в залежності від мінливої соціально-політичної кон'юнктури усвідомлювався і політичними лідерами більшовизму. Так, В.І. Ленін відмовився від гасла «Вся влада Радам!» після того, як реальне керівництво радами перейшло до рук меншовиків. Згадаймо, як на початку радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Й.В. Сталін призупинив офіційний радянський атеїзм, що став для СРСР тепер просто небезпечним. Адже в окуповані райони Радянського Союзу разом з німецькими військами вступали і духовні місії, відкриваючи зруйновані більшовиками православні церкви. Зрозуміло, що німецька окупаційна влада повертали храми віруючим аж ніяк не з православного благочестя.

Для них ця акція також була важливим елементом спецпропаганди серед військ і населення супротивника.

«Будь-яка пропаганда повинна бути доступною для маси, – писав А. Гітлер, – її рівень повинен виходити з міри розуміння, властивої найвідсталішим індивідуумам з числа тих, на кого вона хоче впливати. Чим до більшої кількості людей звертається пропаганда, тим елементарніше повинен бути її ідейний рівень. А раз справа йде про пропаганду під час війни, в яку втягнутий буквально весь народ, то ясно, що пропаганда повинна бути максимально проста. чим менше так званого наукового баласту в нашій пропаганді, чим більше звертається вона виключно до почуття натовпу, тим більше буде успіх. А тільки успіхом і можна в даному випадку вимірювати правильність або неправильність даної постановки пропаганди»¹.

¹ Гітлер А. Моя боротьба. М.: Витязь, 2000. С. 148, 149.

¹ Гітлер А. Моя боротьба. М.: Витязь, 2000. С. 150.

Опора на сімпліцизм мислення широких народних мас була проголошена А. Гітлером на самому початку своєї політичної кар'єри.

Але цим принципом він керувався і згодом, коли зосередив у своїх руках всю повноту державної влади. Вельми показовою в цьому плані є історична промова фюрера від 22 червня 1941 р., в якій він покладав всю міру відповідальності за розв'язання війни проти СРСР не лише на Москву, яка «порушила умови нашого дружнього договору» і «ганебно зрадила», а й на «іудейсько-англійських паліїв війни».

При цьому запевняючи, що «німецький народ ніколи не мав ворожих почуттів до народів, що населяли Росію. Але єврейсько-більшовицькі владики Москви протягом двох десятиліть намагалися запалити пожежу не тільки в Німеччині, але і у всій Європі». Особливий розділ в цій промові був присвячений британській політиці оточення і радянським приготуванням на східному кордоні. Гітлер, посиляючись на слова американського генерала Л. Вуда, стверджував, що У. Черчілль вже в 1936 р заявив в комісії Конгресу: «Німеччина стає занадто могутньою і тому повинна бути знищена»¹. Емоційною домінантою виступу ставала ідея: з літа 1939 р Британія визнала момент відповідним для відновлення політики оточення Німеччини і при цьому переслідувала одну мету – її знищити. «Розпочата кампанія брехні, – говорив А. Гітлер, – прагнула переконати інші народи, що їм загрожує небезпека», і тим самим спонукала ці народи повірити англійським гарантіям з тим, щоб згодом «змусити їх брати участь у світовій війні проти Німеччини». Таким чином, німецький народ знаходив можливість увірувати в те, що відповідальність за неминучу кровопролитну війну з Радянським Союзом лягає на кого завгодно, але тільки не на Німеччину.

Цілком очевидно, що методикам дегероїзації найбільш значущих подій історичного минулого належить досить значна роль в умовах ведення інформаційної війни, бо успішне застосування цих методик істотно полегшує стимулювання ідеологічного кризи. За твердженням В.П. Бранського і С.Д. Пожарського: «Кінцевим підсумком розвитку ідеологічної кризи є досягнення стану ідеологічного вакууму. Тут спостерігається рівність сил між ідеалами і антиідеалами, в результаті чого

¹ Гитлер А. Речь от 22 июня 1941 года // Волшебная гора. П. М.: Пилигрим, 1994. С. 133, 136, 140.

жоден з них не може бути реалізований, всі заходи взаємно блокуються і суспільство виявляється паралізованим»¹.

Методика досягнення рівності між антиідеалом і ідеалом належить до числа найбільш дієвих засобів стимуляції ідеологічної кризи як всередині малої групи, так і всередині державного утворення. Подібно до комп'ютерного вірусу, рівність нейтралізуючих один одного ідеалів порушує функціонування будь-якої ідеологічної системи. Показовим у цьому контексті є нівелювання радянською владою героїчних сторінок історії нашої держави, її свідоме перекручування і замовчування незручних моментів.

Концепція «руського миру» також передбачає викривлення історії України, подання її як спільної з Росією, окрім того протягом радянського періоду і наразі продовжується «анексія» історії нашої держави, позиціонування Московської держави як спадкоємця Київської Русі. І відповідно від цього витікають твердження, що українці і росіяни – «один народ», твердження щодо штучності Української держави тощо. Все це повинно виправдовувати експансіоністську політику РФ на теренах колишнього Радянського Союзу. Разом з тим, це має і суто внутрішньополітичний вимір, спрямований на «цементування» електорату президента РФ В. Путіна. Продовжує пропагуватись і активно впроваджуватись в життя принцип фортеці яка знаходиться в облозі, і на таких реваншистських позиціях гуртування народу навколо «великого лідера». Ця концепція спрямована і на населення України з метою чіткої структуризації в суспільстві так званої «п'ятої колони».

Тому чи не найбільш дієвим зброєю інформаційної війни слід визнати метод зміни загального інформаційного контексту, коли в свою протилежність починають перетворюватись всі мікро- і макроінформаційні конструкції.

Зрозуміло, відразу змінити весь інформаційний контекст, хоча б в рамках окремо взятої країни, – завдання виняткової складності. Для цього потрібні значні силові акції, які змушували б говорити про себе всіх і в той же час девальвували б уявлення, що формувалися під впливом попередніх

¹ Бранский В.П., Пожарский С.Д. Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивидуума и социума в свете концепции синергетического историзма. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Политехника, 2002. С. 105.

мікро- й макроінформаційних конструкцій. Поняття мікро- і макроінформаційної конструкції було вперше введено до наукового обігу Д.Ф. Мезенцевим, що заклав основи для створення теорії інформаційних фантомів в рамках сучасної політичної психології¹.

На його думку, системний аналіз лавиноподібних потоків всіляких відомостей про навколишній світ, який вже давно спостерігається в людських співтовариствах, неможливий без чіткого розрізнення мікро-макроінформаційних конструкцій. Адже будь-які приватні повідомлення, будь то в друкованих або електронних ЗМІ, неминуче шикуються в гігантську, часом загальнонаціональну, а іноді навіть транснаціональну макроінформаційну конструкцію².

Історичною основою для теоретичних побудов послужили події весни 1958 році у Франції.

Ті події, які в своєму кінцевому результаті не тільки призвели до падіння режиму Четвертої республіки, а й до передачі влади генералу Шарлю де Голлю. Як відомо, до моменту весняної кризи Шарль де Голль перебував «поза справами», але його час настав, коли в правих колах французького суспільства виникла глибока переконаність в неефективності тодішньої багатопартійної системи.

Існуючий республіканський лад, як тоді багатьом здавалося, не здатний захистити державну велич Франції. Ще більш радикальні настрої стали характерні для тієї частини правих кіл, яка була тісно пов'язана з армією. У зв'язку з важкої і затяжною війною в Алжирі настрої ці лише міцніли.

Так формувалася політична установка на ліквідацію Четвертої республіки з тим, щоб затвердити в країні режим авторитарної влади, вільної як від впливу політичних партій, так і від «дріб'язкового контролю» з боку Парламенту і суспільства.

На сучасному етапі розвитку людства інформаційно-психологічний вплив є основою для ефективною діяльності у сфері менеджменту, педагогіки, торгівлі, реклами тощо. Однак, інформаційно-психологічний вплив є

¹ Мезенцев Д.Ф. Психологическое воздействие информационных фантомов // Вестник полит. психологии. 2002. № 1. С. 28–31.

² Мезенцев Д.Ф. Психология влияния средств массовой информации на формирование политических установок личности: автореф. дисс.канд. психол. наук. СПб., 1998. С. 18.

основною зброєю інформаційно-психологічних війн і операцій та завдає серйозної шкоди об'єкту, на який він спрямований. Інформаційно-психологічний вплив це цілеспрямована психологічна атака на конкретні сфери психіки людини, групи осіб або суспільну свідомість у цілому. Небезпека інформаційно-психологічного впливу на свідомість громадян країни полягає у тому, що такий вплив змінює нормальну поведінку людини, її реакції на навколишній світ, робить уразливою психіку людини та спонукає індивіда до деструктивних дій проти соціуму. Це є небезпекою не тільки для психологічного стану окремого члена суспільства, а й для всієї країни. Саме тому сьогодні необхідно дослідити особливості інформаційно-психологічного впливу на суспільну свідомість в умовах інформаційно-психологічної війни, в якій перебуває українське суспільство на сучасному етапі.

На сьогодні людство живе в інформаційному суспільстві. Це новий тип суспільства, в якому володіння інформацією (а не матеріальними благами) є рушійною силою його перетворень та розвитку, і де процвітає людська інтелектуальна творчість.

Психологічний вплив на супротивника, що базується на комунікативних процесах з використанням сучасних інформаційних технологій, передбачає зміну громадської думки в заданому напрямку.

В науці існує низка тлумачень інформаційно-психологічної війни. Найбільш влучним є визначення дослідниці Т. Бельської, яка під інформаційно-психологічною війною розуміє вплив, що здійснюється з метою цілеспрямованого поширення спеціальної інформації, яка впливає на психіку і поведінку політичної еліти та громадянське суспільство певної країни або регіону. Тому, вищою формою війни майбутнього можна назвати «консцієнтальну» війну (від латинського *conscientia* – свідомість) – систему інформаційно-пропагандистських та психологічних заходів, що проводяться із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва та інших (психотропних, психотронних) засобів протягом тривалого часу за ретельно розробленими сценаріями.¹

¹ Бельська Т.В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Технології та механізми державного управління*. 2014. №3. С. 51.

Завданням інформаційної війни є вкорінення у підсвідомість неправдивого уявлення про оточуючий світ, за допомогою якого відбувається маніпулювання суспільною думкою. Система традиційних цінностей, ідеалів та міфів, на яких будуються національна культура, почуття гідності, можливість культурно-національної самоідентифікації, є тими основними «висотами», заволодіння якими забезпечує подальший успіх держави-агресора¹. В інформаційно-психологічній війні інформаційна боротьба здійснюється ворогуючими сторонами у формі проведення таємних інформаційно-психологічних операцій з використанням інформаційної зброї².

Основою інформаційно-психологічної війни є маніпулятивний вплив на масову свідомість, мета якого полягає у:

- внесенні у суспільну та індивідуальну свідомість ворожих, шкідливих ідей та поглядів;
- дезорієнтації та дезінформації мас;
- послабленні певних переконань, устоїв;
- залякуванні свого народу образом ворога;
- залякуванні супротивника своєю могутністю;
- нарешті, забезпечення ринку збуту для своєї економіки (у цьому випадку ІПВ стає складовою частиною конкурентної боротьби).

Деструктивний вплив інформаційно-психологічної війни може здійснюватися різними способами психологічно-інформаційного впливу, основними з них є дезінформування; пропаганда; диверсифікація громадської думки; психологічний тиск; поширення чуток³.

Сутність дезінформації полягає в навмисному наданні суб'єктом свідомо помилкової інформації об'єктові з метою його дезорієнтації. З метою дезінформації особистості свідомо використовуються помилкові дані. Помилкова інформація повинна носити правдоподібний характер. Дезінформації притаманні: відсутність шаблону у формах і змісті; уміле проведення заходів щодо введення особистості в оману за єдиним задумом,

¹ Короход Я.Д. Информационно-психологические войны – оружие XXI века. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 50. С. 303

² Мороз Ю. Інформаційно-психологічна операція як основний інструмент досягнення політичних цілей у гібридній війні. *Панорама політичних студій*. 2016. Вип. 14. С. 47

³ Марута Н.О. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3. С. 26.

їхнє ретельне узгодження й максимальне використання правдоподібної інформації; уміле приховування дійсних намірів, мети і завдань, які стоять.

Історичний досвід свідчить, що є різні методи проведення заходів із дезінформування, кожен із яких має власні позитивні та негативні риси. Конкретний вибір того чи іншого методу безпосередньо залежить від оперативної обстановки на конкретній ділянці діяльності спецслужби, завдань, які перед нею поставлені, тощо. Найчастіше у світовій практиці застосовуються такі форми дезінформування:

- тенденційне викладення фактів – форма дезінформування, яка полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу об'єкту спрямувань доводиться дозовано, до постійно зростаючого напруження спеціально сформована інформація; таке напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту;

- дезінформування «від зворотного» відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно, не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;

- «сіре» дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;

- «чорне» дезінформування передбачає використання переважно неправдивої інформації.

Одним з прикладів явного дезінформування стала трансляція 12 липня 2014 р. на Першому російському телеканалові сюжету про нібито розп'ятого українськими силовиками хлопчика. Очевидно, що абсолютна брехня була миттєво розповсюджена іншими російськими ЗМІ та поширена

в соцмережах. Російська аудиторія отримала чергову порцію нагнітання страху та ненависті до української армії¹.

Одним із головних методів ведення інформаційно-психологічної війни є пропаганда, тобто поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою упровадження їх у громадську думку та активізації і тим самим використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для справляння вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення до певної ситуації або поведження певної групи людей, безпосередньо чи опосередковано вигідного організаторам.²

Диверсифікація громадської думки – розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства і держави.

Поширення чуток – діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення здебільшого неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.³

Поширення чуток – один з найбільш ефективних способів поширення інформації при інформаційно-психологічному впливі, заснованого на збільшенні групової сугестивності під час впливу⁴.

Є кілька передумов виникнення чуток. Стикаючись з незрозумілим явищем і не знаходячи достатнього пояснення якоїсь події, людина звертається за порадою чи допомогою до знайомих, але при цьому інтерпретує подію так, як він сам його сприймає і розуміє. Чутки часто відіграють важливу роль у формуванні громадської думки, іміджу особистості (особливо публічної). Чутки можуть посилити паніку

¹ Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Нац. академії держ. управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 138

² Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Нац. академії держ. управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 139

³ Марута Н.О. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23, вип. 3. С. 25

⁴ Жарков Я. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45–46. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2554> (дата звернення 12.05.2021 р.)

(наприклад, «перебудовний» дефіцит, коли люди масово закупували цукор, сірники та інші продукти, навіть якщо вдома вже не вистачало місця, щоб все це складувати), дезорганізувати роботу фірми або підприємства, скомпрометувати людину, органи влади або правоохоронні органи, торгові марки і бренди.

Всі згадані форми й методи, умови їх застосування на певному проміжку часу і території, завдання, які мають бути досягнуті під час їх застосування, зумовлюють використання відповідних сил і засобів, необхідних специфічних заходів безпосереднього підриву чи надання прихованого вигідного впливу.

Використання цих форм інформаційно-психологічного впливу на свідомість є можливою завдяки людській природі. Сьогодні більшість громадян не налаштовані на перевірку інформації, яку отримують через ЗМІ. Варто відзначити, що критичного ставлення до інформації, отриманої у ЗМІ, не мають і молоді люди. Так, в ході проведеного експериментального дослідження було виявлено, що більшість респондентів не піддають перевірці інформацію, отриману у ЗМІ. Результати дослідження представлено у таблиці 1.

*Таблиця 1. Канали отримання інформації та їх перевірка
(на основі опитування респондентів)*

Канал одержання інформації, якому надаєте перевагу	Кількість досліджуваних (у %)	
	Не піддають перевірці інформаційні повідомлення	Постійно перевіряють отриману інформацію
Інтернет-ресурси (53 % з усіх опитаних)	86%	14%
Телебачення (41 % з усіх опитаних)	82%	18%
Друковані ЗМІ (6 % з усіх опитаних)	96%	4%

Вплив може здійснюватися засобами інформаційних подразників з використанням усього спектру методів і форм технічного, візуального, звукового, медикаментозного, фізичного, больового, віртуального придушення волі.

Американські дослідники Стенфордського університету Герберт Лін та Джекі Керр вказують на те, що російська анексія Криму в 2014 році

демонструє розроблений підхід країни до використання засобів інформаційно-психологічного впливу в конфліктних та доконфліктних ситуаціях. Інтегровані кампанії висвітлення у ЗМІ та соціальних мережах мали на меті впливати на громадську думку в Росії, в Україні та у міжнародному співтоваристві. Спеціальні інформаційно-психологічні операції і фальшивий прапор або неупорядковані дії (чорні та сірі операції) за участю «ввічливих людей» були пов'язані з офіційною відмовою Росії визнавати присутність російських військових в Криму.¹

Російські ЗМІ підкреслювали демократичний характер переходу Криму до складу Російської Федерації. Внутрішнє та регіональне висвітлення російськими ЗМІ та вірусні соціальні мережі під час кризи грали на емоціях і упередженнях окремих груп суспільства, підкреслюючи «російскість» місцевого населення Криму та передбачуючи загрозу насильства стосовно російськомовних регіонів України. В той же час роль російських солдатів подавалась як роль миротворців, що захищають етнічних росіян на території України. Інформація російських ЗМІ змінювалася від правдоподібних до неправдоподібних повідомлень (наприклад, розповіді про розп'яття трьохрічного російського малюка було переплетено з реальними матеріалами та матеріалами).

Російські ЗМІ для громадян та урядів країн Західної Європи та США намагалися прирівняти дії Росії у Криму та на Сході України до дій сил НАТО у Косово та Лівії, а також підкреслювали не легітимність «перевороту», який відбувся у Києві у 2014 році².

В контексті подій, що відбуваються сьогодні в Україні, доцільно вказати і на можливі шляхи протидії інформаційно-психологічному впливу. Загалом, інформаційна протидія являє собою спеціальні комплексні контрзаходи, спрямовані на попередження, профілактику, випередження і захист від деструктивних задумів противника на розум людини, що приймає управлінські рішення.

Домінуючою метою операцій з інформаційної протидії є забезпечення безпеки власних інформаційних ресурсів. Мета досягається за рахунок

¹ Lin, Herbert S. and Kerr, Jaclyn, On Cyber-Enabled Information / Influence Warfare and Manipulation. - Oxford Handbook of Cybersecurity. August 8, 2017. URL: <https://ssrn.com/abstract=3015680> (дата звернення 10.02.2021 р.)

² Там само.

фізичного захисту об'єктів, прихованого зовнішнього спостереження, технічної оснащеності, оперативного маскування, дезінформації в поєднанні з оперативними комбінаціями, контрпропагандою в комплексі з радіоелектронної боротьбою.

Дослідження з психології комунікацій свідчать про те, що людину може бути «прищеплено» проти фальшивих новин. Така процедура складається з одночасної доставки початкового повідомлення, а також попереджувального виявлення фальшивих претензій, які, ймовірно, з'являться із виходом повідомлення. Однак, це простіше сказати, ніж відтворити на практиці. Втім, існують методи для зниження залежності. Зокрема, представляти інформацію у ЗМІ треба повільніше і зменшуючи складність текстового змісту. Це створить сприятливі умови для здійснення ретельної оцінки інформаційних повідомлень суспільством. Такий метод є корисним при складанні новин для молодих людей віком 17-19 років, у яких тільки закладається критичне ставлення до політичних подій.

Також варто зауважити, що сьогодні деякі великі суб'єкти приватного сектора визнали ступінь власної відповідальності проти певних видів інформаційно-психологічних операцій. Наприклад, Facebook запровадив новий протокол для своїх користувачів для позначення сумнівних новинних сайтів. Соціальні мережі є каналом отримання інформації для студентів. Захищеність соціальних мереж від інформації неправдивого змісту, що спричиняє деструктивний вплив на їхню свідомість, є досить важливою складовою дій державних установ в сучасній Україні.

Інформаційно-психологічний вплив є важливим інструментом ведення інформаційно-психологічних війн і операцій та завдає серйозної шкоди суспільній свідомості. Під інформаційно-психологічним впливом варто розуміти цілеспрямовану психологічну атаку на конкретні сфери психіки людини, групи осіб або суспільну свідомість у цілому, що змінює нормальну поведінку людини, її реакції на навколишній світ, робить уразливою психіку людини та спонукає індивіда до деструктивних дій проти соціуму.

Отже, пріоритетним каналом одержання інформації серед студентів є інтернет-ресурси. Однак, більшість опитаних респондентів не піддають перевірку інформаційні повідомлення, отримані з сайтів, які є їх інформаційними каналами. Саме тому в умовах ведення інформаційної

війни проти України, населення нашої країни потребує захисту від інформаційно-психологічного впливу. А особливого захисту потребує молодь, адже саме від них залежить майбутнє країни. Необхідністю є розробка механізмів захисту молоді від негативного інформаційно-психологічного впливу: ЗМІ мають подавати перевірену інформацію дозовано із використанням нескладної лексики; державні установи повинні виробити правила роботи в інтернет-просторі України, які допоможуть захистити суспільство загалом, та студентську молодь зокрема, від негативного інформаційно-психологічного впливу.

2.6. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: вплив пропаганди на політичну культуру дітей на окупованих територіях

Понад сім років триває збройна агресія Росії проти України на Донбасі. Ця ще донедавна неймовірна кампанія базується на реваншистській шовіністичній ідеології. Неоімперська доктрина «русского мира», яка оголошує усі території поза Росії, де є російськомовне населення, «великою Росією» – сферою життєвих інтересів РФ, є ідеологічним обґрунтуванням експансіоністської політики мілітарно-авторитарного режиму Володимира Путіна. Агресія на Донбасі є фрагментом зовнішньої політики РФ часів Путіна, продовженням подібних кампаній у Придністров'ї, Абхазії та ін. У країнах пострадянського простору обирається певний проблемний регіон з великою частиною російськомовного населення і там влаштовується чергова «Народна республіка» – прямий сателіт РФ. Через ці «народні республіки» здійснюється вплив на ту чи іншу пострадянську країну з метою утримати її у полі Росії. Загалом РФ пішла шляхом «гібридної війни», тобто повноцінної війни – «гібридної» по формі та «асиметричної» за змістом. Її відмінність характеризується як веденням агресивних військових дій під прикриттям незаконних (неформальних) збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектра економічних, політичних, енергетичних, торговельних, інформаційно-пропагандистських заходів. Деякі провідні вчені Заходу цілком виправдано називають таку війну **«війною нового покоління»** або **«війною нової генерації»**.

Ще на початку розвалу Радянського Союзу Російська Федерація, в порушення діючих норм і правил міжнародного права, зухвало продовжила практику його «гібридної політики» по відношенню до міжнародних організацій та країн-сателітів, зокрема пострадянських країн.

Правова база цієї політики була започаткована у грудні 2015 року, коли Державна дума Російської Федерації скасувала примат міжнародного права (основних принципів міжнародного права, які є імперативними нормами) у національному законодавстві своєї країни. Від того часу Росія «легітимно» для себе може не дотримуватися (у відповідності до міжнародних договорів та угод), підписаних і ратифікованих нею зобов'язань, а також імplementованих у своє внутрішнє (національне) законодавство норм та стандартів, «...які будуть суперечити її національним інтересам». Наведена норма повністю підтверджується низкою геополітичних кроків уряду РФ протягом «гібридної війни» Росії проти України останніми 7 роками, з 2014 до 2021 року.

Політико-комунікативна складова гібридної війни

За таких умов політико-комунікативний аспект гібридної війни набуває вирішального значення. Політика, як будь-яка сфера людської діяльності, споконвічно містить в собі комунікаційний початок, який проявляється в конкретно-історичних формах взаємодії, «спілкуванні» різних суб'єктів політики – індивідів, соціальних груп і виражає їхні інтереси з приводу встановлення, функціонування та зміни політичної влади в суспільстві.

Уперше політичну систему як інформаційно-комунікативну систему представив американський політолог К.Дойч. На його думку, «процес правління є процесом влади, підставою якого виступу комунікація». К.Дойч запропонував розглядати політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків. Модель політичної системи К.Дойча складається з чотирьох блоків, кожен з яких пов'язаний з різними фазами проходження інформаційно-комунікативних потоків: 1) отримання і відбір інформації, 2) обробка та оцінка інформації, 3) прийняття рішень; 4) здійснення рішень з

урахуванням зворотного зв'язку¹. Політична система приймає інформацію через так звані рецептори (зовнішньополітичні – інформаційні служби та ін., внутрішньополітичні – центри вивчення громадської думки), де відбуваються селекція, систематизація та первинний аналіз отриманих даних.

На наступній фазі нова інформація обробляється в рамках блоку «пам'яті і цінностей», де порівнюється з уже наявною інформацією та оцінюється з позицій цінностей, норм і стереотипів. Після цього уряд («центр ухвалення рішень»), вже маючи остаточне уявлення про те, наскільки нова політична ситуація, що склалася під впливом інформації, відповідає інтересам і цілям суспільного розвитку, приймає рішення з регулювання поточного стану системи. Нарешті, «ефектори» (органи виконавчої влади та ін.) на останній фазі реалізують рішення, результати яких у вигляді нової інформації по каналам «зворотного зв'язку» надходять до «рецепторів». Таким чином, політична система вступає в новий цикл функціонування. Це дає підстави розглядати політичну владу та її здійснення як комунікаційний процес, що передбачає інформаційну взаємодію «керівників» і «керованих», точніше, інформаційний обмін, зворотний зв'язок між ними. Фраза «хто володіє інформацією, той володіє світом» сьогодні набуває найважливішого значення – інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, а й субстратом суспільних відносин, у тому числі і в політиці.

Відзначаючи новітні тенденції у розвитку політичної комунікації, слід звернути увагу на наступні тренди. По-перше, у XXI столітті намітилося формування прямої залежності ступеня розвитку громадянського суспільства від щільності та відкритості соціальної комунікації: її щільність породжує можливість колективної дії, і чим щільніше інформаційне спілкування між його учасниками, тим їх дії ефективніше, тим ефективніше громадське управління політичними процесами. По-друге, політичній комунікації стала належати специфічна роль у забезпеченні поширення, передачі політичної інформації як між елементами політичної системи, так і між політичною системою і навколишнім середовищем. Комунікативну функцію здійснюють партії, групи інтересів, засоби масової інформації.

¹ Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В.Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми. 2015. 430 с.

Нерозвиненість політичної комунікації є однією з причин низького ступеня адаптації політичної системи, веде до втрати підтримки і нестабільності.

По-третє, в Україні, навіть порівняно з попереднім десятиліттям, відбулися радикальні зміни у сфері політичної комунікації. Це знайшло вияв не тільки у змісті та інтенсивності комунікації, а й у її засобах. Найважливішу роль у системі політичних комунікацій почали відігравати інноваційні медіа-технології. Останні істотно змінюють спосіб життя людей, характер організації трудових процесів і процедур, а також взаємодії різних сфер суспільства. З'являються нові критерії оцінки рівня розвитку суспільства: кількість доступних джерел інформації для кожної людини, темпи інтернетизації, кількість фахівців у галузі комп'ютеризації й Інтернету.

По-четверте, історична тенденція розвитку масової комунікації полягає у постійному збільшенні каналів поширення інформації. При чому поява кожного нового засобу масової інформації не веде до зникнення попередніх засобів комунікації. Нові ЗМІ займають свою нішу та змінюють характер і структуру інформаційно-комунікаційного простору. Політична комунікація в умовах становлення інформаційно-мережевого суспільства виступає комунікацією між образами, трансльованими за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Політична комунікація набуває властивості віртуальності, симуляції, міфологізації й медіатизації.

Природа гібридної агресії РФ проти України

Гібридна війна, яку розв'язано проти України урядом РФ, ведеться одразу на декількох рівнях та напрямках, одним з яких є, безумовно, інформаційний. Інформаційні виклики гібридної війни мають суттєві відмінності порівняно з іншими її проявами. Інформаційні атаки російської еліти з'явилися задовго до військових дій; вони спрямовані не лише на Україну, а й на країни трансатлантичного простору. Інформаційний вплив спрямований й на власних російських громадян, щодо яких проведено «ідеологічну мобілізацію» та «інформаційне перепрограмування, котре межує із зомбуванням». Громадяни Росії опинилися поза межами переговорного процесу: питання про перемир'я у віртуальному середовищі навіть не порушувалося. Слід визнати, що на глобальному рівні тактика деструктивної інформаційної роботи Кремля заснована на пошуку та

експлуатації слабких сторін концепції ліберальної глобалізації та передбачає свого роду рентген-сканування вразливих точок ліберальної демократії. Інформаційні виклики гібридної війни є доволі різними за своєю природою і мають як локальний (короткостроковий вимір, наприклад, інформаційна окупація окремих регіонів, поширення безпрецедентних обсягів дезінформації та пропаганди, так і більш абстрактний (довгостроковий вимір, як приміром зневіра у ЗМК міжнародної громадськості.

Сьогодні ми знаходимось лише на початку осмислення масштабів цієї агресії та пошуку механізмів протидії цьому новому виклику. Хоча дещо вже зроблено (зокрема, визначено такі загрози інформаційній безпеці як ведення інформаційної війни проти України; відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства) однак це лише перший етап процесу усвідомлення та розуміння реалій інформаційної війни.

Своєю появою поняття «гібридна війна» завдячує своєму широкому використанню під час Російської агресії проти України. Сутність цього поняття широко представлена у сучасному українському науковому середовищі та широко використовується у сучасній науковій літературі, зокрема такими авторами як : А. Баровська, М. Варій, К. Кононенко, Г.Почепцов, Л. Смола та інші. У своїй роботі «Гібридна війна: Сутність та структура феномену» Є.Магда зазначає що гібридну війну можна у найзагальніших рисах визначити як сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. До складових гібридної війни відносяться традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, коли використовуються новітні чи нешаблонні технології для протидії перевазі супротивника у військовій силі¹. В умовах інформаційного суспільства, вирішення задач війни напряму залежить від можливостей швидкої обробки інформації та використання її у військових цілях. Крім того, широкі можливості засобів масової комунікації, по миттєвій доставці будь-якої інформації у будь-яку частину світу, роблять саму інформацію зброєю.

¹ Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену. *Міжнародні відносини: Серія "Політичні науки"*. 2014. № 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/0/view/2489/2220

Застосування технологій гібридної війни в сучасних війнах та збройних конфліктах перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Використання найновіших інформаційних технологій впливу на свідомість громадян спрямовано на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності держави.

Деструктивний інформаційний вплив РФ на населення ОРДЛО

Загальна ситуація, що склалася на окупованих територіях Донецької та Луганської областей, відтворюється за допомогою методу історичної ретроспективи. Контент аналіз застосовується при вивченні агітаційно-пропагандистських продуктів Російської Федерації на підконтрольних їй територіях «ЛНР»/«ДНР». Розкриття особливостей впливу ЗМІ на політичну свідомість сучасних дітей здійснюється за допомогою аналізу актуальних соціологічних досліджень, тобто з використанням соціологічних методів анкетування та інтерв'ю. Формулювання висновків здійснюється через використання загальнологічного методу індукції.

Проблему інформаційно-психологічного протистояння в сучасному соціумі вивчають у своїх працях Г.Грачев, О.Дроздов, М.Віленчик, Н.Матвеева. Проблеми формування молодіжної та дитячої політичної культури та вплив ЗМІ на цей процес вивчають А.Валеева, Н.Савіна, Ю.Зубок, О.Гончарова, С.Белобанова, Л.Шакірова. Особливості інформаційного впливу на дитячу психіку у своїх працях розглядають А.Бандура, О.Баранов, В.Брижко, І.Арістова, Е.Еріксон, Я.Жарков, М.Присяжнюк, Н.Савінова, В.Петрик, В.Пилипчук, К.Беляков, А.Фіоктістов та інші науковці.

Разом з тим слід наголосити на тому, що проблема негативного впливу інформаційної війни саме на дитячу свідомість та поведінку залишається на сьогодні мало дослідженою та потребує більш ретельного вивчення.

Необхідно згадати, що збройна агресія на Сході України розпочалася в квітні 2014 року із захоплення проросійськими активістами адмінбудівель у містах Донбасу, що поступово переросло у масштабний військовий конфлікт. Збройні формування захопили Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ та інші міста на Сході України. На захоплених сепаратистами територіях

відбувались активні процеси «державотворення» – 7 та 28 квітня було проголошене створення т.зв. «Донецької народної республіки» («ДНР») та т.зв. «Луганської народної республіки» («ЛНР») відповідно. У травні проведені «референдуми» та проголошено незалежність «республік» від України та їх «державний суверенітет», створені «уряди», «парламенти» і «конституції». 24 травня «республіки» підписали документ про об'єднання у складі «Новоросії», а на першому засіданні «парламент Новоросії» 26 червня була ратифікована «Конституція Союзу народних республік». Від самого початку свого заснування самопроголошені республіки вдаються до різного роду інформаційно-пропагандистських заходів. Самопроголошена «Луганська народна республіка» заявляє про рішення обмежити мовлення на своїй території 23 українських і 1 російського телеканалів¹. Так звана «Рада міністрів ЛНР» прийняла постанову «Про обмеження телевізійного мовлення деяких телеканалів на території республіки», в якій наголошувалось, що «з метою забезпечення національних інтересів ЛНР, враховуючи, що в продукції деяких іноземних засобів масової інформації містяться відомості і матеріали, які заподіюють шкоду національній безпеці, спрямовані на пропаганду війни, а також спричиняють інші порушення законодавства ЛНР, зокрема, здійснення телемовлення на території ЛНР без відповідного дозволу (ліцензії) на мовлення «обмежується телевізійне мовлення телеканалів». «Рада міністрів» зобов'язала операторів зв'язку, що здійснюють трансляцію (ретрансляцію) телеканалів, «вжити заходів по виключенню даних телеканалів з сітки мовлення». До того ж представники самопроголошеної «Луганської народної республіки» створили спеціальну «інформаційну комісію», головним завданням якої було моніторити телефір на предмет наявності українського телемовлення². Мета діяльності «комісії» – повне видалення українських телеканалів (включаючи розважальні) з сітки мовлення на території «ЛНР».

В Донецькій області «Міністерство інформації та зв'язку» самопроголошеної «ДНР» зобов'язало місцевих провайдерів обмежити

¹ В «ЛНР» отключили 23 украинских телеканала и Дождь. URL.: <http://mignews.com.ua/regiony/lugansk/5076733.html>.(дата звернення: 15.12.2020).

² В «ЛНР» создана «информационная комиссия», которая будет удалять украинские телеканалы из сетки вещания. URL.: <http://www.ostro.org/general/society/news/466095/>.(дата звернення: 25.12.2020).

доступ абонентів до ряду українських новинних ресурсів. Компанія «Донецьке кабельне телебачення» заблокувала доступ до 39 інтернет-ЗМК¹. Ополченці викрили їх у нібито «поширенні завідомо неправдивих матеріалів і наклепу». Натомість на окупованій території починають діяти такі канали як «Оплот-ТВ», «Новоросія-ТВ», «Перший республіканський» і макіївський «Юніон-ТВ». Першочергове блокування телевізійних каналів терористами пояснюється тим, що саме телебачення було одним з провідних каналів новин про ситуацію в країні для місцевого населення. За результатами опитування, 94 % респондентів отримували інформацію про ситуацію в Україні саме завдяки телебаченню, з інтернет-видань, і радіо – 16 % і 12 % відповідно, газет – 9 %². Необхідно зауважити, що однією з головних переваг телебачення над Інтернетом є те, що телебачення дає ефект одночасного виходу на масового глядача на відміну від інтернету.

На думку професора Г. Почепцова сьогоденний конфлікт між Україною та Росією представляє собою «першу смисловою війну в світі»³. У смисловій війні саме образ та візуалізація вмикають світ емоцій, де немає місця раціональним міркуванням. Саме тому телебачення за рахунок своєї візуалізації стає потужним засобом інформаційно-психологічної війни. Завдяки потужному інформаційному впливу з боку агресора, пересічні громадяни Слов'янська, Краматорська, Маріуполя, Донецька та інших міст сходу довіряли пропагандистським матеріалам бойовиків та протидіяли українським військовим. Використання маніпулятивних технік сепаратистами підтверджується, зокрема, такими лінгвістичними ознаками інформаційно-психологічного («смилового») впливу:

- знищення ознак військових: «зелені чоловічки», «ввічливі чоловічки»;
- знищення ознак незаконності: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона»;

¹ У Донецьку заблокували 39 сайтів українських інтернет-видань. URL: http://zik.ua/ua/news/2015/06/09/u_donetsku_zablokuvaly_39_saytiv_ukrainskyh_internetvydan_597122 20.(дата звернення: 23.12.2020).

² Информационно-психологическая война, Восточный фронт. URL: <http://argumentua.com/stati/informatsionno-psikhologicheskaya-voina-vostochnyi-front>. (дата звернення: 05.01.2021).

³ Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ. 2015. 497 с.

- посилення негативної характеристики супротивника: «бойовики», «карателі», «каральна операція», «хунта», «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр»;
- опис дій з метою їх легітимації: захоплення адміністративних будівель пояснюється словами «це ж наше, народне, а ми народ».

Ці процеси побудови «сепаратистської державності» відбувалися за масштабної військової, матеріальної, інформаційної допомоги і координації Російської Федерації. Виявлено чимало доказів того, що на території окупованого Донбасу активно працюють фахівці з Росії з інформаційно-психологічних операцій¹.

Безпосередня російська участь в інформаційно-пропагандистській діяльності сепаратистів підтверджується зокрема і тим, що сайт бойовиків «Донецьке агентство новин», що висвітлює діяльність «влади» самопроголошеної «ДНР», курують люди з центрального державного інформаційного агентства Росії «ТАСС»². Всі випуски новин контролюються Москвою. Основна спрямованість сайту «ДАН» – демонстрація діяльності «влади» і «питання соцзабезпечення», але водночас співробітникам заборонено висвітлювати будь-які негативні події в Донецьку. Якщо пишуть про руйнування в місті, то робиться акцент, нібито що це все бомбардування ЗСУ. Головна спрямованість – це висвітлення діяльності «Голови ДНР» О. Захарченка. «ДАН» забезпечено приміщенням прес-центру, а співробітники – зарплатою. Водночас деякі пропагандистські видання терористичних організацій друкуються в Росії. Зокрема, видання «Гражданин-Созидатель» засноване благодійним фондом «Воскресение», серед співавторів якого – професор Московського державного університету О.Дугін, відомий своїми українофобськими позиціями. Редакція знаходиться в Московській області, а друкується в Смоленську. Також наявні докази того, що інструкції з ведення інформаційної війни пропагандисти ЛНР і ДНР отримують безпосередньо з Кремля. Наприклад, у Циркулярі, датованому лютим 2015 року, доступною мовою описується, як і що робити і кому потім звітувати про виконану роботу. Такі інструкції є керівництвом з ведення

¹ Специалисты РФ проводят на Донбассе информационно-психологические операции. URL: <http://www.facenews.ua/news/2015/269209/>. (дата звернення: 08.01.2021).

² Террористическую информационную политику «ДНР» формирует российское «ТАСС». URL: <http://crime.in.ua/node/8312>(дата звернення: 05.01.2021).

пропагандистської роботи для сепаратистів, що терористи отримують від Кремля перед значущими подіями¹.

Щодо безпосереднього пропагандистського контенту телевізійних каналів незаконних формувань на окупованій території необхідно наголосити, що він переважно має на меті виправдати насильство бойовиків, легімітизувати новостворені сепаратистські «уряди», дегуманізувати образ української нації (а також європейців та американців), дискредитувати українську владу, а також деморалізувати Збройні Сили України, використовуючи сфальшовані відеоматеріали (часто з демонстрацією сцен жорстокості, мертвих тіл). На технічній базі місцевих телеканалів були утворені канали «Луганськ 24», «Новоросси́я ТВ», «Первый Республиканский»; своє «телебачення» було створено в Алчевську, Стаханові, Свердловську. Водночас близько 63 % мешканців окупованих східних територій мали доступ і до російських телеканалів².

Найбільш помітним та шкідливим проявом негативного інформаційного впливу на людину є деструктивний інформаційний вплив. Поняття «деструкція» походить від латинського destructio, що у перекладі означає «руйнація, руйнування». Сучасне трактування терміну «деструкція» – це порушення або руйнування нормальної структури чогось³. Звідси деструктивний інформаційний вплив на свідомість дитини – це негативний вплив, який викликає порушення цілісності особистості, руйнування її ментальності та незворотних порушень у її психіці, унеможлиблює нормальне становлення та формування особистості.

Звичайно, основним інструментом деструктивного інформаційного впливу виступає пропаганда. Сутність пропаганди полягає в маніпулюванні свідомістю, для досягнення поставленої мети їй необхідно викликати певні емоції у людей, а її основною функцією є створення вигаданої, паралельної реальності⁴.

¹ Инструкции по ведению информационной войны для ДНР-ЛНР готовит Сурков – СБУ. URL: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008247017.html> (дата звернення: 06.01.2021).

² Проти́дія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. *Телекритика*. Київ. 2015. 77с.

³ *Словник української мови*. Редактор Білодід І. Київ. 1971. Том 2, 255 с.

⁴ Жарков Я. *Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність)*. Київ. 2013. с.20-30.

Агресивна антиукраїнська пропаганда ведеться зараз на усіх телеканалах РФ і ретранслюється на окуповані українські території. Прикладами такої пропаганди, спрямованої на дитячу аудиторію на сході країни, є мультфільм «Одного разу наше життя змінилося» на російському телеканалі «Улыбка ребенка», який буцімто створили діти-біженці з Донбасу. У цьому фейковому продукті показується, як українська армія нібито бомбардує їх рідні міста за допомогою авіації¹, новорічна дитяча казка «Спасенное Рождество», оприлюднена на офіційному каналі «ДНР»², ілюстрований дитячий журнал «Вежливые человечки», який розповсюджували у м.Луганську³. Відверта брехня, зневажливе ставлення до очільників Української держави підривають їх легітимність, формують у дитячій свідомості неадекватне ставлення до дійсності, підривають національну ідентифікацію, формують спалюжене ставлення до Збройних сил України як до «загарбників», а не захисників Батьківщини. Перекручується сам зміст того, що відбувається на луганській та донецькій землі: російські окупанти подаються як «визволителі», а українські визволителі як «окупанти». Хоча насправді територія окупованих районів Донецької та Луганської областей – це українські етнічні землі, де переважають представники українського народу (щоправда у меншій пропорції, ніж в інших областях України за виключенням Кримської автономії, де чисельно переважають етнічні росіяни). Звідси ніяких об'єктивних підстав для будь-якої автономії у складі України у Донбаса немає і бути не може. Уся специфіка даного регіону полягає у тому, що він через географічну близькість до РФ постійно знаходився в іноземному інформаційному полі та сформував специфічну напіврадянську самосвідомість та регіональний патріотизм, який не зовсім узгоджувався з українською ідентичністю. Але це істотне недопрацювання Української держави, яка дозволила порушити свій інформаційний суверенітет, що врешті решт призвело до порушення нашого територіального суверенітету

¹ Однажды наша жизнь изменилась. URL: <http://www.yuotube.com/watch?v=MshQF4g2Lm4>. (дата звернення: 06.01.2021).

² Спасенное Рождество. URL: <http://www.yuotube.com/watch?v=0g7li4C2DVg/> (дата звернення: 06.01.2021).

³ Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. *Телекритика*. Київ. 2015. 77с.

через іноземну окупацію з боку Російської Федерації. У підсумку формується покоління етнічних українців на окупованих та прилеглих до них територіях, які позбавлені національної самосвідомості, не дотичні до своєї національної культури та мови та не сприймають позитивно Україну як власну Батьківщину. Це проблема, яку доведеться вирішувати не одне десятиліття. До цього слід додати, що сучасна політична культура українського народу має фрагментарний характер, вона не є монолітною, адже бракує усталених компонентів, а багато з тих, що утворилися, до кінця ще не сформувалися. Треба підкреслити, що велика низка політико-культурних елементів сучасних українців не відповідають традиціям української нації та нашому національному характеру¹. Зараз українці повинні остаточно відкинути всі архаїчні, застарілі постколоніальні ментальні настанови та відновити найкращі національні риси: демократизм, громадоцентризм, індивідуалізм активістського типу, толерантність, культ чесної праці, негацію будь-яких авторитарних практик тощо².

Проблема інформаційної безпеки дітей на непідконтрольних Україні територіях «ЛНР»/«ДНР» має загальногуманітарний та суспільно-політичний аспект.

Поняття «медіа» налаштовує нас на те, що:

- життєдіяльність дітей проходить не тільки в реальному, а й у штучно створеному віртуальному, світі, у якому спілкування опосередковані електронними засобами інформації (мас-медіа);
- діти знаходяться під впливом великих обсягів фрагментованої, в основному аудіовізуальної інформації, що має превалювання афективної складової над когнітивною, а це спричиняє особливий характер засвоєння інформаційних повідомлень;
- у поле подібного, ідентичного інформаційного впливу одномоментно потрапляє велика кількість людей, адже медіа-середовище характеризується масованим впливом на великі аудиторії, які сегментуються на велику кількість адресних груп.

Вплив інформаційного простору на дитину має іноді вирішальне значення на формування майбутньої особистості. Рівень свідомості,

¹ Презентація першого дитячого журналу ЛНР «Вежливые человечки» состоялась в Луганске. URL: <http://www.yuotube.com/watch?v=MshQF4g2Lm4>. (дата звернення: 06.01.2021).

² Чернов С., Куц Ю., Безуглий О. *Територіальна громада: управління розвитком*. Харків. 2013. 540 с.

моральної вихованості людини визначається за її здатністю цінувати найвищі цінності – щирість, доброту, людяність. Але які особистісні цінності переважають сьогодні і які чинники впливають на їх формування? На сьогодні одним з головних таких чинників є засоби масової інформації. Чим же сповнений інформаційний простір навколо нас?

Сьогодні сформувалися певні індикатори, які дають підстави визначати медіа-середовище, створене в «ЛНР»/«ДНР», як агресивне та негуманне. Це наступні характерні риси: 1) надмірний обсяг в інформаційному полі насильства, агресії, жорстокості (медіа-насильства); 2) надзвичайно висока маніпулятивна складова, яка виявляється у намаганні чинити постійний психологічний тиск на світогляд, почуття й поведінку не тільки споживачів інформаційного продукту, а й тих, хто знаходиться поруч з ними в одних соціальних мережах, контактних групах; 3) штучна нестабільність та турбулентність, які сприяють появі загального відчуття ненадійності, а отже, породжують фрустрацію, страх, невпевненість у завтрашньому дні тощо.

Для тотального впливу на масову свідомість мешканців окупованих РФ українських територій використовуються традиційні мас-медіа: телебачення, радіо, преса, книги, носії зовнішньої реклами тощо. Причому треба віддати належне росіянам, які мають високу кваліфікацію у проведенні інформаційних кампаній, операцій та взагалі у веденні інформаційної війни.

На сучасному етапі доводиться констатувати у переважній більшості дітей на окупованих територіях поширення медіа-залежності, слабкий спротив насадженню низькопробної медіа-продукції, аморальних цінностей, вразливість до медіа-маніпуляцій, невміння відрізнити фейкові новини від справжніх, низький рівень медіа-культури та політичної культури загалом.

Негативний вплив проросійських ЗМІ на свідомість дітей ОРДЛО

Окремо слід згадати у цьому контексті вплив телебачення. Попри заборону до 22 годин, ефірний час на ТБ заповнений бойовиками зі сценами кровопролиття, бійок, насилля, улюблені кіногероями мас виступають костоломи. Жорстокість стає розхожим стереотипом нашого часу, а скромність – пороком. Цікавою розвагою, навіть дитячою, стали фільми жахів, де «героями» виступають огидні монстри. У кінопрокаті домінує

нестача елементарного етикету. Глядачі сміються над грубими кінокомедіями, де треба веселитися, коли людина падає, страждає, потрапляючи у прикрі ситуації.

При цьому слід підкреслити негативний вплив телебачення та кіноманії на фізіологію дітей. Сюди відноситься: змушена нерухомість, порушення моторного розвитку, дефіцит у формуванні функцій головного мозку, порушення мовлення, порушення в адекватному сприйманні світу. До аномальних наслідків надмірного впливу ТБ на здоров'я дитини слід віднести: зупинку акомодатії (рухів) очей, гіпнотичний стан сну наяву, вплив на обмін речовин, звуження поля зору до 6-7 градусів в організмі, гальмування у формуванні індивідуальної волі і самостійності, порушення у формуванні творчих, креативних здібностей.

Відбувається пригнічення природної активності дітей. Переживання за персонажів, навіть яскраві й емоційно насичені, не потребують власне ніякої дії, на відміну від реального життя, де емоція обов'язково реалізується в дії. Відірвані від дії бажання здатні підірвати майбутню мотивацію, пригнітити природну активність дитини.

Може спостерігатися відставання у розвитку мовлення. Діти пізніше починають говорити, говорять неохоче, словниковий запас бідний і примітивний. Оволодіння мовою в ранньому віці відбувається лише в живому безпосередньому спілкуванні з іншими людьми. Якщо слова не звернені до неї особисто і не вимагають відповіді, це не сприяє розвитку мовних навичок.

Вкрай негативним наслідком впливу ТБ є порушення здатності до концентрації уваги. Найчастіше це проявляється, коли дитина йде до школи. Вона не може зосередитися на одній справі більше 3-5 хвилин, їй важко сидіти на уроці, потрібно рухатись. Безкінечний калейдоскоп на екрані з картинок, музики, уривчастих фраз. Швидкість кадрів не дає можливості усвідомити побачене. Дитині не вистачає фантазії. Дитина втрачає здатність і бажання чимось займатися. Їй нудно малювати, конструювати, вигадувати сюжети ігор. Малюк звикає до пасивного сприйняття інформації. І в житті чекає, коли хтось для нього зробить щось веселе і цікаве. Подані не з голосу близької людини (тобто без синхронізації ритмів в єдиній енерго-

інформаційній системі), відчужені екранні візуальні образи здатні гальмувати власні фантазії дитини, а отже, основи її творчої активності.

Часто відбувається порушення у спілкуванні дітей з однолітками. Дітям важко вступати в ефективну комунікацію з друзями. Маленькій людині стає легше натиснути кнопку і чекати нових розваг, ніж налагоджувати комунікацію з іншими. У кращому випадку діти просто вовтузяться або штовхаються.

Виникає агресивність як повсякденна модель поведінки. За даними різноманітних соціологічних досліджень, 60% дітей не боїться ні власної, ні чужої смерті, вважають «розборки» звичайною нормою життя, як і бійку, виявляють епізодичні напади жорстокості. Від народження діти не володіють здатністю критично мислити, це формується тривалий період, з досвідом, з формуванням особистості. Все, що оточує сприймається як норма! Учені з'ясували, що лише 50% батьків намагаються пояснити дитині негативні сторони насилля, що демонструється на телебаченні, а 40% не надають значення змісту програм, які дивляться їхні діти. Вплив телебачення на дітей різного віку є неоднаковим. До 2 років дітям екран взагалі не потрібен, він заважає здоровому психофізіологічному розвитку. Штучне гальмування тілесної активності дитини в ранньому віці може призвести до довготривалих негативних психологічних наслідків. Після 3 років, коли для дитини важливі однолітки як партнери для спільних ігор, відсутність контакту з телевізором може робити дитину дуже відмінною від загалу і погіршити її соціалізацію.

Відомий канадський психолог А.Бандура разом зі своїми колегами провів перші дослідження, пов'язані з впливом засобів масової інформації на поведінку людини. У цих дослідженнях брали участь діти від 3 до 7 років. Їм показувалися короткометражні мультфільми, в яких доросла людина негативно спілкувалася з лялькою Бобо. Після перегляду цих сцен дітям давали час на гру в межах 10-20 хвилин, а дослідник в цей час зосереджено спостерігав за кожною дитиною, фіксуючи їх дії і вчинки. За результатами цього експерименту було виявлено, що частина дітей повторювали поведінку актора, тобто імітували акти агресії¹.

¹ Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Пер.с англ. Серия: Психология, XX век. Москва. 2000. 510 с.

За даними статистики, хлопчики і дівчатка у віці від 4 до 10 років дивляться телевізор близько 2,5 годин в день; від 11 до 14 років – 3 години в день. Діти старше 15 років – 4 години на день. З цього віку дівчинки витрачають на перегляд телевізора на півгодини більше хлопчиків. Американські психологи вирахували: підлітки до дванадцяти років стають свідками 100 тисяч сцен насильства і вбивств по телебаченню¹.

Дослідження психологів довели, що в наш час 25% дітей у віці чотирьох років переживають порушення мовного розвитку. Для порівняння, в середині 70-х років ХХ століття дефіцит мови спостерігався у 4% дітей того ж віку².

Вчені з Американської медичної асоціації провели дослідження в області впливу засобів масової інформації на розвиток дитини. За роки навчання в школах, діти бачать по телебаченню 8000 вбивств та 100 000 актів насильства. Дослідники зробили висновок, що деякі телевізійні програми поширюють непристойності і розпусту: в 91% епізодів, які показують сексуальний зв'язок, партнери неодружені³.

Після перегляду подібних передач і фільмів дитина не може розділити віртуальну реальність від дійсності, і сприймає таку поведінку як план для наслідування, результатом чого стане формування жорстокого стилю мислення і заперечення сімейних цінностей. Дослідження соціологів свідчать, що 58% молодих людей прагнуть наслідувати поведінку акторів, здебільшого з іноземних фільмів, а 37,3% підлітків готові вчинити протиправні дії, орієнтуючись на їх дії і вчинки⁴.

Телевізійна інформація має велику силу навіювання. Якщо дорослі люди в стані провести межу між реальним і віртуальним світом реклами, то діти не можуть цього зробити. Так поступово дитина звикає до насильства і навчається сам спокійно і витримано його відтворювати.

Крім психічного впливу засобів масової інформації на дитину існує ще й загроза її фізичному здоров'ю. На незміцнілий організм діють

¹ Там само.

² Пархомчук Г. Дети и телевизор: пути решения проблемы. Москва. URL: <http://christianskii.forum2x2.ru/t112-topic>. (дата звернення: 06.01.2021).

³ Официальная статистика. Телевизор в жизни ребенка. URL: <http://minobr.org>. (дата звернення: 06.01.2021).

⁴ Американская медицинская ассоциация. Официальная статистика: губительное влияние на психику СМИ. URL: <http://www.ama-assn.org/ama>. (дата звернення: 08.01.2021).

випромінювання, які виходять від екрану, мелькання яскравих плям, часта зміна зображень. Випромінювання має акумуляційний характер, що надає переважна вплив на імунну систему¹.

Офтальмологи стверджують, що до восьми років відбувається повне формування кришталика ока, і до цього віку дитині протипоказано дивитися на екран телевізора. При перегляді телевізійних програм, очі людини здійснюють невідчутні скачки, так звані саккади. Нормою прийнято вважати – від 2 до 5 в секунду. Число саккад при впливі на очі людини телевізора різко знижується².

Е.Еріксон виділив вісім криз формування людини. За даними його досліджень, найважливіші якості в особистості утворюються у період дитинства, коли закладається фундамент її майбутньої особистості. Перші стадії обумовлені виключно спілкуванням дорослих людей з дитиною, в першу чергу матері. Після чого, головними стають відносини в родині і позиція батька і матері по відношенню до дитини. Потім зростає роль навчальної та трудової діяльності для психічного розвитку дитини³.

Підлітки перевіряють свої обмеження, прагнуть ризикованої, захоплюючої поведінки. Перегляд фільмів із насильством дає їм можливість умовно задовольнити свої потреби в гострих відчуттях, пережити збудження, відчуття «адреналін». На цю потребу накладається вплив груп ровесників, який теж сягає свого піку в підлітковому віці. Юнаки часто мають певне відчуття конкуренції в групі при перегляді фільмів із насильством, яке підштовхує до продовження переглядів. Проте, підлітки схильні переоцінювати себе при перевірці власних меж і часто лишаються переляканими після перегляду особливо вражаючих фільмів жахів, які важко переварити навіть дорослим. Передбачається, що старшим підліткам та дорослим, які не люблять таких фільмів, повинна бути надана можливість узяти відповідальність за рішення дивитися чи не дивитися їх. Саме для цього і використовуються відповідні позначки, які часто ігноруються власниками телемереж. І вчені в галузі психології стурбовані, що ми можемо

¹ Дроздов О., Массовая коммуникация как фактор агрессивного поведения. *Вестник Харьковского университета. Серия «Психология»*. 2000. Vol. 483, с. 51-54.

² Виленчик М. Отдаленные последствия воздействия излучений. Москва, 1987. 175 с.

³ Портал о здоровье и личностном росте. Влияние компьютера на ребенка. URL: <http://zdorovja.com.ua/content/view/326/187> (дата звернення: 09.01.2021).

в недалекому майбутньому отримати покоління некерованих, агресивних і жорстоких людей з деформованою психікою¹. Велику роль в цій деформації свідомості дитини грають і засоби масової інформації. Незміцніла або ще несформована психіка дитини часто не готова витримати інформаційну атаку.

Висновки та рекомендації

По-перше, інформаційна війна є визначальним фактором гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти України. Суть інформаційної війни полягає в тому, щоб створити комплекс способів впливу на інформаційну галузь окупованих територій з метою чинити систематичний вплив на політичну свідомість місцевих мешканців через поширення неправдивої інформації, спрямованої на виправдання своїх злочинних дій.

По-друге, головним об'єктом інформаційних атак стають діти, адже їхня вікова специфіка (несформованість світогляду та політичної культури) обумовлює істотне зростання прихованого та явного впливу інформаційних технологій на їхню свідомість та психіку.

По-третє, ЗМІ Російської Федерації здійснюють перманентний деструктивний інформаційно-пропагандистський вплив на свідомість дітей на окупованих українських територіях, який викликає порушення цілісності особистості, руйнування її ментальності та національної свідомості.

По-четверте, для тотального впливу на масову свідомість мешканців окупованих РФ українських територій використовуються традиційні мас-медіа: телебачення, радіо, преса, книги, носії зовнішньої реклами тощо.

По-п'яте, у більшості дітей в так званих «ЛНР»/«ДНР» спостерігається велика медіа-залежність, прихильність до низькоякісної медіа-продукції, невміння протистояти маніпуляціям ЗМІ, несвідома прихильність до нав'язаних пропагандою аморальних цінностей, вкрай низький рівень медіа-культури та політичної культури загалом.

По-шосте, засоби масової інформації надають згубний вплив, як на психіку дітей, так і на їх фізичне здоров'я, є засобом маніпуляції, а так же способом для розвитку агресивності. Тому для того, щоб уникнути

¹ George Boeree C. Erik Erikson. URL: <http://webpace.ship.edu/cgboer/erikson.html> (дата звернення: 06.01.2021).

деформування психіки у дітей, необхідно дотримуватися встановлених норм і правил, що обмежують перегляд телевізійних передач.

По-сьоме, повернення контролю України над тимчасово окупованими територіями є перспективою не найближчого часу, але вже зараз українські можновладці мають виробити стратегію реінтеграції даних територій та громадян, що на них проживають. Особливо це стосується дітей та підлітків, адже вони змушені формувати свій політичний світогляд у ворожому до України інформаційному та соціокультурному середовищі. Наслідки цього процесу можуть бути не прогнозованими та швидше за все негативними.

У зв'язку з цим, можна зробити загальні рекомендації щодо нейтралізації негативного впливу сучасних ЗМІ на дитячу свідомість, які може використати будь-який вихователь та рекомендації для Української держави щодо впливу на свідомість мешканців окупованих територій з метою їх реінтеграції на Батьківщину.

Рекомендації щодо нейтралізації негативного впливу на дітей засобів масової інформації

1. Необхідно розвивати медіа-освіту як надзвичайно важливий та актуальний напрям освіти. Головний напрям медіа-освіти – це інтеграція досвіду і нарощування ресурсного ставлення до медіа. До юнаків-старшокласників необхідно звертатися як до майбутніх батьків, здатних узяти на себе відповідальність не лише за своє життя, але і за нове життя.

2. Варто формувати психологічно-комфортне «виховне» середовище в сім'ї на засадах довірливої, толерантної міжособистісної взаємодії батьків й учнів. Це найвагоміша умова розвитку позитивного самопочуття дитини, набуття моральних цінностей.

3. Необхідно розвивати захоплення учнів медіа-інформацією, що задовольняє пізнавальні інтереси, здібності, моральні цінності учнів, допомагає нейтралізувати їхню увагу й надмірний потяг до сюжетів насильства на телеекрані чи в інших засобах масової комунікації.

4. Для нейтралізації негативного впливу мас-медіа на поведінку дітей, розвитку у них критичного ставлення до засобів медіа вихователям доцільно знати причини й мотиви їхнього захоплення тематикою насильства, що переважає в медіа-інформації та інших інформаційних продуктах.

5. Слід формувати у дітей імунітет до різноманітних моделей агресії, що зображуються в засобах масової інформації, нейтралізує їх негативний вплив на особистість.

6. У тому випадку, коли діти виявляють надмірну прив'язаність до фільмів, телепрограм зі сценами насильства, батькам доцільно разом з дітьми переглядати цю медіапродукцію й скеровувати їхню увагу, переживання на головні ідеї змісту, позитивні моральні вчинки, соціальні цінності, що розкриваються на екрані та поза ним.

7. Необхідно привчати дітей до творчості, розвивати у них критичне мислення. Це спонукатиме їх обачливо, застережливо та критично дивитися на засоби масової інформації та продукти, які вони виробляють.

Для Української держави необхідно відновити вплив на свідомість мешканців окупованих територій з метою їх реінтеграції на Батьківщину та зробити наступне:

- створення спеціальних PR-програм для дітей з формування позитивного іміджу реформованої політичної системи України;
- широке впровадження з боку держави через різноманітні ЗМІ просвітницьких програм з роз'яснення виборцям їх прав, електоральних процедур, системи виборів тощо;
- створення багаторічної широкомасштабної PR-програми «Ми–українці!» з метою формування патріотичного світогляду з залученням відомих спортивних та естрадних зірок, лідерів громадської думки;
- сприяння політичній соціалізації громадян через їх залучення до участі в політичному житті держави (членство в політичних партіях, громадсько-політичних об'єднаннях, участь у виборах, референдумах, зборах тощо);
- широке використання в політичних PR-проектах національних демократичних традицій, ідеалів та цінностей;
- реанімування вітчизняного кіновиробництва та створення циклу фільмів про історичних та сучасних героїв України;

- залучення ЗМІ для впливу на правосвідомість та правову культуру українського суспільства шляхом запровадження освітніх телевізійних та радіопрограм¹;
- впровадження системних програм розвитку національної культури з використанням соціальної реклами та інших сучасних технологій впливу на масову свідомість².

Поряд з цим, у ситуації, коли незалежна Україна зазнала агресії з боку держави, що взяла на себе зобов'язання гарантувати її державний суверенітет та територіальну цілісність в рамках Будапештського меморандуму 1994 року пропонуємо наступні рекомендації щодо захисту національних інтересів України. Необхідно перейти до про-активної позиції у інформаційній політиці держави, зокрема і у питаннях протидії інформаційній агресії. За умов гібридної війни український уряд має першочергову увагу приділити розвитку наступних напрямів політичної комунікації, що дозволить ефективно протистояти агресії з боку авторитарно-популістського режиму російського президента В.Путіна:

- розробка асиметричних та непередбачуваних дій, які ставлять ворога у незручне становище (на кшталт дій українських волонтерів);
- запровадження військової цензури на інформацію військового характеру (наприклад, дислокація, укріплення військ, втрати тощо); визначити, хто буде виконувати функцію цензури;
- зв'язки з громадськістю (активізація патріотичного «третього сектору» в зоні конфлікту та її інформаційний супровід в українських ЗМІ з трансляцією на окуповані ОРДЛО);
- публічна дипломатія та військові заходи в підтримку публічної дипломатії (широке висвітлення миротворчих ініціатив офіційного Києва);
- зв'язки зі ЗМІ (формування та підтримка пула лояльних до Президента та уряду України ЗМІ);
- деолігархізація українського інформаційного простору;
- інформаційні заходи міжнародного військового співробітництва (всебічне висвітлення найбільш масштабних проектів співробітництва з

¹ Калиновський Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Харків, 2008. 288 с.

² Поліщук І., Чигрінов В. Розвиток електоральної культури України, Росії та Польщі. Харків, 2018. 432 с.

розвинутими країнами світу у галузі співпраці у військовій сфері в інформаційному полі України та країн, що надають допомогу);

- цивільно-військове співробітництво (активне висвітлення волонтерського руху та руху спротиву агресії на окупованих територіях);
- дії в кіберпросторі, включаючи соціальні мережі (відсіч інформаційним атакам агресора та формування й пропагування нових україноцентричних міфів, відтворення основ національної історичної пам'яті як підойми національної ідентичності);
- залучення ключових лідерів до проведення інформаційних заходів (висвітлення миротворчих ініціатив Президента України, Прем'єр-Міністра України та всіх українських державних діячів, причетних до розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з агресією РФ проти України);
- внутрішня комунікація (систематична робота з особовим складом ЗСУ з роз'яснення поточної державної політики України з приводу);
- інформаційні операції та кампанії (розробка та запуск в національному інформаційному просторі з трансляцією на окуповані райони ОРДЛО спеціальних кампаній- антитез інформаційних атак агресора)¹ ;
- розвиток спеціалізованої військової журналістики;
- перепрофілізація та відкриття нових «мозкових центрів» (think-tanks) з питань протидії гібридній агресії РФ;
- започаткування концептуальних війн: протиставлення у концепції інформаційної війни «народним республікам» українських національних нарративів;
- оновлення законодавчої бази України у сфері інформаційної політики.

¹ Юрчинська Г. К., Прухніцька М. С. Особливості системи цінностей користувачів соціальних мереж (на прикладі Facebook і Instagram). *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 331-345.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ У СУЧАСНИХ ВІЙНАХ

3.1. Дискурс контрпропаганди в умовах гібридної війни

Сучасна гібридна війна, яку розв'язала Російська Федерація проти України в рамках реалізації підступної неоімперської політики, характеризується як веденням агресивних воєнних дій під прикриттям незаконних збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектру політичних, економічних, а також інформаційно-пропагандистських заходів, з яких, як правило, вона й починається, та які постійно супроводжують її. Інформаційне середовище стає фронтом реалізації геостратегічних намірів противника, під прицілом інформаційної зброї опиняється свідомість людей¹, а отже й стабільність безпеки та держави. Російська пропаганда являє собою серйозну загрозу національній безпеці України, так само як і країнам ЄС та НАТО, тому вони активно рухаються в напрямку боротьби за свідомість людей, нарощування потенціалу контрпропаганди.

Боротьба за свідомість людей, як цивільних, так і військових, в умовах гібридної війни набуває актуальності як на рівні міжнародного співтовариства, так і на рівні держави й її Збройних Сил. Захист від шкідливого інформаційного впливу ворога в Україні здійснюють як громадські організації, так і новостворені державні інституції. Сутність контрпропаганди, основні її форми та особливості проведення в умовах сучасної гібридної війни з РФ досліджено в працях вітчизняних вчених: А.С. Близнюка, Б.М. Калініченка, Д.М. Павлова, О.Ю. Панфілова, І.І. Підпригори, Г.Г. Почепцова, М.П. Требіна, В.Ф. Ткача, В.К. Філіпова та ін.²

¹ Див.: Требін М.П. Інформаційна зброя. *Матеріали другої наукової конференції Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 15-16 лютого 2006 р. Програма конференції та тези доповідей.* Харків: ХУПС, 2006. С. 129.

² Див.: Близнюк А.С. Пропаганда та контрпропаганда в умовах сучасної гібридної війни. *Наукові*

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених боротьбі за свідомість людей, у сучасному науковому дискурсі відсутня концептуалізація цього феномену. Тому вважаємо, що системне дослідження явища боротьби за свідомість людей або контрпропаганди в умовах російсько-української гібридної війни є наразі актуальним та необхідним.

Сучасна інформаційна епоха багатьма дослідниками визначається як епоха постправди (Post-truth). Цей термін зазнав активного використання з 2016 р. (Оксфордський словник англійської навіть визначив *Post-truth* словом року), коли феномен нового інформаційного стану почав систематично досліджуватися представниками різних гуманітарних галузей знань. У працях західних теоретиків: «Постправда: як дурниці завоювали світ» Джеймса Болла¹, «Трампа та світ постправди» Кена Вілбера², «Постправда: нова війна за правду та як протистояти їй» Метью Д'Анкона³, «Епоха після істини: безчесність та обман в сучасному житті» Ральфа Кейса⁴, «Збройна брехня: як критично мислити в епоху пост правди» Деніела Левітіна⁵, «Постправда» Лі Макінтайра⁶ та ін. постправда визначається як такий соціокультурний феномен, що характеризується переважно емоційним

записки Інституту журналістики. 2015. Т. 60. С. 49-54; Калініченко Б.М. Особливості здійснення контрпропаганди в умовах гібридної війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Вип. 23. С. 74–80; Павлов Д.М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. *Наукові праці. Політологія*. 2017. Т. 309. № 297. С. 46–52; Підпригора І.І. Проблемні питання інформаційно-пропагандистського забезпечення у світлі російсько-української війни. *Військово-науковий вісник : зб. наук. пр. / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного*. Львів. 2018. № 30. С. 217–237; Почепцов Г. Контрпропаганда и новые особенности пропагандистской войны. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=4850&level1=main&level2=articles> (дата обращения: 10.05.2021); Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 1 (38). С. 99–109; Требін М.П., Панфілов О.Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. №1 (44). С. 53–65; Філіпов В.К. Інформаційно-психологічне протистояння в сучасних умовах. Особливості проведення контрпропагандистської роботи в Антитерористичній операції. *Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1–2 грудня 2016 р.* Київ : НУОУ. С. 150–152 та ін.

¹ Див.: Ball J. Post-truth : how bullshit conquered the world. London : Biteback Publishing, 2017. 306 p.

² Див.: Wilber K. Trump and a post-truth world. Boulder : Shambhala, 2017. x, 149 p.

³ Див.: D'Ancona M. Post truth : the new war on truth and how to fight back. London : Ebury Press, 2017. 167 p.

⁴ Див.: Keyes R. The post-truth era : dishonesty and deception in contemporary life. New York : St. Martin's Press, 2004. viii, 312 p.

⁵ Див.: Levitin D. J. Weaponized lies: how to think critically in the post-truth era. New York, N.Y.: Dutton, 2016. xxii, 294 p.

⁶ Див.: McIntyre L.C. Post-truth. Cambridge, MA : MIT Press, 2018. xvi, 216 p.

сприйняттям інформації на противагу аналітичному розумінню та усвідомленій рефлексії.

Російський дослідник Сергій Чугров визначає постправду як продукт інформаційного середовища, створений web-комунікаціями, як деякий контекст, що робить можливим поширення неправдивих новин. Важливо, щоб новина «відповідала двом умовам: емоційному настрою споживача інформації та цілям комунікатора»¹. Постправда у трактуванні дослідника – це певна «постмодерністська девіація», тобто таке порушення у сприйнятті інформації, коли сформована ЗМІ картина світу заступає людям істинний стан речей. Фактична реальність поступається місцем її різноманітним інтерпретаціям, ґрунтованим на певних переконаннях, емоціях, фонових знаннях, стереотипах. У багатьох випадках подібне інтерпретування реальності змінює її об'єктивний статус: вона конструюється текстами, візуалізується медійними засобами за чийось правилами, і врешті-решт перетворюється на наратив. Отже, можна сказати, що постправда – це свого роду гра в реальність, причому гравці з одного боку не здогадуються про свою залученість до гри, сприймаючи пропонований ним проєкт дійсності як справжню дійсність.

Ми не можемо прямо ототожнювати постправду з брехнею, фейком тощо. Адже постправда – це не заперечення правди, а її переосмислення². Глибинними підставами виникнення постправди в сучасному світі є руйнування величезних ідеологічних наративів, у які вірило людство модерної доби – комунізм, нацизм та інші «-ізми». Демократизація суспільного життя та суспільної свідомості спричинила плюралізм правд та відкидання якоїсь універсальної правди, яку можна накладати, як лекало, на людське сприйняття дійсності. Свобода, яку сучасне людство оберігає як найвищу цінність, це зокрема і вільний вибір будь-якої правди та відкидання правди в універсальному розумінні. «У ситуації, коли все могло бути відносним, відносною стала також правда. Вона стала постправдою, нібиправдою, позаправдою, фальш-правдою. Це було не чимось

¹ Чугров С.В. Post-truth: трансформація політичної реальності или саморазрушение либеральной демократии? *Политические исследования*. 2017. № 2. С. 46.

² Див.: Марків О. Т. Постправда та фактчекінг – тренди сучасної комунікації. *Наука та освіта: ключові питання сучасності* : зб. наук. праць “ЛОГОС” з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 18 травня 2018 р. / відп. за випуск М.А. Голденблат. Обухів : Друкарня “Друкарник” (ФОП Гуляєва В.М.), 2018. Т. 11. С. 112–119.

несподіваним, а результатом культурних трансформацій кількох останніх поколінь», – зазначає польський соціолог Ришард Радзік¹.

Таким чином, відмова від глобальних наративів обумовлює множинність інтерпретацій дійсності та зниження якості інтелектуального аналізу сучасного світу. Самостійно добувати істину, тобто знання, виведене з об'єктивної ситуації, є доволі проблематичним в умовах стрімкого та швидкозмінного життя. Саме тому більшість людей задовольняються вже «добутим» знанням, нібито правдою, яку хтось постачає, звісно, не без власної користі. До того ж ця правда може бути настільки гарно «упакованою», естетично та емоційно привабливою, що «спожити» її стає легким та приємним заняттям. Отже, ми вибираємо те знання про об'єктивну дійсність, яке, по-перше, викликає в нас позитивні емоції, а, по-друге, відповідає нашим поглядам та уподобанням. Водночас відкидається та «правда», яка їм суперечить.

Цікавою є думка сучасного українського письменника та філософі Тараса Лютого, який вважає, що постправа виникає як реакція втоми сучасної людини від складної реальності та бажання знайти порятунок в затишному віртуально-фейковому світі. Сучасне людство, перенасичене візуалом, наочністю, картинками, не перенапружується читанням об'ємних текстів, аналітичних розвідок тощо. Ми є вільними в обиранні будь-якої інтерпретації дійсності, тому й обираємо те, що: а) не псує нам настрій, б) відповідає нашим очікуванням; в) є привабливим візуально. Цим значно користуються політики, популізм яких останнім часом збільшує масштаби. Коли стало очевидним, що об'єктивна правда тепер зовсім не є значущою при формуванні громадської думки, на відміну від емоційних реакцій і вірувань широких мас, політична риторика стала відверто маніпулятивною: «Популізм політиків полягає не стільки у невиконанні їхніх обіцянок, а в тому, що вони говорять речі, які хочуть почути ці маси. Людям важливо отримати символічну/словесну перемогу, бо вони звикли, що їхні вимоги й так ніколи ніхто не виконує»².

¹ Радзік Р. Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 1–2. С. 25.

² Лютий Т. Кінець прекрасної епохи. В кожного своя “пост-права”. URL: <https://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-v-kozhnogo-svoya-post-pravda--19112016180000> (дата ображення: 07.05.2021).

Як зазначає сучасна дослідниця Анжеліка Чантурія, «феномен постправди нерозривно пов'язаний з ідеєю симулякра»¹. Дійсно, інтерпретація реальності відповідно до певних потреб постачальника інформації призводить до того, що створювані ним образи, щораз далі відриваючись від відтворення реального, зрештою стають повністю автономними, відокремленими від реальності, яку вони спочатку репрезентували. Французький філософ, один із авторів теорії симулякрів Ж. Дельоз так характеризує ці конструкти: «Ми «купаємося» в симулякрах; за допомогою їх ми сприймаємо, мріємо, бажаємо, діємо. Ці фантоми не є реальними й фізичними об'єктами, але вони мають фізичну реальність. Вони дозволяють нам відчувати, сприймати те, що має сприйматися, і так, як це має сприйматися відповідно до своїх призначень, згідно з тією дистанцією, яку вони долають, і тими деформаціями, яких вони зазнають...»². Симулякри, спочатку просто маскуючи соціальну дійсність, а потім викривлюючи її, зрештою зовсім утрачають зв'язок із нею, стаючи знаком без референта (тобто без співвідношення з об'єктивним світом). Так функціонують у суспільній свідомості майстерно створювані фахівцями з інформаційної боротьби симулякри «бандерівець», «Правий сектор», «київська фашистська хунта», «терорист», «сепаратист», «Новоросія» тощо. Сучасні вітчизняні фахівці з інформаційного протиборства Михайло Требін та Олександр Панфілов визначають, як у добу постправди працює «фабрика симулякрів». Зокрема, йдеться про застосування «методу персоніфікації подій», коли остання «висвітлюється в контексті долі окремої особистості» (наприклад, жінки, яка нібито «спостерігала за катуванням трирічного хлопчика» або «втратила під час бомбардування єдину дитину» тощо); візуалізації інформації, тобто «впливу на психіку людини за допомогою візуалізованих образів»³.

Сучасний український журналіст Олександр Піддубний зауважує, що «постправа – це притаманна пересічним обивателям вульгаризація фактів, оскільки ці обивателі (сиріч – маси) не мають навичок професійно

¹ Чантурія А.В. Постправа та масова свідомість. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018. № 9 (323). С. 4.

² Делез Ж. Лукрецій и натурализм. Интенциональность и текстуальность. *Философская мысль Франции XX века*. Томск: Водолей, 1998. С. 248.

³ Требін М.П., Панфілов О.Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. С. 60.

працювати з інформацією, перевіряти її, аналізувати та відділяти факти від суджень»¹. Таким чином, відсутність у більшості адресатів здатності до рефлексії та схильність сприймати на віру ту інформацію, яка є емоційно сильнішою та резонує з їхніми стереотипними уявленнями, сприяє й фальсифікації інформації, й трансформації політичних цінностей, й дискредитації інститутів держави. На думку С. Чугрова, «у кризі можуть опинитися екзистенційні цінності, демократичні процедури та інститути, глобальний проєкт, система міжнародної безпеки та інші основи сучасного світопорядку»². Професор Р. Радзік також вважає, що «постправа є свідомством глибокої кризи західної цивілізації, чинником, який цю кризу поглиблює, а водночас її наслідком. Вона відучує, на рівні суспільства як цілого, від ретельного, раціонального мислення, а отже й дії, міфологізує світ фактів і соціальних стосунків, заглиблює нас в емоції»³.

«Сьогодні, як ніколи раніше, виникає велика потреба у тому, щоб наші громадяни були поінформованими та розумілися на тому, що відбувається у світі. Справа свободи сьогодні під загрозою по всьому світові, і пропаганда – напотужніша зброя, яку вони використовують в цій боротьбі. Обман, спотворення та брехня систематично використовуються ними як питання обдумані політики»⁴. Цей меседж 33-м американським президентом Гаррі Труманом було виголошено ще 1950 р., проте його актуальність наразі лише набирає обертів, особливо в контексті інформаційного протиборства, у якому пропаганда стає головним засобом збройної боротьби.

Термін «пропаганда», як відомо, походить від латинського слова *propaganda* – «таке, що підлягає поширенню». Слово вперше було використано в назві спеціальної організації католицької церкви «*Sacra Congregatio de Propaganda*», створеної папою Григорієм XV у 1622 р. для місіонерської діяльності та поширення католицизму. У XXI столітті спостерігаємо новий масштаб пропаганди, який відомий український

¹ Піддубний О. Що таке постправа? *Блог О. Піддубного*. URL: <https://pidubny.com/schotake-postpravda/> (дата звернення: 10.05.2021).

² Чугров С.В. Post-truth: трансформація політичної реальності или саморазрушение либеральной демократии? С. 49.

³ Радзік Р. Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки. С. 30.

⁴ *Crafting an Information Warfare and Counter-propaganda Strategy for the Emerging Security Environment*. Committee on Armed Services, United States House of Representatives, One Hundred Fifteenth Congress, First Session, March 15, 2017. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=801244> (accessed: 21.05.2021).

фахівець у галузі комунікативних технологій Георгій Почепцов називає «пропаганда 2.0», маючи на увазі наступний, якісно новий рівень її організації¹. Професор Ніколас Калл, керівник Програми публічної дипломатії Університету Південної Каліфорнії, зазначає, що «технологічні можливості інформаційної епохи, більш ліквідне використання ідеології авторитарними режимами та власні труднощі Заходу в проєціюванні демократичних цінностей заново визначили загрозу пропаганди»².

Дійсно, пропаганда значно використовує сучасну ситуацію постправди для реалізації певного завдання, вона працює з фізичною реальністю, з безпосереднім досвідом. Уже було зазначено, що масовий споживач інформації схильний оцінювати повідомлення відповідно до власних переживань та стереотипних уявлень, унаслідок чого аргументи зводяться до базових емоцій, на яких вони ґрунтуються. Пропагандистські зусилля спрямовуються на те, щоб створити такому споживачеві прийнятний інформаційний контент, тобто подати «політично вигідну правду», «нібито правду», «бажану правду», продиктовану виключно інтересами маніпуляторів. Для створення наративу, тобто розповіді про дійсність, використовуються так звані фрейми. Це термінологія Джорджа Лакоффа, американського вченого, який захищає когнітивний підхід у політиці та лінгвістиці³. Як підкреслює Г. Почепцов: «Фрейм є ментальною структурою, яка допомагає нам упорядковувати реальність. Фрейм – це глибинна структура з валентностями чи ролями. Картинка дійсності тоді розбивається на складові, які заповнюють ці валентності чи ролі»⁴. На думку більшості послідовників Дж. Лакоффа, фреймінг означає процес відбору окремих аспектів реальності, що висвітлюються, посилення характеру подання цих аспектів з метою формулювання певних причинно-наслідкових зв'язків, морально-етичних інтерпретацій та рекомендацій щодо того, як потрібно діяти стосовно тієї чи іншої ситуації. «Суб'єкти політичного впливу створюють та

¹ Див.: Почепцов Г. Пропаганда 2.0 как успешная технология сегодняшнего дня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19328/2017-07-23-propaganda-20-kak-uspeshnaya-tekhnologyya-segodnyashnego-dnya/> (дата обращения: 10.05.2021).

² Cull N.J. Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond. London: Legatum Institute, 2015. P. 1.

³ Див.: Lakoff G. Ten lectures on cognitive linguistics. Leiden ; Boston : Brill, 2018. 229 p.

⁴ Почепцов Г. Когнітивні підходи до аналізу інформаційного простору. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsiyogo-prostoru/> (дата звернення: 20.05.2021).

контролюють певні аспекти політичної реальності, роблячи їх помітнішими для свідомості об'єкта впливу, пропагуючи таким чином певну трактовку проблеми, інтерпретацію причин її виникнення, моральну оцінку та можливі рішення»¹. Таким чином, фрейм – це фрагмент дійсності, але поданої крізь призму суб'єктивного сприйняття, що, безумовно містить значний елемент маніпулятивного потенціалу.

Залежно від того, хто є носієм фреймів, розрізняють медійні та індивідуальні фрейми. Перші дозволяють журналістам «упакувати» подію у вже наявний шаблон і транслювати його публіці. Другі являють собою ті когнітивні схеми (вони ґрунтуються на життєвому досвіді та особистій системі цінностей), що існують у свідомості кожного індивіда та дозволяють переробляти інформацію, яка надходить від масмедіа. Медійний фреймінг створюється за безпосередньої участі владних структур, різного роду політичних еліт, груп інтересів та лобістських формувань і, власне кажучи, є інструментом здійснення пропагандистського впливу. А оскільки соціальні медіа сьогодні володіють великим формувальним потенціалом, то індивідуальні фрейми (особливо в молоді) створюються внаслідок засвоєння трансльованого ЗМІ нарративу. На думку В.В. Шустя, засоби масової інформації в українських реаліях практично перетворилися на засоби масової агітації та пропаганди, які «цілеспрямовано надають споживачеві свою інтерпретацію подій, які, як правило, не відображають реалії, конструюючи потрібне їх власнику тлумачення дійсності, і задають масовій аудиторії фрейми різних аспектів її сприйняття»².

У своїй статті «Фреймінг демократів» Дж. Лакофф пояснює, що республіканці (консерватори) так довго могли залишатися при владі в США, оскільки роками упроваджували в суспільну свідомість певні фрейми, втіливши їх у конкретні фрази, поки ті не стали частиною звичайної англійської³. Так, наприклад, залежно від того, яку реакцію потрібно отримати від об'єкта маніпуляції, можна по-різному визначити закон, що обмежує володіння – «засіб контролю» чи «засіб безпеки». У першому

¹ Лопатин С.В. Политический фрейминг как стратегия манипулирования политическим сознанием. *Дискурс-Пи*. 2019. №1 (34). С. 69.

² Шусть В. В. Фреймінг соціально-політичної реальності як механізм формування політичних цінностей молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1). С. 215.

³ Див.: Lakoff G. Framing the Dems. *The American Prospect*. September 2003. P. 32-35. URL: <http://www.zephoros.org/lakoff/files/AP08p3235.pdf> (accessed: 30.05.2021).

випадку закон буде сприйматися під впливом фрейму «втручання держави», а в другому – «турбота про людей». У контексті ж інформаційної війни між Україною та РФ можна навести такий приклад політичної маніпуляції, як використання фрейму «фашист» стосовно українського патріота. Це глибинний фрейм, який структурує ідею очевидного та беззаперечного абсолютного зла, тому його систематичне використання в повідомленнях, що інформують про події цієї війни, то у свідомості населення РФ буде створюватися відповідний непривабливий образ ворога, а протиборотство країн виправдовуватиметься високою метою.

На думку Дж. Лакоффа, викоринити фрейм, імплантований у масову свідомість, дуже важко, а сперечатися з ним – неможливо. Саме тому контрпропаганда в сучасному інформаційному суспільстві, а тим більше в інформаційному протиборстві потребує значно більших зусиль, ніж пропаганда.

Розуміння контрпропаганди в цілому є спільним у всіх її дослідників. Слід зазначити, що у вітчизняній науці аналіз цього феномену ґрунтується в основному на працях російських учених, хоча, з другого боку, розуміння підходів до здійснення контрпропагандистської діяльності в країні, що веде війну з Україною, може бути корисним для нас. Отже, контрпропаганда переважно трактується як діяльність, спрямована на відбиття пропагандистських атак та нейтралізацію маніпулятивного впливу протиборчої сторони: «Контрпропаганда – це складова частина пропагандистської діяльності, система заходів, яка становить сукупність засобів, прийомів і методів, спрямованих на нейтралізацію і викриття пропаганди політичних противників з метою попередження можливих негативних наслідків щодо пропагандистської активності політика, політичної сили або ворожої держави»¹.

Виходячи із цього, контрпропаганда «реагує на інформаційну реальність» (Г. Почепцов), яка створюється пропагандою, отже має справу з укоріненими фреймами, боротися з якими набагато важче, ніж їх продукувати. Тому деякі дослідники взагалі вважають контрпропаганду неефективною. Так, професорка риторики Анна Михальська зауважує, що про контрпропаганду «у значенні терміну «спростування» чи «протидія»

¹ Павлов Д.М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. С. 46.

пропаганді в період загострення політичної конфронтації аж до холодної війни й, відповідно, посилення інтенсивності т.зв. інформаційних війн навряд чи варто особливо говорити внаслідок її недостатності як прояву пасивної позиції та її дисфункціональності»¹. Подібне ставлення до контрпропаганди висловлюють автори аналітичного звіту Національного інституту стратегічних досліджень України (2016 р.). Виходячи з того, що «контрпропаганда має на меті безпосередньо або опосередковано нейтралізувати чи представити в хибному світлі твердження, що їх пропонує пропаганда», дослідники вважають, що «для України застосування контрпропаганди не є доцільним»², оскільки, по-перше, вона руйнуватиме основи демократії, адже остання ґрунтується на надійній інформації; по-друге, підриватиме довіру громадян до органів державної влади, які втрачатимуть свій авторитет у боротьбі з абсурдом, на якому будується російська пропаганда; по-третє, є своєрідним наздоганянням і перетворюється на продукування фейків у відповідь.

Ми не вважаємо контрпропаганду пасивною або ж такою, яка є недоцільною в контексті інформаційного протиборства України з РФ. Найприйнятнішою для нас є розуміння контрпропаганди Миколи Кейзерова та Євгена Ножина: «Контрпропаганда – не пасивна оборона, це частина нашого ідеологічного наступу, тому будь-який контрпропагандистський захід, крім чисто тактичної мети викриття конкретної ворожої кампанії, прийому, має бути спрямований і на вирішення стратегічного завдання: виховання непримиренності до пропаганди ідеологічного противника...»³. Із цього випливає, що контрпропаганда, окрім оперативного реагування на безпосередні пропагандистські виклики та загрози, має також і стратегічне призначення – слугувати засобом виховання ідеологічної стійкості. Приблизно так само розуміє мету контрпропаганди Г. Почепцов: «Гарна контрпропаганда – це заздалегідь вбудований фільтр. У цьому випадку не потрібно боротися з кожним новим фактом-фейком, оскільки потік від цього

¹ Михальская А.К. Война слов: риторика и поэтика пропаганды. *Экология языка и коммуникативная практика*. 2018. № 3. С. 85.

² Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. С. 71.

³ Кейзеров Н.М., Ножин Е.А. Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. Москва: Мысль, 1984. С. 11.

джерела визнається недостовірним»¹. На думку дослідника Кирила Орлова, «завдання контрпропаганди – формування стійкої суспільної думки та ідеологічного імунітету до пропаганди суб'єктів, що поширюють негативно критичну інформацію...»². Ураховуючи те, що фрейми, які вводяться пропагандою, блокують усі інші розуміння, найкращим виходом є побудова нових фреймів, які зможуть повноцінно впливати та суспільну свідомість, конкуруючи із пропагандистськими структурами. Г. Почепцов наводить такий приклад: на протигагу чуткам про те, що майбутній президент США Барак Обама мусульманин, був створений інформаційний контент про відвідування ним християнської церкви.

Як бачимо із наведених визначень, контрпропаганда реалізується в кількох аспектах, тож можемо вести мову про кілька видів або кілька функцій контрпропаганди. Так, у цитованому вище звіті Національного інституту стратегічних досліджень зазначено, що «контрпропаганда виконує дві функції – упереджувальну і викривальну. Провідною є упереджувальна функція, мета якої – формування стійкої громадської думки та ідеологічного імунітету щодо пропагандистських та психологічних впливів опонентів. Викривальна функція полягає у розвінчанні ідей, стереотипів і пропагандистських штампів, а також поясненні населенню навмисної дезінформації з боку опонентів. Успішна контрпропаганда полягає в умінні систематично показувати підґрунтя, мотиви й технологію обману і в кінцевому підсумку навчити людей самостійно викривати ідеологічні провокації опонентів»³. Дмитро Павлов поділяє контрпропагандистські технології на превентивні, протидіючі (нейтралізуючі) та наступальні. «Технології попередження працюють на випередження реакції опонента, пояснюючи ситуацію до того, як вона стала об'єктом використання для негативних повідомлень опонента. Протидіючі технології пропаганди спрямовані на зменшення чи нейтралізацію пропаганди опонента... Технології наступальної контрпропаганди спрямовані на випереджаючу дискредитацію суб'єктів, джерел, засобів та змісту пропагандистських

¹ Почепцов Г. Контрпропаганда и новые особенности пропагандистской войны.

² Орлов К.А. Контрпропаганда как средство повышения имиджа сотрудника полиции. *Вестник Уральского юридического института МВД России*. 2015. №3. С. 28.

³ Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. С. 71.

повідомлень політичних опонентів»¹. Психологиня Майя Душкіна розглядає наступальну та оборонну контрпропаганду. Перша побудована за принципом асиметрії та використовує проти опонентів непередбачувані, а іноді й абсурдні дії з метою завдати удару противникові на його власній території; друга – спрямована на протидію підривній пропаганді противника².

Схожою є класифікація видів контрпропаганди професора Ніколаса Калла, який розрізняє тактичну та стратегічну контрпропаганду. Тактичну пропаганду вчений розуміє «як повідомлення або набір повідомлень чи дій, розгорнутих для протидії певному повідомленню від противника»³. Прикладом слугує робота Інформаційного агентства США з викриття конкретних радянських дезінформаційних чуток у 1980-х роках. Стратегічна контрпропаганда визначається як «ціла комунікаційна політика, розроблена у відповідь на пропагандистську діяльність противника»⁴. Наприклад, у 1930-ті роки британський уряд запровадив Британську Раду та Бі-бі-сі іноземними мовами як відповідь на поширення тоталітарної пропаганди правих і лівих на Близькому Сході, у Латинській Америці та інших країнах.

Н. Калл зауважує також, що основним з усіх застосовуваних в історії методів контрпропаганди був негативний фактор цензури, тобто насильницька протидія поширенню ідей противника у власному суспільстві через обмеження преси, радіозавади, закони, інтернет-брандмауери або аналогічна діяльність.

Виходячи з того, що основу контрпропаганди (так само, як і пропаганди) складає процес комунікації, її структура має складатися з таких компонентів, як адресат і адресант повідомлення, наміри, зміст і способи доставки інформації, а також результат комунікації. Отже, ґрунтуючись на цьому, визначимо основні структурні елементи контрпропаганди.

1. Мета контрпропаганди – нейтралізація пропаганди противника.
2. Суб'єкти контрпропаганди – особи та організації, що планують або організовують контрпропагандистські заходи.

¹ Павлов Д.М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. С. 51.

² Див.: Душкіна М.Р. Применение технологий контрпропаганды в антикризисной PR-коммуникации. *Система ценностей современного общества*. 2010. № 10–2. С. 119–124.

³ Cull N.J. *Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond*. London: Legatum Institute, 2015. P. 3.

⁴ Там само.

3. Об'єкти контрпропаганди – цільова аудиторія, щодо якої здійснюється психологічний вплив для досягнення цілей контрпропаганди.

4. Зміст контрпропаганди – комплекс заходів щодо надання психологічного впливу на людей і соціальні групи для досягнення цілей контрпропаганди.

5. Методи контрпропаганди – прийоми, використовувані для здійснення психологічного впливу на об'єкти контрпропаганди.

6. Канали контрпропаганди – канали донесення інформації до об'єктів контрпропаганди.

7. Результат контрпропаганди – зміни у свідомості та поведінці об'єктів контрпропаганди внаслідок здійсненого психологічного впливу, що визначають досягнення її цілей.

У контексті російсько-української інформаційної війни контрпропаганда має проводитися як на загальнодержавному рівні (із забезпеченням підтримки з боку міжнародних партнерів України в галузі стратегічних комунікацій), так і на рівні окремих державних інституцій і громадських об'єднань. Таким чином, *суб'єктами контрпропагандистської діяльності* щодо протидії інформаційній агресії РФ мають бути: державні органи, зокрема відповідні структури Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України; громадські об'єднання; міжнародні організації; засоби масової інформації; блогери; громадські активісти.

Оскільки вістря контрпропагандистської діяльності націлено на свідомість головних акторів російського пропагандистського впливу та їхніх прихильників, систему їхньої діяльності щодо поширення шкідливого інформаційного впливу, то *об'єктами контрпропаганди* в гібридній війні з РФ мають бути: ідеологи та учасники пропагандистської антиукраїнської кампанії; особи, що здійснюють пособництво в поширенні дезінформації; особи, що схильні до впливу російської пропаганди.

Безумовно, не можна виключати зі списку об'єктів контрпропаганди й населення України в цілому, адже превентивні контрпропагандистські заходи спрямовані якраз на інформування про природу пропаганди противника з метою «імунізації» населення від руйнівного інформаційного впливу. За словами Н. Калла, правильно організована контрпропаганда приведе не лише до знищення ворога, а й до вдосконалення суспільства.

Об'єктом контрпропаганди, як це засвідчив досвід США, може бути й населення країни – поширювача пропаганди. Так, у своїй роботі Н. Калл наводить приклад програми масової контрпропаганди у «перевихованні» Німеччини та Японії в кінці Другої світової війни. Кампанія почалася зі стандартного припущення Нового курсу Ф. Рузвельта стосовно того, що соціальне зло випливає з соціальних недоліків і що, виправивши соціальні структури, можна виправити й соціальну поведінку. Німеччина та Японія розглядалися як «хворі» суспільства, що потребують лікування від хвороби тоталітаризму, а пропаганда розумілася як засіб, за допомогою якого хвороба оволоділа ними. У Німеччині, наприклад, підхід до «лікування» був зосереджений на вихованні вільної преси, ліберальної освіти та здорового громадянського суспільства замість нацистської сфери, керованої пропагандою. «Захопливим елементом контрпропаганди в японській програмі було рішення створити радіоігрове шоу як жанр для просування ідей індивідуальності та конкуренції як протиотрути від минулої дієти централізованої імперської пропаганди»¹.

Зрозуміло, що *мета контрпропаганди* буде розрізнятися залежно від об'єктів впливу: а) осіб або організацій, які провадять свідому пропагандистську діяльність й є активними учасниками гібридної війни проти України; б) населення. У першому випадку переважною метою контрпропаганди буде припинення такої діяльності, а в другому – нейтралізація шкідливого інформаційного впливу та формування імунітету проти ворожої пропаганди. Також слід зазначити, що одна масштабна стратегія щодо боротьби з пропагандою не підходить до всіх ситуацій і має враховувати особливості об'єктів впливу: тих, хто перебуває під впливом пропаганди суперника, та тих, хто має до цього схильність. Тому цілі контрпропагандистської кампанії мають відповідати цільовій аудиторії через розуміння ставлень, переконань та думок цільових груп населення.

Змістом контрпропаганди в умовах російсько-української війни має бути комплекс заходів щодо здійснення інформаційно-психологічного впливу на пропагандистських акторів та населення. У цьому контексті плідною, на нашу думку, є концепція, розроблена американським військовим дослідником Скоттом Бродо, автором «Керівництва з

¹ Cull N.J. Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond. P. 8.

контрпропагандистської стратегії США у боротьбі з Аль-Каїдою». С. Бродо вважає, що стратегія контрпропаганди ґрунтується на трьох компонентах: інформаційне середовище, фізична інфраструктура та контекст¹.

Фізичний компонент контрпропаганди передбачає безпосередню ліквідацію можливостей поширювати пропаганду: знищення чи пошкодження обладнання суперника та можливостей його комунікації (наприклад, руйнування телевежі або вилучення газетного накладу). Стратегія контрпропаганди, спрямована на контент (власне поширювану інформацію), пов'язана або з неможливістю отримати доступ до неї (блокування радіо- та телепередач, цензура інформації у ЗМІ), або з маніпулюванням її достовірністю з метою сформувати недовіру чи альтернативи для цільової аудиторії. Щодо цього С. Бродо наводить приклад поширення хибних інформаційних листівок серед німецьких солдатів на лінії фронту під час Другої світової війни, що створило ілюзію керування та інформування з німецького штабу, але насправді було акцією психологічних операцій союзників. Проте, як зазначає дослідник, «стратегії контрпропаганди, що маніпулюють фізичною інфраструктурою та змістом, як правило, орієнтовані на супротивника, ... спрямовані на здатність супротивника до комунікації, на повідомлення супротивника або на поведінку супротивника»². У контексті боротьби США з радикальними екстремістами подібні засоби виявилися малоефективними.

Головну увагу дослідник пропонує зосередити на тій стратегії контрпропаганди, що пов'язана із когнітивним компонентом інформаційного середовища, тобто здатністю людей сприймати інформацію та приймати рішення. По суті, йдеться про ефективний рефреймінг, або створення у свідомості людей нових схем сприйняття реальності. С. Бродо зазначає, що застосування такого підходу є тривалим, проте може дати фантастичні результати. Когнітивний підхід до проведення контрпропагандистської діяльності пов'язане зі впливом на місцеве населення та зміною тих соціально-економічних факторів, які посилюють привабливість ідеології суперника (просвіта цільової аудиторії її мовою,

¹ Див.: Brodeur S.D. Guidelines for a U.S. Counterpropaganda Strategy to Defeat Al-Qaeda Recruiting. School of Advanced Air and Space Studies. Air University. Maxwell Air Force Base, Alabama, June 2011. vi, 103 p.

² Там само. P.86.

трансляція стратегічних передач на значні відстані, формування певної ідеології з використанням різних програм допомоги тощо).

Отже, головна увага контрпропагандистської діяльності має бути зосереджена на контенті (змісті інформації) та когнітивному рівні (сприйнятті інформації та прийнятті рішень).

Основними *принципами ведення контрпропаганди* в контексті російсько-української війни є такі:

- законність – передбачає дотримання законодавчих заборон в частині поширення інформації, а також дотримання вимог нормативних правових актів, що регламентують підстави та порядок проведення контрпропагандистських заходів;

- повагу до прав і свобод людини та громадянина – означає неприпустимість порушення й применшення прав і свобод людини і громадянина, включаючи право на гідність особистості та свободу вираження поглядів, при проведенні контрпропагандистських заходів;

- цільова спрямованість – означає, що поширення контрпропагандистського контенту та контрпропагандистські заходи плануються й реалізуються для досягнення конкретних цілей, пов'язаних з нейтралізацією пропагандистської діяльності супротивника;

- поєднання гласних і негласних методів – передбачає можливість використання відкритих і прихованих форм і методів надання інформаційно-психологічного впливу на цільові аудиторії;

- поєднання офлайнових і онлайнових форм роботи – передбачає реалізацію широкого спектру контрпропагандистських заходів як офлайнового, так і онлайнового характеру;

- оперативність – означає, що контрпропаганда повинна оперативно реагувати на інформаційну активність протидіючої сторони, а також містити дії на випередження;

- безперервність і наступальний характер – передбачає безперервне й інтенсивне здійснення контрпропагандистської роботи з постійним нарощуванням зусиль;

- поєднання симетричних і асиметричних дій – у контрпропагандистській роботі слід активно вивчати методи роботи

противника і звертати їх проти нього самого, а також використовувати асиметричні заходи впливу;

– креативність – означає застосування творчого, гнучкого підходу до планування та реалізації контрпропагандистських заходів, уникнення шаблонності та зарозумілості;

– переконливість – припускає використання в контрпропаганді надійних і достовірних джерел інформації, забезпечення точності, правдивості та глибини оцінки подій і фактів, а також застосування зрозумілих, доступних і ефективних форм і способів донесення інформації до цільової аудиторії;

– ефективність – забезпечується раціональним використанням наявних і залучених ресурсів для досягнення максимально можливих результатів.

Каналами поширення інформації в рамках контрпропагандистської діяльності є: усна комунікація; зовнішня агітація; засоби масової інформації; мережа Інтернет та локальні інформаційно-телекомунікаційні мережі.

Основними *результатами контрпропаганди* в гібридній війни з РФ мають бути: формування в суспільстві неприйняття ідеології «руського мира»; зниження числа осіб, схильних до впливу пропаганди РФ; підвищення стійкості суспільства до гібридних зловмисних впливів; формування позитивного іміджу України у світі та поліпшення медіаграмотності суспільства.

Як зазначалося в резолюції 115 Конгресу комітету зі збройних сил США «Розробка стратегії інформаційної війни та контрпропаганди для нового середовища безпеки», «боротьба з ворожою пропагандою потребує загальнонаціональної стратегії, що використовує всі інструменти національної влади для залучення органів влади, інструментів та ресурсів, необхідних для пом'якшення та маргіналізації її згубних наслідків»¹.

З початком російсько-української війни провідні країни світу визначили пріоритетним завданням національної безпеки боротьбу з неконвенційними (гібридними) загрозами, які передбачають використання суспільства та його свідомості у процесі досягнення поставлених агресором цілей. У цій галузі особливої актуальності набули стратегічні комунікації –

¹ Crafting an Information Warfare and Counter-propaganda Strategy for the Emerging Security Environment.

процес, що спрямований на забезпечення національної безпеки держави та містить публічну дипломатію, зв'язки з громадськістю, комунікацію зі ЗМІ, протидію дезінформації, міжнародні та національні інформаційні заходи, цивільно-військове співробітництво, дії в кіберпросторі, інформаційні та психологічні операції¹. Серед вищеперерахованих складників для нас важливим є насамперед напрямок протидії дезінформації. Така протидія в ЄС, як зазначено в аналітичному звіті Центру глобалістики «Стратегічні комунікації у фокусі співробітництва Україна – ЄС – НАТО в сучасних умовах», «перш за все, прив'язана до загроз зі Сходу, тобто з Російської Федерації, що зафіксовано в низці документів ЄС, наприклад: Глобальній стратегії ЄС, Спільному рамковому документі з протидії гібридним загрозам, Плані дій із стратегічних комунікацій ЄС (Action Plan on Strategic Communication), Доповіді Генерального Директорату зовнішньої політики Європейського Парламенту під назвою «Стратегічні комунікації ЄС у світлі протидії пропаганді»². Тому ключовим завданням в інформаційній сфері Євросоюз визначив підвищення рівня обізнаності суспільства та контрпропаганду. З цією метою було створено Спеціальну групу «East Stratcom Task Force», яка зокрема займається вдосконаленням механізмів, що уможливають передбачення, оцінку та реагування ЄС на дезінформацію, яка поширюється зовнішніми акторами. Головним продуктом роботи співробітників East StratCom Task Force є сайт EUvsDisinfo.eu, метою якого є більш ефективне реагування на поточні кампанії Російської Федерації з дезінформації, що стосуються Європейського Союзу, його держав-членів і сусідніх країн. За допомогою служб аналізу даних і моніторингу ЗМІ 15-ма мовами, EUvsDisinfo розкриває випадки поширення дезінформації прокремлівськими ЗМІ в країнах ЄС і Східного партнерства.

У Фінляндії з вересня 2017 р. працює Європейський центр протидії гібридним загрозам (The European Centre of Excellence for Countering Hybrid

¹ Див.: Дем'яненко М. Досвід НАТО зі створення ефективної системи інформаційно-психологічної боротьби. *Резонанс*. 2017. № 23. С. 3–17; Дубов Д.В. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Стратегічні пріоритети. Серія : Політика*. 2016. № 4. С. 9–23; Полегкий О. Протидія кремлівській дезінформації в ЄС. URL: <http://publicdiplomacy.org.ua/?p=969> (дата звернення: 10.05.2021); Сидоренко І. Стратегічні комунікації України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Vol. 5, Issue 2. С. 273–279 та ін.

² Стратегічні комунікації у фокусі співробітництва Україна – ЄС – НАТО в сучасних умовах. Київ : Центр глобалістики “Стратегія XXI”, 2019. С. 5.

Threats), діяльність якого зосереджено насамперед на дослідженні гібридних загроз та методів боротьби з ними, а також організації спільного навчання для країн-учасниць і проведенні консультацій на стратегічному рівні між учасниками ЄС та НАТО.

Прикладом успішної діяльності в галузі боротьби з російською пропагандою може бути литовське військове відомство зі стратегічних комунікацій (STRATCOM), яке у співпраці з громадянським суспільством здійснює моніторинг та розвінчування дезінформації перед тим, як вона пошириться країною. За словами організаторів, вони мають доступ до 90% тримільйонного населення Литви. Їхній сайт Demaskuok.lt використовує автоматичну систему для сканування приблизно 10 тисяч статей у російських та литовських ЗМІ в обох країнах, позначаючи статті специфічними ключовими словами та вказуючи на потенційне поширення дезінформації. Волонтери відфільтровують статті в системі, читаючи позначені алгоритмами матеріали та оцінюючи їхню потенційну загрозу. Позначена інформація надходить до журналістів разом зі специфічними коментарями та довідковою інформацією від волонтерів, які є експертами з тем, котрі використовує пропаганда, як-от технології, місцева політика та конфлікт в Україні. Таким чином, від ідентифікації фейку до його деконструкції проходить декілька годин, що значно мінімізує поширення дезінформації серед населення Литви.

НАТО швидко прийняла стратегію протидії гібридним загрозам на основі горизонтального «всенатівського» підходу. Подібно до Європейського союзу, НАТО створила засоби моніторингу та аналізу гібридних загроз на основі роботи розвідувальних служб і у співпраці з іншими установами НАТО. Більше того, НАТО створила групи підтримки протидії гібридним загрозам, які можуть залучатись на підтримку відповідних органів ураженої країни. Розвиток спроможності НАТО у сфері стратегічних комунікацій є метою діяльності Центру передового досвіду з питань стратегічних комунікацій (The NATO Strategic Communications Centre of Excellence), який почав працювати в Ризі 2014 року. Центр здійснює науково-аналітичну, навчально-методичну та інформаційно-комунікативну діяльність. Ним розроблено низку спеціальних навчальних курсів зі стратегічних комунікацій; видається журнал «Стратегічні

комунікації у сфері оборони» (Defence Strategic Communications); здійснюються дослідження; проводяться конференції та семінари на теми: роль пропаганди в сучасному світі, російська інформаційна війна проти України, маніпулятивні техніки, перетворення соціальних медіа на зброю, практика НАТО щодо стратегічних комунікацій тощо¹.

В Україні з початку гібридної війни з РФ боротьбу з пропагандою противника власними силами провадила ціла низка громадських об'єднань. Так, ще на початку березня 2014 р. викладачі, студенти та випускники Могілянської школи журналістики та програма для журналістів і редакторів Digital Future of Journalism запустили сайт для перевірки фактів stopfake.org з метою спростування перекрученої інформації та пропаганди про події в Україні, що поширюються через російські ЗМІ. Фактчекінг та посилення медіаграмотності аудиторії – головні завдання цього журналістського проєкту, який наразі, за словами його діячів, «перетворився на інформаційний хаб, де аналізується таке явище, як кремлівська пропаганда, у всіх аспектах і проявах»².

2015 року тодішнім Міністерством інформаційної політики було ініційовано волонтерський проєкт «Інформаційні війська України». До 2017 р. проєкт діяв як складова частина Міністерства для відстежування та спростування фейкових новин та неправдивої інформації у соцмережах. Наразі ця громадська організація здійснює самостійну контрпропагандистську діяльність, позиціонуючи себе як спільноту «активних українців, що об'єднуються задля захисту України від агресивної інформаційної пропаганди російських спецслужб – так званої «кісельовщини» [інформвійська]. За визначенням організаторів проєкту, вони «відстежують інформаційні провокації проти України, брехню російських ЗМІ та поширюють контрпропаганду»³.

Контпропагандою займається також громадська організація «Детектор медіа», створена українськими журналістами 2004 року. Позиціонуючи себе як унікальну для Східної та Центральної Європи багатофункціональну

¹ Див.: Міжнародний досвід протидії гібридним загрозам: законодавче регулювання та організації з питань стратегічних комунікацій. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29377.pdf> (дата звернення: 31.05.2021).

² Стоп-фейк. URL: <https://www.stopfake.org/uk/pro-nas>. (дата звернення: 31.05.2021).

³ Інформаційні війська України. URL: <https://www.facebook.com/i.army.org/> (дата звернення: 31.05.2021).

платформу, головними складовими своєї місії визначає «покращення якості українських медіа, підвищення медіаграмотності українського суспільства та протидію дезінформації та пропаганді»¹. Зокрема, проєкт глибоко й системно досліджує стратегії та інструменти пропаганди, які використовуються Кремлем проти України, моніторить наратив російських та лояльних до Росії українських медіа; проводить моніторинг комунікаційної політики української влади щодо війни на Донбасі; публікує аналітичні розвідки, що узагальнюють досвід аналізу та протидії пропаганді двох попередніх десятиліть; готує аналітичні звіти («Індекс інформаційного впливу Кремля»; «Інформаційне споживання, потреби та погляди мешканців Сходу України», «Як російська пропаганда впливає на суспільну думку в Україні», «Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля для захисту демократії») тощо.

Зусилля же державних органів України у протидії російській пропаганді останніми роками були передусім зосереджені на цензуруванні контенту – забороні російських телеканалів, запровадженні квот на радіо з метою збільшення україномовної продукції та на обмеженні ввезення російської друкованої продукції. Це найпростіша та найефективніша контпропагандистська тактика, яка дає якнайшвидші результати, проте має певні просторово-часові обмеження. Так, практично непідконтрольним владі залишається Інтернет-сегмент, а також, за даними «NGO Detector Media», 15% українців продовжує дивитися російські телеканали, які мають найвищий рівень довіри в південних та східних областях². Лише 11 березня 2021 р. указом Президента України було введено в дію Міжнародний центр протидії дезінформації на базі РНБО з «метою протидії загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, боротьби з пропагандою, деструктивними дезінформаційними впливами та кампаніями, недопущення маніпулювання громадською думкою»³. На базі Центру в режимі 24/7 працює Єдина автоматизована моніторингова система, розроблена спеціалістами апарату РНБО. Ця

¹ Детектор медіа. URL: <https://go.detector.media/about/> (дата звернення: 31.05.2021).

² Поширення дезінформації та фейків про вакцинацію має на меті ослаблення України. URL: <https://www.apteka.ua/article/584491> (дата звернення: 31.05.2021).

³ Президент України призначив керівника Центру протидії дезінформації. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-priznachiv-kerivnika-centru-protidiyi-dez-67757> (дата звернення: 31.05.2021).

система узагальнює виявлені спецслужбами та окремими органами влади інформаційні загрози, аналізує інформацію та готує пропозиції до реагування.

31 березня 2021 р. відбулась презентація створеного при Міністерстві культури та інформаційної політики Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, спрямованого на об'єднання зусиль громадських організацій та влади у боротьбі із дезінформацією, швидке реагування на фейки, а також на промоцію українських наративів. Зокрема, Центр, за словами його керівництва, зосереджуватиме свою роботу «над стратегічними комунікаціям, що включатимуть розробку контрнарративів РФ, проведення інформкампаній, включенням українських наративів у щоденну комунікацію уряду; створенням онлайн-ресурсу, який активно реагуватиме на інформатаки; регулярним сповіщенням про гібридну агресію з боку Росії на міжнародному рівні, спільне напрацювання механізмів з протидії дезінформації з міжнародними партнерами»¹.

Обидва центри є моніторинговими, дорадчими інституціями, завданням яких є аналіз інформації, що може становити загрозу для національної безпеки України, а також вироблення конкретних пропозицій для відповідних відомств стосовно протидії пропаганді та деструктивним дезінформаційним акціям. Так, наприклад, до числа перших результатів діяльності Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки належить наполеглива рекомендація Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення «уважно вивчити історію попередніх спроб запуску української версії Euronews і не допустити створення в Україні нового каналу російського впливу»². Подібний висновок було зроблено на підставі вивчення контенту українського Euronews, який засвідчив, що «головний офіс Euronews неодноразово толерував російську пропаганду щодо України. Наприклад, у матеріалах про «російський Крим» без згадки

¹ Презентовано Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5234.html> (дата звернення: 31.05.2021).

² Центр стратегічних комунікацій та інформбезпеки про створення Euronews Ukraine: Це може посилити російський вплив. URL: <https://detector.media/infospace/article/187806/2021-05-07-tsentr-strategichnykh-komunikatsiy-ta-informbezpeky-pro-stvorennya-euronews-ukraine-tse-mozhe-posylyty-rosiyskyu-vplyv/> (дата звернення: 31.05.2021).

про окупацію, або про війну на Сході України з маніпуляціями на користь агресора»¹.

У галузі контрпропагандистської діяльності держави слід також зазначити зусилля Міністерства культури та інформаційної політики. 1 березня 2020 р. розпочав мовлення в аналоговому та цифровому форматах державний цілодобовий розважально-інформаційний телеканал «Дом», сигнал якого транслюється на тимчасово окуповані території Донбасу та АР Крим. Він створений для об'єктивного інформування українців, які опинилися у тимчасовій окупації, про ситуацію в Україні, світі та в їхніх тимчасово окупованих районах. З 2 лютого 2021 р. на хвилях «UA: Українське радіо» – найбільшої FM-мережі й найпопулярнішого розмовного радіо країни, яке мовить на тимчасово окуповані території, з'явилися нові програми – «На самом деле: Донбасс», «На самом деле: Крым», які жителі тимчасово окупованих Росією районів Донбасу та Криму зможуть почути російською мовою. Місією обох проєктів є об'єктивне дослідження неупередженими експертами тих тем, які в російських та підконтрольних окупантам місцевих ЗМІ подаються викривлено, із ворожими наративами. Також Міністерство культури та інформаційної політики України готує план заходів щодо протидії російській пропаганді в українському інформаційному просторі, що буде пов'язано із розширенням українського мовлення національної цифрової телемережі, особливо в прикордонних територіях, а також з вирішенням питань щодо протидії поширенню сигналу з Криму та окупованої території Донбасу та й самої Росії на українські території.

Безумовно, така політика держави в галузі протидії російській пропаганді не може не заслуговувати на схвалення. Проте, по-перше, програми обох новостворених інституцій в цілому є подібними, тож виникають певні запитання стосовно того, чи не дублюватимуть вони одна одну, утрачати таким чином свою доцільність. По-друге, як ми вже зазначали вище, контрпропагандистською діяльністю має все ж таки відбуватися з одного центру, де і вироблятиметься відповідна державна стратегія боротьби з ворожою пропагандою. Згадуваний нами вище С. Бродо вважає, що для формування та реалізації стратегічного

¹ Там само.

контрпропагандистського впливу в умовах інформаційної війни необхідна спеціальна організація, яка б являла собою відчутний інформаційний інструмент влади з єдиним командуванням, консолідованими можливостями і підзвітністю. Так, наприклад, США свого часу створили ефективну організацію під цивільним керівництвом для проведення контрпропаганди в Першу світову війну, Другу світову війну і «холодну війну». Слід визнати, що в умовах сучасного російсько-українського протистояння така організація, яка б забезпечувала послідовну, скоординовану та узгоджену політику контрпропаганди, спрямовану на інформування та орієнтування населення з метою убезпечення від шкідливих пропагандистських атак, поки що відсутня й наразі. Така організація має слугувати єдиною точкою входу для всіх задіяних в організації контрпропагандистської діяльності внутрішніх структур та міжвідомчих партнерів.

Також має бути вироблена єдина державна політика боротьби за свідомість людей, яка передбачала б згуртованість та єдність усіх державних структур, залучених до контрпропагандистських заходів. Єдина політика контрпропаганди має сприяти встановленню позитивних відносин між державними відомствами та визначає керівні принципи для того, що слова відповідали справам. Вона сприяє єдності зусиль, що є необхідною умовою успішної кампанії протидії пропагандистському впливові.

3.2. Проблеми підвищення інформаційної культури військовослужбовців в умовах збройного конфлікту

Ефективне виконання Збройними Силами України поставлених перед ними завдань щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності має своїми передумовами здійснення широкого діапазону заходів, спрямованих на підвищення якості їх правового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного та інших видів забезпечення. Разом з тим, інформаційно-правові аспекти функціонування Збройних Сил України залишаються сьогодні недостатньо дослідженими, а деякі з них, зокрема, роль інформаційної

культури у функціонуванні сил оборони у сучасних умовах, майже не привертала увагу вітчизняних науковців¹.

Важливість підвищення інформаційної культури військовослужбовців в умовах триваючого збройного конфлікту пояснюється тим, що актуальними загрозами національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері визнані: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України; неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіа-культури суспільства; поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні². Питання важливості інформаційної складової професійної компетентності військовослужбовців обумовлені вимогами низки нормативно-правових актів, серед яких:

¹ Коротатнік І.М., Шопіна І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. №2. С.47-54.

² Доктрина інформаційної безпеки України: Затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017/conv#Text> (дата звернення 22.05.2021).

1) Закон України «Про національну безпеку України», у ч.4 ст.3 якого визначено, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо¹;

2) Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», у ч.1 ст.10 якого закріплено, що державно-приватна взаємодія у сфері кібербезпеки здійснюється у тому числі шляхом підвищення цифрової грамотності громадян та культури безпекового поведіння в кіберпросторі, комплексних знань, навичок і вмінь, необхідних для підтримки цілей кібербезпеки, реалізації державних і громадських проектів з підвищення рівня обізнаності суспільства щодо кіберзагроз та кіберзахисту²;

3) Закон України «Про оборону», ч.3 ст.11 якого визначає, що Генеральний штаб Збройних Сил України бере участь в організації використання та контролю за повітряним, водним і інформаційним простором держави та здійснює його в особливий період³;

4) Стратегія воєнної безпеки України, якою в якості одного із завдань визначено упровадження сучасних інформаційних та космічних технологій, автоматизація управлінських процесів і цифровізація діяльності в силах оборони України з відповідним рівнем захищеності інформації, що обробляється⁴;

5) Стратегія національної безпеки України, у п.60 якої закріплено, що Україна зміцнить бойовий потенціал Збройних Сил України, інших органів сил оборони шляхом трансформації професійної культури на основі доктринальних підходів і принципів командування й контролю, підготовки, освіти НАТО; удосконалення та розвитку на основі сучасних технологій систем управління, телекомунікацій, розвідки, логістики⁵;

¹ Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 22.05.2021).

² Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 22.05.2021).

³ Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 22.05.2021).

⁴ Стратегія воєнної безпеки України: затверджено Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення 22.05.2021).

⁵ Стратегія національної безпеки України: затверджена Указом Президента України від 14 вересня

б) Доктрина зі стратегічних комунікацій, затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року, згідно П.3.1.1 якої командири та фахівці зі стратегічних комунікацій для досягнення переваги в інформаційному середовищі мають здійснювати його аналіз з метою постійного підтримання повної обізнаності щодо кількісних та якісних характеристик як окремих елементів інформаційного середовища, так і їх сукупності та взаємодії задля своєчасного виявлення змін у цьому стані для вживання відповідних заходів з коригування діяльності підрозділів та установ Збройних Сил України в інформаційному просторі¹.

Положення наведених вище, а також інших правових актів у досліджуваній сфері свідчать, що інформаційна культура військовослужбовців у сучасних умовах є невід'ємним елементом комплексу професійних знань, вмінь та навичок, притаманних військовому професіоналу.

У сучасних зарубіжних дослідженнях роль інформаційної культури у функціонуванні збройних сил пов'язують з їх культурною адаптацією до епохи постмодернізму, характерними особливостями якої називають не детермінованість і невизначеність суспільних процесів, фрагментацію і швидку зміну форм соціального життя, диференціацію ризиків й відсутність абсолютних цінностей, загальну плюралізацію і релятивізацію уявлень та оцінок². Згідно з концепцією Ч. Москоса, військова організація в ХХ столітті пережила три етапи розвитку. Перший етап – модерн, починаючи з кінця XVIII століття до закінчення другої світової війни, характеризується масовістю армій, які захищають національні держави. Армії пізнього модерну, що існували в післявоєнний період до початку 1990-х років, відносять до перехідного типу. Армія постмодерну, що з'явилася після розпаду біполярної системи, являє собою якісно новий тип, який має корінні відмінності від попереднього за багатьма параметрами³. На межі ХХ і ХХІ століть у науковій думці виникає теоретична модель

2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n5> (дата звернення 22.05.2021).

¹ Доктрина зі стратегічних комунікацій: затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року. <http://stratcom.nuou.org.ua> (дата звернення 22.05.2021)

² Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 165.

³ Карлова Е.Н., Чипизубов А.В. Эволюция армии как социального института и понятия «военного профессионализма» в новейшей истории. *Гуманитарные научные исследования*. URL: <http://human.snauka.ru/2015/01/9266> (дата звернення 22.05.2021).

трансформації національних армій, які, на думку дослідників, поступово перетворюються в армії постмодерну. Формування сучасних армій, яке відбулося у ХХ столітті, було детерміновано тенденціями захисту перш за все національних інтересів. Збройні сили комплектувалися за призовним принципом, були виключно маскулинними за зовнішніми ознаками та жорстко відмежованими за структурними та культурними особливостями від громадянського суспільства. Збройні сили періоду постмодерну, навпаки, характеризуються послабленням зв'язків з національною державою, стають більш функціональними в місіях, а система їх комплектування поступово відходить від призовних тенденцій. Імідж багатьох армій стає все більш андрогінним, посилюються їх зв'язки з громадянським суспільством¹. Відмінними рисами армії постмодерну є зменшення її чисельності та підвищення професіоналізму, посилення ролі військовослужбовців жіночої статі і цивільного персоналу в забезпеченні військової безпеки. В рамках цього напрямку у системі забезпечення функціонування воєнної організації держави підвищується роль мотивації персоналу, з'являється система супроводження подолання бар'єрів військової соціалізації певних соціальних груп, конфліктів ідентичностей, зниження впливу дискримінаційних практик, підвищення уваги до ефективності військової організації. Відповідно до моделі Ч. Москоса, до країн з арміями постмодерну відносять США, Канаду, Німеччину, Францію, Велику Британію, Нідерланди, Данію, Італію; до країн з перехідним типом армії від пізнього модерну до постмодерну – Австралію, Португалію, Польщу, Чехію, Угорщину, Румунію, Туреччину; армія Ізраїлю найменше відповідає епосі постмодерну і поєднує риси армії раннього і пізнього модерну².

В зарубіжних наукових джерелах найбільше висвітлення отримала проблема визначення відповідності епосі постмодерну функціонування армії Сполучених Штатів Америки. Зокрема, предметом наукового аналізу стали культурні інновації, пов'язані зі зростанням багатозмістовності, рух

¹ The Postmodern Military /Edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, and David R. Segal Oxford University Press, 1999. P.41.

² Карлова Е.Н., Чипизубов А.В. Эволюция армии как социального института и понятия «военного профессионализма» в новейшей истории. *Гуманитарные научные исследования*. URL: <http://human.snauka.ru/2015/01/9266> (дата звернення 22.05.2021).

до більшого мультикультуралізму, побудовою інформаційного суспільства, збільшенням кількості цивільного складу у воєнній організації тощо. У теперішній час обґрунтовано існування двох основних моделей військовослужбовця – безпосередньо воїна («*warrior*») та миротворця-дипломата («*peacekeeper-diplomat*»), який виконує функції об'єднуючої ланки у конфліктуючому суспільстві¹.

Місце Збройних Сил України серед армій епох модерну та постмодерну ще не було предметом наукового аналізу. Разом тим, зважаючи, що вказана проблематика ще чекає на своїх дослідників, тим не менш можна виокремити кілька тенденцій, існування яких свідчить наявність в організації функціонування української армії тенденцій постмодерну. До них, зокрема, належать перехід до практики її комплектування переважно на контрактній основі (обов'язковою визначена наявність не менш ніж 20% призовників); збільшення кількості військовослужбовців, що виконують миротворчі функції (так, з 1992 року лише у міжнародних миротворчих місіях під егідою ООН прийняли участь більше ніж 44 тис. українських військовослужбовців); поступовий перехід на заміщення низки військових посад цивільними особами². Однак найбільш вираженою рисою Збройних Сил України, яка, на нашу думку, дозволяє стверджувати про наявність в ній тенденцій постмодерну, є діяльність у сфері цивільно-військового співробітництва, яка покликана сприяти подоланню бар'єрів між армією та суспільством³.

Роль інформаційної культури в організації функціонування армій епохи постмодерну вивчалася переважно в контексті досвіду держав-членів НАТО. Разом з тим слід відзначити, що національні реалії мають свої особливості, пов'язані як з наявністю рудиментарних проявів військової культури часів СРСР, так і з веденням гібридної війни проти нашої держави. Інформаційна культура військовослужбовця у вітчизняних наукових та навчально-методичних джерелах переважно ототожнюється з

¹ Remi M. Najjar Emergent Postmodern US Military Culture. *Armed Forces & Society*. 2014. Volume 40. Issue 1. P.120.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016. *Офіційний вісник Президента України*. 2016. № 17. Ст.466.

³ Шопіна І.М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2014. №4. С.309-310.

інформаційною грамотністю, яка є лише одним із компонентів інформаційної культури. І визначається як «здатність використовувати інформаційні ресурси та засоби інформаційних комунікацій при вирішенні завдань з охорони державного кордону»¹, «складне, інтегральне, динамічне, відносно самостійне утворення, що відбиває певний рівень розвитку особистісних якостей, спеціальних знань, навичок й умінь, що забезпечують ефективне рішення професійно значимих завдань на основі використання новітніх досягнень інформаційної техніки й технології інформаційної роботи»², «активна творча діяльність офіцера, досконале вміння орієнтуватись в інформаційному просторі, що передбачає розвиток самої людини як суб'єкта цієї діяльності»³. Як можна побачити з аналізу вказаних визначень, вони охоплюють переважно діяльнісний рівень, іноді – лише рівень навичок, не охоплюючи ані ціннісний, ані світоглядний компоненти інформаційної культури⁴.

Дослідження сутності інформаційної культури в науці інформаційного права свідчать, що даний феномен розуміється значно ширше: як зв'язок з досягненнями певного людського суспільства (групи людей, нації, народу, суспільства, держави, міжнародного співтовариства) у сфері інформаційних відносин (у тому числі мистецтва, науки, техніки тощо); ступінь (рівень) довершеності в оволодінні знаннями у галузі суспільних інформаційних відносин та діяльності; множина умов, які забезпечують високий рівень, продуктивність, безпеку інформаційних правовідносин; рівень фахової підготовки працівників (працівника) у сфері інформаційних правовідносин та особистої організованості їх тощо⁵. Нам важко погодитися із визначенням інформаційної культури як відповідного рівня розвитку інформаційних відносин на певний момент часу, у просторі, колі осіб, що визначається

¹ Білявець С.Я. Інформаційна культура як складова професійної культури військовослужбовців за контрактом в органах охорони державного кордону. Тези доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції “Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє” / за заг. редакцією В.В. Балабіна. Київ: ВІКНУ, 2014. С.221.

² Інформаційна безпека сучасного суспільства : Навчальний посіб. / За загальною ред. А. І. Міночкіна. Київ: ВІТІ НТУУ «КПІ». 2006. С. 30.

³ Білорус А. М. Інформаційна культура офіцера-прикордонника та її загальні принципи. *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: «Педагогіка і психологія»*. 2008. Вип.25. С. 131–132.

⁴ Коропатнік І.М., Шопіна І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. №2. С.47-54.

⁵ Основи інформаційного права України: Навч. посіб. В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін.; За ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. Київ: Знання, 2004. С.108.

порівняно з попередніми показниками інформаційної культури¹, оскільки, як нам вважається, наявність певного рівня інформаційної культури є лише однією з кількох властивостей суб'єктів інформаційних відносин, до того ж, на відміну від правосуб'єктності, наприклад, вона може сприйматися скоріше як ознака факультативна, а не обов'язкова. Ми поділяємо думку К. І. Белякова, який вважає, що інформаційна культура – це стан інформаційного спадку, який виражений в інформаційно-технологічних навичках (інформаційна грамотність), інформаційній свідомості, мисленні, всіх різновидах інформаційної діяльності, рівні правового регулювання сфери інформаційних відносин², і в її розвиток хотіли б додати, що особливості інформаційної свідомості знаходять свій вияв у ціннісно-мотиваційних структурах особистості (якщо мова йде про індивідуальний рівень) та у системах корпоративних цінностей (в аспекті функціонування колективних суб'єктів публічного права).

У наукових дослідженнях з інформаційного права феномен інформаційної культури розглядають на трьох рівнях. Загальнодержавний рівень інформаційної культури обумовлює наявність відповідного підґрунтя для функціонування держави за допомогою досконалого правового регулювання, висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою інформаційних технологій, що дозволяють максимально збільшити коло реципієнтів інформаційних повідомлень, розвиток інформаційної свідомості державних службовців та інших представників державного апарату, збільшення частки електронних послуг в загальній системі адміністративних послуг. За допомогою розвитку загальнодержавного рівня інформаційної культури стає можливим здійснення ефективного громадського контролю за діяльністю держави: оприлюднення рішень державних інституцій, звітування про свою діяльність, доступ до публічної інформації роблять можливим аналіз ступеня ефективності їх роботи та нівелювання корупційних ризиків в їх функціонуванні. Інформаційна культура на рівні окремих соціальних інститутів уявляє собою більш складне та різноспрямоване явище. Під час

¹ Основи інформаційного права України: Навч. посіб. В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін.; За ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. Київ: Знання, 2004. С.109.

² Беляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення: монографія. Київ: КВІЦ, 2008. С.143.

його вивчення доцільно керуватися здобутками соціологічної науки, яка відносить до соціальних інститутів економічні, політичні, культурно-виховні, релігійні, родинні та інші. У свою чергу, в кожній із названих груп уявляється можливим виокремити свої підгрупи. Так, серед економічних інститутів можна виділити корпоративні структури великих суб'єктів господарювання, в кожній з яких існують свої критерії та стандарти інформаційної культури. На особистісному рівні інформаційна культура може бути описана на ціннісно-мотиваційному рівні, який є визначальним для всіх інших складових, когнітивному рівні, який включає у тому числі наявність інформаційних знань, вмінь та навичок, а також на емоційно-вольовому рівні, який обумовлює емоційне відношення до застосування та розвитку вказаних знань, вмінь та навичок, а також прийняття рішень щодо їх застосування в певних ситуаціях. Розгляд інформаційної культури у сукупності її елементів можливий не лише відповідно до описаних вище рівнів, до яких належать загальнодержавний, рівень окремих соціальних інститутів і особистісний. У залежності від обраних критеріїв можливо виокремити ще галузеві елементи інформаційної культури, яка знаходить свій прояв в конституційно-правових, адміністративно-правових, цивільно-правових та інших видах правовідносин; векторні елементи, до яких належать технологічна та гуманітарна сфери тощо¹. У цілому погоджуючись з представленим розподілом, необхідно додати, що вимоги до розвитку інформаційної культури у представників різних соціальних інститутів можуть мати значні відмінності: якщо для деяких професійних груп вони виступають в якості бажаних, то для окремих категорій, у тому числі й для військовослужбовців, відповідні знання, вміння та навички є критично необхідними, оскільки їх нерозвиненість не лише знижує ефективність виконання поставлених завдань, а й утворює численні ризики та небезпеки, як корпоративного, так і загальнодержавного характеру.

Спробуємо тепер проаналізувати тенденції розвитку Збройних Сил України протягом останніх двох десятиліть, які свідчать про зростання ролі інформаційної культури в організації функціонування цього військового формування.

¹ Онопрієнко С. Г. Класифікація елементів інформаційної культури. *Форум права*. 2016. № 5. С. 135-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_5_24 (дата звернення 21.05.2021).

По-перше, значно зросла поліваріантність поведінки військовослужбовців, значно збільшилася кількість факторів, у тому числі невійськового характеру, які беруться до уваги під час прийняття рішень на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях. Безперервне добування, збір, вивчення, відображення, аналіз і оцінювання даних обстановки та прогнозування її розвитку і раніше вважалися невід'ємною частиною управління військами (силами)¹, однак за умов наявності гібридних загроз відбувається розширення змісту категорії «обстановка» за рахунок включення до нього особливостей соціально-політичних, соціально-економічних, культурних, екологічних та інших складових. Ефективність рішень, що приймаються на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях управління військами (силами) наближують розуміння поняття «обстановка» у військово-семантичному розумінні до його тлумачення політологією, наукою інформаційного права тощо (в яких, наприклад, вважається, що оперативна обстановка визначає відповідні умови та сукупність чинників, що на них впливають, в яких діють: 1) правоохоронні органи, спецслужби (розвідка і контррозвідка), дипломатичні служби, інші державні органи, відповідальні за правопорядок, громадську, державну, економічну, інформаційну та інші види національної безпеки, захист життєво важливих інтересів суспільства та оборону держави; 2) представники організованих злочинних угруповань, латентних структур; 3) учасники міжцивілізаційної, міжнародної і регіональної економічної, науково-технічної, політичної, ідеологічної, військово-стратегічної конкуренції; релігійного та міжетнічного протистояння; 4) інші учасники міжнародних і внутрішньодержавних суспільних відносин². Досвід проведення антитерористичної операції в Україні та операції Об'єднаних сил дозволяє нам вести мову про те, що перелік факторів, які впливають на виконання завдань, значно розширився. Для прикладу можемо навести такі фактори, як функціонування ліній водо-, електро-, газо- і теплопостачання, початок і закінчення навчального року, посівних робіт та жнив, дні народження

¹ Поляков С.Ю. Деякі аспекти визначення категорії «військове управління» та його складових частин. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2010. №4(26). С.269.

² Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник. Київ: Росава, 2007. С.98.

командирів військових підрозділів противника тощо. Для порівняння: відповідно до примітки до ст.402 Кримінального кодексу України під бойовою обстановкою розуміється обстановка наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником¹. У радянській військовій науці бойову обстановку визначали, як стан військових частин, підрозділів (кораблів, літаків) під час здійснення ними тактичних дій з виконання бойових завдань в обмеженому районі протягом короткого часу, а до її найважливіших факторів відносили переважно стан сил противника та своїх військ, характер місцевості, ступінь її радіоактивного, хімічного та біологічного зараження, кліматичні, гідрометеорологічні дані². Безумовно, поняття «обстановка» і «бойова обстановка» не є синонімічними і співвідносяться як ціле та його частина, однак їх зміст наочно ілюструє, як відрізняється інформаційне навантаження командирів військ (сил) під час прийняття рішень у класичній радянській військовій доктрині і у реаліях сучасності. Здатність постійно оперувати великим масивом відомостей та даних потребує від командирів військових підрозділів усвідомлення цінності будь-якої інформації під час прийняття рішень, вміння швидко здійснювати розподіл факторів на значущі та незначущі за змінюваними залежно від різних обставин критеріями, можливості забезпечувати належний рівень інформаційної безпеки підрозділу, і, наостаннє, достатнього рівня інформаційної грамотності³.

По-друге, успадкована від радянської воєнної доктрини дихотомія моделей світоустрою («миролюбні країни Варшавського договору vs розпалювачі війни з блоку НАТО»), засвідчила свою повну незастосовність у сучасних реаліях. Разом з тим, на жаль, практика свідчить про поширеність ригідного мислення осіб вищого та середнього начальницького складу військових формувань, особливо це стосується

¹ Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131.

² Советская военная энциклопедия /Председатель главной редколлегии А.А.Гречко. В 8 т. Том 1. А - Бюро. Москва: Воениздат, 1976. С.347.

³ Коропатнік І.М., Шопіна І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. №2. С.47-54.

осіб старшої вікової групи. Двополюсна картина світу, не зважаючи на її вади і зниження в цілому ефективності військового управління внаслідок її сприйняття як основної, зберігає свою привабливість з-за можливості враховувати не всю різноманітність факторів, необхідних для прийняття рішень військовими посадовими особами, а брати до уваги лише декілька з них. Зрозуміло, що рішення, які приймаються на підставі викривленої оцінки ситуації, не можуть забезпечити досягнення поставленої мети. Віднесення гнучкості мислення військовослужбовців, прагнення до засвоєння нових знань до професійно важливих якостей давно усвідомлено на рівні теоретико-методологічних розробок військової психологічної науки, експериментально підтверджено, але знайшло своє практичне застосування переважно у системі відбору учасників миротворчих операцій¹. Для уточнення впливу вказаних факторів нами було проведено анонімне опитування слухачів курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки офіцерського та сержантського складу за різними військово-обліковими спеціальностями зі всіх регіонів України, які проходили навчання у період 2014-2016 рр. у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (опитано 608 осіб). Серед факторів, які негативно впливають на ефективність службово-бойової діяльності визначено: уникання (відсутність бажання) командирів брати на себе відповідальність за рішення, які вони зобов'язані прийняти; відсутність диференційованого підходу при накладанні стягнень та оголошенні заохочень; нерозуміння компетенції підлеглих осіб; нерозуміння наявності у підлеглих індивідуальних духовних, інтелектуальних, матеріальних, емоційних, фізіологічних потреб; невміння використовувати індивідуальні особистісні потреби підлеглих для зміцнення військової дисципліни, морально-психологічного клімату та підвищення ефективності службово-бойової діяльності. Аналіз визначених в результаті дослідження факторів, які негативно впливають на ефективність службово-бойової діяльності, свідчить, що більшість з них пов'язана з вадами ціннісного та світоглядного рівнів інформаційної культури, і в цілому відповідає принципам роботи з особовим складом

¹ Кокур О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В. Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. С.76.

радянського періоду. Заслуговує на увагу те, що вказана проблема усвідомлена на рівні керівництва держави: так, оперативна ціль 5.1, визначена в Стратегічному оборонному бюлетені України, передбачає як очікуваний результат, що ментальність (образ мислення) особового складу збройних сил буде базуватись на основі європейських цінностей.

По-третє, конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина, у тому числі політичних, впровадження правового механізму їх реалізації не могло не здійснити свій вплив на порядок і методи роботи з персоналом військових формувань. Безумовно, ст.ст.11, 17 Закону України «Про Збройні Сили України» встановлюють заборону створення і діяльності в Збройних Силах України організаційних структур політичних партій, встановлюють призупинення членства в них військовослужбовців¹.

Однак відсутність членства в політичних партіях за формальною ознакою не означає відсутність у військовослужбовців політичних поглядів, уподобань, громадянської позиції, які можуть мати досить широкий діапазон, оскільки Збройні Сили України не можна розглядати як повністю автономний від українського суспільства інститут. Посилення політизації українського суспільства протягом трьох останніх років посилило вплив означених факторів на процеси мобілізації та життєдіяльність військових підрозділів. Інформаційно-психологічні операції противника, спрямовані у тому числі на особовий склад військових формувань, мають однією з цілей зниження морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України². Необхідність протистояння деструктивним інформаційним впливам, попередження конфліктів, пов'язаних з різноманітністю індивідуальних поглядів військовослужбовців на політичні процеси у суспільстві, недопущення їх негативного впливу на ефективність службово-бойової діяльності, обумовлюють потребу у розвитку як комплексу знань, вмінь та навичок особового складу у сфері інформаційної безпеки, так і їх здатності толерантно сприймати зміст інформаційних повідомлень, які

¹ Про Збройні Сили України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст.108.

² Певцов Г. В., Залкін С.В., Сідченко С.О., Хударковський К.І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28.

суперечать їх особистій позиції, однак не містять у собі ознаки порушення вимог правових приписів.

По-четверте, мобілізація до лав Збройних Сил України, розпочинаючи з 2014 року, значної кількості цивільних осіб з вищою освітою, успішним професійним досвідом, в цілому позитивно вплинула на функціонування військ (сил), у тому числі підвищила якість їх інформаційної діяльності за рахунок використання здобутків інших сфер професійної діяльності. Допомога радників НАТО з питань оборони у відновленні обороноздатності держави, активізація навчання особового складу Збройних Сил України у військових навчальних закладах Північноатлантичного альянсу сприяє оновленню способів та методів виконання службово-бойових завдань, подоланню стереотипів щодо особливостей здійснення військової справи. Однак означене робить актуальними щонайменше два завдання: щодо систематизації, аналізу та визначення напрямів використання нових для Збройних Сил України даних та відомостей, а також щодо усунення прихованого протистояння змінам, про що вже йшлося вище. Вирішення цих завдань здійснюється переважно у площині підвищення рівня інформаційної культури і також потребує використання широкого арсеналу засобів інформаційної діяльності.

Слід також сказати, що інформаційна культура військовослужбовця тісно пов'язана з категорією «правова культура». Правова культура військовослужбовця – це сукупність правових цінностей, правових знань, вмінь та навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку. Вона має наступні ознаки: а) це різновид загальної культури особистості військовослужбовця, яка починає формуватися під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти; б) має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка включає правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерського складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо; в) впливає на як на поведінку військовослужбовця,

так і на існуючий в військових колективах загальний рівень правової культури¹.

Аналіз складових правової культури військовослужбовця дозволяє виокремити наступні складові її структури: а) теоретико-правова культура (доктринальні знання щодо сутності та особливостей права, правової норми, держави, прав і свобод людини та громадянина та інших правових явищ, які безпосередньо впливають на суспільні відносини у державі і визначають зміст загального і спеціального законодавства); б) військово-правова культура (знання у галузі військового права, вміння та навички щодо його використання у різноманітних ситуаціях проходження військової служби). На відміну від теоретико-правової культури, військово-правова культура має розвиватися у всіх без винятку військовослужбовців; в) інформаційно-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок правомірної поведінки в інформаційних відносинах). Вона включає достатньо широкий спектр елементів – від поведінки військовослужбовця у соціальних мережах до захисту персональних даних своїх підлеглих; г) лінгвістично-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок, які дають змогу вільно володіти іноземною військовою термінологією, у тому числі тією, що застосовується в адміністративних, оперативних та матеріально-технічних стандартах Організації Північноатлантичного договору (НАТО); г) педагогічно-правова культура (сукупність спеціальних прийомів і способів формування у своїх підлеглих та інших військовослужбовців правових знань, вмінь та навичок, ціннісних орієнтацій та переконань, базованих на усвідомленні верховенства права)².

На жаль, нерозривна єдність правової та інформаційної культури та їх вирішальне значення для оцінювання загального рівня культури особистості військовослужбовця ще не повною мірою усвідомлена та не відображена на рівні військово-управлінських рішень.

¹ Шопіна І., Воловик В. Поняття, ознаки та структура правової культури військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. №2. С.49.

² Шопіна І., Воловик В. Поняття, ознаки та структура правової культури військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. №2. С.49.

Так, у наказі Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4 «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України» вказане інформаційно-пропагандистське забезпечення розуміється як цілеспрямована діяльність органів військового управління, командувачів, командирів (начальників), посадових осіб структурних підрозділів морально-психологічного забезпечення щодо інформаційного впливу на свідомість особового складу з метою зміцнення його морально-психологічного стану, формування і поширення ідейних переконань, національних цінностей, стійкої мотивації та готовності до збройного захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, адекватного розуміння військовослужбовцями воєнно-політичної та суспільно-політичної обстановки, завдань, покладених на війська (сили), умов та особливостей їх виконання¹. Заслуговує на увагу використання у вказаному правовому акті характерного для радянської педагогіки терміну «вплив на свідомість», який відображає так званий «суб'єкт-об'єктний підхід», за якого учень, вихованець, студент, військовослужбовець сприймався як пасивний об'єкт інформаційно-виховних впливів, який зобов'язаний вмістити всі ті ідеологічні доктрини, особливості світогляду, погляди та переконання, що нав'язувалися йому з метою забезпечити бездумне виконання ним будь-яких наказів. Неефективність суб'єкт-об'єктного підходу, використання якого позбавляє особистість ініціативи, креативності та негативно впливає на вольові якості, виховуючи уникання відповідальності як рису характеру, давно визнано у світовій та українській педагогіці, віковій та професійній психології. У дослідженнях з цього приводу констатується, що «об'єкт» виконує лише інертну, безініціативну функцію; він виявляється у відносинах, зумовлених потребами і можливостями суб'єкта²; відчуває вплив, який виявляється у

¹ Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України: наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4. URL: <https://dovidnykmpz.info/ipz/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-4/> (дата звернення 20.05.2021).

² Войтко В. Психологический словарь. Киев: Высшая школа, 1982. С.108.

пасивній, пригніченій позиції¹, і за таких умов неможливий гармонійний розвиток і саморозвиток особистості².

Хочемо акцентувати увагу на тому, що суб'єкт-об'єктний підхід заперечує цінність особистості військовослужбовця, що не може не впливати негативно як на методи військового управління в цілому, так і на адаптацію військовослужбовців до умов військової служби. Знецінення особистості, як доведено численними дослідженнями у галузі психології, сприяє протестній та суїцидальній поведінці внаслідок фрустрованих потреб³ та нудного, заорганізованого дозвілля, його невідповідності інтересам і особистим потребам військовослужбовців⁴; порушенню дисциплінарних вимог, вчиненню інших правопорушень, проявам боулінгу⁵, знижує мотивацію професійної діяльності⁶ тощо.

Отже, активна, креативна і відповідальна поведінка військовослужбовця за умови відповідності військово-управлінських відносин поставленим перед силами оборони цілям слугує запорукою його успішної адаптації до умов військової служби. Безумовно, гуманістичний характер сучасної військової педагогіки усвідомлюється нині не на всіх рівнях військового управління. Однак розвиток інформаційних технологій обумовлює невпинне зниження ефективності суб'єктно-об'єктних впливів. Якщо у середині минулого століття дефіцит джерел інформації обумовлював певну монополію суб'єктів інформаційних впливів на свідомість військовослужбовця, то нині спостерігається агресивна конкуренція адресантів (тих, хто продукує інформаційні повідомлення) за увагу реципієнтів (тих, хто такі повідомлення сприймає). За таких умов наочність, динамічність подання інформації, використання спеціальних прийомів та методів непрямого впливу (ефектів ореола, тиску референтної

¹ Леонтьев А. Педагогическое общение. Москва, 1979. URL: <http://www.twirpx.com/file/1206617> (дата звернення 19.05.2021).

² Слюсаренко Н., Кульбацька М. Суб'єкт-суб'єктний підхід до організації педагогічного процесу. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2015. № 1 (33). С.196.

³ Поляков І. О., Щербак С.М. Основні причини та приводи здійснення потенційними суїцидентами фатального кроку. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С. 208-214.

⁴ Корольчук В. В. Профілактика суїциду серед військовослужбовців. 2016. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6285/1/zbir_psiholog2_p019-023.pdf (дата звернення 19.05.2021).

⁵ Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2 (13). С. 84-93.

⁶ Попов В.М., Астапенкова В.М. Психологічні особливості вивченої безпорадності працівників ДСНСУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С.214-221.

групи, пересичення тощо) обумовлюють перевагу засобів масової інформації та соціальних мереж над застарілими методами прямого переконання та примусу. Отже, учасниками процесів формування особистості військовослужбовців є сьогодні велика кількість суб'єктів, які визначають спрямованість та наповненість різноманітних інформаційних ресурсів – мас-медіа, соціальних мереж, каналів інтернет-меседжерів, ігрових чатів, розважальних інтернет-ресурсів тощо. При цьому внаслідок використання багатьма з них методів соціальної інженерії, величезним обсягам матеріальних ресурсів, які дозволяють залучати для створення інформаційного контенту кращих фахівців, яких можна знайти на ринку праці, ефективність діяльності означених засобів формування свідомості реципієнтів, у тому числі й військовослужбовців, є достатньо високою. Якщо ж врахувати, що частина таких каналів передачі інформаційних повідомлень прямо чи опосередковано контролюється противником, можна переконатися, що завдання формування високого рівня інформаційної культури військовослужбовців виступає сьогодні завданням першочергового значення.

Значення рівня інформаційної культури військовослужбовця за умов невідповідності широко розповсюджених у силах безпеки та оборони методів переконання та примусу особового складу сучасним особливостям інформаційного суспільства відповідно обумовлена комплексним характером досліджуваного виду культури і його зв'язку з світоглядним рівнем розвитку особистості. На жаль, термін «культура» стосовно виховання нового типу військовослужбовця ще сприймається дуже вузько, в аспекті перегляду кінострічок патріотичної спрямованості і участі у гуртках художньої самодіяльності. Так, наприклад, основними шляхами реалізації культурологічної роботи вважаються: проведення культурно-мистецьких заходів, які спрямовані на формування та підтримання стійкого морально-психологічного стану, зняття негативних емоційних наслідків, відновлення моральних, психічних та фізичних сил, мобілізації особового складу військ (сил) на успішне виконання завдань за призначенням, а основними формами культурологічної роботи визначені концерт; вистава; перегляд кіно- і відеофільмів та телевізійних передач; обговорення творів літератури та мистецтва; заходи відпочинку; огляд-

конкурс; виставка; зустріч з видатними особистостями; екскурсія; вшанування кращих військовослужбовців¹. Жодним чином не заперечуючи цінності емоційно-естетичних аспектів культури для формування особистості військовослужбовця, зауважимо однак, що в умовах збройного конфлікту більш важливими уявляються розвиток тих якостей, знань, вмінь та навичок, які сприяють підвищенню рівня критичності у сприйнятті інформаційних повідомлень. Зокрема, це вміння класифікувати інформаційні джерела за ступенем достовірності відомостей та даних, розуміти прямий та прихований зміст та спрямованість інформаційних впливів, виокремлювати власні та нав'язні вербальними та невербальними способами емоції, які використовуються для полегшення наступних психологічних впливів, у тому числі тих, що є елементом інформаційно-психологічних операцій противника. Нехтування інформаційно-культурним аспектом формування особистості військовослужбовців призводитиме, на нашу думку, до того, що цей процес безперешкодно, завдяки інформаційним технологіям, буде здійснюватися іншими суб'єктами, за різними мотивами, у тому числі противником.

Одним із засобів формування інформаційної культури на етапі підготовки кадрів в інтересах Збройних Силах України у вищих військових навчальних закладах є формування академічної доброчесності. Особливостями сучасного етапу розвитку правового забезпечення вищої освіти є активне закріплення етичних вимог щодо академічної доброчесності викладачів, науковців та здобувачів освіти в кодексах академічної доброчесності, ухвалених зборами трудових колективів або вченими радами університетів. У вказаних документах знайшли своє відображення правила і норми академічної доброчесності учасників освітнього процесу, особливості політики закладів вищої освіти у вказаній сфері, процедури розгляду питань про академічну не доброчесність та правовий статус органів, які такі процедури здійснюють². Активне впровадження вимог академічної

¹ Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України: наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4. URL: <https://dovidnykmpz.info/ipz/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-4/> (дата звернення 20.05.2021).

² Шопіна І. Генеза правового забезпечення академічної доброчесності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. Вип. 1. С. 36-39. С.37-38.

добросовісності у навчальний процес вищих військових навчальних закладів дозволяє одночасно наочно продемонструвати курсантам та слухачам можливості визначення початкового джерела відомостей та даних, закономірності поширення інформації на певних спеціалізованих ресурсах мережі Інтернет, сприяє формуванню у них критичного ставлення до неперевіраних інформаційних повідомлень та зменшує вірогідність копіювання ними у письмовому чи усному вигляді неперевіраних повідомлень невстановлених осіб, серед яких в умовах збройного конфлікту можуть бути і представники противника.

Серед засобів розвитку інформаційної культури військовослужбовців необхідно назвати ініціативу «АМ&РМ» («Against manipulation and propaganda messages» – «проти маніпуляцій й пропаганди»), започатковану курсантами Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основна ціль команди «АМ&РМ» – навчити військових бути медіаграмотними, розпізнавати фейки, поширювати тільки достовірну інформацію. У межах проєкту створюються авторські матеріали, проводяться навчальні тренінги, зустрічі з експертами, та досліджуються загрозливі наративи та фейки проти України. На початку проєкту аналітична група команди «АМ&РМ» провела дослідження серед діючих військовослужбовців та експертів у сфері медіа. Це допомогло краще зрозуміти потреби та уподобання цільової аудиторії. Також з'ясували, які ресурси та канали обирають українські військові для отримання інформації. Результати дослідження показали – важливим елементом боротьби з інформаційними атаками Росії є підвищення рівня медіаграмотності та розвитку критичного мислення щодо інформації у ЗМІ¹. «АМ&РМ» має власний сайт <http://am-rt.org.ua/> та веде сторінку у соціальній мережі фейсбук, а також має свої площадки на інших інтернет-платформах.

Діяльність «АМ&РМ» є одним із прикладів активної участі здобувачів військової освіти у формуванні власної інформаційної культури, що відповідає сутності суб'єкт-суб'єктного підходу до формування особистості військовослужбовців і дозволяє максимально

¹ Команда нашого інституту називається “АМ&РМ” – “Against manipulation and propaganda messages” – «проти маніпуляцій й пропаганди». URL: <http://am-rt.org.ua/about> (дата звернення 29.05.2021).

ефективно використовувати власний потенціал системи військової освіти для її вдосконалення. Можна прогнозувати, що подальший розвиток інформаційного суспільства буде постійно знижувати і без того недостатньо високу ефективність вертикальних інформаційно-пропагандистських і виховних впливів з одночасним збільшенням ваги горизонтальних ініціатив та проєктів. Отже, перед науковцями та практиками нині постає амбітне завдання узгодження таких ініціатив з особливостями ієрархічно-дисциплінарних відносин у Збройних Силах України.

На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що спроможність Збройних Сил України своєчасно відповідати на виклики часу, професіоналізація сил оборони, ефективність виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань мають своєю необхідною умовою підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному та діяльнісному рівнях. Особливу важливість має, на нашу думку, керованість процесом її формування та зміцнення, що вимагає: визначення ключових індикаторів наявного рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення динаміки таких індикаторів; а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, окрім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивну оцінку отриманих результатів.

3.3. Гібридна війна проти України: духовний і культурний аспекти

Як зазначають міжнародні і вітчизняні політологи, воєнно-політичні експерти, військові спеціалісти та аналітики, а також науковці-дослідники, в рамках реалізації підступної неоімперської «гібридної політики» Російською Федерацією була розв'язана і зараз продовжується проти України так звана «гібридна війна», тобто повноцінна війна – «гібридна» по формі та

«асиметрична» за змістом. Її особливість характеризується як веденням агресивних військових дій під прикриттям незаконних (неформальних) збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектра політичних, економічних (в т. ч. енергетичних і торговельно-економічних), а також інформаційно-пропагандистських, ідеологічних та культурних заходів, які її супроводжують впродовж усього періоду військових дій. Ряд провідних експертів Заходу, і не лише його, небезпідставно називають її ще як «війна нового покоління» або частіше як «війна нової генерації»¹.

Існують різні визначення терміну «гібридна війна». Наукова думка України збагатилася значною кількістю наукових досліджень, предметом яких є «гібридна війна», визначено її основні ознаки і методи ведення тощо. Такими, наприклад, є дослідження: Т. Андрієвського; В. Власюка; В. Горбуліна; К. Гринька; С. Дацюка; О. Карамана; С. Корнієнка; О. Курбан; В. Панченка; Г. Почепцова; Ю. Радковця; С. Савченка; В. Черниша; П. Шевчука; Г. Яворської та інших. Із зарубіжних авторів можна навести праці: В. Герасимова; Г. Іссерсона; Ф. Карбера; К. Клаузевіца; Є Месснера; А. Снесарева; Ф. Хоффмана; Н. Фреєра та інших.

Зазначимо, що «ця війна поєднує як традиційні, так і нетрадиційні методи. Тобто, симетричні і асиметричні, військові і невійськові методи ведення війни, тобто, поєднує в собі звичайні і незвичайні форми ведення війни, які між собою переплітаються. Так, Ф. Карбера розрізняє 4 воєнних і 4 невоєнних чинники гібридної війни. 4 воєнних – це використання традиційних якихось військових конвенційних сил, сил спеціальних операцій, сил нетрадиційних, якихось неконвенційних, а також проксі-сил. Це військова складова. Невійськова складова – це політичні, економічні чинники, це кіберпростір і медіа-простір. Сюди входять пропаганда, інформаційні війни і все, що з цим пов'язано. І всі ці чинники тісно переплітаються. Найнебезпечніше і найдивовижніше для військових у цій війні – це те, що на застосування одним ворогом одного з чинників, інший відповідає зовсім іншим².

¹ Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 18.04.2021).

² Так що ж таке гібридна війна? І чи гібридна війна в Україні? URL: <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-%D1%96-chi-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-v-ukra%D1%97n%D1%96/> (дата звернення: 18.04.2021).

Цікавою є думка одного з авторитетних експертів у сфері національної безпеки і оборони, президента Фонду Потомак (США) доктора Філіпа Карбера, метра безпекової геополітики, який вивчає агресію Російської Федерації проти України. Він зазначає, що на відміну від України, країн Європи, США, які сприймають зазначену війну як гібридну, Російська Федерація частіше застосовує термін «війна нового покоління», який вживають протягом 15 років. Різниця в тому, що в терміні «гібридна війна» робиться наголос на розмитих межах ведення війни і невеликих операціях. У понятті російської «війни нового покоління» визначальними є саботаж і провокація, що й спостерігалось в Криму та є нині на Донбасі. Росіяни створюють так звані «посередницькі держави», як «ДНР» і «ЛНР». Як правило, такі утворення позиціонують себе урядовими інституціями, але постійно просять допомоги у Росії¹.

Водночас, цікавою є думка Олега Покальчука, що війна в Україні є різновекторною війною, проксі-війною, тобто «посередницькою війною» (англ. *proxy war*), тобто війною, в якій дві держави воюють не безпосередньо, а використовуючи як сторони в конфлікті деякі треті країни: своїх союзників (сателітів), надаючи рішучу допомогу фінансами, технікою, військовими кадрами (радниками) тощо. Тобто, проксі-війна – це коли одна або обидві сторони конфлікту представляють інтереси потужніших гравців і можуть отримувати від них підтримку. Російські проксі-війська у Східній Україні використовуються росіянами як ключова рушійна сила для досягнення мети, у супроводі політичних, інформаційних та кібер-операцій. Це і є проксі-війна з гібридними тактичними атаками.

Російській Федерації не потрібно використовувати гібридні стратегії для військових операцій чи як передумову для війни. Їй потрібно забезпечити, аби політичні результати в цільових країнах слугували інтересам Росії. Найбільш вразливими є країни зі слабкими юридичними та слабкими антикорупційними системами, і в яких ключові місцеві групи поділяють інтереси Росії.

¹ Філіп Карбер: «У разі застосування необхідної кількості людей та техніки ви можете перемогти. Однак це буде важка перемога» URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/filip-karber-u-razi-zastosuvannya-neobhidnoi-kilkosti-lyudey-ta-tehniki-vi-mozhete-peremogti-odnak-ce-bude-vazhka-peremoga/> (дата звернення: 18.04.2021).

Поточна «гібридна» тактика Російської Федерації спланована і вироблена задовго до вторгнення до Криму та Сходу України і направлена на обман, ставлення під сумнів, перекручування, для впливу та дестабілізацію суспільства, утиски чи скидання суверенних урядів, руйнування чи змінення наявного порядку в регіоні. Це є проксі-війна з гібридними тактиками та з акцентом на інформаційних інструментах зміни поведінки людей¹.

Важливим змістом у зазначених гібридних тактик, удосконалених Російською Федерацією, в порівнянні з «холодною війною» між СРСР і США та в інших країнах в минулому, та широко вжитих нею у війні з Україною, є духовні та культурні складові, які розглянемо нижче у відповідних розділах. З огляду на зазначене метою дослідження є розкриття сутності та основних сучасних проявів сучасної гібридної війни між Російською Федерацією та Україною як основи для розробки стратегій і тактик протидії та попередження такої війни у майбутньому, напрацювання механізмів застосування нейтралізації активності супротивника.

Розділ 1. Духовний аспект гуманітарної сфери – як складова об'єкту агресії Російської Федерації

Багато хто з експертів вважають сучасну «гібридну війну», яка має багатовікову історію, відповідним міждержавним типом конфлікту, який буде часто застосовуватися у двадцять першому столітті. Специфічними ознаками такої війни є такі складові суб'єктного протистояння гуманітарної сфери як духовність та культура. В даному розділі досліджуватиметься саме аспект духовності, як внутрішній світ людини, осередок її інтелектуальних і емоційно-вольових сил у єдності свідомості, самосвідомості, світогляду і волі. Саме духовність об'єктивує свої цінності в ідеях, принципах, нормах, еталонах, діях позитивної чи негативної соціальної орієнтації, які формуються шляхом сприйняття та оцінки навколишніх явищ. Духовність – це втілення в світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, бажань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір. Це осмислення людиною гуманістичного сенсу мети людської життєдіяльності.

¹ Олег Покальчук. Проксі-війна і інформаційні операції URL: https://rus.lb.ua/society/2017/12/13/384643_proksiviyuna_i_informatsiyni.html (дата звернення: 19.04.2021).

Як зазначають дослідники, в структурі духовності доцільно розрізнявати дух і душу. Поняття дух прийнято пов'язувати з діяльністю свідомості. Дух завжди діяльний, активний, повний творчої енергії. Саме завдяки діяльності духу людина сприймає і оцінює світ насамперед в ідеях різного світоглядного характеру: філософсько-гуманістичних, морально-етичних, екологічних, релігійних та інших. Проте дух є цілісність в структурі особистості, яка робить її тим, що вона є.

На відміну від духу, душа – це скоріше психологічний феномен. Вона відображає життя за допомогою почуттів, емоційних морально-психологічних станів, які виникають у зв'язку з оцінкою людиною тих чи інших явищ зовнішнього або внутрішнього світу. Тому душа може страждати, боліти, хвилюватись, радіти і таке інше ¹.

Як і слово, першооснова духовність пов'язана з внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом. Також слово часто має відтінки оціночної категорії та пов'язується з релігією. Як термін слово «духовність» використовується у таких науках, як філософія, етика, богослов'я на означення різних понять ² так чи інакше дотичних внутрішньому світові людини.

Зазвичай, в побуті під духовністю розуміють моральність, релігійність, певну піднесеність думок та вчинків. Духовність як високе протиставляється низькому, недосконалому, вульгарному, гріховному, аморальному. Незважаючи на абстрактність поняття, в узусі (від лат. usus – користування, вживання, звичай) дуже часто слово духовність використовується як конкретна якість чи мало не реально існуюча субстанція, про що свідчить слововжиток на зразок «людина великої духовності», «дефіцит духовності в суспільстві» тощо.

У релігійному сенсі духовність як правило пов'язують з внутрішньою релігійністю (теологія внутрішнього життя), вірою, містичним досвідом, «спілкуванням з Богом».

Поняття духовності у філософії, зазвичай, пов'язане перш за все із формами суспільної свідомості, тобто зі здатністю людини пізнавати

¹ Проблема духовності з соціально-історичної точки зору. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/30425/> (дата звернення: 20.04.2021).

² Духовність. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 20.04.2021)

навколишній світ і саму себе за допомогою мислення та розуму, внаслідок чого формується інтелект особистості. Свідомість можливо розглядати як стан психіки, за якого відбувається якісне суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності. Дана свідомість, в свою чергу, ототожнюється із формами організації знання, тобто обізнаністю чи розумінням когось або чогось, наприклад, фактів, інформації, описів або навичок. Знання отримується через досвід або освіту шляхом спостереження, дослідження чи навчання. Це фундаментальне поняття, однак щодо нього не існує однозначного визначення.

На думку вчених поняття «духовність» це категорія етики, яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело доброчесностей людини, її моральна спроможність та вища цінність. Для Українського народу духовні цінності завжди були важливими структурними елементами національної культури, її самобутності при формуванні української ідентичності, і понині є актуальною проблемою у період формування української нації.

Зазначимо, що духовно-ціннісна складова національної свідомості, концептуальні засади і принципи національно-державного розвитку українського суспільства базуються на духовних, соціальних, моральних цінностях, які стимулюють процес оновлення суспільства через самоусвідомлення, внутрішню самоідентифікацію, відчуття себе великою нацією на сучасному етапі державотворення. Сутність народу як такого пізнається через низку понять: етнос, культура, родина, нація, суспільство, які характеризують його як індивідуум із своїми особливими рисами і тільки зі своїм менталітетом. Етнічна ідентифікація – це система визначення Українського народу, де крім перерахованих ознак головною засадою національної державності вважається мова, яка відтворює історично-соціальні явища, духовність та традиції, почуття Батьківщини¹.

Як зазначають науковці, духовна безпека України займає особливе місце в системі національної безпеки, оскільки структурні елементи духовної безпеки здійснюють безпосередній чи опосередкований вплив на інші складові національної безпеки: економічну, соціальну, політичну,

¹ Етнократологічний словник: Енцикл.-довід.слов. / За ред. О.В. Антонока, М.Ф. Головатого, Г.В. Щокіна. Київ: МАУП, 2007. 576 с.

державну, військову тощо. Наявність проблем духовної безпеки стала однією з головних причин слабкої єдності українського суспільства та, значною мірою, причиною політичних та збройних протистоянь на Сході України, в Криму, в цілому в країні. А тому проблема духовної безпеки залишається нині надзвичайно актуальною для України¹.

Зазначимо, що проблема духовності українського суспільства постала не сама по собі, а виникла вона з часів так званого «воз'єднання» козацької України з Московією, а в подальшому Росії. Історичні події, які відбувалися, насамперед, в епоху козацької доби, свідчать, що український люд любив свою країну, всебічно боронив її, не боячись ставити на плаху своє здоров'я і життя ради безпеки своєї Вітчизни. Історія свідчить багато історичних подій, в яких проявлявся героїзм українців у процесі захисту своєї країни, про що оспівано в піснях та баладах, що дійшли до нашого часу. Зазначене свідчить, що в епоху існування української державності такі категорії, як: духовність, свідомість, добродієність, любов до Вітчизни і готовність виступити на її захист були основоположними принципами українців. Водночас, церква і її служителі завжди були з народом, і в мирний час, і в бойових походах, які на рівних з козаками боронили свою державу. Таким чином, духовно-релігійний фактор був на такому рівні, що дозволяло українцям мати і боронити свою державу, тобто, в ті часи визначальним для українців було їхнє фізичне і духовно-релігійне самозбереження.

Базовим моментом у судженнях про духовність є акцентування уваги на якостях людини, що дають підстави для висновку про її пріоритетну орієнтацію на цінності нематеріального буття, освіченість та високу моральність. Духовність асоціюється з інтелігентністю, толерантністю, культурністю особистості. Внутрішній світ по-справжньому духовної людини багатий, глибокий і різноманітний. Він вирізняється широтою і глибиною знань, зрілою естетичністю, виваженим вольовим спрямуванням. Духовність – це показник того, що дух, як прояв буття індивідуальної свідомості, є визначальним в особистому та суспільному житті людини, її ставленні до оточуючих. Нерідко духовність ототожнюють з релігійністю індивіда, його вірою в існування надприродної сили – Бога.

¹ Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я: матеріали XVII науково-практичної конференції. [В. Ф. Баранівський. Духовна безпека України: визначення, загрози та фактори забезпечення. С.35-37] (17 травня 2018 р., Київ). Київ, 2018. 152 с.

В середньовічні часи саме українська церква відігравала цементуючу роль формування в українців національної духовності, за чого смислоутворюючим ядром духовного світу українця виступало те, що пов'язане з надіндивідуальними цінностями – позитивна емоційна налаштованість та висока моральність, орієнтована на ствердження добра, повага до оточуючих і непримиримість до ворога. Саме релігія була носієм духовної культури і фактором становлення етносу як нації (консолідації населення в рамках визначеної етнічної території; поступове подолання глибоких діалектних розходжень і становлення єдиної літературної мови; прагнення до створення своєї національної держави)¹.

Протягом двох тисячоліть церков включає культурну творчість в процес духовно-морального удосконалення людини, стає носієм вічних духовних цінностей: святості, істини, краси. Християнська культура з часів Хрещення Русі, коли зводилися храми, монастирі, писалися ікони, книги, складалися літописи стала великою культурно-історичною спадщиною українського народу, та і всього цивілізованого світу².

І саме на підриив зазначених цінностей та на підриив підвалин української церкви, на мінімізацію та цілковите знищення системи формування духовності в українців була направлена державна політика російського царату. При цьому нищилося не усе, а вибірково через сферу освіченості, створюючи на його місці новий біоценоз змішаного характеру. Тобто, йшла її підміна, зміна, створювалася нова духовність чи псевдо духовність, що міцно засіла в головах українців і яку важко витіснити через запровадження національної свідомості.

І починалося все це робитися з підпорядкування в XVII столітті української церкви Москві, що поступово змінювало її характер, відривало від українського життя, бюрократизувало її структуру; задовго до більшовиків церква застосувала дуже ефективний метод боротьби із сепаратизмом – «горизонтальну ротацію церковних кадрів»; зрештою, стала основним, поряд із царською адміністрацією, агентом русифікації. У XIX ст.

¹ Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття: Монографія. Київ.: Знання України, 2005. 552с.

² Мельничук Т.Ф. Духовні цінності Українського народу як чинник формування творчої особистості: практичний досвід. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. №5(68). С.56-57.

вона в переважній більшості була вже не носієм духовності, а носієм духовного гніту для українців.

Паралельно відбувалася передислокація духовних сил, переміщення духовних потенціалів з Півдня на Північ. Цей процес з погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське «вербування мізків», а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про особистий вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, – особливо в добу, коли Україну було перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов'язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох, особливо каральними стараннями в епоху так званих «советов», тобто в радянську епоху¹.

Українсько-російські відносини мають довгу і суперечливу історію, яка нараховує сотні років. Після сумнозвісної Переяславської ради, яку гетьман Богдан Хмельницький скликав у Переяславі 8 (18) січня 1654 року, точні результати якої були згодом втрачені і переписані царськими істориками, почалися «духовні митарства» українців, в основі яких лежали національний гніт українців з боку царату, а пізніше – з боку його сатрапа Московської церкви. А через 121 рік після Переяславської ради, також у січні, сталась ще одна подія: російська імператриця Катерина II зруйнувала Січ. От ми і маємо: Переяславська рада скликала для того, щоб Московія захищала права та вольності козацтва, і вже через століття прийшла така щедра «допомога».

Основним змістом згаданих відносин є прагнення Московії та її спадкоємців – Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації – унеможливити становлення незалежної держави Українського народу – повноправного члена європейської співдружності націй. Належну оцінку цим відносинам надав академік В. Горбулін, який зазначив, що набуття Україною незалежності у 1991 році у результаті розпаду СРСР від початку розглядалося і розглядається російською елітою як прикре історичне «непорозуміння», яке повинно бути якнайшвидше виправлене.

¹ Геноцид Українського народу у сфері духу і культури у двадцятому столітті. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11340/> (дата звернення: 23.04.2021).

У свідомості кремлівського керівництва і значної частини населення Росія оточена ворогами, які прагнуть захопити російські природні ресурси. Провідну роль у цій «глобальній змові» відіграє Захід на чолі зі США. Для того щоб вистояти у фантомному протистоянні, Росія, на переконання керівництва РФ, повинна за будь-яку ціну відновити контроль над втраченими територіями СРСР і «соціалістичного табору».

Ключовим завданням є захоплення України, яке повинно кардинально збільшити російські демографічні, політичні, економічні, військові та інші ресурси. В ірраціональній картині світу «кремлівських мрійників» відновлення контролю над Києвом – літописною «матір'ю городів руських», столицею і прабатьківщиною східнослов'янського православ'я – є життєво важливим інтересом Росії.

У квітні 2008 року під час Бухарестського саміту НАТО В.Путін заявив президентові США Дж.Бушу: «Україна – це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами... якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розпадеться». Такі уявлення стали основою стратегічного бачення цілей РФ на новому етапі експансії, яке, ймовірно, було сформульовано на спільному засіданні Ради безпеки і Державної ради РФ 25 грудня 2008 року. Відповідні положення у прямій або завуальованій формі закріплені у російських стратегічних документах з питань зовнішньої і безпекової політики – Стратегії національної безпеки РФ, Концепції зовнішньої політики РФ, Воєнній доктрині РФ, а також Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ.

Для реалізації стратегії Кремля російські державні органи створили комплексну систему примушення держав СНД до єдності. Така система включає в себе інструменти політико-дипломатичного, ідеологічного, духовного, культурного, економічного, насамперед енергетичного, інформаційно-пропагандистського і у разі доцільності військового тиску з широким використанням технологій підривної діяльності, теоретично розроблених і практично випробуваних ще за часів сталінського СРСР. Складовою цієї системи комплексного тиску мала стати теоретично опрацьована і практично випробувана парадигма «гібридної війни». Сучасне офіційне російське розуміння цієї парадигми викладено у доповіді

начальника Генерального штабу ЗС РФ генерала армії В.Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ у січні 2013 року ¹.

Таким чином, нинішня Російська Федерація є «сумлінним» учнем імперського утиску та нищення українства та його духовності після розпаду колишнього СРСР. Російська Федерація, в порушення діючих норм і правил міжнародного права, безпардонно продовжила практику радянської «гібридної політики» по відношенню до міжнародних організацій та інших країн, у т. ч. пострадянських: Молдови, Грузії, Азербайджану, України тощо.

Зазначене вище знайшло своє відображення у скасуванні Державною думою РФ у грудні 2015 року примату міжнародного права (основних принципів міжнародного права, які є імперативними нормами) у національному законодавстві країни. Тобто, відтепер Росія «легітимно» не буде дотримуватися взятих на себе (у відповідності до міжнародних договорів та угод), підписаних і ратифікованих нею зобов'язань, а також імплементованих у своє внутрішнє (національне) законодавство норм та стандартів, «...які будуть суперечити її національним інтересам». Зазначене повністю підтверджується рядом геополітичних висновків і уроків, що витікають з результатів «гібридної війни» Росії проти України протягом двох з половиною останніх років, а саме:

– невиконання (ігнорування) Росією міжнародних договорів та угод з питань підтримання міжнародної безпеки, збереження державності, захисту незалежності і територіальної цілісності суверенних держав (Статут ООН /гл.I, гл.VI, гл.VII, гл.VIII/; Гельсінський заключний акт /1975 р./; Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї /так званий «Будапештський меморандум» від 05.12.1994 р./) та як наслідок – втрата нею міжнародних авторитету і довіри;

– невиконання (ігнорування) Росією міждержавних договорів та угод з Україною (Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 року; Договір про дружбу, співробітництво і

¹ Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. URL: https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa-65583/ (дата звернення: 24.04.2021).

партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 року; Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 року) та як наслідок – втрата нею міжнародних авторитету і довіри країн-членів СНД;

– відсутність дієвості (впливу) міжнародних глобальних і регіональних безпекових інститутів (ООН, ОБСЄ, ЄС, Ради Європи, СНД) або їх неспроможність (чи небажання) втручання при вирішенні сучасних міжнародних (міждержавних) конфліктних ситуацій, збройних конфліктів і локальних воєн та як наслідок – втрата ними міжнародного авторитету;

– **вирішення Російською Федерацією** міждержавних суперечностей шляхом неадекватного та надмірного задіяння воєнної сили поза наявними механізмами міжнародної безпеки. Перенесення уваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили незаконними (неформальними) збройними формуваннями, а також зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (політичних, економічних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер класичної збройної боротьби.

Значну роль у «гібридній агресії» проти України відведено Російській православної церкві, насамперед у розширенні російського впливу на Україну, адже це стосується духовного виміру життя українського суспільства. З 2008 року, коли Кремль розпочав пропагандистську підготовку до агресії проти України, у пресі, на телебаченні, в Інтернеті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції. Масовими накладами видавалися різноманітні книжки про майбутню російсько-українську війну. Ідеологічною основою російської пропаганди стала концепція «руського мира», сформована ще в 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М. Гефтера) й підхоплена у 2010-х патріархом РПЦ Кирилом (В. Гундяєвим).

Російська пропаганда працювала на три основні цільові аудиторії: західну, українську і власне російську. Головним завданням на західному напрямі було доведення штучності української нації і приреченості української держави, яка так ніби і не відбулася. Серед українців поширювались міфи про правічну єдність з російським народом, про так званий «триєдиний, штучно розділений російський народ», переваги

приєднання до чи то новітньої Російської імперії, чи то СРСР-2 «під геніальним керівництвом В.Путіна», та водночас доводилася неспроможність українських еліт керувати незалежною державою, педалювалась їхня корумпованість, неспроможність до знаходження компромісів тощо.

Російське суспільство інфікувалося ідеями великодержавного шовінізму, імперства, неповноцінності інших народів порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом, православного фундаменталізму, російського нацизму тощо. При цьому російська пропаганда не зупинялася перед поширенням навіть найбрутальніших вигадок, гідну конкуренцію в чому пропагандистам складала російські політики і дипломати.

Як зазначалося вище, пропагандистом «руського міру» стала Московська церква, колаборантські дії Російської православної церкви та її частини УПЦ МП були спрямовані проти України. Одним з джерел протистояння церков під час російсько-української війни стало кардинально різне ставлення церков до збройної агресії Росії проти України. Російська церква розглядає російську агресію як можливість зберегти та поширити свій вплив на Україну, а збройне протистояння на сході України – як «внутрішньоукраїнський конфлікт», «громадянську війну». В УПЦ Московського Патріархату визнали свою Кримську єпархію закордонною. У свою чергу Православна Церква України та Українська греко-католицька церква розглядали цю війну як агресію з боку Росії, окупацію та спробу знищення державності України та української церкви.

Відповідні підходи церков щодо агресії РФ проти України реалізуються серед їхніх мирян в проповідях і настановах. Представники УПЦ Московського Патріархату відкрито приймали участь у бойових діях на Сході України проти України, освячували підрозділи сепаратистів на вбивство українців. Знаковим є і те, що під час Революції гідності УПЦ КП (до об'єднання в ПЦУ у 2018 р.), на відміну від УПЦ МП, підтримала прагнення українського народу до свободи та виступила на його боці, чим захистила гідність людини. Тобто, УПЦ МП відкрито працює на підрив національної безпеки України.

З урахуванням зазначеного, є доцільним навести слова 5-го Президента України П. Порошенка перед отриманням Українською церквою Томоса: «Не може бути вільним тіло, коли душа – в полоні. Нехай сьогодні нас почують у Константинополі, в Москві та Ватикані. Ми маємо твердий намір розрубати останній вузол, яким імперія відчайдушно намагається нас прив'язати до себе. Ми сповнені рішучості покласти край протиприродному та неканонічному перебуванню вагової частини нашої православної спільноти у залежності від російської церкви. Церкви, яка освячує гібридну війну Путіна проти України, яка день і ніч молиться за російську владу і за військо – теж російське»¹. А Патріарх Київським і всієї України-Руси Філарет заявив наступне: «Якби в Україні була одна церква, війни б не було, тому що Путін не мав би підтримки в Україні. Зараз вона у нього є – це Московський патріархат. Не просто словами, а діями допомагають, духовенство і віруючі Московського патріархату, сепаратистам і агресорам»².

Необхідно зазначити, що у процесі вирішення надання Томосу українському православ'ю виявилось, що Російській православній церкві Вселенський патріарх ніколи не надавав Томосу щодо автокефалії, що фактично означає, що вона є самозванцем, сектою. До того ж, Вселенський патріарх Варфоломій I сказав що «...Київська митрополія ніколи не була канонічно переданою Московському патріархату. Немає жодного офіційного документа, що підтверджує таке підпорядкування чи поступку з боку Константинопольської церкви»³.

Зазначимо, що велика частина проросійських громадських організацій (колабораціоністських), у тому числі й релігійного спрямування, після початку агресії РФ проти України нікуди не зникли, а лише тимчасово заморозили свою діяльність або зменшили активність. При цьому, вони де-

¹ Надання автокефалії православній церкві України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D1%96_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення : 24.04.2021).

² Якби не УПЦ МП, в Україні не було б війни – Філарет. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/tomos-obovyazkovo-bude-filaret.htm> (дата звернення: 24.04.2021).

³ Вселенський патріарх: Присутність Московського патріархату шкодить інтересам української нації. URL: <https://glavcom.ua/interviews/vselenskiy-patriarh-varfolomiy-prisutnist-moskovskogo-patriarhatu-zavdaje-shkodi-interesam-ukrajinskoji-naciji-i-jednosrati-ukrajinskogo-narodu-597377.html?> 1559058844 (дата звернення: 24.04.2021).

юре існують, а отже зберігають здатність активно включитись у просування російських інтересів в Україні. Протидіяти цьому можливо серед іншого шляхами застережного і неухильного дотримання українського законодавства щодо такий дій та виконання державою координаційної функції протидії гібридним загрозам. Такими є дії щодо вимкнення мовлення каналів «112 Україна», Newsone і ZIK після того, як РНБО запровадила санкції проти них і їхнього формального власника – народного депутата від «ОПЗЖ» Тараса Козака, які пов'язують з його однопартійцем і кумом президента Росії Віктором Медведчуком, і які неодноразово порушували законодавство України.

З цього приводу голова Нацради України Ольга Герасим'юк заявила наступне, відповідаючи на закиди депутатів від політичної партії «ОПЗЖ» про те, що рішення РНБО, а також попередня діяльність Нацради України стосовно каналів Козака є «наступом на свободу слова»: «Це не має жодного стосунку до свободи слова. Я взагалі не вважаю їх журналістами, це – пропагандистські рупори, це ніяка не журналістська діяльність... Це йдеться не про журналістів, це про людей, які обрали для себе служіння певним політикам, виконанням їхніх наративів. А наративи, як відомо, йдуть із Кремля. І це є питанням суверенітету і незалежності нашої країни»¹.

На нашу думку рішучість дій у протистоянні з ворогом та його сателітами, колабораціоністами і іншими його прибічниками – запорука успіху у відстоюванні Україною своїх духовних і національних цінностей в цілому. Державною владою має бути доведено до логічного завершення питання щодо реєстрації російської церкви в Україні, як зарубіжної, а не так званої «української», назву якої сьогодні вона має. Зазначимо, що буквально через декілька днів після історичного Об'єднавчого собору, внаслідок якого постала автокефальна Православна церква України (ПЦУ), Верховна Рада VIII скликання ухвалила Закон № 2662-VIII про зміну назви релігійних організацій, керівний центр яких розташований в країні-агресорі. І хоча в самому законі не названо церкву Московського патріархату, там

¹ Голова Нацради про санкції проти «каналів Медведчука»: не вважаю їх журналістами, це – пропагандистські рупори. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herasymiuk-pro-sanktsii-proty-kanaliv/31084448.html> (дата звернення : 24.04.2021).

одразу сприйняли це на свою адресу. Закон був ухвалений 20 грудня 2018 року, набув чинності 26 грудня того ж року. На дворі початок 2021-го року, але проблеми, які покликаний вирішити цей закон, і досі актуальні, а сам закон на практиці так і не запрацював.

На нашу думку, душпастирами українців мають бути представники української церкви, як і сама церква. Тому державна влада має в подальшому діяти сміливо і наполегливо без оглядки на бурчання та обурення ворога.

Розділ 2. Застосування імперських механізмів нищення української культури в процесі агресії Російської Федерації проти України

Стан і розвиток культури завжди перебуває у прямому і зворотному зв'язку із загальним духовним тонуванням суспільства. Якщо в суспільстві правда, справедливість, елементарні етичні норми не є вищими цінностями, не підвладними раціональним ревізіям та інтелектуальним маніпуляціям, – то таке суспільство перебуває в глибокій духовній кризі, негативна еманация (поширення) якої пронизує всю сферу культури.

Історія української культури – це історія формування національних ідентичності і самоповаги; це – концентрація в собі таких взаєпов'язаних речей, як національна мова, традиції, історична пам'ять; це – творення певного типу суспільства, системи спільних цінностей (матеріальних, духовних, ідейних) та розвитку людини, її менталітету та ідентичності тощо.

Історія української культури має свою періодизацію від її витоків до прийняття християнства і до нинішнього часу, це – своєрідний діалог багатьох поколінь українського народу, передавання набутого досвіду від покоління до покоління. Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і культур інших народів, за своїм змістом співпадають із загальнолюдськими. Тому, коли мова йде про фундаментальні цінності, мається на увазі освоєння національного культурного багатства й одночасно – всього, створеного людством.

Як і духовність, історія культури українців – це період її розвитку, репресій, заборон і відродження. Як і для духовності, період перебування у «братському союзі» з Росією – це період фактичного нищення культури,

прилаштування її до етнокультури росіян, поглинання її російською культурою. Українська інтелігенція, насамперед в особі письменників, науковців, викладачів, кобзарів і співаків піддавалася репресіям і фізичному нищенню спочатку з боку царату, а потім і з боку радянської влади. Цілеспрямовані кількасот літні заборони та обмеження української мови в Росії до 1917 р. у науці є загальновідомими, як і їх продовження – в оновлених формах та з іншими наслідками – в час перебування України в складі СРСР¹.

Так, на початку 1930-х на Україну накочується хвиля тотального планового зросійщення, що відбувалося під гаслами боротьби з українським націоналізмом. «Нова доба» радянської політики в стосунку до української культури, а також і до мови розпочалася після постанови ЦК ВКП(б) 3 квітня 1932 року «Про придушення націоналізму в Україні» й запровадження в усьому комуністичних ідей. Аби це зробити, в Україну послали Павла Постишева, що й прибув до столиці, м. Харкова, у січні 1933 р. Він гвалтом чистив Україну від «націоналістів». Як наслідок, 7 липня 1933 р. учинив самогубство Микола Скрипник, не витерпівши цькувань. Репресовано членів президії Правописної комісії В.Ганцова, А. Приходька, С. Пилипенка (Олексу Синявського й А. Кримського репресували пізніше). У правописі шукали «націоналістичного шкідництва», потрібного для боротьби з українським національним відродженням. Руйнувати та спиняти розквіт української мови взагалі, а літературної зокрема, більшовики взяли спочатку чужими руками – за це взявся був Андрій Хвиля (справжнє прізвище Олінтер) та Н. Каганович. Вони власне перші вчинили галас, ніби в українському мовознавстві – буржуазно-шовіністична шкідницька метода, що й закріпив А. Хвиля своєю сумної пам'яті книжкою «Викорінити, знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті», Харків, 1933 р.²

¹ Хронологія утисків української мови. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%96%D0%B2_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8 (дата звернення: 24.04.2021).

² Український правопис 1933 року. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_1933_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83 (дата звернення: 28.04.2021).

А. Хвиля, голова новоствореної 1933 р. Правописної комісії при Народному Комісаріаті освіти, твердив: «Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами. Комісія, створена при НКО, переглянула «Український правопис». Основні виправлення стосувалися ліквідації всіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами. Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України».

Після фізичної розправи з мовознавцями термінологічна справа зазнала чергового удару. Створено спеціальні бригади, що переглядали словники й вилучали «націоналістичні» слова, терміни; насильницькими методами усю термінологію (технічну, наукову) приведено в повну відповідність до російської. Навіть у мовознавстві впроваджено російську граматичну термінологію, відкидаючи весь здобуток українських учених.

«Правописна» реформа насправді перетворилася на боротьбу з самобутніми й оригінальними рисами української мови. Для цього борець з «націоналізмом» у мовознавстві Андрій Хвиля, сам репресований згодом за націоналізм, висував такі вимоги до партійних органів нагляду за термінологічною діяльністю:

- припинити негайно видання всіх словників;
- переглянути словники й усю термінологію;
- провести уніфікацію технічної термінології з тією термінологією, що є в Радянському Союзі й уживана й на Україні;
- переглянути кадри на мовному фронті й вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи;
- переглянути правопис.

Українську лексику поставлено в залежність від російської, йшло планомірне усунення питомої української лексики й заміна її російською.

Влада постійно збагачувала арсенал засобів русифікації. Головним знаряддям у цьому відношенні слугувала середня школа. Хрущовська «відлига», що, з одного боку, поліпшила умови національно-культурного життя України, з іншого – дала потужний імпульс русифікації. Урядова русифікаторська політика спричинила стрімке звуження сфери застосування української мови. Склалося так, що наприкінці 1980-х років у м. Едмонтон (Канада) українських шкіл було більше, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську й Харкові разом узятих. 700 тис. українців Криму не мали жодної власної школи.

Стало звичайним явище звільнення учнів від вивчення української мови. Часто це відбувалося після письмових заяв батьків, які обґрунтовували своє прохання «слабким здоров'ям дітей» чи просто «небажанням вивчати українську мову». Виростали покоління, які не знали мови своїх батьків і дідів.

Слідом за школою рідну мову ще рішучіше витісняли з вищих навчальних закладів, театрів, господарських, партійних і радянських установ. Більшість газет виходила російською мовою, а частина – у дубльованому варіанті. Одночасно зменшувалася кількість видань українською мовою, у тому числі й для дітей.

Якщо, наприклад, у 1960 р. українською мовою в УРСР видавалося 49% книг, то в 1990 р. їх випускалося лише 20%. Українська мова, духовність українського народу опинилися на межі зникнення. Значної шкоди збереженню національної свідомості й історичної пам'яті народу завдавало перейменування населених пунктів, експансія російських або зросійщених власних імен і назв установ, підприємств, навчальних закладів та ін. (міста Дніпропетровськ, Кіровоград, Первомайськ, завод «Ленінська кузня», численні «Московські» – майдани, сквери, вулиці, провулки та ін.)¹.

Починаючи з 1972 року, коли першим секретарем ЦК Компартії України став В. Щербицький, який обіцяв головному ідеологу КПРС М. Сулову протягом п'яти років покінчити з українською мовою, посилюється русифікація, різні відтінки українознавства обмежено до мінімуму, більшості українських наукових журналів довелося переходити на

¹ УРСР періоду застою (1965–1985 рр.): життєвий рівень населення та розвиток культури. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/32798/> (дата звернення: 28.04.2021).

російську мову. Видавництво Академії наук УРСР «Наукова думка» фактично стає російським.

На зламі 60 – 70-х років утверджується зневажливе ставлення не лише до української мови, а й до української історії, літератури, мистецтва. Проявом цього стала заборона художніх творів, пов'язаних зі сторінками боротьби за національну незалежність. Особливо значних втрат зазнала україністика, яку зуміли зберегти і від монголо-татарської навали, і від царської заборони, і від більшовицького терору, і від фашистської окупації, але не змогли вберегти під час «суслівської» русифікації.

У республіках, у т. ч. й Україні, вживалися законодавчі та практичні заходи до подальшого упривілеювання російської мови в навчальних закладах. Було введено доплату шкільним викладачам російської мови. Її наполегливо впроваджували в усі сфери публічного життя. У травні 1979 р. в Ташкенті (нині столиця Узбекистану) проведено Всесоюзну науково-практичну конференцію «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР». В її «Рекомендаціях» недвозначно пропонувалося міністерствам освіти союзних республік ввести вивчення російської мови в національних дошкільних закладах із 5-ти років, розвиваючи розмовну мову дітей; у загальноосвітніх національних школах (тобто тих, де навчання ще провадилося рідною мовою) практикувати поглиблене вивчення російської мови за рахунок перерозподілення годин у навчальних планах; у системі професійно-технічної освіти – здійснити перехід на нові програми з російської мови там, де навчання відбувалося неросійською мовою; у вищих і середніх спеціалізованих навчальних закладах – сприяти викладанню російською мовою загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, написанню російською мовою рефератів, дипломних проектів, звітів із виробничої практики тощо, практикувати публікацію наукових праць російською мовою.

В Україні російська мова стала домінуючою в спілкуванні, діловодстві партійних і державних органів, засобах масової інформації. Це викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення, що набували різних форм. Студенти Київського університету проводили обговорення становища української мови на самоврядних зборах, у багатьох вишах поширювалися листівки. Чималих масштабів набула циркуляція позацензурних літературних і політичних текстів через «самвидав». Багато

клопоту завдавали владі щорічні масові стихійні зібрання в Києві поблизу пам'ятника Т.Шевченкові – 22 травня, у день перепоховання Кобзаря на Канівській горі, що набули символічного значення як протест проти русифікації¹.

В умовах панування тоталітарного режиму українській культурі випало самоздійснюватися під пріоритетним впливом не стільки науки, скільки політики, що творилася за вказівками «керівної і спрямовуючої». Така політика завдала як життю народу, так і його культуротворенню свої далеко не оптимальні ритми, точніше – аритмію. Звівши постулат світогляду «буття визнає свідомість» у ранг державної ідеології, радянська влада закріпила в суспільній практиці пріоритети за матеріальною, виробничою сферою, відсунувши на другий план нематеріальну сферу – освіту, охорону здоров'я, мистецтво, культуру та ін. Звідси і коріння залишкового принципу фінансування цих сфер, які впродовж багатьох десятиріч визначали формування державного бюджету в колишньому СРСР, а отже, і в Україні. Тому цілком зрозуміло, чому за всю свою історію радянська влада не збудувала в Києві жодного художнього театру. При цьому праця розумова, праця інтелігенції протиставлялася праці робітників і селян. Інтелігентну людину вважали за представника «прошарку суспільства». В результаті цього втрачено орієнтири до загальнолюдських духовних цінностей, цінностей наших національних культур, до розуму і свідомості людини.

Незважаючи на те що тоталітарно-бюрократична система справляла значний негативний вплив на культурні процеси в Україні, гальмувала їх демократичні національні тенденції, український народ все-таки жив, працював, творив і навіть у нелегких умовах утисків та переслідувань жила й розвивалася вибита фізично і понівечена духовно українська культура, яка порівняно з минулими роками досягла чималих успіхів і зробила певний внесок у скарбницю світової культури.

Після розпаду колишнього СРСР російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну імперську стратегію ліквідації української державності. Російська культурна експансія

¹ Русифікація в українському контексті. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Rusyfikatsiia (дата звернення: 28.04.2021).

проти України здійснювалась свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності, чому сприяла неефективність державної гуманітарної і культурної політики.

Для підтвердження зазначеного, для прикладу наведемо наступне: як неодноразово стверджував В. Путін, розпад колишнього СРСР, на його переконання, є «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Події 2014-2015 років довели, що така точка зору знаходить широку підтримку у всіх прошарках російського суспільства. Навіть у січні 2016 року згідно з результатами соціологічних опитувань 64 % росіян підтримують агресію проти України. Ключовим завданням є захоплення України, яке повинно кардинально збільшити російські демографічні, політичні, економічні, військові та інші ресурси. В ірраціональній картині світу «кремлівських мрійників» відновлення контролю над Києвом – літописною «матір'ю городів руських», столицею і праатьківщиною східнослов'янського православ'я – є життєво важливим інтересом Росії.

Як зазначають дослідники, у поточній публічній риториці керівництва Росії, Російської православної церкви та багатьох представників російських інтелектуальних кіл під «руським миром» розуміється переважно спільнота людей («цивілізація»), тим чи іншим чином пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності:

- а) мови й культури;
- б) історичної пам'яті та пов'язаних із нею цінностей;
- в) православ'я;
- г) лояльності до сьогоденної Російської держави ¹.

Російське суспільство інфікувалося ідеями великодержавного шовінізму, імперства, неповноцінності інших народів порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом, православного фундаменталізму, російського фашизму тощо. При цьому російська пропаганда не зупинялася перед поширенням навіть найбрутальніших вигадок, гідну конкуренцію в чому пропагандистам складали лише російські політики і дипломати.

¹ С. Здіорук, В. Яблонський. Проект «Русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2014 / 6 (74). С. 258-268. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zdiorak_proekt.pdf (дата звернення: 29.04.2021).

Для ведення російської пропаганди широко використовуються не тільки засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, начебто неполітичні, «культурні» програми телебачення і радіомовлення, Інтернет тощо.

Тиск Росії на пострадянські республіки в цілому і проти України зокрема, наукові дослідники назвали «повторною колонізацією»¹. Імперська «повторна колонізація» Росії, фактично, здійснює декілька функцій:

1) відтворення великого імперського нарративу (модернізація ідеологічного проекту «русский мир»);

2) «вирівнювання» території впливу – спроба політичної мобілізації російськомовного населення на всьому пострадянському просторі, а не лише в Росії, зокрема на основі гібридної культурно-ідентичної моделі (російсько-імперсько-радянської);

3) запуск процесів «балканізації» на теренах колишніх периферій (вразі неможливості запровадити «вирівнювання території»); це неминуче здійснюється через військовий конфлікт: проголошення маргінальних сепаратистських «народних республік» (нещодавно анонс про застосування цієї технології Росії було зроблено щодо Латвії – «Латгальська народна республіка»).

Процес «повторної колонізації» не здійснюється в короткостроковій перспективі і реставратори російської імперії враховують ментальну складову цього процесу, зокрема систематично підживлюють інформаційним тиском та посиленням гуманітарним впливом. Структурно це нагадує типовий націотворчий процес, лише з посиленням штучним адмініструванням з боку влади Росії. Задіяна етнокультурна символіка, мова, комунікації, еkleктична та суб'єктивна історична пам'ять, місцеві так звані еліти, які насправді є агентами російських спецслужб, масований російський інформаційний вплив, що передбачав вилучення будь-яких альтернативних джерел інформації для населення просепаратистських регіонів. Передусім, ця практика здійснюється через створення зон локальних конфліктів по

¹ Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика*. 2011. ч. 9–10 (167–168). С. 23–26. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/vnutrishnya-kolonizatsiya-povturna-kolonizatsiya> (дата звернення 29.04.2021).

усьому периметру колишнього імперського кордону: вирівнювання території через дестабілізацію периферій¹.

На початку незалежності для національного існування України небезпеку становила і становить гуманітарна експансія Росії. Російська Федерація досить активно застосовує інструменти «м'якої сили» для реалізації своїх геополітичних інтересів, зокрема утримання України в орбіті власного впливу. Інструментами реалізації офіційної культурної політики Росії в координатах «руського мира» донедавна виступали відомі організації – Росспівробітництво та Фонд «Русский мир». Вони мали свої представництва і центри, котрі були розташовані у Києві та переважно у східних і південних регіонах України. До їхніх завдань належало:

- сприяння збереженню російської мови та її вивченню у національній системі освіти України;
- проведення науково-практичних конференцій, семінарів, конкурсів з російської культури, національних і міжнародних олімпіад з російської мови;
- сприяння у підборі і направленні українських громадян на навчання в Російську Федерацію;
- співпраця з асоціаціями і товариствами дружби з Росією, радами ветеранів і громадськими об'єднаннями співвітчизників.

Незважаючи на вжиті українською владою певних заходів щодо мінімізації діяльності даного суб'єкта, Фонд до сьогодні фінансує українські громадські організації, благодійні фонди та інші формування.

Можна також назвати функціонуючі донедавна одіозні об'єднання – Український філіал Інституту країн СНД, Всеукраїнський правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна», Міжнародна громадська організація «Вірне козацтво», Всеукраїнська громадська організація «За Україну, Білорусь і Росію». Їхня ідеологія та діяльність вирізнялися антиукраїнським, антидержавним характером, спрямовані на блокування самостійного розвитку України та на її реінтеграцію в черговий варіант Російської імперії.

¹ «Вплив російської імперської ментальності на соціокультурне відчуження в Україні: шляхи подолання». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vpliv-rosiyskoi-imperskoi-mentalnosti-na-sociokulturne> (дата звернення: 29.04.2021)

Донедавна на українському телебаченні російські телесеріали успішно конкурували з американськими, мексиканськими та бразильськими. Крім того, що вони підтримували почуття культурної єдності українського і російського народів, значна їх частина формувала образ українця, далекий від ідеалу людської досконалості. Російський кінематограф посилює ідеологію єдиного «спільного» історичного минулого, яке начебто було в країн колишнього СРСР. Наявність «інших» історій, не пов'язаних із Росією та більшовицьким тоталітаризмом, у народів на теренах пострадянського простору навіть не розглядається або подається викривлено.

До прийняття українською владою необхідних превентивних заходів у сфері культури, український книжковий ринок був перенасичений російською книжковою продукцією. Значну частину цієї продукції становили «наукові» твори, які подавали радянське й російсько-імперське трактування історичних і сучасних подій та процесів, зокрема, українсько-російських відносин, українського національно-визвольного руху.

Довгий час Україна залишалася важливим сегментом ринку російської популярної музики, великою аудиторією для російських естрадних виконавців, які, до того ж, виступали критерієм професійності та еталоном смаку.

Одним з напрямів експансії російської культури в Україну є формування позитивного образу імперського минулого, зокрема, шляхом відновлення або встановлення пам'ятників видатним діячам російської імперії, як це було в Одесі із встановленням пам'ятника Катерині II та її «сподвижникам» Платону Зубову, Григорію Потьомкіну, Францу де Воллану, Йосипу Дерибасу у 2007 році до 100-річчя міста. При цьому, у багатьох випадках ініціатива походить від представників української місцевої та законодавчої влади. Це можна розцінювати як ознаку ефективності дії «м'якої сили» в російській зовнішній культурній політиці, коли її агентами є не російські інституції, а українські резиденти.

Таким чином культурний складник є не лише одним із найважливіших, він є домінантним у концепції «руського мира». Культура та мова – це фактично єдине, що може об'єднати громадян Росії, російську діаспору, російськомовних (незалежно від національної належності громадян інших

держав і всіх інших, хто розглядається як потенційний член цієї глобальної спільноти.

Те, що відбувається на Донбасі, є промовистою ілюстрацією до прагнення Росії створити нову «російськомовну» націю на уламках СРСР та на основі етнічної російської нації. Кероване Кремлем «націотворення» на пострадянському просторі – це спроба сформувати на уламках колишніх радянських республік нову імперську спільноту. Будучи формально розрізною (державні кордони, громадянство), ця спільнота матиме в осередді російськомовну «перезавантажено»-радянську культуру та міфологію, відповідно селекційну історичну пам'ять, а в політичному плані перебуватиме в мобілізаційній готовності до реставрації імперії. Так, терористична організація «ДНР» опирається як на більшовицьку каральну символіку, так і на короткочасну сепаратистську історію Донецько-Криворізької Радянської Республіки 1918 року.

У таких умовах основним конкурентом актуальної української культури в низці східних регіонів України, в яких регіональні ідентичності орієнтовані на російський простір, постає експансивна культура Росії (масова культура, медіа, Рунет, телебачення тощо). Чимало російськомовних громадян України як канали комунікації та інформації використовують за старою звичкою переважно російські, що не може не впливати на світоглядні позиції. Оскільки актуальна українська культура є ключовим суб'єктом соціальної дії та громадянського суспільства, то її представникам та інституціям доводиться займатися не лише демократизацією суспільства, свободою слова, правами людини, євроінтеграцією, формуванням основ креативної економіки, плюралістичним націєтворенням. Доводиться витратити чимало зусиль на боротьбу з політичними атавізмами – реваншистськими ідентичностями, ціннісно-смісловим підґрунтя яких базується на радянському минулому.

Ситуація на Донбасі – це наслідок тривалої відсутності як українських культурних інституцій, так і зваженої та далекоглядної гуманітарної політики щодо регіону. На Донбасі досі зберігається низький рівень освіти населення, управлінський колапс в органах місцевого самоврядування, інформаційна відірваність від життя України та від глобального світу. Не секрет, що населення без якісної освіти, а значить із примітивним

критичним мисленням і примітивною політичною культурою – розглядається, як «слухняний» матеріал для розбудови неорадянщини. Таке населення, не маючи уявлень, як люди живуть у цивілізованому світі, опирається винятково на ностальгію за радянським минулим. Саме цього ефекту методично добивається «руській мір» в ментальній поведінці та світоглядних позиціях російськомовного населення на всьому пострадянському просторі.

Державні органи влади мають сприяти посиленню інформаційного, культурного та гуманітарного загалом впливу на депресивні та відчужені регіони, особливо у прифронтній зоні. Вкрай важливою є така позиція, згідно з якої українська влада демонструватиме, що Україна не відвернулася від своїх громадян, навіть якщо вони переживають повну апатію до української держави та культури, що наша держава та суспільство є якісно відмінними за цінностями від «руського міра», який із собою нічого не несе, крім розрухи, що панує в Абхазії, Придністров'ї, на окупованих територіях Донбасу.

Таким чином, як зазначає академік М. Г. Жулинський, незважаючи на тотальний ідеологічний вплив та на цілеспрямовану русифікацію українців, комуністичному режиму, як і режиму путінському, не вдалося досягти своєї мети, хоча зросійщення міських середовищ України та її східних регіонів привело до катастрофічних наслідків. На жаль, і досі національний культурно-ідеологічний простір України належно не захищений від російської антиукраїнської пропаганди. Більше того, Росія поєднує інформаційну війну зі збройним наступом, військовим вторгненням на територію України¹.

Зазначимо, що міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко повідомив у інтерв'ю Радіо «Свобода», міністерство завершує напрацювання плану заходів щодо протидії російській пропаганді в українському інформаційному просторі. Це, по-перше, розширення мовлення нашого, особливо в територіях прикордонних, розширення, власне, мовлення «Зеонбуду», варіанти, яким чином можна реагувати та протидіяти розповсюдженню сигналу з Криму та окупованої території Донбасу та і

¹ М. Г. Жулинський. Гуманітарна експансія Росії: історія та сучасність. За матеріалами виступу на сесії Загальних зборів НАН України 25 квітня 2019 року. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158169/22-Zhulinsky.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.04.2021).

самої Росії на українські території. Відповідний план Мінкультури подаватиме в Кабінет Міністрів та РНБО для того, аби він був затверджений, як системний підхід, який «має на меті не тільки додаткові інвестиції в цю сферу з боку держави, але й покроковий план дій для того, щоб, по-перше, українське бачили більше і легше, і для того, щоб, по-друге, російської пропаганди на цих теренах було менше».

Як повідомляв Укрінформ, з 1 лютого 2021 року Перший канал Українського радіо поновив мовлення в середньохвильовому діапазоні на тимчасово окупованих територіях Криму та сходу України¹.

Висновки. Одним із витончених, вразливих і болючих для України напрямів ведення гібридної війни Російською Федерацією проти України, що уможливило проведення воєнних дій на українській території, є такі складові гуманітарної сфери, як духовність і культура. На Заході таку війну називають «нерегулярною війною» (англ. – *irregular war*), що охоплює спільне застосування Росією заперечень своєї участі в ній та обману, ведення кібервійни / кримінальних операцій, анексію та розширення території, а також військову модернізацію для просування, прояву та досягнення цілей зовнішньої політики та національної безпеки². З цим можна було б погодитися, так само як із твердженням про ведення Росією проксі-війни проти України, якби вони велися без опори на такі важливі складові гуманітарної сфери, як духовність і культура. Саме давня, з часової точки зору, імперська боротьба з усім українством в гуманітарній сфері шляхом нищення української культури і спотворення духовності українського суспільства, і неналежна захищеність цих аспектів в роки незалежності, уможливило настання тих подій, що відбувалися і відбуваються як в Україні, так і навколо неї.

Внаслідок як відкритої, так і латентної підривної діяльності Російської Федерації проти України за роки її незалежності, направленої проти духовно-ціннісної складової національної свідомості українського народу, проти розвитку його національної культури, призвело до того, що в Україні

¹ МКІП завершує напрацювання плану протидії російській пропаганді – Ткаченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3242654-minkult-zaversue-napracuвання-planu-zahodiv-sodo-protidii-rosijskij-propagandi-tkacenko.html> (дата звернення: 10.05.2021).

² J.J. Hunt. The Russian Federation's Irregular Warfare Strategy. URL: https://medium.com/@jonhunt_USN/the-russian-federations-irregular-warfare-strategy-2669ec1c75d4 (дата звернення: 06.05.2021).

до цього часу офіційно, відкрито функціонують антиукраїнські організації як політичного, так і духовного (релігійного) та культурного характеру. Згадані антиукраїнські елементи, а також незрілі в політичному та ідеологічному аспекті громадяни, під дією підривної ідеологічної пропаганди Російської Федерації та через своїх впроваджених агентів у владі та політикумі, фактично протиставляли себе Українській державі та Українському народові, вели антинаціональну та підривну діяльність в усіх сферах життєдіяльності.

Показовим у зазначеному є події в Україні 2014 року, коли в багатьох містах, насамперед Півдня та Сходу України, внаслідок ретельно спланованих провокацій спецслужб Російської Федерації та за активної участі впроваджених ними агентів, виникли збройні конфлікти між громадянами України, які стали на захист конституційного ладу, та внутрішніми противниками незалежності України, а також підбуреними офіційною російською пропагандою мешканцями міст, які долучилися до дій провокаторів.

Основний акцент у підривній пропагандистській діяльності Росії робився на сфальшуванні історичного минулого, на нікчемних в науковому відношенні твердженнях, на протиставленні національного і загальноімперському, тобто акцент робився на велич російського і нікчемність національного, яке подавалося як негативно-націоналістичне. Як наслідок такої антиукраїнської діяльності Росії, в Україні значна частина етнічних росіян, а також так званих російськомовних представників інших етнічних груп, як і окремих україномовних громадян, підпали під згаданий вплив російської пропаганди щодо не сприйняття українських державності, духовності та культури, утворивши відповідне підґрунтя для можливого вчинення збройної агресії Росії проти України саме на південно-східному напрямку. Зазначена категорія осіб, проживаючи в Україні, внутрішнє не сприймала українську духовність, ментальність, українську культуру, чинила супротив скромним зусиллям державної влади щодо розвитку відповідних зрушень у цих напрямках. Ці громадяни України вчиняли шалений галас щодо утиску їхніх етнічних прав і свобод, маючи всіляку підтримку російської державної машини, яка в своїх імперських інтересах

виносила ці мнимі утиски на міжнародний рівень, вимагаючи міжнародного осуду України.

На жаль державна влада в такі періоди діяла не впевнено, не рішуче, а в деяких випадках, як це було при президентові В. Януковича, діяла не в національних інтересах, а в угоду Росії, призначаючи на державні топ-посади явних російських агентів, які вчиняли підривні дії у сфері національної безпеки, що і послужило вчиненню збройної агресії проти України. І лише після згаданої агресії Росії державною владою було прийнято ряд рішучих заходів, включаючи законодавчих, щодо зміни відношення до культури в українських інтересах, насамперед у мовному питанні, книговидаванні тощо, що на сьогодні дає свої позитивні плоди.

Водночас, щодо духовності українців, то коли б завдяки їхньому рівню світогляду можна було формувати і реалізовувати національну ідею, а в загальнодержавному масштабі – сповна реалізовувати національні інтереси, то українській владі потрібно задіяти ще великі зусилля для реалізації зазначеного. Так, далі не можна терпіти в Україні антиукраїнську, антидержавну діяльність московської церкви (УПЦ Московського патріархату), яка заповнена агентами спецслужб Росії, як це показали події на Сході України, коли священники цієї церкви «благословляли» сепаратистів і терористів на вбивство українських воїнів, давали їм притулок в церквах, і навіть самі вступали в ряди незаконних військових формувань. Непоодинокі факти, коли священники цієї церкви відмовлялися «відспівувати» у церквах українських воїнів, які загинули на війні, пояснюючи це тим, що загиблий убивав «одновірних братів». Зауважимо, що УПЦ Московського патріархату єдина в Україні релігійна організація, яка постійно акцентувала увагу на тому, що церква відділена від держави, одночасно направляла своїх священників до державної влади різного рівня.

З огляду на зазначене, не може явно антиукраїнська церква функціонувати в Україні, так само не мають спокійно почувати себе в Україні колабораціоністи, для нейтралізації діяльності яких є потреба у невідкладному прийнятті відповідного законопроекту про боротьбу з цим явищем.

Анотація

Наукове дослідження присвячене порівняно вузькому напрямку у гібридній агресії Російської Федерації проти України, яким є духовність і культура. В першому розділі досліджується питання духовності, як внутрішнього світу людини, осередку її інтелектуальних і емоційно-вольових сил у єдності свідомості, самосвідомості, світогляду і волі. У релігійному сенсі духовність розглядається як внутрішня релігійність (теологія внутрішнього життя), віра, містичний досвід, «спілкуванням з Богом». У філософському значенні розглядається перш за все із формами суспільної свідомості, тобто зі здатністю людини пізнавати навколишній світ і саму себе за допомогою мислення та розуму, внаслідок чого формується інтелект особистості.

Зазначається, що нині духовна безпека України займає особливе місце в системі національної безпеки, оскільки структурні елементи духовної безпеки здійснюють безпосередній чи опосередкований вплив на інші складові національної безпеки: економічну, соціальну, політичну, державну, військову тощо. Наявність проблем духовної безпеки стала однією з головних причин слабкої єдності українського суспільства та, значною мірою, причиною політичних та збройних протистоянь на Сході України, в Криму, в цілому в країні.

Здійснено короткий історичний екскурс і робиться висновок, що духовно-релігійний фактор був на такому рівні, що дозволяло українцям мати і боронити свою державу, тобто, в ті часи визначальним для українців було їхнє фізичне і духовно-релігійне самозбереження. І саме на підрич духовних і релігійних цінностей та на підрич підвалин української церкви, на мінімізацію та цілковите знищення системи формування духовності в українців була направлена державна політика російського царату.

Зазначено, що Російська Федерація прагне унеможливити становлення незалежної держави Українського народу – повноправного члена європейської співдружності націй. Ключовим завданням Росії є захоплення України, яке повинно кардинально збільшити російські демографічні, політичні, економічні, військові та інші ресурси.

Розкривається роль у «гібридній агресії» проти України Російської православної церкви, насамперед у розширенні російського впливу на

Україну, адже це стосується духовного виміру життя українського суспільства.

У другому розділі розкриваються механізми нищення Росією української культури. Зазначається, що історія української культури – це історія формування національних ідентичності і самоповаги; це – концентрація в собі таких взаєпов'язаних речей, як національна мова, традиції, історична пам'ять; це – творення певного типу суспільства, системи спільних цінностей (матеріальних, духовних, ідеальних) та розвитку людини, її менталітету та ідентичності тощо.

Розкриваються напрями негативного впливу на функціонування української культури влади царської Росії, в період колишнього СРСР, а також джерела такого вкрай негативного явища, як русифікація.

Зазначається, що після розпаду колишнього СРСР російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну імперську стратегію ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовуються не тільки ЗМІ, але й культурно-розважальна індустрія. Російська культурна експансія проти України здійснювалась свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності, чому сприяла неефективність державної гуманітарної і культурної політики. Одним з напрямів експансії російської культури в Україну було і є формування позитивного образу імперського минулого, зокрема, шляхом відновлення або встановлення пам'ятників видатним діячам російської імперії. Ситуація на Донбасі – це наслідок тривалої відсутності як українських культурних інституцій, так і зваженої та далекоглядної гуманітарної політики щодо регіону.

Констатується, що досі національний культурно-ідеологічний простір України належно не захищений від російської антиукраїнської пропаганди.

3.4. Високий моральний дух курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти – ресурс сили в епоху інформаційних війн

У сучасних умовах глобалізації усіх сфер життєдіяльності світової спільноти спостерігається відчуження людини від справжньої культури, національного коріння, унаслідок чого відбувається падіння норм моралі, спотворення і підміна морально-етичних орієнтирів, послаблення внутрішньої волі і морального духу людини. Необхідність пошуку шляхів духовного відродження українського суспільства обумовлює звернення до проблеми відтворення духовно і фізично здорового молодого покоління на основі кращих вітчизняних виховних традицій.

Сьогодні позначене дефіцитом духовних цінностей, моральних констант. Посилення прагматизму в культурному, освітньому середовищі, популяризація медіа ідей споживацької психології зумовили негативну тенденцію формального ставлення особистості до свого духовного зростання та інших людей. Технологічна революція і розвиток інформаційних технологій породили ілюзію про те, що за допомогою логічно виважених схем виховних впливів і конструктивної планомірної взаємодії можна сформувати особистість із наперед визначеними якостями. Реформування Збройних Сил України, що відбувається, посилює важливий морально-психологічний чинник, що має безпосередній вплив на національну безпеку нашої держави. Особливого значення набуває конструкт високого морального духу особового складу і курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти в контексті епохи інформаційних війн.

Зазначимо тут, що інформаційна війна – це інформаційне протиборство між державами, неурядовими, культурними, економічними, політичними та іншими структурами, що передбачає нанесення шкоди власне інформаційній інфраструктурі, через поширення хибної чи викривленої інформації завдання шкоди безпеці людей і держави супротивника. Інформаційні війни в умовах сьогодні – це цілісні стратегії, які демонструють значимість інформації, вразливість каналів поширення і збереження інформації, залежність миру громадського життя від сили інформаційних маніпулювань.

У сучасному світі для перемоги чи визнання переваги держави чи неурядової структури важливо мати важелі інформаційного впливу, використання технологічних ресурсів для послаблення моральних і матеріальних сил іншої сторони конфронтації і посилення власних. Цілеспрямовані інформаційні пропагандистські заходи в сучасних війнах не принесуть руйнацій і кровопролиття, але можуть порушити державний управлінський механізм, а масові маніпулювання – до суспільного хаосу. Це своєрідна латентна війна, яка за словами М. Лібікі, автора книги «Що таке інформаційна війна?», передбачає проникнення у внутрішню систему безпеки противника, руйнацію принципів державотворчих цілей, принципів, світогляду (Лібікі, 2014)¹ Наголосимо, що важливою метою інформаційної війни є послаблення моральних і матеріальних сил супротивника, порушення каналів обміну інформації конкурента.

Особовий склад, який несе відповідальність за виховання і збереження високого морального духу курсантів (слухачів, студентів), має бути обізнаний з кращими виховними практиками, концептуальними положеннями гуманітарного забезпечення виховної роботи військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти.

Державна програма розвитку Збройних Сил України на період до 2025 року узгоджена із загальними євроатлантичними принципами і підходами щодо оборони і національної безпеки. Постійна готовність відбити можливу агресію, захистити незалежність Батьківщини залежить від бойового потенціалу. Основою такого потенціалу є матеріальний і духовний аспекти. Історія війн доводить, що часто перемога – на боці сильних морально витривалих, особистостей, здатних протистояти інформаційним маніпулюванням противника.

Вагомою складовою бойової готовності та боєздатності військ (сил) традиційно є високий моральний дух особового складу Збройних Сил України. Керуючись Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 30 жовтня 2018 р. № 1229/32681 «Про затвердження Положення про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти»², особовий склад має

¹ Лібікі М. Що таке інформаційна війна? URL: <http://viysko.com.ua/tehnologijivoyen/martin-libiki-shho-take-informacijnavijna/> (дата звернення: 23.05.2021).

² Про затвердження Положення про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти. URL:

«бути для курсантів (слухачів, студентів) взірцем бездоганного виконання службового обов'язку, ретельності, творчого ставлення до справи, високої культури та моралі». Традиційно моральний дух розглядається як духовна готовність і здатність військовослужбовця переносити випробування війни (бойових дій), труднощі військової служби, досягати перемоги над супротивником, здатність зберігати спокій і впевненість у власних силах (духовних, фізичних, морально-психологічних тощо).

Безперечним є той факт, що виховний процес курсантів (слухачів, студентів) в умовах сьогодення набуває ознак особистісного розвитку, відзначається сенситивністю до емоційно образного сприйняття моральних, етичних, естетичних, соціальних, інтелектуальних та інших цінностей. Сучасний інформаційно насичений світ формує життєтворчу діяльну позицію. Закладені під час організованого цілеспрямованого виховного процесу ціннісні орієнтири визначають сприйняття і осмислення людиною духовних цінностей. Однак, зміст сучасних традиційних програм виховання породжує дисонанс між раціональними і емоційними підструктурами особистості. Тому актуальність цієї публікації зумовлена потребою розробки національного, традиційного ціннісного контенту.

Останнім часом проблематика виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) активно розробляється на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Про це свідчать узагальнення окремих питань методології виховання крізь призму педагогічної антропології (І. Бех, Л. Бондар, М. Дворецька). Важливе значення мають пропозиції щодо організації виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах, обґрунтовані у працях І. Бабій, М. Євтуха, В. Кременя, О. Сухомлинської.

Епоха інформаційних війн диктує важливе правило: в нових історичних реаліях по новому має розглядатися феномен віри в житті і в душі людини, засноване на наукових (у сфері медицини, фізіології, психології, гігієни, теорії виховання) уявленнях. Для успішного виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти потрібно знати природні здібності молодих людей, розуміти соціальні умови, в яких живе кожен з

них, свідомо визначити мету виховання. Актуального звучання набуває позиція розуміння сутності, цілей виховання через категорію боротьби у широкому значенні: із стихійними силами природи; негативним впливом технологічно насиченого інформаційного середовища; самою людиною, її пристрастями, власним егоїзмом.

Як відомо, зміна методологічної орієнтації виховного процесу з формування особистості на стратегію її розвитку й саморозвитку вимагає від педагогічної теорії і практики зосередження уваги на осмисленні природи людини, її внутрішнього світу, на створенні гуманних відносин в освітньому середовищі. Ці завдання певною мірою реалізуються в різних напрямках модернізації вищої освіти: неперервності, індивідуалізації, безбар'єрності, гуманізації і гуманітаризації, які вважаються категоричним імперативом XXI століття і представлені в основних документах, прийнятих у межах Болонського процесу в національному законодавстві.

Педагогічний базис виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти утворюють гуманістичні та антропологічні засади та принципи особистісно орієнтованої спрямованості, особистісної автономії, поваги до прав людини. виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти передбачає орієнтацію на особистість як головну цінність виховання, визнання унікальності, своєрідності кожної особистості, повагу гідності і прав на свободу, щастя, розвиток, прояв її здібностей.

Ми керуємося компонентами системного підходу: предметний аспект (з'ясування, структури системи виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, визначення способів і засобів взаємозв'язку компонентів структури такого виховання); функціональний аспект (розкриття внутрішнього та зовнішнього функціонування елементів системи виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти); історичний аспект (генетичний та прогностичний вектори виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти).

Погоджуємося з думкою І. Беха¹ про те, що виховна методологія – це система положень, які виступають пояснювальними схемами щодо організації виховного процесу. З огляду на це сучасна методологія, на яку орієнтує чинне законодавство у сфері адміністративного права, покликана створити таку теорію і практику педагогічного мислення і діяльності, яка забезпечить дієвість ієрархічної схеми результатів освіти: виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) → саморозвиток особистості → якість освіти. Дієвість такої структури забезпечується узгодженістю її складників: мети, завдань, принципів, змісту, методів, засобів, форм.

Представлена методологія описує стан і відношення складного системного феномену виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти. Таке виховання, як складник процесу вищої освіти, може проявляти себе по різному, залежно від рівня включення. Воно може володіти властивостями, які на рівні даної системи приховані і не можуть виявлятися. Кожен елемент структури такого виховання має різні функціональні і смислові значення. А саме:

1. Рівень матеріального, як об'єктивний процес формування здатностей і соціально значимих навичок на основі гуманістичного світогляду у конкретних історико-культурних і соціально-економічних умовах.

2. Рівень душевного, що виявляється через складну ієрархію відчуттів, переживань, прийняття і осмислення кожною людиною духовних і моральних цінностей.

3. Рівень духовного (містичного, ірраціонального, сакрального), що передбачає зв'язок з іншими напрямками виховання через категорії віри, совісті, моральності, натхнення, осяяння².

У цілому світова філософія виховання і освіти характеризується варіативністю підходів, зумовленими відсутністю єдиного розуміння сутнісних цілей і завдань виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів), а отже і способів їх реалізації. Для багатьох сучасних

¹ Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 5–27.

² Тюріна Т. Духовна педагогіка : витоки, сутність і перспективи розвитку : Монографія. Львів : СПОЛОМ, 2005. С. 15–43.

теорій виховання характерні розмитість методологічних основ осмислення духовності як сутнісної якості особистості і шляхів її розвитку, а також перебільшення ролі раціонального компонента в процесі виховання особистості. При цьому простежується недостатність уваги до соціальної природи виховання, тобто процес виховання в них понад міру індивідуалізується і відособлюється рамками конкретної особистості. При такому підході ускладнюється здійснення виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів), яке відбувається в умовах соціальної взаємодії на рівні особистісного спілкування, що і перешкоджає цілісності впливів.

Екзистенційний підхід до визначення виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів), за яким визнається бінарний характер цього процесу, передбачає поєднання педагогічного впливу та його рефлексивного втілення у самовихованні людини. Основною ідеєю у межах цього підходу є виділення ідеальної мети виховання людини, здатної прожити життя на основі зробленого екзистенційного вибору, з духовною самосвідомістю і самореалізацією за особистісно цінними моральними орієнтирами. Мова йде про індивідуальну траєкторію життя особистості, свідомий вибір системи життєвої позиції, змісту і видів діяльності, способу життя. У цьому підході вирішального значення набуває осмислення таких ознак: неутилітарність (спрямованість на радість духу людини, усвідомлене відчуття потреби в красі, мудрості, знаннях як самоцінних); велика міра творчості, створення власного духовного світу; здатність до рефлексії.

Проблема включення цінностей у зміст освіти і їх використання залишається актуальною на сучасному етапі. Зміст освітніх програм закладів вищої освіти визначається як мінімальний інваріант, необхідний і достатній для всіх здобувачів, включає ціннісні компетентності. Через стихійність включення останніх у зміст освітніх програм, вони не структуровані і даються списками, тому використання їх у виховному процесі утруднено. Крім того, існує проблема «включення цінностей» у внутрішній світ людини. Для обґрунтування психологічних механізмів реалізації ціннісного змісту знань в процесі виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) ми спиралися на розуміння аналізу психічних явищ, як багаторівневу ієрархічну систему, яка включає ряд взаємозв'язаних

підсистем, що володіють різними функціональними властивостями: когнітивну – реалізує функцію пізнання; регулятивну – забезпечує регуляцію діяльності і поведінки; комунікативну – формується і реалізовується в процесі спілкування; креативну – виявляється в творчому самовираженні особистості. Завдяки цьому забезпечується діалектична єдність процесів навчання і виховання, перехід знань із сфери об'єктивного зацікавлення у сферу особистісно значимого.

Наголосимо, що для виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) важливим є принцип світоглядного плюралізму, сприйняття існування особливої різної культури й традицій, толерантності, що допомагає уникати заангажованості, одномірності цього процесу.

Під час виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) значущим є принцип еволюційності такого поняття, як виховний ідеал, що логічно витікає з історичного ходу подій та поступальності історичного процесу. Установлено, що поняття ідеалу виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) поєднує елементи духовності, соціальності, культуровідповідності, гармонійності, громадянськості, гуманізму.

Також велике значення має принцип превентивності. Держава, заклади освіти здійснюють офіційну освітню політику, що передбачає профілактику негативних проявів поведінки молоді. При цьому забезпечується система заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, інформаційно-освітнього характеру з формування позитивних соціальних установок, запобігання різних проявів деструктивної поведінки молоді. Принцип превентивності також розкриває значимість авторитету педагога-вихователя, наставника, особового складу у вихованні високого морального духу курсантів (слухачів, студентів).

Щодо принципу авторитетності, зазначимо наступне. Значущим вважаємо інваріант, який виділив І. Бех¹: використання ефекту присутності у виховному процесі. Наукомістка методологічна засада виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) через категорію присутності – форма взаємин вихователя з вихованцем, вплив педагога

¹ Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 5–27.

своєю сутністю, своїми корінними духовними надбаннями. Присутність вихователя, таким чином, стає основним засобом виховання. Бути присутнім – означає проявляти цілковиту сконцентрованість своїх сутнісних сил і спрямованість їх на вихованця, віддаватись повністю виховній меті. При цьому присутність, як виховний засіб вихователя, вимагає відповідного ставлення, контакту з вихованцем. Ситуація присутності можлива за умови, коли вихователь має яскраво виражену особистість, світогляд з твердими духовно-моральними ціннісними константами.

Принцип технологізації у полі предмета заявленої проблеми передбачає розуміння виховного процесу загалом, і виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) зокрема, як науково обґрунтовані дії вихователя та відповідно організовані ним дії вихованців, підпорядкованих досягненню спеціально спроектованої системи виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості та ведуть до кінцевої мети виховання. Побудований таким чином виховний процес має ознаки проєктивності, певною мірою гарантує позитивний кінцевий результат. Вказані принципи складають певну систему. Кожний принцип як важлива складова системи взаємопов'язаний з іншими; їх гармонійне поєднання аргументує логічність взаємодії.

Виходячи із синергетичного підходу, цілісність виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) вбачається не як застигла структура, що обмежує жорсткими рамками, а як наявність певного стрижня, основи, що дозволяє охопити різноманіття заявленого універсуму. Роль цієї головної осьової лінії виконує духовність як системна сутнісна якість особистості, що проявляється у вчинковій любові. В розкритті сутності основної дефініції ми виходимо з того, що духовність і моральність є найважливіші характеристиками особистості. Духовність є вектором руху особистості, її самовиховання, саморозвитку, самоосвіти, спрямованості до визначеної мети, ціннісною свідомістю, основою моральності. Моральність, у свою чергу, є сукупністю положень, норм поведінки і ставлення людини до себе, довкілля. Виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) актуалізується активною життєвою позицією вихователя, наставника – особового складу.

Духовність як сукупність вищих потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій людини, виражає ставлення людини до світу і самої себе. Моральність виступає конкретним проявом глибоко індивідуалізованої духовності, і тому, природно, віддавати моральному вихованню педагогічний пріоритет.

Цікавим видається історичний дискурс.

Багато уваги питанням духовно-морального виховання присвятив просвітник А. Прокопович-Антонський. Він вважав, що доля народів залежить від виховання молоді: «Люди створюють благовоління суспільства, якщо з юнацтва напоєні добродетеллю і любов'ю до Батьківщини. Якою б сильною не була держава, але коли опорою не є виховання, то вона рано чи пізно буде зруйнована»¹. Просвітник багато уваги приділяв природничо-географічним, історичним знанням для реалізації мети виховання: «Завдяки історії (вихованець) ... став би корисним членом суспільства і вірним сином Вітчизни»². Педагог слушно зауважував, що вихованець має бути захищений від сумнівних з моральної точки зору видовищ, марновірства.

Основні моральні риси, які слід формувати: доброта, чесність, милосердя. Виховувати їх можна різними шляхами, проте головний – приклад, що, дає кращі результати, ніж розмірковування. Педагог уважав, що сімейне благополуччя, правильно організований виховний процес через розумні розваги є запорукою досягнення мети виховання.

Слушним в наш час є переконання М. Пирогова – визначного просвітника, військового лікаря – у тому, що у змісті виховання наскрізною має бути теза про те, що поняття добра і зла відносні. Отже, М. Пирогов схилявся до богословського тлумачення сутності виховання, яке розумів як боротьбу людини зі своєю двоїстою природою. Він указував на те, що високе і прекрасне на землі – мистецтво, натхнення, наука не повинні поєднуватися із буденністю, бо, таким чином, може втратити духовну чистоту. Просвітник висловив також переконання у необхідності відродження філософського розуміння життя основою духовного зростання. Захищаючи науковий підхід до організації духовно-морального виховання,

¹ Прокопович-Антонский А. О воспитании. Антология педагогической мысли XVIII в. М. : Педагогика, 1985. С. 349–364.

² Там само.

М. Пирогов визначав особистість предметом любові і ненависті. Ключовою категорією вихованості визначав сердечність, культуру серця¹.

Мету виховання він визначав так: вироблення активної життєвої позиції. Завдання: формування найкращих людських рис – щирості, правдивості, стриманості, почуття морального обов'язку, доброзичливості, скромності, працьовитості. Духовно-моральні сили рекомендував виховувати за принципами: антропологічним (як людину Божу), теологічним (підготувати до добродійної діяльності в буденному житті), формальним (особа вихователя і вихованця має бути досконалою). М. Пирогов пропонував використати методи виховання: тренування в прояві уваги до свого внутрішнього світу, страх Божий для контролю людиною власних думок, обмеження матеріальних бажань, підготовка і здійснення сповіді для відчуття Божої благодаті. Результатом використання таких методів виховання М. Пирогов визначав наступне: людина вміє аналізувати власні вчинки і думки; у діяльності керується власною совістю; уміє розрізняти добро і зло; здатна свідомо обирати високі духовні бажання і відмовлятися від меркантильних потреб. М. Пирогов обстоював ідею свободи віри, чистоти християнського вчення, яке часто нівелювалося книжними хибними висновками.

Цікаві аспекти презентовано вченим, педагогом, митрополитом І. Огієнком. Він стверджував, що велике значення для формування людини має релігія, що церква була і буде природним ґрунтом, з якого виростає й розвивається духовна культура українського народу. Предметом виховання І. Огієнко вважав вироблення християнської добродійності, а вищим проявом моральності – совість і чесність. Просвітник наголошував на важливості дисциплінування душі, необхідності оволодіння вмінням любити, прощати, творити добро, знаходити радість у праці, бути милосердним, уміти боротися зі злом; розкривав сутність цих душевних проявів. За твердженням професора, «любити – то служити»². Суть цього поняття він розкривав своїми афористичними висловами: «Служити – це чинити

¹ Пирогов Н. И. Речи, сказанные Н. И. Пироговым. Сочинения в 2-х т. СПб. : Тип. М. М. Столюсевича, 1900. Т. 1. С. 427 – 445.

² Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культури життя українського народу. К. : Абрис (реп. вид. 1918), 1991. 272 с.

ближньому чи народові добро», «Служити за Христом [Мат. 25; 87] треба голодному, спраглому, чужинцеві, нагому, хворому, ув'язненому».

Особливе значення у процесі виховання людини у педагогічній творчості І. Огієнка надається усвідомленому формуванню уміння прощати, бути милосердним. Так, за словами І. Огієнка, той, хто вміє прощати, набагато духовно сильніший, ніж той, хто таїть у собі злобу, накопичує негативну енергію і як результат, більше втрачає в моральному плані, ніж здобуває. Бути милосердним – значить мати співчуття до того, хто в біді; намагатися зрозуміти причину будь-якого вчинку; засуджувати вчинок, а не людину; виявляти співчуття не словом, а ділом; ділитися всім можливим з усіма, хто потребує; допомагати духовно слабшому¹.

Актуальними та своєчасними звучать сьогодні поради І. Огієнка стосовно основних завдань виховання, спрямованого на розв'язання завдань духовно-морального зростання. А саме: формування духовних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності; створення сприятливої трудової атмосфери в колективі; залучення до світу знань через фольклор; піклування про розвиток відчуттів; турбота про інтелектуальний розвиток; залучення до активної участі в громадських заходах, які сприяють освоєнню народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання національної свідомості і характеру.

Зазначимо, що родинні цінності, на погляд І. Огієнка, є результатом життєвого відбору духовних і моральних законів існування сім'ї, які демонструють ставлення до довкілля. Відомо, що батьки не можуть скерувати життя і діяльність дитини повною мірою, вони можуть лише передати моральні орієнтири, які визначатимуть життєдіяльність дитини у дорослішанні. Родинне виховання сприяє становленню духовності особистості через передачу досвіду попередніх поколінь, вироблення звички шанування предків, уміння взаємопідтримки і допомоги. У такий спосіб формується цінність єдності сім'ї, отже – громади, нації в цілому. Не можна обійти увагою той факт, що під впливом ціннісних орієнтацій сім'ї на особистісному рівні дитини відбувається відбір інших духовних цінностей. І. Огієнко слушно зауважував, що коли суспільні духовні цінності та ідеали суперечать особистим, сформованим під впливом родини, відбувається

¹ Там само.

відторгнення частини або руйнація всієї ціннісної системи дитини, що призводить до духовної кризи, яка проявляється, передусім, у дезорієнтації та моральній спустошеності. Такі приклади, на жаль, часті для сьогодення. Тим самим підтверджується значущість творчого використання педагогічного доробку відомого просвітника.

Корисними в контексті заявленої теми видаються міркування практика фізичного виховання П. Лесгафта. Його система фізичного виховання пронизана вірою в людину, коли виховання тіла відбувається на основі поваги до людини. Аналіз творів педагога свідчить про те, що фізичне виховання він не розглядав як самоціль. Через дисципліну тіла він прагнув дисциплінувати дух, сформувати витривалу особистість з твердими переконаннями. Така духовно-моральна сторона фізичного виховання, на думку П. Лесгафта, має вирішальне значення для суспільного життя. Він писав: «Мало дати освіту розумній і мислячій людині, треба ще, щоб вона могла наполегливо і енергійно проявляти свої переконання і була спроможна дотримуватися вироблених істин і принципів»¹. Духовно-моральне виховання розумів як створення сприятливого середовища в закладі освіти.

Автор дійшов висновку про те, що кожна наука має відображати духовний світ людини, сприяти гармонізації почуттєвої, вольової і розумової сфер. Середовищем виховання учений визначав серце, яке спонукає людину до добрих вчинків і діяльності на благо.

Дослідження засвідчило, що виразним виховним спрямуванням позначилися твори З. Столиці. Зокрема, в контексті нашої проблематики важливі і досить актуальні умовисновки містить праця «Розвиток життєрадісності і боротьба з песимізмом». Автор указував, що виховання відбувається під впливом негативних чинників, які можна угрупувати таким чином: 1) людська обмеженість (фізична – хвороби, смерть близьких), розумова (бідність пізнання, відсутність необхідних якісних навчальних і виховуючих книг), моральна (невміння людини боротися із спокусами); 2) історичні умови життя (соціальні негаразди, особисті незгоди, невдачі,

¹ Лесгафт П. Ф. Психология нравственного и физического воспитания / Под ред. М. П. Ивановой. – Воронеж : МОДЖ, 1998. – 410 с.

суспільна злоба, поширення атеїзму, одноманітність буденного життя, зневіра в собі, що призводить до меланхолії)¹.

Для подолання цих негативних чинників чи мінімізування їхнього впливу учений наголосив на необхідності формування у вихованців оптимізму і життєрадісності. Для цього, на думку З. Столиці, варто спрямувати виховні впливи на: прояв дітьми почуття самозбереження; спонукання їх до досягнення особистого блага, педагогічна підтримка прагнення задоволення. Останнє автор уважав чи не найголовнішим завданням вихователя. Слушним і в наш час є такі рекомендації З. Столиці: не перенасичення життя задоволеннями, а створення низки радостей, що чергуються з обмеженнями; не пестування, а зведення до мінімального негативів буденного життя; любляче ставлення до вихованців, оберігання від важких брутальних сцен і сильних емоційних потрясінь, від незначних але системних сварок і суперечок².

У контексті досліджуваної проблеми цікавими видаються міркування відомого педагога і психолога, засновника Лікарсько-педагогічного інституту, лектора з педагогічної психології І. Сікорського. Так, виховуючий аспект навчання він уважав основою розвитку. У своїх психологічних дослідженнях багато уваги приділяв проблемі гігієни розумової праці, яку вважав базисом виховання.

У книзі «Душа дитини» І. Сікорський обстоював переконання в тому, що результат духовно-морального виховання залежить від психологічної біографії дитини, яку називав «зворотною стороною» людської душі. Вивчення і всебічний науковий аналіз психологічної біографії дитини може, на думку вченого, спрямувати духовний розвиток особистості³. Для обґрунтування цього твердження І. Сікорський навів приклади біографій визначних письменників.

Подібні міркування висловив і просвітник і культурний діяч Г. Хоткевич, який указував, що для становлення високо розвиненої у

¹ Воспитание внимания : Энциклопедия общественного воспитания и обучения [Под ред. В. А. Волкович, проф. П. И. Ковалевского], / З. К. Столица, В. М. Чудицкая. – Вып. VI. – Петроград. : Тип. М. О. Вольф, 1916. – 224 с.

² Там само.

³ Сикорский И. А. Об умственном и нравственном развитии в связи с здравоохранением в средней школе. – СПб. : Б. и., 1916. – С. 17.

духовно-моральному плані, яскравої особистості необхідні три умови: «Треба прагнути душею до чогось великого, вічного; мати можливість проявитися; уміти надати своїй формі тривкості»¹.

Не втратили актуального звучання міркування Д. Тихомирова, який виховання тлумачив так: набуття людиною системи знань, необхідних для осмислення обов'язку перед суспільством, опори на особистий моральний досвід, співвіднесення знань про мораль і життєвими спостереженнями. Мету виховання формував так: «Виховати в людині вільного громадянина-діяча»². Вирішального значення в організації виховання надавав життєвому досвіду людини, спілкуванню з близькими, природою. Ціннісні орієнтири які утворити групи завдань виховання пропонував наступні: пізнання моральності через осмислення категорій: доброта, порядність, чесність, працьовитість, відповідальність, гідність; виховання морального почуття через духовні цінності милосердя, співчуття, співучасті³).

З'ясовано, що педагог рекомендував керуватися принципами домінування духовно-моральних компонентів на всіх рівнях педагогічного процесу; виховуючого навчання; єдності поваги особистості і вимогливості; зв'язку навчання, виховання з життям. Зміст виховання, на його думку, утворювали: знання про природу, людину, ставлення до інших людей, суспільства, держави; мистецтво (для одухотворення); гуманна дисципліна (виховання волі); праця і відпочинок; розваги і задоволення. Основний засоби виховання за Д. Тихомировим визначено такі: порівняння, узагальнення, наслідування прикладу вихователя, кінематограф.

Динамічність сутності духовно-морального виховання у руслі соціально-гуманістичного напрямку розкрита у праці професора О. Лазурського «Наука про характер»⁴. У цьому творі автор накреслив програму вивчення і виховання особистості, подібну до психографії (В. Штерн), на основі застосування методу природного експерименту. На думку О. Лазурського, виховання – це процес морального самовдосконалення, розуміння змісту свого життя, вироблення індивідуально-відповідальної поведінки, реалізація людини в духовній і

¹ Хоткевич Г. Про Шевченка. З архівних джерел. – К. : Літопис, 1999. – С. 21–24.

² Тихомиров Д. И. Педагогические заметки. – СПб., 1911. – 120 с.

³ Там само, с.67.

⁴ Лазурский А. Ф. Наука о характере. – СПб. : Б. и., 1900. – 114 с.

предметно-продуктивній діяльності на основі прагнення стати кращою. Виключного значення серед функцій виховання учений надавав формуванню життєвому оптимізму. Педагог був переконаний у тому, що основною педагогічною одиницею виховання є культурна практика як організована культурна подія, участь в якій передбачає уведення у культурні середовища, розширює досвід мислення, творчої поведінки.

Аналіз педагогічних узагальнень С. Шацького і його однодумців засвідчив, що ними були внесені такі положення:

1) Педагогічна наука надміру наповнена педагогічним натуралізмом. На становлення людини, крім природних сил, впливають надприродні константи добра і зла.

2) Натуралістичний оптимізм і релігійне гуманістичне вчення мають поєднатися для досягнення мети виховання – розкриття образу Божого в людині через підготовку її до праведного життя в суспільстві.

3) Моральне виховання поєднує фізичну і психічну сторони людського життя. Основа педагогіки – знання про духовний розвиток людини, що підкорюється певному ритму, моральним правилам.

4) Заклад освіти має за мету допомагати там, де вихованці безсилі. Тобто на першому місці має бути піклування про духовне зростання, в якому є ключ душевного здоров'я (через осмислення дуалізму світу, ретельне вивчення історії).

5) Успіх виховання залежить від єдності зусиль сім'ї, громадських установ, церкви і школи. Ці зусилля виключають безпосередній вплив, авторитетний початок¹.

Окреме місце в контексті досліджуваної проблеми посідає педагогічна діяльність і наукові узагальнення П. Блонського та М. Рубінштейна. Щодо П. Блонського, то його позиція характеризується наданням пріоритету освіті перед вихованням. Головними він проголошував культурні цінності, які стимулюють «істинно людський, специфічно людський розвиток вихованця»². М. Рубінштейн, у свою чергу, істинною сутністю освіти

¹ Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : В 2 т. / [под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина, В. Н. Шацкой]. М. : Педагогика, 1980. Т. 1. 304 с.

² Блонский П. П. Курс педагогики. М. : Задруга, 1916. 286 с.

проголошував ідеал багатогранної, цілісної особистості. Він закликав до поєднання у педагогіці істинної віри та істинної науки¹.

Узагальнення матеріалів з теми засвідчив, що недостатня диференціація засобів і методів виховання високого морального духу призводить до деструктивних наслідків. Говорячи про метод виховання, варто наголосити на тому, що такий повинен узгоджуватися з реальними обставинами: індивідуальністю, віком, здатностями, змістом освіти, метою викладання тощо. Критерієм того, що педагог правильно вибрав метод виховного впливу, є почуття радості й внутрішнього поживлення самого вихованця.

Для забезпечення особливого виховного середовища, доцільно використовувати такі методи: спонукання до прояву діяльної і живої любові до ближнього; привчання інколи жертвувати своїми задоволеннями і зручностями заради полегшення життя інших людей.

Значущим для виховання високого морального духу вважаємо своєрідне розуміння закладу освіти як зосереддя життєвих інтересів, світ тиші, зосередженості. У такому середовищі природнім стає табу на марнослів'я, стримування гніву, доречні розваги, збереження цнотливості, честі і виховання добрих звичок.

Форми роботи, історично складені і можуть бути затребувані в наш час:

1) специфічні форми виховання релігійного спрямування (3 добрі справи (молитва, піст, милостиня); 7 головних справ милосердя щодо душі (грішника виправити, невихованого навчити, сумного потішити, кривду терпеливо зносити, образу з серця прощати, за живих і померлих молитися, тому, хто сумнівається, добру пораду дати);

2) традиційні форми вироблення моральних норм поведінки (наслідування прикладу (святих, національних героїв, педагогів, батьків), самоаналіз, самопостереження (іспит совісті, досконалий жаль, сповідь), визнання авторитету (Бога, духовної і світської влади, батьків, наставників);

3) форми співпраці з різними інституціями в аспекті формування в молоді національних цінностей (рольова гра; колективні справи в громадах,

¹ Рубинштейн М. М. Идеал личности как основа мировоззрения. Критически-философский очерк. М. : Тип. С. А. Кинелевского, 1909. 124 с.

слухання проповіді священника, побудова власного життя на підставі вільного визнання правила християнства «Ухилися від зла і твори благо».

Додатковими засобами виховання є постування душі і плоті, які формують стриманість. Постування і стриманість – внутрішня перетворююча сила і потужний засіб виховання волі, розуму, відчуттів людини. При цьому залишається в силі святе і незмінне правило: все, що затьмарює людське життя, що віддає людину в полон смерті і погибелі, що обмежує і калічить людину, ніколи не може бути прийняте.

Доречним є правило охоронного дисциплінування, засноване на прийомах освоєння дисциплінарних правил и нагляду; метод безпосереднього морального впливу на основі повчання, нагадування, застереження, поради, прохання. Особовий склад для курсанта стає фасилітатором і полегшує вихованцеві шлях до морального самовдосконалення, формування самостійної життєвої позиції на основі гуманних цінностей.

Досить оригінальним засобом виховання високого морального духу є заохочення кращих вихованців добродесними нагородами, зокрема нагорода слушною порадою.

Постулати виховного процесу в умовах інформаційної війни в контексті сьогодення, традиційні та історично зумовлені такі:

- 1) постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих вчинків, емоцій, почуттів і бажань, що є передумовою духовного зростання;
- 2) викорінення негативних рис, звичок, нахилів, формування сили волі, позитивних якостей особистості, ціннісних орієнтацій, гуманістичного світогляду є тривалим процесом, що продовжується усе життя;
- 3) лише шляхом самопізнання можна зрозуміти своє призначення у житті.

В умовах сьогодення не втрачає виховний потенціал правильно організована суспільно корисна праця як ресурс виховання високого морального духу, вільно вибрана справа, часто – фізична, мускульна, ручна праця, шефство старших над молодшими; колективні ігри, культура спілкування з людьми, тваринами, природою; усвідомлена молитва й стриманий спосіб життя.

Критеріальною ознакою ефективності виховної діяльності особового складу, оцінка результатів виховного впливу на виховання високого морального духу курсантів (слухачів, студентів) є:

- відповідність змісту виховання вимогам суспільства, проходження військової служби;
- досягнення виховних цілей із цілісного формування курсантів (слухачів, студентів), згуртування колективу, що виявляється в стабільно позитивному і піднесеному морально-психологічному стані особового складу і результатах проходження військової служби;
- відповідність виховної роботи, що проводиться, законам і принципам виховання, правовим нормам, завданням, що вирішує підрозділ;
- оптимальність системи виховних впливів, заходів, відповідність моделі, алгоритму і технології, а разом з цим і трудових, часових та інших витрат позитивним результатам;
- рівень мистецтва військового керівника у виховній діяльності, його особистий авторитет в організації цілісного виховного процесу, вирішенні практичних завдань і конкретних проблем.

3.5. Дискурсивно-комеморативний сегмент ризикового ландшафту України в період гібридної (пост)війни

Актуальні соціальні реалії порушують питання про посилення ризикованості в сучасному глобалізованому світі, що обумовлено, в першу чергу, тим, що в перших десятиліттях ХХІ століття відбуваються кардинальні зрушення у глобальному та національних інформаційних просторах – розширюється сфера впливу сучасних засобів комунікації, налагоджується виробництво нових видів інформації, створюються принципово нові способи її зберігання, пошуку і подання – по суті, виникає нове культурне, мовне, інформаційне середовище, нова соціокультурна реальність. Змінам піддається й ідентифікаційна система, і комеморативні практики та дискурси пам'яті. Для сучасної України ці трансформації обтяжуються і безпековими проблемами (з огляду на виклики та загрози гібридної війни на її теренах).

Для кожної країни загальносвітові тенденції, поєднуючись з

національним контекстом, створюють унікальний ризиковий ландшафт. Під ризиковим ландшафтом будемо розуміти всі ризики, що містяться у ризиковому полі, інтерпретовані в широкому соціокультурному контексті. При цьому ризикове поле містить перелік ризиків (без оцінки їх показників), з якими має справу або може мати справу в найближчий час (на прогнозовану перспективу) суб'єкт діяльності (у нашому випадку – країна). З огляду на вищезазначене доводиться констатувати, що сучасний етап гібридної війни, що розгорнулася на теренах нашої держави, кардинальним чином змінив ризиковий ландшафт України.

Говорячи про це, перш за все, треба уточнити зміст поняття «гібридна війна». Цей концепт зазвичай визначають як сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих державою дій військового, дипломатичного та інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. З'явившись на Заході орієнтовно з середини 2000-х років, термін «гібридна війна» (а до цього близькі за змістом поняття «неконвенційна війна» (*unconventional warfare*), «нерегулярна війна» (*irregular warfare*), «змішана війна») вказує «на “розмивання” обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які в звичному стані не мають прямого відношення до класичного військового протистояння»¹. У міжнародно-правовому аспекті гібридна війна – це «сучасний вид зовнішньої агресії, у процесі якої держава-агресор застосовує широкий спектр заборонених міжнародним правом воєнних і невоєнних дій, що поєднує мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні та інші засоби впливу з метою руйнування військово-політичної системи держави-супротивника та досягнення власних стратегічних політичних цілей»².

На думку Михайла Требіна, який одним із перших українських науковців зробив спробу концептуалізувати новітні форми війни, гібридна війна – це комбінація партизанської і громадянської війни, заколоту і тероризму, головними дійовими особами яких є нерегулярні військові формування, бойовики, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, спецслужби іноземних держав, приватні військові компанії, військові

¹ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. С. 6.

² Загорулько А.П. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «гібридна війна». *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 3. С. 119.

контингенти міжнародних організацій¹. Її головним завданням є руйнування духовного світу націй і народів, проти яких вона ведеться, а основними елементами є такі: добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, напади на інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами обчислювальних мереж супротивника, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів².

При цьому варто зауважити, що гібридна війна включає реалізацію комплексу гібридних загроз різного виду, тобто гібридна війна, як і будь-яке явище з невизначеним характером, неминуче провокує низку ризиків, які при настанні можуть спровокувати досить негативні наслідки для суспільства та держави в цілому, створюючи тим самим специфічний ризиковий ландшафт.

Тут гібридність, як уточнює Михайло Цюрупа, означатиме «зрощення» стану «озброєного миру», політики «ні війни, ні миру», використання м'яких та жорстких засобів у міжнародних справах, поєднання стратегій силового тиску та «непрямих дій», особливо через засоби «інформаційної війни», «зомбування» населення через одержавлені ЗМІ тощо»³. Відповідно, гібридна війна розглядається як війна нового покоління, де основна активність припадає на роботу в інформаційному й віртуальному просторах. Навіть було вираховано, що в гібридній війні переважають невійськові форми боротьби – «співвідношення 4:1 на користь невійськових методів інвазії»⁴.

Отже, провідну (визначальну) роль у гібридній війні відіграє її інформаційна складова, метою якої є «управління процесом зміни свідомості людей, їх світогляду, ставлення до суспільства і держави»⁵. Олександр Курбан наголошує на важливості інформаційної складової на всіх етапах гібридної війни – на етапах (1) інноваційної агресії, (2) застосування нерегулярних збройних формувань або прихованих армій, (3) офіційних військових дій або демонстрації сили. На його думку, «на першому етапі

¹ Требін М.П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 366.

² Там само. С. 367-370.

³ Цюрупа М. Питання визначення сутності «гібридної війни»: на прикладі збройної боротьби на Сході України (середина 2014 – кінець 2015 рр.). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 63.

⁴ Рущенко І.П., Рущенко Ю.І. Гібридна агресія та громадянський спротив у Харкові 2014 р.: уроки першої фази російсько-української війни. *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 89.

⁵ Феськов І.В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 69.

вона створює умови для виникнення конфліктної ситуації, на другому – забезпечує привід для опосередкованого втручання держави-агресора у внутрішні справи атакованої країни, на третьому – створює відповідний медійний фон для легітимізації дій агресора»¹.

Найбільш уразливою сферою гібридної війни є сфера світоглядного дискурсу, у якій чільне місце посідає дискурс минулого: пам'ять і контрпам'ять, «придушена» та «витіснена» пам'ять; політизація історії та пов'язані з нею так звані «битви за минуле» чи «історичні війни»; комеморативні практики як акти передачі світоглядно значимої інформації про минуле, створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій, конструювання «місць пам'яті»². Як сфера смислотворення пам'ять формується в різних практиках, що розгортаються в декількох площинах – родинна пам'ять, локальна чи регіональна пам'ять, загальнонаціональна (офіційна) пам'ять, ретрансляторами якої виступають система освіти, загальнонаціональні практики комеморації, художні образи, що сукупно формують національне або регіональне культурне поле³.

У цілому, історична пам'ять являє собою спрощені колективні сприйняття фактів свого минулого членами певної спільноти і, відповідно, її змістом є не стільки факти минулого, скільки стереотипізовані образи цих фактів, їх оцінні уявлення. Лариса Нагорна, наголошуючи на тому, що історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю, застерігає: «Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни»⁴.

Феномен історичної пам'яті не виникає і не функціонує у масовій свідомості спонтанно, він здебільшого відображує позиції певного владного інтересу, що, у свою чергу, найбільш повно уособлюються державою. Тобто

¹ Курбан О.В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. Київ: ВІКНУ, 2016. С. 197.

² Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

³ Половинчак Ю.М. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2. С. 94-95.

⁴ Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 311-312.

формування домінуючої (офіційної) моделі (матриці) історичної пам'яті вирішальною мірою залежить від цілеспрямованої роботи владних структур суспільства з виховання лояльного до нації (держави) та її політичного режиму громадянина. Саме державна влада, нав'язує людині як члену певної спільноти національні межі сприйняття, розуміння та запам'ятовування, тобто ті форми мислення, що необхідні для найповнішого контролю над населенням. Отже, політика історичної пам'яті, яку впроваджують державні структури, завжди спрямована на створення «потрібного» синтезу теперішнього і минулого.

І хоча політика історичної пам'яті формується та здійснюється державою як легітимним представником всього суспільства, до цього процесу долучаються також різноманітні суб'єкти (політичні партії, ЗМІ, регіональні інституції тощо). Тому через провадження політики історичної пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого. Влада легітимізує в офіційній версії історії власні наративи, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти власних (вузькогрупових) політичних цілей, які можуть не узгоджуватись із загальнонаціональними цілями.

Політика історичної пам'яті покликана не тільки формувати лояльного до держави громадянина, але і досягти спільності у розумінні і оцінках минулого. Аналізуючи світовий досвід, Ярослав Грицак¹ запропонував декілька варіантів стратегій реалізації політики історичної пам'яті:

– агресивна політика пам'яті – силове нав'язування пануючої версії сприйняття минулого, як у міжвоєнних Польщі та Румунії. Ризикований і сумнівний спосіб, що потребує значної централізації влади та достатніх ресурсів для втілення. Небезпека полягає і в тому, що цей спосіб може привести до зворотних наслідків – актуалізації альтернативних оцінок минулого. В Україні подібні ефекти можна простежити в період президентства В. Ющенка та (ще більшою мірою) – за часів В. Януковича;

– нігілістичний підхід – ігнорування конфліктів пам'яті, покладаючись на природне забуття. Але кожне покоління, соціальна чи етнічна спільнота

¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2010. С. 74-78.

природно прагне мати власну історію і зберігати пам'ять попри ігнорування унікальності цієї спільноти офіційною владою;

– політика висміювання – прощання з власним минулим зі сміхом (приклад Великої Британії, де поширені телешоу, в яких відкрито кепкують з англійських традицій). Проте жарти з власною історією можуть сприйматися як національна образа;

– пакт про забуття – усунення з суспільного дискурсу конфліктогенних і неприємних для пригадування сюжетів історії. Прикладами є Німеччина Конрада Аденауера та Іспанія після режиму Франко. Однак такий пакт має обмежений термін дії. З часом суперечки про минуле розпалюються ще з більшою силою;

– суспільна байдужість до минулого – наслідок гордості за теперішнє. Прикладом вчений наводить сучасну Іспанію, в якій населення не має помітного інтересу до власної історії, однак воно пишається нинішніми успіхами країни та зацікавлене в майбутніх здобутках.

Очевидно, що на сучасному етапі націогенезу в Україні запроваджувався орієнтовно з кінця 2003 р. і запроваджується зараз перший варіант стратегії політики історичної пам'яті, успішна реалізація якої потребує значних централізованих ресурсів (яких немає) – у силу цих обставин така стратегія приречена на поразку і неминуче призведе (призвела?) до зворотного ефекту – формування нелояльного до Української держави громадянина (принаймні в тих регіонах, де неприйняття офіційної версії історичної пам'яті є більш відчутнішою і набуває болісних форм). Певним компромісом в реалізації політики історичної пам'яті може бути четвертий варіант стратегії, який передбачає оголошення «пакту забуття» – українське суспільство ще не досягло стану, коли можна було б успішно реалізувати «агресивну стратегію» (яка, до речі, потребує певного ступеня національної (етнічної або громадянської) гомогенності).

Враховуючи рівень культури влади та суспільної толерантності, Ольга Волянчук¹ виділяє такі стратегії політики історичної пам'яті:

– індиферентна – встановлення таких правил політичного співжиття, при яких державні установи, політичні сили й громадськість здебільшого байдужі до різноманітних поглядів на минуле та комеморативних практик

¹ Волянчук О.Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 120-121.

(останні видаються неважливими на фоні базових соціально-економічних проблем);

– конфронтаційна – обмеження проявів терпимості, сприйняття іншої версії минулого як чужорідної та незрозумілої, носіїв якої неможливо долучити до співпраці;

– поблажлива – домінування одного з наративів, при якому інші оцінюються як слабші, існування яких можна одночасно допускати й зневажати;

– критично-полілогічна – повага до думок, цінностей, традицій іншого, можливість змінювати прийняті наративи у процесі конструктивних історичних дискусій, за появи нових свідчень, оновлення дослідницьких можливостей тощо.

Отже, узагальнивши вищенаведені підходи, можна виокремити три можливі варіанти офіційної політики історичної пам'яті: 1) силове усунення, але не вирішення конфлікту пам'ятей через нав'язування панівної позиції (агресивний чи конфронтаційний тип політики пам'яті); 2) ігнорування, применшення існуючих протиріч на користь втілення програм соціально-економічного розвитку (індиферентний, нігілістичний тип політики пам'яті, пакт про забуття, суспільна байдужість до минулого); 3) ініціювання діалогу щодо суперечливих питань, результатом чого може бути «подолання минулого», символічне покаяння та прощення образ (поблажливий та критично-полілогічний типи).

В актуальних соціальних реаліях політика історичної пам'яті виступає потужним ризикогенним чинником. З огляду на це, вибудовуючи стратегію формування історичної пам'яті, владні структури й культурні еліти будь-якої країни мають враховувати як загально-цивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний історичний досвід. Для України одним з першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополлярності українського політичного ландшафту. Л. Нагорна справедливо вказує, що сучасна Україна – це у багатьох відношеннях безпрецедентно складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехреснування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на

українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо. Доводиться рахуватися і з відмінними підходами істориків, вихованих у різноспрямованих системах світобачення. І, що не так вже й часто береться до уваги, з протистоянням двох типів націоналізму – радикального українського, з жорсткою етнічною прив'язкою й нетерпимістю до ідеологічних компромісів, і більш толерантного, але із залишками імперських амбіцій, російського¹.

Сьогоднішні реалії такі, що в українському суспільстві існує (і не завжди мирно) різні варіанти (локальні моделі) історичної пам'яті, які формуються різними соціальними групами та політичними силами, що їх представляють. В ідеалі загальнонаціональна історична пам'ять являє собою культурну (ідеологічну) «угоду» між різними варіантами (локальними моделями) історичної пам'яті. У сучасній Україні локальні моделі історичної пам'яті є взаємовиключними. Принаймні, можна говорити, що в Україні наразі існує три локальні моделі історичної пам'яті, які нашаровуються одна на одну: 1) євроцентристська (яка зараз претендує на статус офіційної, оскільки євроатлантичні прагнення закріплені в Конституції України); 2) російська (євразійська); 3) радянська (комуністична). Ці локальні моделі історичної пам'яті не є взаємоузгодженими, а навпаки перебувають між собою у конфлікті. Проте останні дві моделі перебувають між собою у певній синергії, що створює двополюсний простір історичної пам'яті в сучасній Україні. Як справедливо зазначав ще до трагічних подій 2014 року Ігор Симоненко, в Україні «головна проблема криється у наявності справжнього розколу історичної пам'яті громадянського суспільства, котрий ділить країну не на Схід – Захід,

¹ Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 65.

україномовну – російськомовну, а на дві ідеологічно протилежні моделі ідентичності – національно-демократичну і постколоніально-радянську»¹.

На думку Ігоря Гирича та Юрія Шаповала, принципами радянсько-російської моделі історичної пам'яті щодо України є такі тези: Україна – це невід'ємна складова євразійського цивілізаційного простору; українці є не самостійною нацією, а частиною єдиного «руського» народу, поряд з росіянами та білорусами, і тому не мають історичних прав на власну державність. Серед усіх народів лише російський має державну історію, а доля інших народів – бути будівельним матеріалом для творення історії Росії; Україна має спільну з Росією історичну пам'ять і не має власного історичного процесу. Натомість *українська національна* (в нашій інтерпретації – євроцентрична) *модель історичної пам'яті* ґрунтується на протилежних принципах: Україна – це частина європейської цивілізації; українці, поряд з росіянами та білорусами, – самостійний та рівноправний історичний етнос, а тому й сьогодні мають будувати власну державу; Україна має відмінну від російської історію, свій історичний процес і відповідно – історичну пам'ять².

Досягти певного консенсусу щодо загальнонаціонального історичного гранднративу в Україні можливо за умов досягнення, по-перше, лояльності до стану об'єктивної наявності української нації й держави в сучасності, а, по-друге, підтримки (і легітимації) традиції фактів державної незалежності в минулому. Запорукою цього має стати така політика історичної пам'яті, яка б сприяла пошуку оптимального балансу, який би, з одного боку, унеможлиблював розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів різних культур. З цього приводу Юлія Зерній влучно зауважує: «І етнічні українці, і представники національних меншин мають «привласнити» українську історію, відчуті пов'язаність з нею себе і своїх предків. Для цього такі ключові історичні сюжети, як, наприклад, трагедія Бабиного Яру чи депортації кримських татар мають стати «місцями пам'яті» всієї нації, органічною частиною українського історичного нарративу. Доля закордонного українства, його величезні заслуги

¹ Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1. С. 60.

² Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле. Київ: KAS policy paper, 2010. С. 18-19.

перед Україною також мають стати частиною національної пам'яті. Саме за такої моделі історична пам'ять поліетнічної політичної нації набуває цілісності і здатності продукувати спільну національну ідентичність, прийнятну та привабливу для всіх громадян»¹. При цьому загальнонаціональний історичний гранднарратив потребує «вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України»².

Історична пам'ять, виконуючи роль каталізатора національного становлення, справляє потужний вплив на інші маркери національної ідентичності: громадянську лояльність, культурну приналежність, ціннісні орієнтації тощо. Андрій Лібіч, Оксана Михайловська та Вікторія Середа³, на підставі численних соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах України, доводять існування прямого зв'язку між історичною пам'яттю та політичними орієнтаціями громадян України. Визнання цього факту є концептуальною основою державної політики пам'яті, яка має спрямовуватися на досягнення цілісності (монолітності) історичної пам'яті нації, подолання полярності та контраверсійності в оцінках історичного минулого.

Враховуючи, що політика історичної пам'яті як набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі, виконує символічну (надання значущості події), інтерпретативну (трактування події для потреб поточної політики) та ідентифікаційну (вплив на формування національної ідентичності) функції⁴, необхідно брати до уваги безпековий аспект, який в умовах поляризації локальних моделей історичної пам'яті виступає ключовим чинником у веденні інформаційних війн. У цьому аспекті продуктивною є думка Леоніда Зашкільняка, який, вказуючи, що монолітна історична пам'ять забезпечує націю від культурного, світоглядного,

¹ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 110.

² Там само. С. 111.

³ Liebich A., Myshlovska O., Sereda V. The Ukrainian past and present: legacies, memory and attitudes. *Regionalism without regions: reconceptualizing Ukraine's heterogeneity*. Budapest; New York: Central European University Press, 2019. P. 67-134.

⁴ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. С. 26.

політичного розшарування, підсилює доцентрові настрої в суспільстві, зауважує, що множинність (полярність) колективної пам'яті може бути джерелом національної дезінтеграції. Враховуючи те, що історична пам'ять є надзвичайно політизованим сегментом суспільної свідомості, вона має властивість за певних політичних умов швидко перетворюватися на фактор соціальної напруги та громадянського протистояння. Конфліктуючі візії минулого є «реальною загрозою для існування самої держави»¹.

Показовим прикладом конфронтації двох локальних моделей історичної пам'яті є події між двома Майданами. За спостереженням Юрія Ніколайця, із посиленням спроб оформлення монолітної історичної пам'яті поступово розширюються сфери здійснення тиску на процес формування історичної пам'яті українців з боку певних кіл у Російській Федерації. Окремі представники російського політичного істеблішменту прагнули нав'язати думку, що українська держава є штучним утворенням, неспроможним гарантувати непорушність кордонів, отриманих у спадок від СРСР, а до переоцінки окремих подій української історії, що відбувалася в межах української пострадянської історіографії, стали долучатися російські професійні науковці та громадські діячі. Саме з подачі останніх приблизно з 2003 р. регулярно стали мусуватися теми «утисків мовних та культурних прав росіян», загрози вибуху «антисемітизму та фашизму в Україні», «насильницької українізації», «перекручення історії у зв'язку з так званним Голодомором». Російська позиція часто демонструвалася з позитивним емоційним забарвленням, альтернативні твердження пов'язувались з речами, здатними викликати лише негативні емоції та відчуження. В Україні процес українізації наштовхнувся на опір у вигляді протистояння політичних сил, орієнтованих на різне спрямування зовнішньої політики України з різним усвідомленням її місця у світових геополітичних процесах². На нашу думку, таке протистояння в чималій мірі сприяло формуванню соціокультурного ґрунту для реалізації експансіоністських намірів «північної сусідки» на південно-східних територіях Української держави. Паростки подібного роду тенденцій можна спостерігати і в прикордонних територіях з Румунією,

¹ Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 101.

² Николаєць Ю.О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. *Політологічні студії*. 2011. Вип. 2. С. 197.

Угорщиною і Польщею (і хоча масштаби такої конфронтації замалі, щоб вилитися в загальнонаціональний історичний наратив, проте недооцінювати загрози з цього боку не варто).

Таким чином, полярність історичної пам'яті є потенційно потужним конфліктогенним чинником, оскільки в ній зберігаються спогади про соціальні чи міжетнічні образи, суперечки, ворожнечу, які проявилися в минулому і не загоїлися в сьогоденні. Так, співіснування різноманітних суперечливих трактувань минулого призводить до станів, які визначають як «війни пам'яті» чи «конфлікти пам'яті», які із символічної площини можуть переходити в реальні громадянські протистояння або провокувати й загострювати міжнародні конфлікти. Тому одним з основних завдань політики пам'яті – сприяння їх попередженню й залагодженню.

Для сучасного етапу гібридної війни, що розгорнулася на теренах України, притаманні деякі специфічні риси інформаційного і смислового характеру. Йдеться, по-перше, про безпрецедентну інтенсивність та широту охоплення аудиторії інформаційних впливів, яка набула глобального масштабу; по-друге, про систематичне та комплексне застосування традиційних і нових медіа; по-третє, про створення нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування наявних і формування нових інтерпретаційних і смислових механізмів сприйняття дійсності¹. Все це створює доволі строкатий ризиковий ландшафт.

У контексті гібридної війни проти України на сучасному етапі її розгортання доцільно виділити окрему групу ризиків – ризиків політико-інформаційної етіології. Ці ризики відіграють ключову роль у розумінні перебігу і наслідків гібридної війни, тому варто цей аспект розглянути більш детально.

Усі ризики політико-інформаційної етіології доречно поділити на два кластери – внутрішні (які властиві Україні) та зовнішні (які навмисно створені країною-агресором). При цьому доцільно враховувати, що як внутрішні, так і зовнішні чинники мають багатовекторний характер – інформаційна експансія відбувається не лише з боку Росії та її союзників, але і з боку так званих «наших західних партнерів» (запобігання

¹ Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Сер.: Політика*. 2016. № 4 (41). С. 44.

«зовнішньому управлінню», відстоювання власних національних інтересів). Доводиться констатувати, що в дискурсі гібридної війни Україні відводиться роль одного з «театрів воєнних дій», на якому розгортається протистояння Росії, з одного боку, і колективного Заходу – з іншого.

До внутрішніх ризиків політико-інформаційної етіології варто віднести такі:

– існування кланово-олігархічної моделі політичних відносин, яка провокує перманентне змагання політичних еліт, що призводить до посилення політичної корупції та дисфункції інституту держави;

– деформація парламентсько-президентської форми правління модель, за якої український парламент все ще залишається фрагментованим за корпоративним принципом і значною мірою залежний від політичного впливу президентського офісу;

– домінування у політикумі популістських гасел, брак дієвого стратегічного планування та здорового технократизму (професіоналізму) в урядових структурах;

– нерозвиненість демократичних механізмів рекрутування правлячого класу, все ще зберігається практика призначення на політичні і адміністративні посади осіб за принципами політичної чи особистої лояльності, що підживлює існування патрон-клієнтської системи в державному управлінні;

– слабкий рівень стратегічних комунікацій і координації дій органів влади як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях управління, що, як зазначає з цього приводу Ірина Антипенко, особливо яскраво проявляється в інформаційній сфері державної політики, «де має місце брак належних механізмів запобігання діяльності тих засобів масової інформації, працюючих в Україні, що ретранслюють проросійські або антиукраїнські наративи»¹.

До зовнішніх ризиків політико-інформаційної етіології (які сформувалися здебільшого на латентній фазі гібридної війни і підготували її відкриту фазу) варто віднести такі:

– зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та

¹ Антипенко І.В. Гібридна війна в Україні як ризикоутворюючий чинник глобалізації. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 4 (1). С. 19.

управління (в т.ч. і за допомогою використання технологічної відсталості сектору публічного управління, обумовленої тим, що у більшості українських державних організацій наявне неліцензійне програмне забезпечення, антивірусне забезпечення або програмні продукти російського походження, що знижує їхню захищеність від кібератак, а також низький рівень безпеки внутрішніх інформаційно-комунікаційних мереж особливо на підприємствах та в організаціях, що належать до об'єктів критичної інфраструктури¹), інспірація помилкових управлінських рішень, уведення українське населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їх авторитету, дискредитація їх дій;

– систематичний і цілеспрямований інформаційно-психологічний вплив на українське населення через поширення антиукраїнських і проросійських наративів (зокрема, Роман Шутов² наводить такі приклади: звеличення керівництва Росії в очах пересічних громадян України, популяризація русофільського контенту в інформаційному просторі України, пропагування діяльності Російської Православної Церкви в Україні, підтримка діяльності проросійських громадських об'єднань різного спрямування в Україні, заохочення українських громадян із російською національною та державною ідентифікацією, присутність відверто українофобських наративів у продукції російських та проросійських засобів масової інформації в Україні, активне імпортування російської кіно-, книго- і музичної продукції тощо) – цьому сприяє відносна відкритість інформаційного простору України, де не контролюється виникнення нових електронних ресурсів, вільне і досить активне проникнення в супутникові ЗМІ, соціальні мережі та електронну пошту пропагандистських матеріалів³;

– за допомогою комплексу непрямой реклами через своїх сателітів держава-агресор прагне створити атмосферу бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в українському суспільстві, дискредитувати факти історичної, національної самобутності українського народу; змінити систему цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд

¹ Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства. Аналітичний документ. Київ: Центр глобалістики «Стратегія ХХІ», 2018. С. 45.

² Шутов Р.В. Агенти зовнішніх інформаційно-психологічних впливів в Україні: спроби загального аналізу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2011. Вип. 5. С. 98-104.

³ Хорошко В., Хохлачова Ю. Інформаційна війна. Захист від деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Частина 2. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. 2019. Vol. 25 (1). P. 21.

українців;

– здійснення маніпулятивного впливу на громадську думку і політичні орієнтації українського населення з метою створення (і підтримання) політичного напруження та стану, близького до хаосу, а також підриву морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу. Аналізуючи конфлікт на Сході України, Іванна Валюшко стверджує, що «Кремль зробив ставку саме на так звану трансформацію картини у свідомості східної частини України за допомогою своїх “гібридних” інструментів, що фактично і призвело там до руйнування засад державності»¹;

– фінансування та інша ресурсна підтримка проросійські налаштованих груп впливу як у владному дивізіоні, так і на маргінезі українського суспільства (що відіграло вирішальну роль при анексії Криму і спроби реалізації проекту «Новоросія»), створення та / або посилення існуючих опозиційних угруповань чи рухів, діяльність яких спрямована на здійснення деструктивних дій щодо влади, ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;

– з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі намагання дестабілізувати політичні відносини шляхом провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійних зіткнень, застосування репресивних дій з боку влади щодо опозиції;

– підтримання високого рівня фактичної економічної й, передусім, енергетичної залежності України від Росії, збереження контролю над частиною енергорозподільчих компаній, установ банківсько-фінансової сфери, кінцевими бенефіціарами яких є російські або проросійські налаштовані особи та групи;

– формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;

– конструювання зовнішньо-політичних обставин, які ставили під сумнів можливості України системно відповідати на загрози національної безпеки. Зокрема, до цих чинників Ірина Антипенко відносить: посилення

¹ Валюшко І.О. Інформаційна безпека України в контексті російсько-українського конфлікту: дис. ...канд. політ. наук. Київ, 2018. С. 53-54.

геополітичних розбіжностей Росії і країн Заходу за умов послаблення дієвості механізмів міжнародної безпеки, зростаюча агресивність зовнішньої політики Росії, широке використання у зовнішній політиці методів та інструментів спецслужб, які не тільки займаються збором розвідувальної інформації, але і застосовують підкуп, шантаж, беруть участь у корупційних схемах із метою розбудови і підтримки мереж агентів впливу серед місцевого істеблішменту, громадського сектору, журналістів, розгортання масштабної пропагандистської кампанії через підконтрольні Росії засоби масової інформації і соціальні мережі із метою створення негативного іміджу України у західних країнах, широке застосування у зовнішніх конфліктах приватних військових компаній, що «дозволяє Росії заперечувати причетність російських військових формувань в Україні і вимагати від міжнародного співтовариства визнати Росію не як учасника конфлікту, а лише як зацікавлену у вирішенні українського питання сторону»¹.

В інформаційній складовій гібридної війни важлива роль приділяється «м'якій силі», яка, за висловлюванням її винахідника Джозефа Ная, є «можливість отримати те, що ви бажаєте за рахунок привабливості, а не примусу або платежів»². «М'яка сила» надає державі можливість впливати на об'єкти, не віддаючи їм команди, тобто, об'єкт добровільно виконує заплановані суб'єктом цілі. Якщо об'єкт впливу вірить у важливість своїх цілей, то можна переконати його зробити щось без застосування сили чи якогось додаткового стимулу.

Пізніше Дж. Най³ запропонував термін «розумна сила» для спростування неправильного уявлення, що тільки «м'яка сила» може забезпечити ефективну зовнішню політику. Сила – це здатність впливати на поведінку інших, щоб отримати бажане. Є три основні способи зробити це: примус, плата, привабливість. «Жорстка сила» є використання примусу та сплати. «М'яка сила» є можливість отримання бажаних результати через привабливість. Якщо держава може встановити порядок денний для інших або формувати свої переваги, це може заощадити на політиці батога і

¹ Антипенко І.В. Гібридна війна в Україні як ризикоутворюючий чинник глобалізації. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 4 (1). С. 20.

² Nye J.S. *Soft power: The mean to success in world politics*. New York: Public Affairs, 2004. P. 21.

³ Nye J.S. *Get Smart: Combining Hard and Soft Power. Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88 (4). July-August. P. 160-163.

пряника. Але рідко це може повністю змінити стан речей.

Таким чином, виникає необхідність для розумних стратегій, які поєднують у собі інструменти як «жорсткої», так і «м'якої» сили. Примус і привабливість об'єднуються в успішну стратегію. Як влучно зазначає Г. Почепцов, «розумна сила» є наступним варіантом розвитку інструментарію війни смислів (сенсів), коли застосування «жорсткої сили» починають прикривати «силою м'якою»¹.

На сучасному етапі гібридної війни, що розгорнулася на теренах України, ключовим у дискурсі війни є фокусування уваги на її вербальному складнику та створюваних за його допомогою соціально-семіотичних конструктів. При цьому продукування смислів здійснюється не лише в медіа й соціальних мережах, але й охоплює широкий спектр соціальної комунікації, починаючи від приватних розмов на теми тих або інших різновидів протистояння і закінчуючи офіційними перемовинами на міждержавному рівні (у «мінському» або «нормандському» форматах).

Однією з особливостей гібридної війни є те, що в ній не можна досягнути перемоги (в значенні традиційної війни) з обох боків. Тому в умовах гібридної війни вирішення питання перемоги переноситься у простір смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів. Отже, «в умовах гібридної війни перемога зі сфери фізичної дійсності переміщується до когнітивного виміру війни»².

У цьому контексті продуктивною є думка Галини Яворської, яка звертає увагу на такий аспект: зв'язок концептів перемоги і поразки у фреймі гібридної війни залишається неясним. За правилами «звичайної» війни перемога має бути проголошена спеціальною вербальною дією (подібною до дії оголошення війни). Сторона, що перемогла, декларує закінчення війни, а протилежна сторона визнає себе переможеною. Але цей сценарій в умовах гібридної війни є майже неймовірним. Агресор, який не визнає свою роль як учасника конфлікту і репрезентує себе як миротворця, не передбачає для себе, відповідно, будь-якого визнання поразки. Ще складніше говорити про зміст перемоги й поразки в умовах, коли час і

¹ Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2015. С. 406.

² Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Сер.: Політика*. 2016. № 4 (41). С. 46.

форми завершення гібридного конфлікту залишаються невизначеними¹. Відповідно, в умовах гібридної війни, коли вирішальна військова перемога втрачає абсолютний характер, на перший план виходить проблема реалізації власних національних цілей та перешкоджання реалізації політичних цілей ворога. «Головною політичною метою України, – справедливо вважає Г. Яворська, – є продовження свого існування як суверенної незалежної держави. Натомість гібридна агресія РФ проти України здійснена з політичною метою її упокорення, знищення суверенітету України і повернення її до сфери геополітичного впливу РФ. Цю мету передбачено досягти за допомогою трьох політичних вимог, сформульованих ще до початку гібридної війни, їх виконання (разом чи окремо) могло б засвідчити поразку України. Це федералізація нашої держави, офіційний статус російської мови як другої державної, і зміна зовнішньополітичного курсу, тобто юридично зафіксована відмова України від європейської та євроатлантичної інтеграції².

На думку І. Валюшко, «сучасні війни трансформувалися у війни ідей, коли відбувається трансляція на інші народи власного «культурного коду», світогляду, нав'язування власної “ціннісної платформи”»³. Отже, війна ідей або війна смислів (сенсів) захоплює і віртуальний, і когнітивний простори, а також, як наслідок, програмує навколо людини і простір інформаційний. Це пов'язано з феноменом вибіркового сприйняття, відповідно до якого людина бачить навколо себе тільки те, що відповідає її картині світу. Модель світу прямо та опосередковано формує ті інформаційні потоки, якими користується людина. Проте маніпулювання смислами має не пряму дію, а скоріше фонову. По суті, війна ідей (смислів чи сенсів) має подвійне дно, оскільки за певною фоновією інформацією ховається глибинний сенс, який і має основний вплив. Наприклад, Джордж Лакофф і Марк Джонсон значну увагу приділяють ролі фреймів, тобто ментальних структур, за якими відбуваються мисленнєві процеси. Аналізуючи, наприклад, вислів «війна з терором», вони підкреслюють, що зазвичай, війна – це війна за території з чітко визначеним ворогом. Якщо цього немає, то термін, який треба

¹ Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Сер.: Політика*. 2016. № 4 (41). С. 45.

² Там само. С. 47.

³ Валюшко І.О. Основні виклики і загрози в епоху інформаційних війн. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23 (2). С. 144.

використовувати після багатьох років – це «окупація». Поняття «перемоги» не має сенсу для такого розуміння війни¹.

У цілому дискурс війни пов'язаний з певними типами оповідань про різні події. Зрозуміло, що інтерпретація війни та конфліктів залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Ті чи інші наративні схеми по-різному вичленовують події та по-різному визначають їхніх учасників (дійових осіб). Відповідно до обраної терміносистеми (як от «війна між державами», «громадянська війна», «окупація», «заморожений конфлікт», «холодна війна» тощо) актуалізуються відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми, окреслюється відповідне коло учасників протистояння (противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів та біженців, партизанів і колаборантів, «своїх» і «чужих») та визначається характер відносин, що їх пов'язують.

В інформаційній складовій гібридної війни проти України дуже важливим напрямом є комплекс дій, спрямованих не лише на розхитування ситуації всередині держави, а і на створення її негативного іміджу в світі. За спостереженням Євгена Магди цей процес стартував ще 2005 року під час першої газової війни. Тоді Україну успішно представили в якості нечесного, а щонайменше сумнівного транзитера газу, незважаючи на те, що протягом десятиліть Україна ніколи не допускала зриву поставок природного газу до Європи через свою територію. Показово, що одночасно з цими звинуваченнями Росія наголошувала на необхідності будівництва газопроводів, альтернативних українській системі (Північноєвропейський газопровід у Балтійському морі, друга нитка «Блакитного потоку» в Чорному морі та розширення газотранспортної системи в Білорусі, що тепер належить Газпрому). До того ж звинувачення у крадіжках газу не підкріплювалися конкретними фактами². Дехто початок цього процесу відносить до ще ранішого часу. Так, Ганна Сасін навіть вважає, що вперше Україну перемогли в інформаційній війні, коли поширювали та спотворювали інформацію про те, що Україна не здатна утримувати й обслуговувати ядерну зброю, внаслідок чого Україна добровільно позбулася ядерного статусу, втративши свій вплив на міжнародній арені. А далі були

¹ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которми мы живем. Москва: Эдиториал УРСС, 2004. С. 42.

² Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 141.

«касетний скандал», газові війни України з Росією, звинувачення у продажу зброї в російсько-грузинській війні¹.

У цьому контексті не менш важливим, як справедливо зауважує Г. Яворська, «стає бачення бажаних післявоєнних сценаріїв із залученням принципів міжнародного права у частині *правила після війни (jus post bellum)* та їхньої модифікації для умов гібридної війни та з погляду відповідальності гібридного агресора»². Очевидно, говорячи про перемогу в гібридній війні, треба мати на увазі циклічний характер подібного типу війни – латентна фаза (із застосуванням засобів інформаційної війни) змінюється відкритою фазою (коли до засобів інформаційної війни долучаються засоби традиційної війни), яка згодом переходить у латентну фазу, ознаменуючи початок нового циклу.

У контексті гібридної війни проти України перший цикл розпочався ще у липні 1990 р., з моменту проголошення Україною (тоді ще УРСР) державного суверенітету, а згодом і незалежності (у серпні 1991 р.) – у цей час робилися неодноразові спроби переведення гібридної війни з латентної фази у відкриту (пригадаємо Кримську кризу 1992-1994 рр., інцидент на о. Тузла в 2003 р. та ін.). Другий цикл розпочався з 2004-2005 рр. (на тлі відкриття європейської та євроатлантичної перспективи України розгорнулася масована пропаганда «руського міру» та інших проросійських наративів), а відкрита фаза розпочалася з лютого 2014 р.

Отже, спираючись на потужну багаторічну інформаційно-психологічну обробку своїх громадян і громадян України, активну кампанію в соціальних мережах, часткове скуповування українських ЗМІ (зокрема загальнонаціональних), використання стратегічного контенту (книги, телесеріали, фільми, псевдонаукові та наукові дослідження тощо), Росії на перших етапах агресії вдавалося істотно дезорієнтувати населення України, грати на багаторічних деструктивних тематиках, зменшити підтримку громадянами дій керівництва держави в умовах гібридної війни³.

Політичне керівництво України, розуміючи актуальний ризиковий

¹ Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. № 3 (119). С. 20.

² Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. Сер.: Політика. 2016. № 4 (41). С. 46.

³ Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Жадька. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 17-18.

ландшафт, намагається з різним ступенем успішності вживати комплекс заходів протидії інформаційній експансії – принаймні у таких напрямках (див. статтю У. Ільницької¹):

1) реалізація упереджувальної стратегії та тактики (превентивні заходи);

2) здійснення реагувальної стратегії (оперативне реагування на інформаційні атаки супротивника та активний наступ);

3) захист національного інформаційного простору. Головна ціль – забезпечення домінування та медійної переваги в інформаційному просторі. Крім того, пріоритетними завданнями інформаційних структур владних органів мають бути: контроль за інформаційними потоками; надання об'єктивної, вичерпної інформації, представлення фахових коментарів та пояснень щодо подій; систематичне висвітлення офіційної позиції посадових осіб та політичних лідерів.

Характеризуючи ризиковий ландшафт України на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, обтяженого пандемією та гібридною війною, варто зазначити, що ризики набувають амбівалентного характеру. Тому ризик містить не лише негативістський зміст, але і відкриває шанс на покращення становища. В умовах гібридної (пост)війни актуалізується шанс для побудови нової України – проведення радикальних реформ заради модернізації держави у всіх сферах. Під цим кутом зору, на думку Ярослава Грицака², війна може відкрити нові перспективи «перезавантаження», стати потужним модернізаційним чинником. Перебуваючи в епіцентрі гібридної війни, Україна повинна вирішити надзвичайно серйозні і складні завдання нормативно-правового, інституційного, і в цілому – організаційного захисту свого інформаційного простору з метою протидії агресору, захисту свого суверенітету, свободи вибору шляхів розвитку, прогресу в політичному, соціальному, національному вимірах.

Таким чином, дискурсивно-комеморативний сегмент ризикового ландшафту сучасної України за умов гібридної війни відіграє ключову роль у забезпеченні суспільної стабільності, зміцненні ідентифікаційних механізмів української державності.

¹ Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. 2016. № 1 (2). С. 27-32.

² Грицак Я. Людське. *Країна*. 2014. № 35 (238). С. 36.

БЕЗПЕКОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ГІБРИДНОГО ПРОТИБОРСТВА

4.1. Інформаційна безпека особистості в умовах сучасної війни

Однією із фундаментальних проблем буття людства була і залишається проблема інформаційної безпеки. Особливої актуальності проблема інформаційної безпеки набуває в умовах трансформації системи міжнародних відносин, зростання ролі засобів збройного насильства у реалізації геополітичних стратегій і забезпеченні національних інтересів держав, загострення глобальних і виникнення новітніх загроз існуванню цивілізації, у процесі цивілізаційної ідентифікації народів.

Особливої актуальності для українського суспільства у сучасних умовах набуває проблема інформаційної безпеки суспільства та особистості. Громадяни України все частіше постають об'єктами інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних операцій противника. Реаліями сьогодення є проблеми у соціально-економічному розвитку країни, процесах політичної і духовної сфер суспільної життєдіяльності, які використовуються для дискредитації внутрішньої і зовнішньої політики держави, національно-історичних цінностей та євроатлантичних прагнень українського народу.

Важливого значення в умовах буття сучасного соціуму набуває проблема інформаційної безпеки військовослужбовців. Зростання у сучасному світі кількості та інтенсивності збройних конфліктів, розширення географії міжнародних миротворчих операцій, підвищення ролі засобів збройного насильства у системі міжнародних відносин, розширення міжнародного військового співробітництва, участь Збройних Сил України у проведенні Операції Об'єднаних Сил, гуманітарних операцій, що проводяться під егідою Організації Північно-Атлантичного договору та Організації Об'єднаних Націй, вимагають нових підходів до проблеми забезпечення інформаційної безпеки військовослужбовців. Про актуальність проблеми інформаційної безпеки військовослужбовців яскраво засвідчила

анексія Криму, яку здійснила Російська Федерація. Так, головний військовий прокурор України Анатолій Матіос в ефірі Радіо Свобода заявив, що військова прокуратура розслідує понад 16 тисяч кримінальних проваджень за фактами дезертирства. «Це не є критична маса, але цих фактів є тисячі. Фактично, якщо 16 тисяч проваджень, то це уже 16 тисяч дезертирів. Крім того, є ті зрадники, які зрадили Україну і залишилися на анексованій території Криму – це і військові, і прикордонники, МНС, міліціонери, і СБУ – близько 1700 чоловік»¹.

Ця ситуація зумовлює необхідність переосмислення світового досвіду формування та забезпечення інформаційної безпеки військовослужбовців, виявлення підходів до вирішення цієї проблеми в арміях провідних країн світу і пошуку шляхів імплементації передового досвіду в теорію і практику формування особистості військового професіонала Збройних Сил України.

Найбільш гостро проблема інформаційної безпеки як особистості, так і соціуму постає під час війни. Полководці і державні діячі, починаючи з давніх часів зверталися до ролі морального фактору у війні, значення морально-психологічного стану військ для досягнення перемоги над противником.

Під час аналізу ролі морального фактору у війні В. Мікрюков звертається до поглядів Французького імператора і полководця Б. Наполеона (1769-1821), який наголошував, що на війні моральний фактор відноситься до фізичного як три до одного, та англійського фельдмаршала Бернарда Монтгомері (1887-1976), який у «Короткій історії воєнних битв» пише: «У великій війні супротивники можуть мати у своєму розпорядженні приблизно рівні матеріальні ресурси; у цьому випадку перемога буде на тому боці, де краще бойова підготовка, талановитіше керівництво й вище бойовий дух. Яким би досвідченим не був генерал, коли, як буває в кожному бої із рішучим супротивником, настає момент і перемога висить на волоску, влада в остаточному підсумку переходить із його рук безпосередньо до солдатів. Перемога буде залежати від їхньої хоробрості, бойової підготовки, дисципліни, небажання визнати поразку, від їхньої стійкості та завзятості»².

¹ Військова прокуратура нарахувала понад 16 тисяч дезертирів. *Радіо Свобода*. 13 жовтня 2015 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27304210.html>.

² Мікрюков В. Моральний фактор на війне. *Армія*. 03.04.2015. URL: <https://nvo.ng.ru/forces/2015-04->

Дослідники проблем морального фактору у війні також посилаються на погляди англійського політика і філософа Ф. Бекона (1561-1626), який наголошував: «Обнесені стінами міста, арсенали й склади зброї, породисті коні, військові колісниці, слони, артилерія та інше, все це лише вівця в левовій шкірі, якщо люди не повні відваги й войовничого запалу» та німецького воєнного теоретика і автора відомої праці «Про війну» Карла фон Клаузевіца (1780–1831) про співвідношення фізичного і морального факторів: «... фізичні явища подібні до дерев'яної рукоятки, у той час як моральні представляють справжній відточений клинок, викуваний із благородного металу»¹.

У наведених підходах до розуміння місця та ролі морального фактору у війні простежується не лише визнання його визначальної ролі, але й визначається місце інформаційної діяльності як визначальної складової війни. Традиційними для забезпечення високого морального духу війська були: формування патріотизму, відданості правителю, ненависті до ворога, віри у справедливість війни і досягнення перемоги над противником.

Пропаганда досягла зрілості ще у древніх греків. Однак, як наголошує Е. Тоффлер, вона знову набула досконалості, коли промислова революція породила засоби масової інформації. Війни Другої хвилі супроводжувалися односторонніми новинами, ретушованими фотографіями і тим, що росіяни називають «maskirovka» і «dezinformatsia» у всіх засобах масової інформації. Завтра, з розвитком воєн Третьої хвилі, пропаганда і засоби масової інформації, які будуть її вести, революціонізують разом². У цій тезі Е. Тоффлера підкреслюється відмінність війн другої та третьої хвиль за місцем та роллю інформаційної складової війни.

У війнах другої хвилі інформаційно-пропагандистські та інформаційно-психологічні впливи не лише залишаються важливою складовою війни, але й передують війні, створюють передумови для одержання перемоги над ворогом під час війни. Об'єктом інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів є свідомість і

03/1_moral.html (дата звернення 14.05.2021).

¹ Там само.

² Тоффлер Э. Война и антивоенна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. с.248.

психіка людини. Для досягнення мети регулятори в погонах використовували і використовують, на думку Е. Тоффлера, «одні й ті ж шість інструментів. Це як гайкові ключі, призначені для викручування мізків». До таких «гайкових ключів» дослідник відносить: звинувачення у звірствах; гіперболізація, роздування ставок, що стоять на кону в битві або в війні (солдатам і цивільним кажуть, що під загрозою все, що їм дорого); демонізація і (або) дегуманізація противника; поляризація («хто не з нами, той проти нас»); заява про божественну місію; метапропаганда, тобто пропаганда, спрямована на дискредитацію пропаганди противника¹.

В. Мікрюков у дослідженні інформаційно-психологічних операцій, звертається до думки англійського воєнного теоретика, історика і геостратега Л. Гарта (1895-1970), який стверджував: «Вбити людину в бою – значить всього-на-всього зменшити армію тільки на одного солдата, у той час як жива, але позбавлена цілковитого самовладання людина є носієм страху, здатного викликати епідемію паніки. Вплив на психологію командира може звести нанівець боєздатність його військ. Психологічний вплив на уряд країни може виявитися достатнім, щоб позбавити цей уряд всіх наявних у його розпорядженні ресурсів, і тоді меч випаде із його паралізованої руки»².

Дослідник також наводить висловлювання німецького політичного діяча і письменника-політолога Германа Раушнінга (1887-1982), який наводить погляди керівництва Німеччини щодо психологічної війни, що повинна передувати збройній боротьбі: «Як домогтися моральної поразки супротивника ще до того, як почнеться війна, от питання, що мене цікавить ... Народ вбиває тільки тоді, коли він не може досягти своєї мети іншим шляхом. Є більш ширша стратегія, що озброєна психологічною зброєю. Навіщо мені деморалізувати супротивника військовими засобами, якщо я зможу це зробити краще й дешевше іншим шляхом? ... Наша стратегія полягає в тому, щоб розгромити супротивника зсередини, завоювати супротивника, використовуючи його самого»³. Однак, слід

¹ Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 248-252.

² Мікрюков В. Моральний фактор на війне. *Армиш*. 03.04.2015. URL: https://nvo.ng.ru/forces/2015-04-03/1_moral.html.

³ Мікрюков В. Моральний фактор на війне. *Армиш*. 03.04.2015. URL: https://nvo.ng.ru/forces/2015-04-03/1_moral.html.

зазначити, що досягнути поставленої мети керівництву Німеччини під час Другої світової війни не вдалося.

Ця ідея у найбільш повному обсязі була реалізована під час проведення воєнної операції коаліційних сил проти Іраку, коли під час проведення інформаційно-психологічної операції був зломлений моральний дух противника, «... спостерігалась стійка тенденція до деградації більшості іракських військ на кувейтському операційному напрямі, деморалізація не лише передових частин, а й військової еліти Багдада – Республіканської гвардії. Саме цей чинник є одним із вирішальних під час визначення конкретних етапів проведення операції «Буря в пустелі»¹.

Автори підручника «Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України» підкреслюють, що головне завдання психологічної війни усередині Іраку полягало в тому, щоб підірвати довіру населення країни до президента Саддама Хусейна, переконати іракців у безперспективності спротиву США та їхнім союзникам, дезінформувати іракського лідера та іракське військове командування про плани дій американських військ у районі Перської затоки, підтримати рух опору в Кувейті, надати допомогу опозиційним силам в Іраку².

Намагаючись максимально впливати на іракських військовослужбовців, що було особливо важливо напередодні наземної операції, органи психологічних операцій коаліційних сил розгорнули широку кампанію з «остаточної деморалізації» передових підрозділів в окупованому Кувейті. Під час проведення повітряних рейдів військово-повітряних сил коаліції на розташування особового складу іракської армії були скинуті десятки мільйонів листівок, доставлених у Перську затоку зі США і Європи. Наприклад, тільки 31 січня 1991 року було поширено 5 млн. листівок за допомогою 50 літаків і вертольотів, а також артилерійських частин морської піхоти США. Ефективність друкованої продукції високо оцінили самі представники противника. За словами командира однієї з іракських дивізій, «листівки за силою дії на морально-психологічний стан солдатів поступалися лише повітряним бомбардуванням», 70 % іракських

03/1_moral.html (дата звернення 21.04.2021)..

¹ Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник: у 2 ч. / за заг. ред. В.В.Стасюка. Ч.1. Київ : НУОУ, 2012. С. 188.

² Там само: С.181.

військовослужбовців, захоплених у полон, під час опитування підтвердили, що саме листівки вплинули на їх рішення здатися в полон. І це, незважаючи на наказ розстрілювати будь-кого, у кого буде знайдена листівка противника¹.

Аналізуючи особливості пропаганди сучасної війни («війни третьої хвилі»), Е. Тоффлер виділяє три рівні пропаганди: стратегічний рівень (досконала пропаганда може створювати або руйнувати союзи, забезпечувати ізоляцію противника); оперативний рівень або рівень театру війни; тактичний рівень (військові психологи США скинули 29 мільйонів листівок, що містять тридцять три різних повідомлення, над іракськими військами в Кувейті, в яких солдатам пояснювали, як здаватися в полон, обіцяли гуманне поводження, закликали кидати техніку і попереджали про прийдешні атаки)².

Запропонований Е. Тоффлером підхід до виділення рівнів і завдань пропаганди розкриває лише певні особливості сучасної війни. Поза увагою залишилася трансформація мети сучасної війни. Так, дослідники звертаються до думки Євгена Месснера – колишнього полковника Генерального штабу Російської царської армії, висловленої у працях «Заколот – ім'я третьої всесвітньої» (1960), «Всесвітня заколотівна» (1971). Він, зокрема, писав: «В прежних войнах важным почиталось завоевание территории. Впредь важнейшим будет почитаться завоевание душ во враждующем государстве. Воевать будут не на двухмерной поверхности, как встарь, не в трехмерном пространстве, как было во времена рождения военной авиации, а в четырехмерном, где психика воюющих народов является четвертым измерением ...»³.

Відомий американський політолог С. Хантінгтон, стверджує, що в світі, який народжується, основним джерелом конфліктів буде не економіка, політика, ідеологія, а культура, зіткнення цивілізацій. «Нація-держави залишається головною дійовою особою в міжнародних справах, але значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що

¹ Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник: у 2 ч. / за заг. ред. В.В.Стасюка. Ч.1. Київ : НУОУ, 2012. С. 184.

² Тоффлер Э. Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. с. 247-249.

³ Романчук О. К. «May Day» для України. *Універсум*. 2020. Вип. 7–8 (321-322). URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2020/4/may-day.html> (дата звернення 13.05.2021)..

належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів»¹. Російський дослідник Олександр Володимирів у праці «Основи загальної теорії війни» наголошує, що вища форма війни – війна цивілізацій, це є війна смислів, в якій перемагає не та сторона, яка виграє простір або навіть приходить до управління, а та, яка захоплює майбутнє².

Вітчизняні дослідники Р.Р. Марутян, О. В. Пелін і Ю. А. Давидова, Г.Г. Почепцов звертаються до проблеми «смыслових війн», які розглядаються складовою частиною сучасної гібридної війни, як новий вид когнітивного протистояння, що впливає на пізнавальну сферу людини і ведеться віртуально, коли ворог спочатку «перемагає розум і тільки потім – території»³.

У процесі дослідження сутності, мети і інструментів «смыслових війн» науковці приходять до висновку про відмінність інформаційних і «смыслових війн», розкривають особливості «смыислової війни» Російської Федерації проти України⁴. Віддаючи належне дослідникам, разом з тим слід зазначити, що «смыслова війна» – це один із видів інформаційного протиборства, до яких належать: інформаційне протистояння, інформаційна боротьба та інформаційна війна.

Таким чином, трансформація засобів, способів і мети війни зумовила органічне поєднання у сучасній війні: інформаційного протистояння, інформаційної боротьби та інформаційної війни, що реалізуються у формі інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів. Така трансформація сучасної війни зумовлює необхідність переосмислення сутності і змісту інформаційної безпеки особистості.

Історія виникнення та розвитку поняття «безпека» фактично збігається із виникненням та розвитком людства⁵. Уявлення про безпеку, що

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Полис. 1994. №1. С. 33.

² Владимиров А. И. Основы общей теории войны: монографія: в 2 ч. Москва : Московский финансово-промышленный университет Синергия, 2013. 976 с.

³ Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 356 с.

⁴ Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 356 с.

⁵ Дзьобань О. П. Природний аспект безпеки: історико-філософська ретроспектива. *Гілея: науковий вісник*.

формувався в кожному історичному епоху, були зумовлені відповідним їм світоглядом. На початку XXI століття проблема безпеки поширилася на сфери соціальних, економічних, правових, культурних, екологічних та інформаційних відносин. Становлення інформаційного суспільства зумовило розвиток нових форм і способів досягнення країнами політичних, економічних та інших цілей на інформаційному рівні. Відповідно до цього у системі національної безпеки сучасних країн особлива роль приділяється інформаційним стратегіям, головне призначення яких полягає в забезпеченні реалізації решти стратегій.

В умовах сьогодення актуальною постає проблема інформаційної безпеки у військовій сфері. Саме рівень інформаційного потенціалу значною мірою зумовлює оперативність прийняття рішень, якість озброєнь та оцінку рівня їхньої достатності, дієвість пропаганди, ефективність дій союзників і власних збройних сил і, в остаточному підсумку, результат збройного протистояння. Наступає епоха «цивілізованих» війн, в яких політичні й економічні цілі досягаються не прямим застосуванням засобів збройного насильства, а використанням нових форм насилля та підриву могутності противника зсередини. У зв'язку з цим, у сучасному суспільстві одним з основних джерел загроз національній безпеці держави стають «нетрадиційні», зокрема інформаційні війни, які розглядаються розвиненими країнами як найбільш ефективний засіб забезпечення своїх національних інтересів.

У працях українських та зарубіжних дослідників інформаційна безпека розглядається як невід'ємна складова національної безпеки¹. Більш того, інформаційна безпека розглядається не просто як окремий елемент національної безпеки, а як її інтегральна, якісна характеристика та показник захищеності громадян, суспільства і держави.

Спочатку становлення осмислення поняття «інформаційна безпека» спостерігалось ототожнення понять «інформаційна безпека» і «безпека інформації». Прикладом може служити визначення інформаційної безпеки

Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 73 (№ 6). С. 227–229

¹ Авксентьева Т. Г. Політика і влада в інформаційну епоху: український контекст. Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2013. 324с.; Боднар І. Р. Сучасні реалії інформаційного суспільства: проблеми становлення та перспективи розвитку: монографія. Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. 320 с.

Л.Дж. Хоффмана: « ... інформаційна безпека – стан інформації, у якому забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації»¹. Разом з тим, більшість дослідників розмежовує ці поняття, наголошуючи на тому, що при визначенні безпеки інформації об'єктом виступає власне інформація, а у випадку інформаційної безпеки – безпека як частина цілого. О.П. Дзьобань і В.Г. Пилипчик визначають інформаційну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній сфері від зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз, що забезпечує їхній сталий розвиток².

О.А. Баранов при визначенні інформаційної безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, до якого зводиться до мінімуму заподіяння збитків через неповноту, несвоєчасність і недостовірність інформації, через негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації деталізує виклики і загрози³. В. Богуш визначає, що інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави⁴.

Автори підручника «Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави» визначають інформаційну безпеку як стан захищеності потреб в інформації особи, суспільства й держави, при якому забезпечується їхнє існування та прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз⁵. Інформаційну безпеку суспільства дослідники розуміють як неможливість завдання шкоди його духовній сфері, культурним цінностям, соціальним регуляторам поведінки людей, інформаційній інфраструктурі і повідомленням, що передаються за її допомогою, а інформаційну безпеку особистості як стан людини, в якому

¹ Хоффман Л. Дж. Современные методы защиты информации / пер. с англ. Москва : Советское радио, 1980. 57 с.

² Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія. Харків : Майдан, 2011. С.150.

³ Баранов О. А. Інформаційна безпека і економічні перетворення. Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010 р.: матеріали міжнар. конф. Київ. 1999. Ч. 2, т. 1. с.160.

⁴ Богуш В., Юдін О. Інформаційна безпека держави. Київ : МК-Прес, 2005. 432 с.

⁵ Жарков Я. М., Дзюба М. Т., Замаруєва І. В. та ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2008. 274 с.

його особистості не може бути завдано істотної шкоди шляхом здійснення впливу на навколишній інформаційний простір.

Комплекс питань інформаційної безпеки держави включає такі вектори державної діяльності як: безпека розвитку інформаційної сфери держави; захист національного інформаційного ринку; забезпечення міжнародної інформаційної безпеки (зокрема, попередження інформаційного тероризму, використання інформаційної зброї, інформаційної війни); захист та обмеження обігу інформації в цілях безпеки; захист інформаційної інфраструктури держави тощо¹.

В умовах сьогодення надзвичайно важливим є визначення критеріїв інформаційної забезпеченості і безпеки різних суб'єктів соціального функціонування – від держави до кожного громадянина, від національної спільноти до кожної регіональної громади, від глобальної цивілізації до кожної людини як носія свідомості, волі, конкретних психічних особливостей².

Заслуговує на увагу підхід за яким під інформаційною безпекою розуміється здатність суб'єкта зберігати свої системостворюючі властивості, основні характеристики при патогенних дезорганізуючих, деструктивних впливах на кіберпростір, інформаційно-комунікаційні технології. На думку прибічників цього підходу, насамперед В.А. Ліпкана³, безпека і забезпечення безпеки становлять собою різні поняття, через те, що безпека виражає характеристику стану соціальної спільноти, тоді як забезпечення безпеки – діяльнісну характеристику, тобто діяльність органів державної влади і управління з підтримання безпеки.

Системний підхід до інформаційної безпеки потребує визначення її суб'єктів, засобів і об'єктів; інформаційних загроз, джерел небезпеки; спрямованості небезпечних інформаційних потоків. Колектив авторів підручника «Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави» наводять такі визначення інформаційної загрози: інформаційний вплив (внутрішній або зовнішній), при якому створюється потенційна або

¹ Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2004. с.17 - 18.

² Кравець Є. А. Інформаційна безпека держави. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ : Укр. енцикл., 1992. С. 744.

³ Ліпкан В.А. Національна безпека України: навч. посіб. Київ : КНТ, 2009. 576 с.

актуальна (реальна) небезпека зміни напрямку або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів; небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави шляхом інформаційного впливу на свідомість, інформаційні ресурси та інфосферу машинно-технічних систем; сукупність чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, суспільства і держави¹.

Об'єктами інформаційної безпеки можуть бути: свідомість, психіка людини та інформаційні системи. До соціальних об'єктів інформаційної безпеки відносять особистість, колектив, державу, суспільство, світове товариство.

До суб'єктів інформаційної безпеки суспільства: держава, що здійснює свої функції через відповідні органи; громадяни, суспільні або інші організації і об'єднання, що володіють повноваженнями щодо забезпечення інформаційної безпеки відповідно до законодавства. Дослідники підкреслюють важливість того, «щоб безпека стала пріоритетною ціллю та внутрішньою потребою окремої людини, колективу та суспільства»².

Зростання темпів інформаційних ресурсів актуалізують проблему інформаційної безпеки особистості. «Інформаційна безпека особистості – це захищеність психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до самогубства, образ тощо»³. Таке розуміння інформаційної безпеки особистості зумовило виділення у структурі інформаційної безпеки інформаційно-психологічної безпеки, яку визначають і як стан захищеності індивідуальної, групової й суспільної свідомості та соціальних суб'єктів різних рівнів від впливу інформаційних факторів, які викликають дисфункціональні соціальні процеси. Такий стан дає змогу людині сформувати і відповідно належно використовувати систему адекватного сприйняття реальності й відношення до оточуючого світу і самої себе, що стає основою для подальшої соціальної поведінки людини; цей стан

¹ Жарков Я. М., Дзюба М. Т., Замаруєва І. В. та ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2008. 274 с.

² Проблеми впровадження культури безпеки в Україні: аналіт. доп. / Ю. М. Скалецький, Д. С. Бірюков, О. О. Мартюшева та ін. Київ : НІСД, 2012. с. 5.

³ Богуш В., Юдін О. Інформаційна безпека держави. Київ : МК-Прес, 2005. с. 41.

забезпечує цілісність людини як активного соціального суб'єкта й надає можливості для розвитку в умовах інформаційної взаємодії з оточуючим світом.

Інформаційно-психологічна безпека розуміється дослідниками у вузькому та широкому розумінні. Інформаційно-психологічна безпека особистості (у вузькому розумінні) – це стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що приводить до неадекватного сприйняття нею дійсності¹. Інформаційно-психологічна безпека особистості (в широкому розумінні) це: належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, при якому досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз; здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації, незалежно від наявності інформаційних загроз; гарантування, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особистості; захищеність від різного роду інформаційних небезпек.

Об'єктом інформаційно-психологічного захисту особистості визначається стан її духовного, душевного та фізичного комфорту. Об'єктом захисту є також умови та фактори, які забезпечують розвиток всіх сфер життєдіяльності особистості й суспільства, зокрема економічної, соціальної, політичної і духовної. До об'єктів належать також: мовне середовище, соціальні, ідеологічні, політичні орієнтири, суспільні та соціальні зв'язки, психофізичні фактори, що проявляються у вигляді фізичних, хімічних та інших впливів природного, антропогенного і техногенного походження, генофонд народів, що населяють державу тощо. Найбільш важливими об'єктами інформаційно-психологічного захисту в сучасних умовах дослідники виділяють індивідуальну і масову свідомість. Для особистості головними системостворюючими якостями є цілісність (тенденція до стійкості) і розвиток (тенденція до зміни). При руйнуванні або перекручуванні цих якостей особистість перестає існувати як соціальний

¹ Рублик Ю. О., Маніна Л. І., Єльніков А. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattyarublykyuo.pdf> (дата звернення: 02.05.2021)..

суб'єкт. Це означає, що будь-який інформаційно-психологічний вплив на особистість має оцінюватися з позиції збереження чи руйнування її як цілого.

Під впливом змісту інформаційних потоків, соціокультурних факторів у людини формується образ мислення, світогляд, система цінностей та інтересів, які з часом збагачуються і розвиваються в той чи інший бік, постають під час аналізу поточної інформації вже у вигляді своєрідного морально-семантичного фільтру. Власне, від орієнтації та усталеності цього фільтру суттєво залежать вчинки, поведінка людини в тій чи іншій ситуації. На змістовні і якісні характеристики фільтру впливають історичні, національно-етнічні характеристики, система освіти, релігійні та філософські течії, ідеологічна пропаганда, інші складові інформаційного середовища. Природно, що значну роль при цьому відіграють засоби масової інформації (періодичні видання, радіомовлення та телебачення, Інтернет).

Заслуговують на увагу дві парадигми безпеки, запропоновані М.М. Рыбалкіним: парадигма захищеності і парадигма розвитку. Парадигма захищеності передбачає, що основу забезпечення безпеки становить боротьба з небезпеками (погрозами): «Я перебуваю в безпеці тому, що своєчасно виявляю і попереджаю небезпеки». Менталітет захищеності призводить до ототожнення безпеки з життєдіяльністю, внаслідок чого ідея безпеки є наріжним каменем всієї діяльності. Необхідною передумовою забезпечення безпеки в рамках даної парадигми є визначення загроз безпеці, на усунення яких і спрямовується діяльність, перш за все, спеціальних служб. Інша парадигма – парадигма розвитку базується не стільки на існуванні, боротьбі з небезпеками, скільки на розвитку власних внутрішніх сил. На його думку небезпекою є не тільки те, що заперечує існування об'єкта, а, перш за все, те, що загрожує його самоствердженню: «Я перебуваю в безпеці не тому, що не існує загроз, а тому, що Я сильний настільки, що вони не представляють для мене небезпеки»¹.

Важливого значення у сучасних умовах набуває проблема інформаційної безпеки військовослужбовців, насамперед особистості військового професіонала – військовослужбовця, який у процесі опанування

¹ Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия.* 2003. № 5. С. 36–52.

системою суспільних і військово-професійних цінностей, набуття соціального, військово-професійного та управлінського досвіду, формування власної системи цінностей і ціннісних орієнтацій набув соціально-типологічних якостей соціуму, військовослужбовців і відповідної ментальності, усвідомлює свою належність до них і постає активним суб'єктом військово-політичних відносин, військово-професійного управління та творчості¹.

Зростання кількості та інтенсивності збройних конфліктів, розширення географії міжнародних миротворчих операцій, підвищення ролі засобів збройного насильства у системі міжнародних відносин, розширення міжнародного військового співробітництва, активна участь збройних сил у проведенні гуманітарних операцій, що проводяться під егідою Організації Об'єднаних Націй, вимагають нових підходів до проблеми формування індивідуально-особистісного рівня інформаційної безпеки військовослужбовців.

Визначення сутності інформаційної безпеки особистості, насамперед вимагає з'ясування об'єкту інформаційної безпеки особистості і загроз інформаційній безпеці особистості. Дослідники цілком справедливо до об'єктів інформаційної безпеки особистості відносять психіку і свідомість людини. Такий підхід, дозволяє визначити систему факторів, що впливають на інформаційну безпеку особистості і постають як загрози або стабілізуючі фактори її функціонування.

У системі факторів, що впливають на стан інформаційної безпеки особистості, за думкою дослідників², провідне місце посідають інформаційні та інформаційно-психологічні впливи, що безпосередньо спрямовані на впровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Другим фактором інформаційної безпеки особистості, виходячи із розуміння свідомості особистості як суб'єкта суспільної свідомості, є розуміння суспільної свідомості як духовної реальності, що відображає

¹ Квіткін П. В. Особистість сучасного військового керівника: формування у навчально-виховному процесі вищих військових навчальних закладів. *Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях*: матеріали Третьої Всеармійської наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2011 р.). Київ : НУОУ, 2011. С. 104–106.

² Рублик Ю. О., Маніна Л. І., Єльніков А. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattarublykyuo.pdf>.

буття у всьому різноманітті його рівнів і форм прояву і визначає ставлення до світу, зміст і спрямованість життя та діяльності людей¹. За таким розумінням суспільної свідомості, її детермінантами є соціокультурні фактори (економічні, соціальні, політичні та духовні фактори, якими постають: економічні, соціальні, політичні та духовні процеси буття людства в цілому, світового співтовариства; економічні, соціальні, політичні та духовні процеси життєдіяльності суспільства; стан і тенденції розвитку армії, процеси, що відбуваються у військово-професійній, військово-політичній, соціальній та духовній сферах життєдіяльності збройних сил; безпосередні умови життєдіяльності військовослужбовців, стан та особливості військово-професійних, соціальних та духовних процесів життя військових колективів.

Відображення у свідомості і сприйняття особистістю зазначених процесів може як відповідати, так і не відповідати ідеалам, цінностям, переконанням і поглядам особистості. Невідповідність впливає на психічний стан особистості, набуває певної емоційної забарвленості й через екзистенційні виміри буття особистості, у разі нерозуміння причин, реального стану, сутності і змісту процесів суспільної життєдіяльності, впливає або сприяє трансформації світоглядних позицій, життєвих позицій і стратегій особистості.

Третю групу факторів, що впливають на інформаційну безпеку особистості в умовах війни складають фактори, що впливають на психіку особистості у бойових умовах (зовнішні та внутрішні фактори). Особливе місце серед цих факторів посідають такі фактори: ставлення народу до війни, згуртованість та єдність народу, результати бойових дій, кількість фізичних і психологічних втрат, тривалість та інтенсивність бойових дій, порушення ритмів життєдіяльності.

Усвідомлення сутності і змісту факторів інформаційної безпеки особистості зумовлює необхідність переосмислення її сутності. Домінуюче у науковому співтоваристві розуміння інформаційної безпеки як захищеності психіки і свідомості людини від негативних інформаційно-психологічних впливів визначає не сутність інформаційної безпеки особистості, а лише один із напрямків діяльності щодо її забезпечення. Інформаційна безпека

¹ Філософія історії: підруч. для вищ. шк. Харків : Прапор, 2006. с. 439.

особистості – це готовність і здатність інформаційної сфери особистості ефективно функціонувати в умовах інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів на свідомість і психіку особистості, цивілізаційної ідентифікації соціуму та особистості, соціокультурних трансформацій суспільства. Відповідно до такого розуміння сутності інформаційної безпеки особистості, інформаційна безпека особистості в умовах війни може розглядатися як готовність і здатність інформаційної сфери особистості ефективно функціонувати в умовах активних інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів противника, впливів факторів війни на свідомість і психіку особистості.

За таким розумінням сутності інформаційної безпеки особистості, у структурі інформаційної безпеки особистості доцільно виділяти: світоглядну складову (знання, переконання, цінності і ціннісні орієнтації, життєві позиції та ідеали); когнітивну складову (уміння аналізувати та оцінювати інформацію, процеси суспільної життєдіяльності); культурологічну складову (знання технологій інформаційно-психологічних впливів і маніпуляцій, культура використання сучасних технічних засобів інформації та комунікації).

Рівень розвитку та джерела формування змістових компонентів зумовлюють багатогранність прояву інформаційної безпеки особистості: за ступенем науковості (інформаційна безпека науково-теоретичного рівня та інформаційна безпека буденно-психологічного рівня); за рівнем сформованості (інформаційна безпека низького рівня, середнього рівня, достатнього рівня і високого рівня); за характером прояву інформаційної безпеки (відторгнення – неприйняття інформації, що суперечить сформованим ідеалам, переконанням, стереотипам і цінностям), скептицизм (сумнів в істинності інформаційних матеріалів та повідомлень), критичне ставлення (аналіз науково-теоретичних і методологічних основ і соціально-політичної спрямованості інформаційних матеріалів та повідомлень); за рівнем функціонування – репродуктивний рівень і конструктивно-творчий рівень інформаційної безпеки¹.

¹ Квіткін П. В., Михайлов А. А. Інформаційна безпека особистості військового професіонала. *XVI міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології – для захисту повітряного простору»: тези доповідей*, 15 – 16 квітня 2020 року. Харків : ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2020. С. 729–730

До суб'єктів інформаційної безпеки особистості в умовах війни належать: держава, що здійснює свої функції через відповідні органи влади та управління; органи військово-політичного і військового управління, наукові, освітні та культурні установи і заклади збройних сил, командно-керівний склад військових частин і підрозділів, що володіють повноваженнями щодо забезпечення функціонування усіх сфер життєдіяльності армії, військових частин і підрозділів, а також самі військовослужбовці.

Аналіз сутності і змісту інформаційної безпеки особистості, факторів, що впливають на інформаційну безпеку особистості в умовах війни дозволяє визначити виклики і загрози інформаційній безпеці особистості в умовах війни.

Попередній аналіз інформаційних складових сучасної війни, якими є інформаційне протистояння, інформаційна боротьба та інформаційна війна, факторів, що впливають на інформаційну безпеку особистості, дозволив зробити висновок щодо провідної ролі інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів, що безпосередньо спрямовані на руйнацію сформованих світоглядних позицій, системи цінностей і ціннісних орієнтацій особистості, її поглядів і переконань, впровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Можливо погодитись з думкою дослідників, що науково-технічний прогрес у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток засобів масової комунікації спричинили створення безпрецедентних можливостей для агресивного інформаційного впливу на соціальні суб'єкти з метою нав'язування принципів устрою та життя суспільства, знищення національних духовних цінностей, зниження економічного й військового потенціалу держав шляхом впливу на індивідуальну, групову й масову свідомість. У сучасних умовах інформаційний простір стає, з одного боку, ареною для запеклої геополітичної конкуренції та воєнно-політичного протистояння, з іншого – однією з найважливіших сфер життєдіяльності сучасного суспільства та найважливішим інструментом впливу на формування світової громадської думки¹.

¹ Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*.

Аналізуючи вплив інформаційних процесів на інформаційну безпеку особистості, необхідно розрізнити характер стосунків суб'єктів інформаційних процесів. У дослідженнях науковців переважно виділяються лише два види таких стосунків: інформаційна боротьба та інформаційна війна, яка розглядається як вища форма інформаційного протиборства [18; 47]. Загострення стосунків в інформаційній сфері призводить до виникнення інформаційної боротьби, яку дослідники визначають як активне зіткнення контрsub'єктів (держав, соціальних груп, організацій) в інформаційно-психологічній сфері, що характеризується використанням методів і засобів відкритого і прихованого інформаційного (інформаційно-психологічного) впливів супротивників з метою досягнення конкретних політичних та інших цілей, у результаті яких одні учасники протиборства отримують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші їх втрачають¹.

Метою інформаційної боротьби є забезпечення домінування національних інтересів в інформаційній сфері. Для реалізації цієї мети здійснюється комплекс завдань, а саме: досягнення воєнно-політичної переваги та лідерства у міжнародних відносинах; проведення політики інформаційно-психологічної експансії в усіх сферах життя суспільства; створення необхідних умов для еволюційного переходу власної системи соціально-політичних відносин на новий високотехнологічний рівень розвитку; визначення пріоритетного вектора для трансформації структури інформаційного простору у відповідності із власними принципами формування інформаційної картини світу².

Об'єктами інформаційної боротьби є: соціальна структура суспільства; політична система держави; сукупність духовних цінностей нації, народу; масова й індивідуальна свідомість громадян; інформаційно-комунікативна інфраструктура; інформаційні ресурси; інформаційні та психологічні процеси; психічне здоров'я нації. Видами інформаційного протиборства є інформаційно-технічне й інформаційно-психологічне протиборство.

Інформаційно-психологічна боротьба – процес цілеспрямованого

2012. № 2 (5). С. 81–88.

¹ Ливенко В.І. Інформаційне протиборство у політичній сфері: до уточнення базових термінологічних конструкцій. *Нова парадигма*. 2012. Вип. 108. С.138

² Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях. URL: <http://razom.znaimo.com.ua/docs/45/index-18501.html> (дата звернення: 16.05.2021).

виробництва та поширення комплексу спеціальної інформації, яка безпосередньо впливає (позитивно чи негативно) на масову та індивідуальну свідомість, розвиток інформаційно-психологічної складової духовної сфери суспільства, психіку і поведінку політичної еліти та населення країни з метою трансформації соціальних процесів у напрямку необхідному для сторони, що здійснює відповідний вплив. Головними об'єктами інформаційно-психологічної боротьби є свідомість і психіка істеблішменту, населення й особового складу збройних сил, спецслужб противника та системи формування суспільної свідомості, громадської думки і прийняття стратегічних державно-управлінських рішень у сфері національної безпеки¹. Формою інформаційно-психологічного боротьби є інформаційно-психологічний вплив.

У дослідженнях науковців знайшли відображення основні особливості сучасної інформаційної боротьби². Для теми дослідження найбільш актуальними є такі особливості: ретельна організація заходів інформаційного протиборства, що підвищує політичний та економічний ефект від воєнно-політичного рішення; вміле використання можливостей інформаційного впливу для забезпечення підтримки політичних, дипломатичних, економічних і бойових дій усіх рівнів через зниження морально-психологічного стану противника; зосередження зусиль на формуванні принципово нового суспільного світогляду та світосприйняття, що має здатність до саморозвитку в потрібному напрямі; відсутність чітко прописаних юридичних норм міжнародного права, які регламентують принципи інформаційного протиборства; аморальність у виборі сил, засобів та інструментарію для досягнення перемоги в інформаційному протиборстві.

Слід зазначити, що у дослідженнях науковців знайшли відображення і чинники, які сприяють зростанню ролі інформаційного протиборства у сучасних умовах. Однак, слід зазначити, що дослідники залишають поза аналізом соціокультурні чинники, до яких, насамперед належать: процеси цивілізаційного протистояння і цивілізаційної ідентифікації народів; процеси трансформації ідеологічних і світоглядних позицій, системи

¹ Жарков Я. М., Компанцева Л. Ф. та ін. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ, 2012. 212 с.

² Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г. та ін. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія. Київ : Каравела, 2020. с. 62-63.

цінностей і ціннісних орієнтацій; загострення міжнаціональних і релігійних суперечностей у сучасному світі.

Способи інформаційної боротьби – це спланована та цілеспрямована система дій державної інформаційно-комунікативної інфраструктури, яка визначає послідовність і порядок типових прийомів застосування сил й засобів для ведення інформаційного протиборства при досягненні воєнно-політичних і стратегічних завдань.

Сили та засоби інформаційної боротьби – це комплекс організованих структур й матеріальних ресурсів, інформаційно-комунікаційних систем, органів управління і забезпечення, які застосовують для ведення інформаційної війни. Основні сили, які задіяні в сучасному стратегічному інформаційному протиборстві, – це невеликі групи висококласних політтехнологів, спічрайтерів та іміджмейкерів, спеціальні відділи у військових структурах, що створюють заданий сценарій, контролюють та управляють процесом розвитку суспільно-політичних подій у потрібному напрямку.

Найбільш гострою формою інформаційного протиборства є інформаційні війни. Дослідники наголошують, що інформаційні війни як явище існували в тій чи іншій мірі з давніх часів¹. Одним із перших, хто написав про феномен інформаційних війн був М. Маклюєн. Дослідник відмітив, що якщо «гарячі» війни минулого використовували зброю, знищуючи ворогів одного за іншим, то інформаційна зброя за допомогою телебачення та кіно, навпаки, занурює все населення у певний світ уяви: «земна куля тепер – не більше, ніж село»².

Інформаційна війна є тотальним явищем, де неможливим є визначення його початку та кінця. Зокрема, на думку С. Расторгуєва, інформаційна війна – це наявність боротьби між державами за допомогою інформаційної зброї, це відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи систем (держав) одна на одну з метою отримання переваги в матеріальній сфері, де інформаційні впливи – це впливи з допомогою таких засобів, використання

¹ Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані. Серія: Політологія*. 2015. № 3 (119) С.18–23.

² Маклюєн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева. Москва, 2003. 464 с.

яких дозволяє досягати задуманих цілей¹. У цьому плані привертає увагу твердження Р. Чирви, що головне завдання інформаційних війн полягає в маніпулюванні масами, дезорієнтації та дезінформації громадян, залякуванні супротивника своєю могутністю².

Забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері в умовах сьогодення є актуальною проблемою для України, що зумовлено антиукраїнськими впливами, які пропагують ідеї сепаратизму, насильства, національної ворожнечі і є спробами руйнування національної ідентичності України, знищення міжнаціональної злагоди, посягання на конституційний лад країни. Проблема гарантування інформаційної безпеки України актуалізується в умовах війни на Сході України.

Літературні джерела дають досить широку класифікацію інформаційних загроз. С.М. Домбровська головну інформаційну загрозу державній безпеці України характеризує так – це загроза через інформаційний вплив іншої сторони на свідомість, підсвідомість, інформаційні ресурси, інформаційну складову машинно-технічних систем та інші об'єкти інформаційної інфраструктури країни, нав'язати особистості, суспільству й державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку³.

Основні загрози інформаційній безпеці поділяють на три групи: загрози впливу неякісної інформації (недостовірної, фальшивої, дезінформації) на особистість, суспільство, державу; загрози несанкціонованого й неправомірного впливу сторонніх осіб на інформацію і інформаційні ресурси (їх виробництво, системи формування й використання); загрози інформаційним правам і свободам особистості (праву на виробництво інформації, її поширення, пошук, одержання, передавання та використання; праву на інтелектуальну власність). Актуальні загрози національним інтересам та національній безпеці України в

¹ Расторгуев С. П. Философия информационной войны. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003. 496 с.

² Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 9.

³ Домбровська С. М. Механізми забезпечення інформаційної безпеки як складової державної безпеки України. Зовнішня політика та національна безпека. 2015. С.1–5.

інформаційній сфері визначені у Доктрині інформаційної безпеки України¹.

Як зазначає Р.Р. Марутян, найсуттєвішою загрозою національній безпеці України в інформаційній сфері є здійснення іноземними державами негативного інформаційно-психологічного впливу на суспільну свідомість громадян України та світову громадськість через проведення інформаційних акцій та кампаній, спеціальних інформаційних операцій. Це відбувається через систематичне поширення тенденційної, неповної або упередженої інформації про Україну та політичні процеси, що відбуваються на її теренах².

Отже, проти України широко використовують сучасні технології негативних інформаційно-психологічних впливів, які стають загрозою українському національному інформаційному простору та суверенітету держави. Гарантування інформаційної безпеки України в умовах дестабілізуючих негативних інформаційно-психологічних впливів та експансіоністської агресивної інформаційної політики Російської федерації, потребує консолідації зусиль на усіх рівнях державної влади та громадянського суспільства.

Окремою групою загроз і викликів для інформаційної безпеки особистості в умовах війни є стан, динаміка і результати бойових дій, кількість фізичних і психологічних втрат, тривалість та інтенсивність бойових дій, порушення ритмів життєдіяльності військовослужбовців, стан бойової техніки та озброєння, рівень забезпечення потреб військовослужбовців, ставлення народу до війни і військовослужбовців. Особливе місце серед цих факторів посідають такі фактори: ставлення народу до війни, згуртованість та єдність народу, результати бойових дій.

Запропоноване розуміння сутності і змісту інформаційної безпеки особистості в умовах війни зумовлює основні напрямки діяльності щодо її забезпечення та формування:

– запобігання і нейтралізація інформаційно-психологічних впливів на свідомість і психіку військовослужбовців (перекриття каналів інформаційно-психологічних впливів, моніторинг інформаційних матеріалів, оперативне і ґрунтовне спростування змісту інформаційних матеріалів, що

¹ Доктрина інформаційної безпеки України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

² Марутян Р. Р. Рекомендації щодо вдосконалення політики забезпечення інформаційної безпеки України. URL: http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=198%3A2014-08-13-12-55-8&catid=66%3A2010-12-13-08-48-53&Itemid=90&lang=uk.

використовуються з метою надання інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів на свідомість і психіку особистості;

– цілеспрямована діяльність щодо формування у військовослужбовців світоглядних позицій, національної самосвідомості та історичної пам'яті, патріотичних якостей, схильності до загальнолюдських цінностей і відданості національно-історичним і військово-професійним цінностям, високих морально-психологічних якостей і розуміння процесів суспільної життєдіяльності, загальної культури;

– забезпечення всебічної фундаментальної підготовки у галузі гуманітарного та соціально-економічного знання, технологій інформаційно-психологічних впливів і маніпуляцій, культури використання сучасних технічних засобів інформації та комунікації;

– формування здатності здійснювати аналіз процесів і явищ суспільної життєдіяльності, стану і тенденцій воєнно-політичної обстановки у світі та регіоні, систем міжнародної безпеки, аналізувати науково-теоретичні основи і соціально-політичну спрямованість соціально-філософських та історичних концепцій, соціально-політичних і воєнно-політичних доктрин, соціально-політичних і воєнно-політичних матеріалів та інформаційних повідомлень засобів масової інформації і комунікації.

4.2. Вакцино-керований світ. Стратегія «м'якої» сили в Covid-історії XXI століття

Період 2020-2021 років увійде в історію світової спільноти як час занурення багатьох країн у ситуацію несподіваних невизначеностей, що виникли внаслідок небезпечного патогену SARS-Cov-2. Його мутації спричинили пандемію, феномен якої на пропозицію ВООЗ отримав назву Covid-19. Неспроможність національних урядів забезпечити соціальну стабільність в надзвичайних умовах пандемії поєдналася з неготовністю національних медичних систем працювати у час екстремальних навантажень і з панічними настроями серед населення. Під тиском цих обставин світ звичайного життя великих соціальних груп втратив традиційний вимір і почав балансувати між прагненнями одних до закриття національних

кордонів і закликами других до консолідації зусиль заради безпеки всіх. В обох випадках і «перших», і «других» уособлювали країни-лідери світової політики, міжнародні організації і союзи та національні уряди. Суперечливу картину національних реакцій на Covid загрозу доповнили політично ангажовані ЗМІ, представники експертного середовища та висловлювання перших осіб держав.

Під тиском зростання кількості викликів спричинених новим вірусом світ став стрімко набувати нових рис, які суттєво ускладнили стан міждержавних відносин. У першу чергу, на користь такої стрімкої трансформації вплинула сумна статистика з світового Covid фронту (за даними ВООЗ на квітень 2021 року у світі від Covid загинуло більше, аніж 3 млн. людей і більше, аніж 140 млн. захворіли) і надто тривожний фон main stream головних агенцій світового інформаційного простору. Симптоматичним показником динаміки руйнівних процесів стало зростання національного егоїзму и недовіри у системі міжнародних відносин та несподівана криза солідарності у колі західних демократій. Новими модальностями інформаційного простору стало звинувачення один одного у національному егоїзмі, неспроможність керівництва ЄС сформувати зрозумілу стратегію вакцинації населення країн союзу та звинувачення Європейського регулятора медичних препаратів у політизації питання щодо закупівлі вакцини неєвропейських виробників. Негативу у загальноєвропейській Covid-дискусії додала тимчасова заборона уряду США на експорт вакцин національними корпораціями в інші країни світу, послідовна лінія керівництва ЄС щодо гальмування поставок вакцини з РФ і Китаю та боротьба між США, РФ і Китаєм за світовий ринок вакцин від Covid.

У майже дворічну відстань часу з моменту проголошення пандемії все більш зрозумілішим стають внутрішні і міжнародні аспекти вакцинної проблематики щодо Covid загрози і стрімке втягування великої політики у питання біологічної складової безпеки. На визнання вчених-біологів сучасна кількість небезпечних вірусів для здоров'я людини становить більш ніж дві тисячі. До вакцинного способу боротьби сучасна біологія готова з 400-ми видами. В усуненні небезпек з боку решти вірусів вчені-біологи знаходяться лише на шляху «спроб і помилок».

Історія готовності людства до препаратної протидії біологічній загрозі знає багато прикладів невдач і успіхів людського генія. Наприклад, на початку ХХ століття людство було майже безсилим у боротьбі з спалахом «іспанки» (1918 р.), а в 60-ті блискуче пододало пандемію поліомієліту серед дітей у межах світової цивілізації. Здолати хворобу вдалося завдяки міжнародній співпраці вчених-біологів та діяльності ВООЗ у солідаризації зусиль всіх країн щодо забезпечення фінансової підтримки цієї місії. Без перебільшення можна сказати, що це був дійсний прояв гуманізму всесвітнього масштабу, який відчували всі країни і справжня солідарність, яка вийшла за межі ідеологічних догм. У першу чергу це стосується співпраці урядів США і СРСР, країн, які на той час володіли необхідною вакциною.

У новому столітті світова епідеміологічна обстановка залишалися достатньо стабільною і контрольованою. Локальним випадком у шкалі «надзвичайності» можна вважати спалах у 2015-2017 роках в окремих країнах Африки хвороби «ебола». Це була перша зустріч вчених-біологів з вірусом групи «SARS», який має природне походження. У подальшому його слід, але в варіанті тривалих природних мутацій (і, як версія, – завдяки науково-біологічним експериментам у закритих лабораторіях) був зафіксований у біологічній формулі Covid. Оцінку стану його небезпеки для людства можна простежити, хоча б, по факту віднесення «еболи» до загроз національній безпеці як це, наприклад, було зроблено адміністрацією президента США Б. Обама. Результатом оперативної реакції ВООЗ на такі повідомлення стало залучення до розробки вакцини від цієї хвороби кращих фармакологічних компаній з країн ЄС, Росії і США. Результатом праці вчених стало розроблення декілька варіантів вакцини, яка була представлені у ВООЗ. За визнанням експертів ВООЗ кращий препарат було розроблено фахівцями з Росії, який у боротьбі зі спалахами «еболи» по лінії ВООЗ використовується і досі.

Щодо загрози Covid-19 то у «тривожний дзвін» ВООЗ вдарила у березні 2020 року. На прес-конференції у Twitter голова ВООЗ Тедрос Аден Гебрейесус (11.03.2020 р.) заявив, що «ВООЗ прийняла рішення, що Covid-19 можна охарактеризувати як пандемію», і що у такій постановці питання ВООЗ фактично відображена світова динаміка розповсюдження нового патогену та його небезпека з точки зору діагностики, лікування і

ускладнень¹. Стурбованості фахівцям додав і той факт, що за даними ВООЗ у світі перші 100 тис. випадків захворювань на Covid зайняли 67 днів; другі 100 тис. – 11 днів; треті 100 тис. – 4 дні; четверті 100 тис. – 2 дні. Сумна статистика була підкріплена констатацією факту, що ефективного лікування і профілактики цього захворювання не існує. Це означало, що єдиним способом боротьби з небезпечним вірусом є вакцинація населення як це вже було доведено у випадку з вірусом «ебола».

Незважаючи на заходи, що були прийняті національними урядами країн Європи і США в період 2020-2021 років ситуація з Covid-19 і досі перебуває за межею «можливостей». Перші дві хвилі захворювання на Covid, які спостерігалися протягом 2020-го року (перша хвиля – січень-червень 2020 р., друга – жовтень 2020 р. з переходом на 2021 р.) у 2021 році змінилися третьою і четвертими хвилями, які за своїми масштабами стали набувати ще більш загрозливих показників. Наприклад, у таких країнах як Туреччина, Німеччина, Франція щоденна кількість людей, які у березні 2021 захворювали на Covid складала 60 тис., 23 тис, і 30 тис. відповідно. У порівнянні: на кінець квітня 2020 року добова кількість хворих на Covid в Іспанії, Італії і Франції складала до 500 людей, що вже викликало панічні настрої серед населення і керівництва країн. Подібна картина у цей час спостерігалася і в Німеччині, і в Бельгії та в інших країнах ЄС, хоча статистика по летальності була дещо нижчою – 250-150 людей².

Стрімкому зростанню кількості захворювань у 2021 році сприяла низка факторів. Перший фактор визначила «соціальна втома». Обмеження соціальних контактів і життя за «зачиненими дверима» виявилися справжнім «рубіконом» для вільного європейця, за яким життя втратило будь-який сенс. У містах з'явився спонтанний рух «Covid дисидентів», учасники якого стали саботувати всі заборони на соціальні контакти. Другий фактор обумовила мутація знайомого штаму Covid і поширення Європою нових більш агресивних штамів – «британського», «південно-африканського»,

¹ Всесвітня організація охорони здоров'я офіційно назвала коронавірус Covid-19 пандемією загальносвітового масштабу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2894208-vooz-ogolosilapandemiu-novogo-koronavirusu.html> (дата звернення: 10.04.2021).

² Коронавірус у світі: ВООЗ заявила, що найскладніше — попереду. URL: <https://www.5.ua/svit/koronavirus-u-sviti-vooz-zaiavylashcho-naiskladnishe-poperedu-a-merkel-zaklykala-ne-skasovuvatykarantyn-213129.html> (дата звернення: 11.04.2021).

«індійського» та інших. У зону ризику нових штамів одразу потрапила група молодих людей віком від 16 до 30 років.

Третій фактор обумовила нестача вакцини європейських виробників та розтягування у часі термінів вакцинації основних груп населення: 1 черга – люди старше 60 років, 2 черга – 59-40 років, 3 черга – 39-20. Про молодих людей молодше 17-16 років в планах поки що не йдеться. За цих умов національні системи охорони здоров'я знову опинилися у ситуації нестачі витратних матеріалів (засобів індивідуального захисту лікарів і населення), ліків, медичного обладнання (апаратів ШВЛ, койко-місць з киснем), медперсоналу, карет швидкої допомоги, спеціалізованих центрів по лікуванню Covid тощо. Надзвичайний збіг обставин стимулював уряди Німеччини, Франції, Данії, Італії та інших європейських країн у лютому – березні 2021 року знову застосувати екстрені заходи, які у руслі протидії Covid отримали назву «локдаун» (lockdown).

Поєднання цих обставин з обмеженим доступом до вакцин від коронавірусу в межах ЄС стимулювало національні уряди до проведення політики зосередження зусиль на внутрішньому контурі, де відчувається не лише пульс біологічної складової безпеки суспільства, але й дух політичних очікувань правлячих еліт у циклах боротьби за владу в країнах. У цьому контексті показовими є результати місцевих виборів в землях Німеччини у січні 2021 року, де Covid тема зіграла проти правлячої коаліції ХДС/ХСС, а отже, проти перспектив цієї політичної сили знову прийти до влади в Німеччині восени 2021 року. Буксування питання вакцинації населення країни з боку центральної влади і політичні дебати щодо самостійних кроків у цьому питанні з боку керівництва Баварії зіграли на користь партії «Зелених», за якою, на думку німецьких експертів, стоять інтереси США.

Схожа картина політичного протистояння спостерігається і у Франції, де за рейтингами «праві» на чолі з М. Ліпен випереджають політичну силу «Вперед Франція» Е. Макрона. Така політична круговерть спричинена Covid є сигналом, що навіть більш успішні і могутні країни все більше поринають в філософію «сам на сам» з всіма негативами такого підходу. Певна вага у змісті цієї філософії належить обмеженням певного характеру в діях урядів, що фактично означає наявність/відсутність в країні вакцинного ресурсу від Covid. Красномовним фактом ваги вакцинного фактору у внутрішній

політиці як нової європейської реальності можуть слугувати висловлювання політиків першого ешелону влади. Перше належить канцлеру Австрії С. Курцу, друге – прем'єр-міністру Великобританії Б. Джонсону. На противагу канцлеру С. Курцу, який політику вакцинації керівництва ЄС охарактеризував як вакцинну дискримінацію «малих країн» Європи (березень 2021 р.), Б.Джонсон, скоріш, передав європейській бюрократії адресне послання з країни, яка повернула суверенітет у прийнятті важливих рішень. У заяві для ЗМІ (квітень 2021 р.) він констатував переможну ходу політики його уряду у вакцинації населення країни і вклад у цю велику справу «британського капіталізму і жадібності» представників його класу. Побідні інтенції в заяві лідера Великобританії надто здивували деяких європейських політиків, але водночас відобразили справжній характер британського підприємницького класу.

Така полярність у висловах двох лідерів, з одного боку, не приховує присутність в Covid проблематиці відвертого національного егоїзму, а з другого – нестачу важелів у національних урядів у прийнятті важливих політичних рішень. В подібній ситуації у квітні-березні 2000 року опинився уряд прем'єр-міністра Італії Дж. Конте. На фоні повної бездіяльності керівних структур ЄС і брак будь-яких зрозумілих ініціатив з його боку у боротьбі з коронавірусом, Італія за рівнем летальних випадків стрімко посіла 2 місце в Європі і 4 – те у світі. Всі прохання Італії до керівництва ЄС надати фінансову допомогу країні залишилися без відповіді. У цих умовах уряд прем'єр-міністра Дж. Конте заблокував рішення саміту ЄС (березень 2020 р.) щодо фінансової допомоги іншим країнам ЄС у боротьбі з пандемією і запросив допомоги у Росії¹. Такий крок італійців фактично продемонстрував рівень політичного напруження в ЄС, а головне брак солідарності як важливого принципу побудови єдиної Європи. На думку голови ВООЗ у межах світової спільноти – «це є найбільшою загрозою, аніж сам вірус»².

¹ Італія відмовилась підписувати итоговий документ самміта ЄС. URL: <https://vz.ru/news/2020/3/26/1031141.html> (дата звернення: 14.04.2021); Ще три регіона Італії попросили у Росії допомоги в боротьбі з Ковид-19. URL: <https://www.rbc.ru/society/24/04/2020/5ea2f13d9a7947bd9d365f2f> (дата звернення: 07.04.2021); Макрон попросив «не п'янеть» от російской помощи Італії. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2020/03/29_a_13027501.shtml (дата звернення: 20.04.2021).

² ВООЗ попереджає про прискорення темпів пандемії Covid-19. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%>

Перший досвід праці вчених-біологів з вірусами групи «SARS» і визнання ВООЗ транскордонного характеру його небезпеки спонукали національні уряду до активних дій у пошуку потрібної вакцини як засобу стабілізації біологічної обстановки. У виснажливі перегони щодо винаходу ефективної вакцини проти Covid включилася досить велика кількість відомих фармкомпаній з США, Росії, Франції, Китаю, Індії, Австралії, Німеччини, Великобританії, Швеції та інших країн. Станом на вересень 2020 року ВООЗ оперувало списком більш 20 респондентів і вакцин-проектів, які вони вели.

Проте, показати результат, а це офіційна заява уряду про винахід вакцини, реєстрація і підтвердження ВООЗ спромоглися не всі. Заявити про успіх змогли два виробника вакцин з США, два виробника з Росії і один з Німеччини.

Успіхи цих країн намагалися поділити Великобританія і Швеція, проте, з об'єктивних причин спільний проект на той час був загальмований через брак якісних показників. Згодом до кола країн-розробників вакцинного препарату приєднався Китай.

Слід визнати, що й до переможців гонки були висунуті певні запитання. Найбільш дискусійним з них стала відсутність інформації про 3-й етап досліджень – підтвердження на ефективність (перші два – підтвердження на безпеку). Окремі фахівці дотримуються думки, що 3 – й етап носить більш формальний характер і зачіпає ширші вікові групи населення, що потребує ще певного часу у проведенні досліджень. В умовах часових обмежень і вже оголошених рекомендацій (вік від 18-60 років) щодо першої хвилі вакцинації можна скористатися статистикою перших двох. До того ж ВООЗ зробила заяву, що буде вважати будь-яку вакцину успішним проектом, якщо її ефективність перевищить 70%. Вакцини з США, Росії і Німеччини на перших двох етапах показали 95%. Отже, на сьогодні «об'єктивними» визнані перші два етапи, які гарантують безпеку здоров'я людини і

D0 %B4%D0%B6%D0%B0%D1%94-
%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5
%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%82%D0%B5%D 0%BC%D0%BF%D1%96%D0%B2-
%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D 0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%97-covid-19/a-53901421 (дата
звернення: 03.04.2021).

підтверджують ефективність вакцини в заявлених умовах її зберігання і транспортування.

Щодо інформаційної картини отриманих вакцин, якими у грудні 2020 року вже розпочалася вакцинація то вона виглядає наступним чином.

Російська Федерація. Вакцину «Sputnik-V» російське керівництво позиціонувало як першу серед світових розробників подібного препарату. Рекламу кампанію країні-виробнику вакцини зробили три факти. Перший пов'язаний зі зверненням апарату ООН щодо вакцинації всього персоналу Організації вакциною «Sputnik-V» і визнання ВООЗ російської вакцини проти «еболи» кращим проектом серед вакцин інших світових компаній. «Sputnik-V» створено в НДЦЕМ ім. М.Ф. Гамалеї (м. Москва) і в розробці цієї вакцини активну участь прийняли військові біологи. На кінець 2020 року заявку на закупівлю вакцини зробило більш ніж 50 країн, що за обсягом складало 1,2 млрд. доз¹. Росія планує організувати спільне виробництво цієї вакцини в Китаї, Індії, Південній Кореї та інших країнах. За повідомленнями ЗМІ станом на 15 грудня 2020 року в Росії вакциною «Sputnik-V» було вакциновано більш 150 тис. людей.

Друга вакцина «ЕпіВакКорона» виробник центр «Вектор» (м. Новосибірськ) теж виведена на ринок препаратів для вакцинації населення. В експертних колах вона вважається більш легкою у застосуванні ніж «Sputnik-V». Третя вакцина «КовіВак» (ФНЦ ім. Чумакова РАН) теж вважається більш легким препаратом, порівняно з «Sputnik-V».

На початку 2021 року НДЦЕМ ім. М.Ф. Гамалеї запропонувало проект «Sputnik -Light» (легкої) вакцини. Вона розрахована не на тривалий – 2-2,5 роки, а на короткий термін від 3 до 6 місяців. Швидкість масштабування такої вакцини у промислових обсягах дозволить охопити вакцинацією більш широке коло людей, а головне вирішити питання оперативної локалізації небезпечного вірусу в окремих районах.

За 6 місяців 2021 року Росії вдалося значно просунути свої вакцинні проекти по всьому світові і за повідомленнями РФПІ (Російській фонд прямих інвестицій) російська вакцина «Sputnik-V» зареєстрована більш ніж у 60 країнах світу. Завдяки наполегливій праці Фонду кількість заявок на

¹ Гонка вакцин от коронавируса. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-54963792> (дата звернення: 02.04.2021).

«Sputnik-V» перебільшила 3 млрд. доз, а в 10 країнах світу (Китай, Індія, Південна Корея, Казахстан, Білорусія, Сербія, Аргентина тощо) створено 20 спільних виробництв. Заслуговує на увагу той факт, що у квітні 2021 року «Sputnik-V» зацікавилася Німеччина, а у травні її виробництво розпочато в Італії.

США. В інформаційному плані фармацевтичні компанії «Pfizer» і «Moderna» заявили про свої успіхи у розробці вакцини на початку листопада 2020 року¹. На відміну від «Moderna», яка на ринку лише 10 років «Pfizer» відомий фармацевтичний гігант, який має 150-річну історію. Рекламна кампанія вакцини «Pfizer» гарантує однаковий захист і ефективність всім віковим групам населення і позиціонується як безпечний препарат. На початок 2021 року компанія «Pfizer» гарантує наростити випуск вакцини до 50 млн. доз і сприяти масштабній вакцинації населення в США. Суттєвим недоліком вакцини «Pfizer» вважаються побочні ефекти для людей, які мають алергічні захворювання та умови її зберігання і транспортування. Вакцина потребує низьких температур зберігання (мінус 70 градусів) і оперативної реалізації після розморожування.

В експертних колах вакцина «Moderna» теж сприймається неоднозначно. На відмінну від «Sputnik-V» і «Pfizer», які зроблені на основі ДНК, вона зроблена на основі РНК. Цей факт вважається фармпрецедентом, так як для вакцинації людей не був затверджений жодний препарат, який створено за такою технологією². Проте, вакцина теж вже виведена на ринок і застосовується у вакцинації.

Фірма «Johnson and Johnson» теж вивела на ринок вакцин свій брендовий препарат. Але його перші кроки виявилися не надто вдалими. По причині побічних ефектів (тромбоз) на початку 2021 року його остаточно заборонили в Австралії і Південній Африці.

Щодо процесу вакцинації в США, то тут існує одна суттєва пересторога. Йдеться про недовіру населення країни в якість вакцин від «Pfizer» і «Moderna». До 43% американців вважають «Операцію неймовірна швидкість – Operation Warp Speed» (доставка вакцини «Pfizer» у всі штати США) великим бізнес проектом, за яким стоять великі гроші, а не турботою

¹ Там само.

² Там само.

уряду про здоров'я громадян. Песимізму американців сприяє низка досить неприємних фактів. Йдеться про зняття юридичної відповідальності з фармкомпаній за можливі негативні наслідки для здоров'я людини у наслідок застосування вакцини; звільнення з роботи тих, хто ігнорує вакцинацію; і оприлюднення через ЗМІ фактів нанесення шкоди здоров'ю окремим людям, які вже пройшли вакцинацію. Подолати такий соціальний негатив вакцинації уряд США намагається за рахунок агресивної реклами і притягнення на екрани TV лікарів, політиків і навіть экс-президентів США Б. Обаму і Дж. Буша молодшого. Проте, незважаючи на існуючий негатив суспільних реакцій уряд США об'явив 14 грудня початком масової вакцинації населення країни¹.

Німеччина. У колі країн виробників вакцини проти коронавірусу Німеччина позиціонує спільний проект з «Phizer» – «BioNTech»/«Phizer»². Вакцина зареєстрована в США і Канаді та поставляється в Великобританію, Мексику, Саудівську Аравію та країни ЄС. Нестача «BioNTech» в середині країни спонукає уряд Німеччини звернутися до інших країн-виробників за допомогою, але його заклики залишилися без відповіді.

Великобританія. Британо-Шведський проект «AstraZeneca» зазнав фіаско вже на першому етапі його випробувань. Велика кількість сторонніх ефектів змусили авторів припинити дослідження на контрольних групах добровольців і повернутися до теоретичної частини роботи, яка була пов'язана з побічними наслідками для здоров'я людини. Надію на перспективи проекту «AstraZeneca» повернула пропозиція російських біологів з НДЦЕМ ім. М.Ф. Гамалєї змінити технологію вакцинації. Йшлося про те, що на першому етапі пропонувалося використовувати препарат «AstraZeneca», на другому - «Sputnik-V». У січні 2021 року між «AstraZeneca» і РФПІ була підписана угода про відповідну співпрацю. Цей тимчасовий союз маркетингологи оцінили як вигоду для обох сторін процесу: британцям і шведам вона гарантувала спасіння проекту, а для Росії вихід на ринок ЄС.

У клуб держав-розробників технології вакцини від Covid також увійшли Китай та Індія. Проте, китайські проекти («Sinovac», «CanSino»,

¹ В США с 14 декабря стартует массовая вакцинация от коронавируса. URL: [http://www. dw. Com](http://www.dw.com). URL: (дата звернення: 08.04.2021).

² Там само.

«Sinopharm») та індійські («CoviShield» на основі «AstraZeneca») виявилися більш слабкими конкурентами порівняно з вакцинами з США і Росії. За незалежними оцінками експертів їх ефективність склала біля 60%, що значно менше ніж це вимагають стандарти ВООЗ.

Гостроти у проблему нестачі вакцин від Covid привнесли третя і четверта хвилі захворювання, які на початку лютого 2021 року охопили країни Європи, Південної Америки, США та Індію. Швидкість розповсюдження вірусу фахівці-вірусологи пов'язали зі станом імунної системи людини і групою крові. Найбільш стійкими до вірусу виявилися люди, які мають першу групу крові і соціальні групи, де кількість таких людей є найбільшою. Це дало підстави медичним працівникам розглядати захворювання на коронавірус як звичайну «контактну» хворобу, з різноманітними проявами якої людство зустрічається весь час. Прикладом може слугувати сезонний грип. Така особливість механізму захворювання потребує довгострокової стратегії боротьби як це, наприклад, відбувається з процедурою щеплення від грипу, або від поліомієліту. На реалізацію цієї стратегії потрібен час, ресурси і компетенції, яких в силу небезпеки патогену, що весь час зазнає мутацій не вистачає практично всім. Це означає, що стратегія боротьби з Covid, буде реалізовуватися послідовними тактичними кроками, серед яких на перше місце вийде володіння вакцинними препаратами, спроможністю їх масштабування до необхідної кількості і оперативністю вакцинації якомога більшої кількості людей в усіх країнах світу.

Сучасні реалії стану протистояння коронавірусу свідчать саме про такий шлях до успіху, якого можна досягти в найближчі рік-два і, відповідно, надати ситуації вакцино-керованого стану. Але подібна оптимістична конотація є прийнятною в національних кордонах і, перш за все, це стосується таких країн як США, Росія, Німеччина, Великобританія, які вже показали свій потенціал. В це коло можуть також увійти Китай, Японія, Південна Корея та ще декілька країн. Щодо решти країн, які мають статус союзників, друзів, партнерів, то тут ситуація виглядає більш драматичною. В силу великої гри навколо вакцини, у яку включилася політика всі вони опинилися у ситуації «очікування», яке нагадує всім прерогативи старої істини: у час надзвичайної ситуації спочатку проблема вирішується в

середині країни, а потім за її кордонами. Така стратегія вакцинації обрана в США, Росії, Німеччині, Великобританії, Китаї, що неодноразово було заявлено у публічних виступах лідерів цих країн.

Крім соціального і медичного чинника в вакцинній історії від Covid присутній і чинник фінансовий. Він пов'язаний з бізнес інтересами великих фармкорпорацій, чію діяльність підтримують національні уряди. У системі міжнародних відносин вони відіграють особливу роль як в силу гуманітарної, так і в силу специфічної медико-санітарної місії в системі національної безпеки. Переплетіння цих сфер найбільш стає відчутним у кризові часи, коли страх за майбутнє і загроза життю поглинають людській розум та стають основними мотиваторами поведінки великих соціальних груп. Але саме тут потрібна постійна інформаційна підтримка. З точки зору маніпуляцій масовою свідомістю це найкращі часи «м'якої» сили, відповідних стратегій і наративів, які повинні забезпечити успіх інформаційних компаній в утриманні її [свідомості] у потрібному тренді. У цьому контексті доречно згадати Дж. Ная мол. (Joseph S. Nye, Jr.) одного з фундаторів теорії «м'якої» сили та її інструментарію. На його думку «в інформаційну епоху перевага належатиме тому, чий перемаже наратив»¹.

У випадку з Covid пандемією ситуацію панічних настроїв і недовіри частини населення країн Європи і США в ефективність державних інститутів щодо боротьби з небезпечним вірусом підіграли декілька чинників негативного характеру, які кожному слову політиків і ЗМІ надали додаткової сили. Перший чинник пов'язаний з інформаційною хвилею в західних ЗМІ щодо конспірологічного характеру походження Covid і його неабиякою небезпекою для здоров'я людини. Практика міжнародних відносин останніх 10 років впевнено довела, що у будь-якій події, яка зачіпає інтереси впливових гравців завжди може з'явитися національний слід, навіть тоді, коли його там ніколи не було. На сьогодні з ініціативи США китайській слід у Covid-19 є домінуючою новелою в міжнародній політиці. Починаючи з березня 2020 року її послідовно підтримували США і особисто президент Д. Трамп, який постійно називав новий вірус китайським.

¹ Nye J. The Information Revolution and Soft Power. Harvard University, 2014. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/11738398/Nye-InformationRevolution.pdf> (дата звернення: 04.05.2021).

Антикитайська позиція США базувалася на даних західної розвідки, в яких стверджувалося, що група вчених під керівництвом Ші Чженлі, яка працювала в Уханській вірусній лабораторії, ще у 2013 році знайшла зразки вірусу, які співпадали на 96, 2% з SARS-Cov-2 (вірусом, який викликає Covid-19) під час дослідження фекалій кажанів у печері в провінції Юнань. У 2015 році спільно з університетом Північної Кароліни (США) група Ші Чженлі зробила висновок, що SARS-подібні віруси можуть передаватися від кажанів людині і від цього немає лікування. При цьому вчені визнали небезпеку «майбутніх спалахів нового захворювання з ризиком створення більш небезпечних патогенів»¹.

Слід зазначити й інше. У позиції США простежується солідарна думка союзу «П'яти очей» куди входять спецслужби США, Канади, Великобританії, Австралії та Нової Зеландії. У доповіді, яку підготував союз йдеться, що в «загрозу іншим країнам» влада Китаю приховала новини про коронавірус та відмовилась надати результати досліджень міжнародним вченим, які працюють над вакциною. У доповіді також констатується, що випадки коронавірусу в Китаї стали фіксуватися ще восени 2019 року. Висновок зроблено на підставі заяв урядів Тайваня (грудень 2019 р.) і Гонконгу (січень 2020 р.). У негативному світі в доповіді виглядає і ВООЗ. Згідно документу організація знала про все, що відбувається в Китаї, але приховувала дійсну картину від світової спільноти².

На початку травня 2020 року держсекретар США М. Помпео в інтерв'ю ABC News заявив, що існує значна кількість доказів того, що це вийшло з лабораторії в Ухані. ...Кращі експерти до сих пір думають, що все це було зроблено людиною. Я бачив, що каже розвідувальна спільнота. У мене немає підстав вважати, що вони помилилися» – заявив він³. Під тиском США⁴ 27 країн-членів ВООЗ підготували Резолюцію для Асамблеї ВООЗ

¹ СМІ узнали о докладе спецслужб о вине Китая в пандемии коронавируса. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2020/05/03/829541-smi-uznali-o-doklade-zapadnihspetssluzhb-o-vine-kitaya> (дата звернення: 05.04.2021).

² Там само.

³ Помпео заявив про докази походження коронавірусу з лабораторії в Ухані. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/05/3/7250308/> (дата звернення: 06.04.2021).

⁴ В США назвали причину «сокрытия» Китаем данных о коронавирусе. URL: <https://iz.ru/1007390/2020-05-04/v-ssha-nazvali-prichinusokrytija-kitaem-dannykh-o-koronaviruse> (дата звернення: 07.04.2021); Американские спецслужбы начали отслеживать вспышку Covid-19 в Китае еще в ноябре. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/653437.html> (дата звернення: 14.04.2021).

щодо належного розслідування реального походження коронавірусу. Асамблея відбулася 19 травня 2020 року і проведена з країнами-учасниками (194 країни) в режимі онлайн¹. На початку 2021 року ВООЗ оприлюднила офіційну доповідь за підсумками праці фахівців ВООЗ в Ухані де визначено, що коронавірусна інфекція має природне походження і лабораторія до його виникнення немає ніякого відношення. Однак, інформаційний резонанс у провідних західних ЗМІ щодо небезпеки невідомої інфекції досяг своєї мети і сприяв соціальній установці щодо необхідності обов'язкової вакцинації.

Другий чинник віддзеркалив боротьбу інтересів, у якій знайома історична формула часів протистояння протестантів і католиків «всі проти всіх» отримала продовження в не менш знайомій сентенції «кожен сам за себе». У першій половині 2020-го ситуацію Covid-напруження політичні лідери провідних країн і ВООЗ намагалися пом'якшити на рівні обміну думками, заяв і досягнення хоча б будь-яких домовленостей.

Найбільш гучними заходами цього періоду став віртуальний саміт лідерів G-20 з проблеми розповсюдження коронавірусу та боротьби з ним (27.03.2020 р.) і 73 сесія ВООЗ (18-19 травня 2020 р.). Незважаючи на те, що у заході G-20 приймав участь Генсек ООН А. Гуттеріш його заклики щодо виділення 1 трлн. дол. США для допомоги бідним країнам, заборону на митні збори, квоти та інші інструменти, які обмежують вільну торгівлю та відміну санкцій по відношенню до окремих країн у боротьбі з Covid-19 (Іран, Сирія) підсумковий документ прийняти не вдалося. Чотири напрямки співпраці, які були узгоджені напередодні на зустрічі глав зовнішніх відомств як-то медичний, економічний, торговельний та глобальної взаємодії через позицію США залишилися лише гарними бажаннями на папері. Причиною стала нав'язана США дискусія про китайській слід у Covid історії². 73 сесія ВООЗ пройшла більш продуктивно. Організації вдалося прийняти резолюцію ВООЗ «Відповідь Covid-19», в основу якої було покладено обов'язок держав-членів виконувати положення Статуту (Конституції) ВООЗ 1946 року та Міжнародних медико-санітарних правил

¹ 122 країни вимагають розслідувати, звідки насправді походить новий коронавірус. URL: <https://www.5.ua/svit/122-krainy-vumahaiutrozsliduvaty-zvidky-naspravdi-pokhodyt-novy-koronavirusonovleno-215147.html> (дата звернення: 24.04.2021).

² Лідери G20 намерены обеспечить справедливое распределение вакцин от COVID-19. URL: <https://www.dw.com/ru/lidery-g20obeshhajut-obespechit-spravedlivoe-raspredelenie-vakcin-ot-covid19/a-55689991> (дата звернення: 25.04.2021).

2005 року. Серед закликів «Відповіді» звертають увагу такі інтенції як єдність і солідарність у співробітництві; доступ всіх до якісних, безпечних, ефективних технологій та товарів ВООЗ; співпраця в НДР у сфері боротьби проти Covid-19; обмін знаннями про Covid-19 тощо¹. Проте, національне бачення стратегій боротьби з коронавірусом і питань їх ресурсного забезпечення дають надто обережні очікування щодо темпів і термінів матеріалізації «Відповіді». За найоптимістичнішими прогнозами це може статися через 2-3 роки. Щодо бідних країн то цей термін може бути ще більш віддаленим – 4-5 років. Початок 2021 року підтвердив цю тенденцію, хоча б у тому, що навіть у країнах-розробниках вакцинного препарату рівня вакцинації населення у 70-80% від кількості населення прогнозують досягти на кінець року. На думку вчених такий рівень колективного імунітету є показовим у стабілізації ситуації з розповсюдження коронавіруса і базовим з точки зору розширення ареалу безпеки на інші континенти уражені Covid.

Зворотною стороною помірних успіхів у промисловому масштабуванні вакцини і позитивній динаміці вакцинації населення у країнах-лідерах стала відверта конкуренція серед виробників за світовий ринок вакцин. Її гостроту Генсек ООН А. Гуттеріш дипломатично приховав у «хаотичну» вакцинацію, а голова ВООЗ Т. Гебрейесус – у «вакцинний егоїзм» країн-розробників вакцинних технологій.

Така відвертість оцінок процесу вакцинації у світі позбавляє оптимізму щодо найближчих успіхів у боротьбі з Covid пандемією. Неприхований песимізм чиновників світового рівня базується на низці фактів «вакцинної гри», яку розпочали країни-лідери, і яка націлена на політичну і фінансову вигоду як результату обраної стратегії. У контексті окресленої проблеми доречно навести декілька фактів, які мають місце як серед країн-союзників, так і між країнами-опонентами. Перший факт пов'язаний зі станом конкуренції на ринку медичних препаратів, де кожен гравець прагне успіху і перемоги. Тут працює механізм боротьби, у якій немає ні друзів, ні партнерів. Йдеться про заяву Т. Блеєра – колишнього Прем'єр-міністра Великобританії, який сьогодні очолює Інститут глобальних змін, яку він зробив на початку 2021 року. Блеєр оприлюднив результати перших місяців

¹ Чи впоралася ВООЗ у боротьбі з поширенням Covid-19? URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/chy-vporalas-vseshvitnya-organizatsiya-okhorony-zdorov-yau-borotbi-z-poshyrennyam-covid-19/ (дата звернення: 29.04.2021).

масової вакцинації в Великобританії вакцинами «Phizer» (США) і «AstraZeneca» (Британо-Шведській проект). З його слів від побічних ефектів «Phizer» у Великобританії померло людей більше ніж від «AstraZeneca». Виявилось, що американська вакцина небезпечніша британської у 2 рази: від першої померло 40 людей від другої – 22, ступень повторного зараження після вакцинації «Phizer» у 3 рази вища ніж після «AstraZeneca»¹. Відповіддю «Phizer» на цю заяву колишнього британського високопосадовця стало призупинення у березні – квітні 2021 року вакцинації населення вакциною «AstraZeneca» в Німеччині, Данії, Швеції та інших країнах Європи унаслідок явища тромбозу. Цей факт аналітики вивели за межі пошуку причин небажаних наслідків, які мають зазначені вакцини і оцінили як початок боротьби США за перерозподіл ринка вакцини не тільки в Європі, але й в інших регіонах світу включаючи країни Британської Співдружності. Такий перебіг подій між головними країнами трансатлантичної солідарності доводить надто просту істину, яку у свій час висловив Г. Форд, «що вигідно ФОРДУ, те вигідно США». В межах ринкової моралі вона носить абсолютно універсальний характер. Коли йдеться про великі гроші, там у гру вступає велика політика, за якою стоять інтереси геополітики.

Те, що на ринку вакцин проти Covid боротьба набирає обертів свідчать і повідомлення про стратегію «м'якого» маркетингу, яку, наприклад, послідовно просувають США, Росія і Китай. В її основу покладено принцип залежності, який передбачає, що всі подальші поставки вакцини прив'язуються, або до першої партії у якості гуманітарної допомоги, або до низької ціни, яка віддзеркалює стан політичних відносин сторін.

У подальшому ціни можуть бути наближені до ринкових, або стати ринковими. Об'єктами такої стратегії вже стали країни Південної Америки, Африки, Азії та Близького Сходу. Ефективним способом конкурентної боротьби виявилися також фейки і відверта політизація питання щодо ефективності вакцин конкурентів. У першому випадку йдеться про фейки у європейських ЗМІ про летальні випадки під час вакцинації «Sputnik-V». У другому – про позицію Європейського регулятора медичних препаратів,

¹ В Британії заявили о высокой смертности от «Phizer» в сравнении с AstraZeneca. URL: <https://www.m24. Zarubezhom> (дата звернення: 03.05.2021).

який так і не дозволив російським виробникам офіційно вийти на європейський ринок. В межах ЄС це питання було звужено до компетенції національних урядів.

Другий факт пов'язаний з ігноруванням країн-розробників вакцинних технологій поділитися своїми розробками з іншими країнами в дусі рішень 73 сесії ВООЗ (2020 р.). Симптоматичним у цьому питанні стала заява голови Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйен, яка вакцинні технології віднесла до прерогатив бізнесу. Виключенням стала лише Росія, яка надала технологію «Sputnik-V» Сербії, Південній Кореї, Індії, Італії, Казахстану, Білорусії та іншим країнам. За міжурядовими домовленостями ці країни повинні частку продукції поставляти в Росію для внутрішніх потреб. Така лінія поведінки свідчить, що у вакцинній гонці на першість присутні й інші цілі крім бізнесових. Не менш важливою стороною відносин залишається престиж, світове визнання і політичний імідж країни. Судячи за все російське керівництво обрало саме такий шлях. Обрана РФПІ стратегія «м'якої» сили вивела «Sputnik-V» у ранг світових брендів, а заява на початку травня 2021 року уряду Сан-Марино про подолання захворювання на коронавірус в межах країни завдяки використанню «Sputnik-V» додатково посилила конкурентні важелі цієї вакцини. На додаток, уряд цієї країни отримав ще одне джерело доходів. Починаючи з квітня 2021 року, завдяки «Sputnik-V», Сан-Марино перетворилася у європейській центр вакцинного туризму.

Отже, загальна картина боротьби з коронавірусом і політика вакцинного протистояння, що має місце між головними країнами-розробниками вакцинного препарату свідчить, що історія вакцини від Covid потопає у різноманітних слоганах боротьби: від «першості винаходу і реєстрації вакцини», «ефективності препарату», «об'єктивності результатів», «побічних ефектах і можливих ускладненнях» до «термінів дії вакцини в організмі людини» і «безпеки транспортування». Додаткових ризиків у картину боротьби додає політизація питання вакцини, яка стає знаковим сигналом про початок боротьби за світовий ринок. Кожна сторона цього процесу буде прагнути свого домінування і ослаблення позицій конкурентів.

4.3. «Де-факто держави» як новий виклик міжнародній безпеці в інформаційну епоху

Руйнація біполярної системи міжнародних відносин надала значний імпульс геополітичній трансформації світу, що не могло не супроводжуватися періодом політичної турбулентності. Тому одним із феноменів нової системи міжнародної безпеки стало виникнення самопроголошених державних утворень, які заявили про себе як про суверенні держави, але так і не отримали міжнародне визнання.

Хоча військова фаза багатьох конфліктів уже припинена, сепаратистські території залишаються джерелом небезпеки та дестабілюють регіональну систему міжнародних відносин. Багато економічних, транспортних, політичних, енергетичних проєктів не може бути реалізовано через існування таких невідконтрольних територій. Нестабільність, у результаті цих конфліктів, дає основу для розвитку діяльності міжнародних злочинних угруповань і незаконної міграції. Це є загрозою не лише для держав, на території яких знаходяться сепаратистські регіони, але й загрозою для всієї системи міжнародної безпеки.

Останньою подією, що безумовно підвищила актуальність даної проблематики для вітчизняних дослідників, стало агресія Російської Федерації та проголошення в результаті «Донецької Народної Республіки» та «Луганської Народної Республіки» на Сході України у 2014 році. Необхідність зберегти територіальну цілісність нашої держави зумовлює активізацію досліджень у цій сфері.

Проблема невизнаних державоподібних утворень є досить актуальною для вітчизняних і закордонних дослідників. Однак слід відмітити, що більшість праць вітчизняних дослідників присвячена історичним передумовам, перебігу і основним етапам розгортання конфліктів навколо цих невизнаних утворень¹, а не самому феномену «де-факто державності», що існує вже протягом досить значного проміжку часу, незважаючи на невизнання світовою спільнотою. Російська наукова школа значно збагатилася ґрунтовними працями з даної тематики. Це пов'язано із

¹ Кошелюк В., Гринюк Т. Самопроголошені держави як інструмент геополітичної стратегії провідних держав на Європейському континенті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 37. С. 287-292.

позиціонуванням Росією територій невизнаних пострадянських республік як сфери власних національних інтересів. Тому більшість досліджень є заполітизованими, велику увагу приділяють здебільшого ролі Росії в якості «миротворця» та «захисника» прав народів на самовизначення¹. Важливими для дослідження виявилися статті науковців, що самі є представниками сепаратистських регіонів². Західна наукова школа також аналізує невизнані держави у регіоні, але акценти робляться на концептуально-теоретичних основах дослідження, різноманітних підходах до дефініцій і критеріїв класифікації. Слід виділити американського професора С. Пегга, який приділяє значну увагу проблемі дефініції подібних невизнаних сепаратистських утворень та одним із перших пропонує досить вдалий на думку автора термін «де-факто держава»³. Дослідник наводить приклади такого феномену по всьому світу, виділяючи спільні риси і особливості.

Дослідження побудовано на принципах об'єктивізму, історизму та плюралізму, що надало змогу позбавитися суб'єктивного сприйняття у процесі вивчення закономірностей розвитку «де-факто держав» на пострадянському просторі. Комплексний і системний підходи дозволили вивчити багатofакторний феномен де-факто державності як єдину цілісність. Серед спеціальних підходів слід виділити конфліктологічний підхід. Дослідження вимагало також використання інституційного та біхевіористського підходів. Також слід згадати аналітико-прогностичний і сценарний методи. Крім того, доречним виявилось застосування історико-генетичного, історико-хронологічного й історико-порівняльного методів.

Сучасні міжнародні відносини характеризуються великою кількістю традиційних і нетрадиційних акторів, серед яких виділяють міжнародні урядові та неурядові організації, транснаціональні корпорації, громадські об'єднання і навіть окремих індивідів. Але суверенна держава була та залишається одним із найбільш впливових суб'єктів на міжнародній арені. Тому не втрачає актуальності питання про механізм появи нових держав і входження їх до світової спільноти.

¹ Маркедонов С. М. Де-факто государства постсоветского пространства: выборы и демократизация. *Вестник Евразии*. 2008. № 3. С. 76-87.

² Осипова С. А. Непризнанные государства постсоветского пространства: политические предпосылки возникновения и перспективы развития. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 51. 2014. С. 177-185.

³ Pegg S. De Facto States in the international system. Institute of International Relations. The University of British Columbia, 1998. 26 p.

Одним із найперших документів у міжнародному праві, що містив визначення поняття «держава», стала Конвенція Монтевідео про права та обов'язки держав 1933 року. У першій статті конвенції зазначалося, що держава є суб'єктом міжнародного права за наявності наступних критеріїв:

- постійне населення;
- певна територія;
- уряд;
- здатність вступати у відносини з іншими державами¹.

Але у процесі постійного розвитку міжнародна система зіткнулась із проблемою виникнення держав, які лише частково відповідають цим критеріям; або не відповідають зовсім, але наполягають на своєму праві на державність; або відповідають повністю, але їхній суверенітет суперечить національним інтересам і збереженню територіальної цілісності інших держав.

У ХХ столітті можна виділити декілька етапів так званого оновлення світової спільноти. Перша хвиля утворення невизнаних держав відбулася у 1917-1918 роках у зв'язку з розпадом Російської й Австро-Угорської імперій. Проте політичне майбутнє цих держав формувалося по-різному: одні з них були добровільно чи примусово ліквідовані, інші дістали міжнародне визнання².

Після кардинальної зміни системи міжнародних відносин, викликаній результатами Другої світової війни, політична карта світу продовжувала поповнюватися новими членами. Другий етап завершився разом із процесом деколонізації у 1960-х роках, коли незалежність отримали більшість колишніх колоній і підмандатних територій. Державному потенціалу, економічній незалежності, або навіть суспільній підтримці новостворених держав надавалося досить мале значення. Самовизначення засновувалося на національних прагненнях домінуючої етнічної чи релігійної групи в певній колонії. Англійський дослідник М. Уайт дав цьому явищу назву «мажоритарний принцип», американський дослідник кенійського

¹ Конвенция Монтевидео о правах и обязанностях государств (г. Монтевидео, 26 декабря 1933 г.). *Информационный ресурс «Параграф»*. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38249008 (дата звернення: 20.09.2020).

² Кошелюк В., Гринюк Т. Самопроголошені держави як інструмент геополітичної стратегії провідних держав на Європейському континенті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 37. С. 287.

походження А. Мазруї визначив це як «расовий суверенітет»¹. Такий підхід призвів до створення численних слабких держав, які часто не могли забезпечити свою економічну і політичну стабільність, а свій суверенітет зберігали в основному лише через визнання світовою спільнотою.

Третій етап розпочався у 1990-ті роки разом із завершенням «холодної війни» і зруйнуванням біполярної системи міжнародних відносин, що кардинально змінило політичну карту світу та розстановку сил на світовій арені. Події, що стали символами нової епохи, – зникнення зі світової політичної карти Радянського Союзу і поява об'єднаної Німеччини – не могли не спричинити нову хвилю боротьби народів за самовизначення. Характерною особливістю цього етапу стала демократизація та лібералізація міжнародного життя, що стало додатковим поштовхом у процесі появи нових держав. Але розпад таких багатонаціональних республік, як СРСР і СФРЮ, супроводжувався значними етнонаціональними та релігійними конфліктами, що не могло не вплинути на позицію світової спільноти, що обумовило відмову від визнання нових самопроголошених держав (Нагірний Карабах, Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія, Косово тощо) на пострадянському просторі та території колишньої Югославії.

Останні події, які можуть значно вплинути на позицію «де-факто держав» у світі та ознаменувати початок нового етапу, відбулися у 2008 році. Це міжнародне визнання Косово (114 державами на сьогоднішній день) і визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії Російською Федерацією і, згодом, ще 4 державами. Поки що важко сказати, які наслідки будуть мати ці події у перспективі на найближчі 20-30 років, але не викликає сумнівів, що активність «де-факто держав» на міжнародній арені значно посилилася. Четвертий етап триває з 2008 року і до сьогодні, характеризується зміною статусу двох «де-факто держав» Південного Кавказу і появою двох нових квазідержавних утворень на теренах України.

Наслідком стало збільшення уваги дослідників міжнародних відносин до проблеми існування геополітичних утворень, які, володіючи всіма ознаками державності (контроль над територією, фактичний суверенітет, система управління), не мають повного чи часткового міжнародного

¹ Toomla R. De facto states in the international system. Conditions for informal engagement: Dissertation has been accepted for the commencement of the degree of doctor of Philosophy (in Political Science). Estonia: University of Tartu, 2014. P 29.

дипломатичного визнання і не можуть офіційно виступати в якості суб'єкта міжнародних відносин.

Такі утворення у науковій літературі отримали статус самопроголошених держав, невизнаних держав або «де-факто держав». Проблема визначення дефініції, що використовується при аналізі цих територіальних утворень, є досить суперечливою і характеризується відсутністю певного загального підходу. Політологи часто описують невизнані держави як «самопроголошені». Однак, це визначення не зовсім вірне, тому що всі великі держави у сучасному світі в якомусь сенсі «самопроголошені».

Кожна країна сама проголошує свою незалежність і заявляє про свій державний суверенітет. Наприклад, Нідерланди отримали визнання лише через 70 років після проголошення незалежності. Декларацією незалежності Сполучених Штатів, яка була прийнята 4 липня 1776 року, було проголошено, що тринадцять колоній у Північній Америці стають вільними та незалежними державами, а всі політичні зв'язки між ними та Великою Британією анулюються; або Акт проголошення незалежності, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991, яким було проголошено створення самостійної української держави – України.

Англійська дослідниця Н. Касперсен пропонує наступний синонімічний ряд дефініцій: «Де-факто держави», квазі-держави, невизнані держави, псевдодержави чи сепаратистські держави є об'єктами, що досягли де-факто незалежності шляхом військових дій, але не отримали міжнародного визнання»¹. В якості прикладів дослідниця наводить Нагірний Карабах, Абхазію, Північний Кіпр, Сомаліленд, Придністров'я та виділяє наступні критерії:

- досягли де-факто незалежності, включаючи територіальний контроль, і встигли зберегти її протягом як мінімум двох років;
- в більшості випадків не отримали міжнародного визнання, або були визнані кількома іншими державами;
- продемонстрували прагнення до повної, де-юре, незалежності шляхом офіційної декларації незалежності або шляхом проведення

¹ Caspersen N. From Kosovo to Karabakh: International Responses to De Facto States. *Südosteuropa*. 2008. № 56 (1). P. 58.

референдуму про незалежність¹.

Російська дослідниця Л. В. Сергеева дає наступне визначення: «Невизнана держава – утворення, що позбавлене міжнародної правосуб'єктності, але володіє всіма іншими ознаками державності». Вона умовно поділяє їх за способами виникнення на такі, що утворилися в результаті:

- революцій або воєн;
- післявоєнного поділу;
- отримання незалежності від метрополій;
- самопроголошення².

Але термін «невизнані держави» також не можна назвати універсальним, тому що зміст цієї дефініції сконцентрований на проблемі визнання державного утворення світовим співтовариством, яке на етапі формування нової системи міжнародних відносин знаходиться у кризі та не має чітких умов політичного визнання нових акторів. До того ж, при застосуванні цієї дефініції з'являється необхідність виокремлювати «частково визнані держави», які де-юре не існують на міжнародній арені (не є членами ООН та інших провідних міжнародних організацій, не визнаються більшістю провідних держав світу), але мають дипломатичні відносини, або навіть офіційне визнання деяких конкретних суб'єктів. Наприклад, Абхазія та Південна Осетія були визнані Російською Федерацією, Венесуелою, Нікарагуа, Науру і Сирією.

У західній науковій літературі зустрічається терміни «квазідержави» або «псевдодержави», але вони визначають держави, котрі є юридично визнані повноправними, рівними акторами міжнародних відносин, що володіють такими ж правами і привілеями, як і будь-які інші держави, мають прапор, посольства, столицю і місце в Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, але не спроможні забезпечити виконання державних функцій за межами столиці, або навіть у ній. До таких держав іноді відносять Сомалі, Ліберію, Афганістан тощо. Американський дослідник

¹ Unrecognised States. *Research Statement for the Politics of De Facto*. 2009. URL: http://www.lancs.ac.uk/fass/projects/unrecognisedstates/unrecognised_state.php (дата звернення: 11.02.2021).

²Сергеева Л. В. Проблема понятійно-категоріального апарата при класифікації типів непризнаних (частично-признаних) держав постсоветского пространства. *Издательство «Грамота»*. 2014. № 5 (43). С. 169.

Р. Джексон відносить до «квазідержав» усі колишні колонії «третього світу», що отримали незалежність після 1945 року, але до цього часу є внутрішньо нестабільними¹.

Російський дослідник М. Добронравін зазначає, що квазідержави – це «... ті суверенні держави, які фактично повністю або в значній мірі втратили здатність виконувати функції, властиві сучасній державі. ... За своєю сутністю, суверенна квазідержава прирівнюється до держави, що не відбулась, або «держави-невдахи». Досить часто можна зустріти твердження про те, що більшість подібних держав знаходиться в Африці»².

Така невизначеність термінології спричиняє існування великої кількості різновидів класифікацій неklasичних державних утворень в залежності від обраних критеріїв. Спробу розробити їх універсальну типологію зробив англійський дослідник Д. Гелденхейс. У своїй роботі «Спирні держави у світовій політиці» він наводить і намагається проаналізувати 12 типів «спирних держав»:

- невизнані або нерозпізнані держави;
- де-факто визнані держави;
- юридичні утворення, що подібні державі;
- квазідержави;
- номінальні держави;
- псевдодержави;
- держава в державі;
- навколдержавні утворення;
- нації без держав;
- території з особливим суверенітетом;
- недержавні актори;
- прото- або напівдержави³.

Спробу класифікувати невизнані держави здійснив А. Большаков. Невизнані держави він класифікує за контролем самопроголошених урядів над заявленою територією і за ступенем їх міжнародного визнання. Розмір

¹ Jackson R. H. Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World. Part of Cambridge Studies in International Relations. Vancouver: University of British Columbia, 1993. 240 p.

² Добронравин Н. А. Непризнанные государства в «серой зоне» мировой политики: основы выживания и правила суверенизации. Санкт-Петербург.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. С. 10-11.

³ Geldenhuys D. Contested States in World Politics. London: Palgrave Macmillan, 2009. P. 233.

контрольованої території має для невизнаних держав суттєве військове і політичне значення. Багато невизнаних держав змогли завоювати й утримувати значні простори лише завдяки військовій та економічній допомозі суміжних країн-союзників, або втручання міжнародного співтовариства. За цим показником їх можна умовно поділити на чотири типи:

– Перший – невизнані держави з повним контролем своєї території (Вазиристан, Придністров'я, Сомаліленд, Північний Кіпр).

– Другий – невизнані держави, які контролюють свою територію частково (Абхазія, Нагірний Карабах, Таміл Ілам, Південна Осетія).

– Третій – утворення під протекторатом міжнародної спільноти (Косово, яке юридично було частиною Сербії, але фактично управлялося адміністрацією ООН з 1999 р. на підставі резолюції 1244 Ради Безпеки ООН. Зараз Косово отримало де-юре незалежність, але все одно залишається у сфері уваги міжнародної спільноти).

– Четвертий – квазідержави (етноси, які не отримали право на самовизначення), що контролюють анклав компактного розселення своєї етнічної групи (Курдистан, розташований на території Туреччини, Ірану, Іраку, Сирії)¹.

Ілюстративною є розширена класифікація естонського науковця Р. Тумла:

1. Частково визнані держави, які фактично контролюють власну територію: Республіка Китай, Турецька Республіка Північного Кіпру, Абхазія, Південна Осетія.

2. Невизнані держави, які фактично контролюють власну територію: Сомаліленд, Придністров'я, Нагірний Карабах.

3. Невизнані держави, які контролюють частину власною територією: Вазиристан, Таміл Ілам на Шрі-Ланці.

4. Частково визнані держави, які знаходяться у стані війни: Західна Сахара, Палестинська держава.

5. Частково невизнані держави (визнані більшістю держав світу, є членами ООН (окрім Святого Престолу), однак офіційно не визнані деякими

¹ Большаков А. Г. Непризнанные государства постсоветского пространства в системе российских национальных интересов. *Политическая экспертиза*. 2008. № 1. URL: <http://www.politex.info/content/view/413/30/> (дата звернення: 20.09.2020).

країнами): Китайська Народна Республіка, Ізраїль, Святий Єпископальний Престол католицької церкви.

6. До територій з невизначеним статусом можна віднести Сіленд (територія офіційно не визнається частиною якої-небудь держави, у тому числі Великобританії)¹.

За критерієм їхнього походження можна виділяти невизнані держави, що виникли в результаті:

- розпаду багатонаціональної держави (Абхазія, Придністров'я);
- самовизначення регіону з особливою етнічною й етнокультурною структурою населення (Північний Кіпр, Палестина);
- громадянської війни або збройного втручання (Північний Афганістан, Боснія).

У зв'язку з географічним положенням:

- окраїнні (Південна Осетія);
- внутрішні (Татарстан, Боснія).

У залежності від цілей створення:

- для вирішення національних питань;
- для вирішення соціально-політичних проблем.

У залежності від способів взаємодії публічної влади з населенням і державою-носієм:

- конструктивні;
- деструктивні.

Слід зазначити, що в європейській і американській політологічній літературі використовується також спеціальний термін для позначення де-факто держав Євразії: *separatist states* або *breakaway republics* – «сепаратистські держави» або республіки, що «відійшли». Мається на увазі, що республіки, які «відійшли», у перспективі можуть «повернутися», і саме повернення розглядається як вирішення етнополітичного конфлікту, тобто відновлення територіальної цілісності держав².

М. Добронравін, спираючись на дослідження американської програми

¹ Toomla R. De facto states in the international system. Conditions for informal engagement: Dissertation has been accepted for the commencement of the degree of doctor of Philosophy (in Political Science). Estonia: University of Tartu, 2014. P. 17.

² Маркедонов С. М. Де-факто государства постсоветского пространства: выборы и демократизация. *Вестник Евразии*. 2008. № 3. С. 78.

картографування глобальних загроз, запропонував класифікацію невизнаних державних утворень, що поєднувала в собі два критерії: ступень контролю території і рівень визнання. Таким чином, наявність повного контролю і міжнародного визнання є критеріями держави. Визнані держави, що не здатні контролювати свою територію, дослідник пропонує називати «нібито держави». І навпаки, невизнані держави, що встановили контроль над певною територією, отримують назву «майже держави». Найбільш небезпечним є випадок, коли відсутні і міжнародне визнання, і контроль, що призводить до утворення «чорних плям» – територій, на яких діють транснаціональна організована злочинність і терористи¹.

Російська дослідниця З. В. Сілаєва пропонує термін «спірні держави», які поділяє на наступні групи:

– держави, що «народжуються», тобто виникли і претендують на визнання;

– держави, що «хворіють», тобто переживають кризу, що виявляється в нездатності самостійного виробництва суспільних благ;

– «вмираючі» держави, які поступово втрачають своє визнання².

В інформаційну добу для характеристики таких геополітичних утворень почали використовувати термін «де-факто держава». Можна сформулювати наступне визначення:

«Де-факто держава» – це організоване політичне керівництво, яке у процесі розвитку набуло повноважень місцевої влади, отримало підтримку населення, і має здатність забезпечувати виконання державних функцій на території певного регіону, над яким зберігається ефективний контроль протягом значного проміжку часу. «Де-факто держави» позиціонують себе як актори міжнародних відносин, що здатні встановлювати міждержавні відносини із іншими акторами та прагнуть повної конституційної незалежності та широкого міжнародного визнання в якості суверенної держави.

Німецький дослідник С. Реліц дає наступне визначення терміну: «Де-факто держава» є незалежною політичною одиницею, яка не досягла

¹ Добронравин Н. А. Непризнанные государства в «серой зоне» мировой политики: основы выживания и правила суверенизации. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. С. 13.

² Силаева З. В. Классификация «спорных государств» в современной политической науке: основные подходы и инновации. ВЭПС. 2012. № 1. С. 234.

визнання її незалежності від міжнародного співтовариства. Вона постійно здійснює ефективний контроль над чітко визначеною територією, здатна надавати послуги центрального державного управління для свого населення, яке визнає легітимність даної влади. На шляху їх розвитку можна виділити три основні сценарії: реінтеграція до держави-метрополії, міжнародне визнання або довгострокове існування як консолідованої «де-факто держави»¹. Термін «держави-метрополія» вчений використовує для позначення держави, від якої намагається відокремитися сепаратистська територія. Слід зазначити, що автор вважає більш доречним використанням дефініції «материнська держава», яка дозволяє уникнути недоречного порівняння де-факто держав із колишніми колоніями. Під материнською державою будемо розуміти державу, що має визнані міжнародним співтовариством права на територію «де-факто держави».

Аналізуючи основні ознаки суверенної держави (Конвенція Монтевідео про права та обов'язки держав 1933 року), англійський дослідник Д. Лінч доходить до висновку, що «де-факто держави» повністю відповідають першим трьом критеріям (наявність постійного населення; певної території; уряду), але не здатні вступати у відносини з іншими державами через відсутність міжнародного визнання. Саме «невизнання» вчений називає ключовим елементом «де-факто держав»².

Ґрунтуючись на аналізі основних концепцій, можна виокремити основні ознаки «держав де-факто», що дозволяють відрізнити їх від повноправних держав. До них відносяться:

1. Фактичний суверенітет (переважно внутрішній), під яким розуміється володіння ключовими атрибутами держави і перш за все здатністю до ефективного контролю над територією.

2. Відсутність зовнішньої легітимації суверенітету, тобто відсутність визнання в якості незалежної держави і можливостей вступати у відповідні відносини з іншими державами.

3. Наявність визнаного міжнародним співтовариством права іншої

¹ Relitz S. De facto states in the European Neighbourhood: between Russian domination and European (dis)engagement. The case of Abkhazia. *EURINT 2016: The Eastern Partnership under strain – time for a rethink?* Volume 3. P. 100.

² Lynch D. De facto States around the Black Sea: the importance of fear. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2007. № 7. P. 286.

держави на «реінтеграцію» відповідної території.

Відповідно до виявлених ознак можна сформулювати ще одне визначення «де-факто держави» – політико-територіальне утворення, яке, володіючи основними ознаками держави, у той же час позбавлене міжнародно-правового визнання, внаслідок чого не володіє зовнішнім суверенітетом.

Однак, необхідно зауважити, що «де-факто державність» передбачає відповідність усім ознакам суверенної держави, окрім де-юре визнання, але включаючи де-факто визнання. Сепаратистські регіони на пострадянському просторі (на відміну від, наприклад, Тайваню) такого де-факто визнання світовою спільнотою не мають: до них не надходять іноземні інвестиції, їх обходить організований туризм, з ними не укладають міжнародні договори (окрім РФ як держави-патрона). Тому пропонуємо термін «державоподібні утворення», що відображає подібність сепаратистських регіонів до суверенних держав за формальними ознаками, але підкреслює їхню невідповідність міжнародним нормам. Головними ознаками державоподібних утворень є внутрішній суверенітет, відсутність зовнішньої легітимації суверенітету, наявність визнаного міжнародним співтовариством права іншої держави на «реінтеграцію» відповідної території.

Норвезький дослідник П. Колсто стверджує: «Більшість таких утворень не мають не лише міжнародного визнання, а й сильних державних структур, але вони існують»¹. Такий парадокс вчений пояснює певними обставинами, які у сукупності дають можливість даним державним утворенням функціонувати. Серед подібних факторів можна виділити:

1. Національне будівництво – розвиток загальної національної ідентичності серед населення шляхом пропаганди, створення національних символів, переписування історії, виховання патріотизму і «винаходу» національних традицій або звичаїв, властивих лише населенню цієї території. Головною особливістю подібного національного будівництва для невизнаних держав є відсутність підкріплення даних дій результатами ефективного державного будівництва (тобто слабкі інституційні, економічні й військові основи функціональності держав). А посилення ступеню

¹ Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States. *Journal of Peace Research*. 2006. № 6 (Vol. 43). P. 729.

самоідентифікації населення як єдиної нації відбувається за допомогою наступних механізмів:

- постійна спекуляція спогадами про громадянську війну, нагадування про жертви, які загинули, «виборюючи незалежність»;
- представлення материнської держави як єдиного ворога, який є винним у невизначеному міжнародному статусі такого утворення і внутрішній нестабільності;
- жорстка цензура і придушення будь-яких протестних рухів, за необхідністю можлива навіть етнічна чистка для досягнення національної гомогенності населення;
- приділення великої уваги державному символізму (обов'язкова наявність гербу, прапору, гімну, нових національних свят), що також може включати в себе зруйнування символів материнської держави, побудову нових пам'ятників і перейменування міст;
- спроби наукового обґрунтування необхідності відокремлення від материнської держави, що базується на історичних дослідженнях, покликаних змалювати картину спільного історичного минулого населення «де-факто держави», відокремленого від минулого материнської держави.

Слід зазначити, однак, що дані механізми «м'якого впливу» характерні для всіх новостворених держав, навіть визнаних міжнародною спільнотою. Але у випадку із «де-факто державами», такі дії набувають перебільшеного і штучного характеру.

2. Мілітаризація суспільства. Так званого «м'якого впливу», що застосовується для досягнення беззаперечної підтримки серед власного населення, безумовно недостатньо для виживання «де-факто держави», враховуючи відсутність такої підтримки на міжнародній арені, і можливі спроби реінтеграції її до материнської держави. Крім цього, слід пам'ятати, що сам процес створення «де-факто держави» у більшості випадків супроводжувався відкритим військовим протистоянням. Отже, другою особливістю таких державних утворень є приділення значної уваги створенню сильної армії, ніж соціальних або економічних інститутів.

Але не можна не зазначити, що досить часто власних військових сил новоствореній «де-факто державі» буде просто недостатньо для захисту, тому особливу роль у даному контексті відіграє зовнішній покровитель.

3. Підтримка іншої держави. Наявність сильного зовнішнього патрону є однією з умов існування «де-факто держави». Під державою-патроном будемо розуміти країну, що підтримує сепаратистські прагнення «де-факто держави» заради реалізації власних інтересів. Підтримка такого покровителя може різнитися за сферами та ступенем у залежності від міжнародної ситуації і власних інтересів цієї держави. Для того, щоб проілюструвати різні види міжнародної підтримки, яку держава-патрон може надавати сепаратистським територіям, ми пропонуємо у якості приклада розглянути діяльність Російської Федерації, що безумовно є ініціатором більшості конфліктів і підтримує такі регіони на пострадянському просторі

Пряма військова підтримка може проявлятися під час активізації сепаратистських настроїв, наприклад, участь 14-ої російської армії на боці придністровських сепаратистів у 1992 році, або так звана «операція з примусу до миру», яку проводила Російська Федерація на грузинській території для підтримки Абхазії та Південної Осетії у 2008 році. Слід зазначити, що військова підтримка також може бути латентною і офіційно не визнаватися, як на Сході України. Важливим фактором, що має символічний характер, є і знаходження військового контингенту патрона на території «де-факто держави» під час замороженої фази конфлікту.

М'яка активна підтримка може бути поділена на два типи:

1. Матеріальна допомога, що дає змогу «де-факто державі» забезпечувати своє населення і продовжувати існувати, і проявляється у:

- прямому фінансуванні терористичних організацій на даних територіях і постачанні озброєнь;
- гуманітарній допомозі (гуманітарні конвої із продуктами харчування, посівними матеріалами, електрообладнанням, медикаментами, тощо);
- економічній і торгівельній підтримці (вивезення корисних копалин до Російської Федерації, поставки газу з РФ та імпорт російської продукції на території, невідконтрольні материнській державі, що нівелює економічну блокаду даного регіону);
- фінансовій допомозі (залучення територій до банківської системи РФ і забезпечення рублями у якості розрахункової валюти).

2. Дипломатична підтримка, що проявляється в наступних сферах:

- освітній (надання російських підручників школам «де-факто держав» і забезпечення випускників ВУЗів дипломами російського зразка);
- інформаційній (блокування інформаційного контенту материнської держави і постійна масована атака у всіх російських засобах масової інформації на законну владу, зображення її політичних рішень виключно у негативних тонах, забезпечення сепаратистських регіонів газетами і доступом до російських телеканалів заради створення у населення викривленого бачення ситуації);
- соціальній (надання населенню «де-факто держав» можливості отримання російського громадянства, чим вже особливо активно користуються мешканці Абхазії, Південної Осетії і Придністров'я). Такий механізм створює основу для подальшого військового втручання з метою захисту нібито своїх громадян;
- у сфері співробітництва на міжнародній арені (неофіційне лобіювання інтересів «де-факто держав», законодавча діяльність, спрямована на надання привілеїв даним територіям, підтримка в рамках провідних міжнародних організацій, під час мирних переговорів, офіційних зустрічей і візитів). Така підтримка може також бути прямою, як застосування права вето Російською Федерацією під час голосування в Раді безпеки ООН з питання збитого на непідконтрольній Україні території літака Boeing 777 Малазійських авіаліній¹. Але найчастіше дипломатична підтримка проявляється опосередковано. Наприклад, 2 грудня 2016 р. Президент США Д. Трамп провів телефонну розмову з лідером Тайваню Цай Інвень. Український дослідник О. Шевчук з цього приводу зазначає: «Після 1979 року жоден лідер США, включаючи тих, що ще не вступили на посаду обраних президентів, ні разу не вступав у прямі контакти з керівниками Тайваню, уникаючи негативних наслідків для відносин з Пекіном. Однак Д. Трамп не тільки порушив це наявне протягом десятиріч негласне табу, ... але і не став приховувати факт своєї бесіди з Цай Інвень»². Отже, даний факт свідчить про посилення дипломатичної підтримки

¹ Проекты резолюций, не принятые в результате голосования постоянных членов против них на открытых заседаниях Совета Безопасности. *Организация Объединенных Наций (официальный сайт)*. URL: http://www.un.org/ru/sc/meetings/veto/ussr_russia.shtml (дата звернення: 13.02.2021).

² Шевчук О.В. Трансформація формату взаємовідносин США-КНР на початку президентської каденції Д. Трампа. *Міжнародні відносини Серія «Політичні науки»*. 2017. № 15. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3138/2819 (дата звернення: 20.09.2020).

Тайваню з боку патрона.

Найвищим ступенем прояву дипломатичної підтримки є офіційне визнання незалежності «де-факто держави». Наприклад, визнання Абхазії і Південної Осетії Російською Федерацією і визнання Турецької Республіки Північного Кіпру Туреччиною.

4. Слабкість материнської держави, яка або знаходиться в системній структурній кризі, або сама є новоутвореною, тому не має достатніх ресурсів. Така слабкість проявляється в економічній та/або політичній кризі і неієздатності військових інституцій захистити територіальну цілісність, чим можуть скористатися сепаратистські кола. На пострадянському просторі поштовхом для формування «де-факто держав» став розпад Радянського Союзу, наслідком якого стало утворення нових суверенних республік, що не мали достатньо ресурсів і досвіду для подолання сепаратистських рухів.

5. Концентрація зусиль міжнародного співтовариства на припиненні військового протистояння, а не на вирішенні проблеми статусу такої території. Хоча самі миротворчі зусилля світової спільноти є абсолютно обґрунтовані та виправдані, але «замороження» конфлікту на невизначений термін і досягнення статус-кво дають змогу сепаратистським територіям посилити свої державотворчі зусилля, стати «де-факто державою» і закріпити свої позиції на міжнародній арені.

Зважаючи на наявність державоподібних утворень на пострадянському просторі та їх значний вплив на регіональну систему міжнародної безпеки, вважаємо за необхідне виділити ще деякі спільні риси, що характеризують лише «де-факто держави» нашого регіону.

1. Спільна історична доля материнських держав у рамках Радянського Союзу не могла не накласти свій відбиток на подальший розвиток регіону. РФ втратила повний контроль над сферою свого колишнього впливу, з'явився певний політичний вакуум, в умовах якого материнські держави почали тяжіти до західного світу. Але зважаючи на свою економічну і політичну нестабільність після розпаду СРСР, не змогли врегулювати конфлікти на своїй території, що були використані Росією як засіб тиску і посилення впливу на нові незалежні держави.

2. Другою особливістю є розгортання конфліктів навколо де-факто держав, які з військової фази у результаті переговорного процесу перейшли

до «замороженої» фази. Зародження даних конфліктів відбувалося ще за часів існування СРСР, як суто міжетнічних, у результаті визначення кордонів між суб'єктами федерації без урахування етнічного чинника. Але на початку 1990-х років дані конфлікти із внутрішніх трансформувалися у міжнародні. По-перше, конфлікти, що зароджувалися в Радянському Союзі, після його розпаду вже стали стосуватися декількох незалежних держав (наприклад, Вірменія та Азербайджан). По-друге, постійним учасником цих конфліктів (прямо або опосередковано) є Російська Федерація. По-третє, інші держави і міжнародні організації беруть активну участь у процесі врегулювання даних конфліктів, починаючи з 1990-х років.

3. Ще однією особливістю де-факто держав на пострадянському просторі є довготривалий характер даних конфліктів. Хоча військова фаза була в більшості випадків завершена ще в 1990-ті роки, до цього часу конфлікти не є вирішеними і можуть вважатися «замороженими». Незважаючи на очевидні переваги даної фази перед військовою, не слід забувати, що «замороження» конфлікту зменшує шанси на його остаточне вирішення.

Незважаючи на низку сприятливих факторів (вдале національне будівництво, військову силу, слабкість держави, від якої сепаратистські території намагаються відділитися і підтримку зовнішнього партнера), «де-факто держави» повинні розглядатися як перехідні явища, такі, що рано чи пізно зникнуть.

Тому актуальним є формування основних сценаріїв майбутнього даних «де-факто держав». Зосередимо увагу на наступних варіантах:

- реінтеграція до материнської держави;
- включення території «де-факто держави» до складу іншої держави;
- досягнення міжнародного визнання в якості незалежної держави;
- збереження статус-кво.

Всі ці сценарії можливі з різним ступенем вірогідності, але також не є взаємовиключними, тобто можуть послідовно змінювати один одного у процесі історичного розвитку. Ймовірність того чи іншого сценарію залежить від:

- загального політичного клімату на міжнародній арені,
- позиції провідних світових гравців,

- політичної та економічної ситуації в материнській державі, від якої намагаються повністю відділитися сепаратистські території,
- могутності держави-покровителя або держави-патрона.

Отже, доцільним є більш детальний аналіз кожного з можливих сценаріїв розвитку подій навколо «де-факто держав» пострадянського простору.

1. Реінтеграція до материнської держави. Даний шлях вирішення проблеми повністю відповідає принципу збереження територіальної цілісності держави, що вперше був зазначений у четвертому пункті Статті 2 Статуту ООН [295] і має найбільшу підтримку серед міжнародної спільноти.

П. Колсто вважає, що материнська держава може бути спроможною реінтегрувати сепаратистську територію двома шляхами:

- військовим шляхом за умови формування сильної армії;
- мирним шляхом, якщо вона досягне успіху в побудові ефективної економічної системи, тим самим пропонуючи вищий рівень життя для населення «де-факто держави» у разі возз'єднання¹.

Шанси щодо реінтеграції збільшуються за умови сприяння світової спільноти і загрози реальних економічних або політичних санкцій, або у випадку політичної волі держави-покровителя. Якщо материнській державі вдасться відновити контроль над втраченою територією військовими засобами, це може спонукати інших державних лідерів випробувати таке ж рішення.

Реальним прикладом такої повної реінтеграції сепаратистського утворення до материнської держави стала колишня невизнана Республіка Сербська Країна, що намагалася відділитися від Хорватії з 1991 року. Внаслідок операцій «Блиск» і «Буря» у 1995 році основна частина сепаратистської території була зайнята хорватськими військами, а остаточно реінтеграція відбулася у 1998 році, коли до правового поля Хорватії мирним шляхом приєдналася Східна Славонія – частина Республіки Сербська Країна, що залишалася непідконтрольною материнській державі. Отже, даний приклад ілюструє повну абсорбацію «де-факто держави» змішаним шляхом: і за допомогою використання військової сили, і мирно, завдяки

¹ Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States. *Journal of Peace Research*. 2006. № 6 (Vol. 43). P. 735.

дипломатичним зусиллям, результатом яких стало підписання Ердутської угоди¹.

Є другий варіант реінтеграції «де-факто держави» до материнської держави: об'єднання на засадах федерації, тобто надання колишній «де-факто» державі певних привілеїв і спеціальних владних повноважень в обмін на встановлення контролю центром над даною територією. Прикладом такого варіанту розвитку подій може вважатися Гагаузія. Невизнана Республіка Гагаузія була проголошена 19 серпня 1990 року, чому сприяла хвиля перебудови та поступовий розпад Радянського Союзу. Але на відміну від ситуації у Придністров'ї, подальше вирішення конфлікту відбувалося дипломатичним шляхом і 23 грудня 1994 року в парламенті Молдови був прийнятий Закон про особливий статус Гагаузії.

В Статті 1 даного Закону зазначається: «Гагаузія – це територіальне автономне утворення з особливим статусом як форма самовизначення гагаузів, що є складовою частиною Республіки Молдова. Гагаузія в межах своєї компетенції самостійно вирішує питання політичного, економічного та культурного розвитку в інтересах всього населення. ... У разі зміни статусу Республіки Молдова як незалежної держави Гагаузія має право на зовнішнє самовизначення»².

Британський дослідник С. Корнелл зазначає, що серед певних переваг такий варіант вирішення етнополітичного конфлікту шляхом федералізації держави має значні недоліки:

- надання територіальної автономії може стати лише першим кроком до подальшого повного відокремлення регіону;
- надання автономного статусу, тобто певних привілеїв, одному регіону може сприйматися як дискримінація інших жителів чи етнічних груп;
- автономія збільшує ризик втручання іноземної держави, що пов'язана з населенням даного регіону³.

¹ Basic Agreement on the Region of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Erdut Agreement). *United Nations Peacemaker*. 1995. 5 p. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR_951112_ErdutAgreement.pdf (дата звернення: 11.02.2021).

² Закон об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери) № 344-ХІІІ от 23.12.1994. *Исполнительный Комитет Гагаузии, Автономно-территориальное образование Гагаузия (Гагауз Ери) в составе Республики Молдова*. URL: <http://www.gagauzia.md/pageview.php?l=ru&idc=389&id=146> (дата звернення: 28.11.2020).

³ Cornell S. E. Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective. *World*

Сценарій повної реінтеграції до материнської держави є найбільш вірогідним саме для нових сепаратистських утворень на території України. Пройшов досить незначний період часу, за який влада так званих «ЛНР» і «ДНР» не змогла побудувати жодних ефективних державних механізмів або отримати підтримку світових держав. Тому головним завданням української влади є недопущення заморожування конфлікту на сучасному етапі.

2. Включення території «де-факто держави» до складу іншої держави. Під іншою державою ми маємо на увазі державу-патрона або державу-покровителя, тобто державу, що підтримує сепаратистські прагнення «де-факто держав». Поки що немає прикладів успішного об'єднання із зовнішнім патроном, що є свідченням слабкої підтримки цього варіанту на міжнародному рівні. Тому вірогідність даного сценарію для де-факто держав є досить низькою.

Перешкодою для реалізації такого сценарію є негативна реакція міжнародної спільноти, що може викликати посилення санкцій до РФ. Тобто, Російська Федерація як основний покровитель «де-факто держав» на пострадянському просторі не володіє достатніми ресурсами та міжнародною підтримкою, щоб включити їх до своєї території.

3. Досягнення міжнародного визнання в якості незалежної держави. Повна незалежність і міжнародне визнання залишаються однією з основних цілей всіх «де-факто держав» на пострадянському просторі. Будь-яке врегулювання міжнародного конфлікту навколо «де-факто держав» матиме наслідки для інших подібних випадків. Отже, міжнародне визнання незалежності однієї сепаратистської території може звести нанівець переговорний процес з лідерами інших.

Подібним прикладом може вважатися Косово, визнання якого значно посилило позиції «де-факто держав» на пострадянському просторі. Українська дослідниця О. В. Каравайцева стверджує: «Тим самим, був створений важливий прецедент для різних невизнаних державних утворень у всьому світі, що добиваються визнання свого суверенітету. Можливо передбачити, що подібний прецедент здатний «здетонувати» в конфліктних зонах по всьому світу. Суд дав висновок по Косово, що ослабляє принцип територіальної цілісності держав. ... Так, користуючись Косовським

прецедентом, російський президент підписав укази про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії»¹.

Дослідниця із Придністров'я Т. Г. Осипова пропонує звернути увагу на три альтернативних варіанта досягнення «де-факто державою» хоча б часткового суверенітету на офіційному рівні

– консолідація конфліктуючих сторін у рамках інтеграційних утворень типу ЄС, що зменшують значення національних державних кордонів і національних структур;

– часткове визнання або отримання неповного державного статусу (у вигляді кондомініуму або протекторату), що дозволило б пом'якшити протистояння сепаратистського регіону та центру;

– надання статусу асоціативної держави шляхом асоціативного включення до визнаної й авторитетної на світовій арені держави або через асоціативне членство в інституційних утвореннях пострадянського простору².

Можна зробити припущення, що під «визнаною й авторитетною на світовій арені державою» авторка має на увазі Російську Федерацію, а всі ці три варіанти призведуть лише до встановлення повного контролю РФ на території «де-факто держав» або безпосередньо в якості метрополії, або опосередковано за допомогою підпорядкованих їй міжнародних організацій регіону.

Доцільним вважається дослідження основних умов визнання де-факто держав світовою спільнотою. Російський дослідник М. О. Добронравін сформулював три основних правила трансформації невизнаного політичного утворення у суверенну державу:

– негативне «правило відстрочки визнання»: якщо самопроголошена держава не отримала визнання протягом 1-2 років, зростає вірогідність збереження статус-кво і надалі, або ризик військового вирішення проблеми з боку материнської держави;

– позитивне «правило визнання жертви»: більше шансів на міжнародне визнання у «де-факто держави», яка розглядається світовою

¹ Каравайцева О. В. Незалежність Косово: історія та міжнародні наслідки конфлікту. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 114-115.

² Осипова С. А. Непризнанные государства постсоветского пространства: политические предпосылки возникновения и перспективы развития. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 51. 2014. С. 183-184.

спільнотою як жертва агресивної материнської держави;

– негативне «правило невизнання злочинця»: зменшуються шанси на міжнародне визнання у нестабільних сепаратистських регіонів, які мають репутацію реальних або потенційних центрів транснаціональної злочинності та міжнародного тероризму¹.

Останню тезу підтверджує і П. Колсто, зазначаючи, що «де-факто держава» може збільшити свої шанси на досягнення політичного визнання, якщо вона зможе побудувати сильні державні структури та ліквідувати злочинні угруповання на своїй території².

У той же час, слід зазначити, що міжнародне визнання автоматично не перетворює «де-факто держави» у рівноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Є всі підстави вважати, якщо сепаратистські регіони отримують міжнародне визнання лише як наслідок позитивного «правила визнання жертви» (в якості винагороди за наполегливість у визвольній боротьбі або прояву співчуття), то вони мають шанси повторити досвід колишніх європейських колоній в Африці та перетворитися на нестабільні або квазі-держави. Уникненню такого варіанту розвитку подій може посприяти лише масова фінансова підтримка міжнародною спільнотою їх економіки та спільне спостереження за демократичним розвитком інституційних структур протягом тривалого періоду часу.

4. Збереження статус-кво. У випадку «де-факто держав» пострадянського простору збереження статус-кво означає збереження ситуації, що склалася, позицій і пріоритетів учасників конфлікту, відсутність вирішення проблеми на користь жодної із зацікавлених сторін. Тобто території, що прагнуть відокремитися, не отримують міжнародного визнання, але і не повертаються під контроль материнської держави.

Не викликає заперечень, що такий статус є серйозною альтернативою відкритому військовому протистоянню, який надасть сторонам змогу чітко сформулювати свої вимоги та прийти до спільного рішення. Але у той самий час подібний варіант розвитку подій несе у собі певні ризики як для

¹ Добронравин Н. А. Непризнанные государства в «серой зоне» мировой политики: основы выживания и правила суверенизации. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. 51-52 с.

² Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States. *Journal of Peace Research*. 2006. № 6 (Vol. 43). P. 736.

материнської держави, так і для сепаратистських територій. Як вже зазначалося, враховуючи негативне «правило відстрочки визнання», шанси «де-факто держави» отримати міжнародне визнання зменшуються пропорційно часу, який вона чекає на дане визнання.

Не можна не зазначити і певні ризики, що несе у собі реалізація даного сценарію для материнської держави, так як надає «де-факто державам» час і можливість для пошуку партнерів на міжнародній арені, формуванню структури владного апарату й отриманню підтримки частини населення.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, неможливо не погодитися, що проблема існування невизнаних держав надзвичайно актуалізувалася в інформаційну добу. Велика кількість досліджень обумовлює та різноманітні підходи до типології, класифікації й основних ознак подібних державних утворень. Для російської політологічної школи більш характерним є визначення «самопроголошені держави». Але всі незалежні держави проходять через етап самопроголошення. Інший термін «невизнані республіки» обмежує коло дослідження лише абсолютно невизнаними державами, ігноруючи ті, які отримали визнання від однієї або декількох країн. Західні дослідники пропонують термін «квасідержава» або «псевдодержава», як така, що є несправжньою, але він, на думку автора, більше відповідає стану визнаних світовою спільнотою, але не здатних підтримувати свій суверенітет молодих країн (наприклад, Сомалі, Афганістан тощо). Досить вдалим є термін «де-факто держава», котрий можна визначити як організоване політичне керівництво, що у процесі розвитку набуло повноважень місцевої влади, отримало підтримку населення, має здатність забезпечувати виконання державних функцій на території певного регіону, над яким зберігається ефективний контроль протягом значного проміжку часу і прагне до міжнародного визнання. «Де-факто держави» класифікують спираючись на різноманітні критерії. У цьому питанні найбільшої уваги заслуговує критерій ступеня визнання (невизнані, частково визнані та частково невизнані), що відразу дає уявлення про позицію світової спільноти щодо цих державних утворень.

Автор виділяє такі потенційні моделі розвитку подій навколо «де-факто держав»: реінтеграція до материнської держави; включення території «де-факто держави» до складу держави-покровителя; досягнення

міжнародного визнання суверенітету; збереження статус-кво.

Зважаючи на актуалізацію цього питання для нашої держави після початку конфлікту на Сході України у 2014 році, ми не можемо не провести певні паралелі між «де-факто державами» світу та тимчасово окупованими територіями України. Але вони майже не мають спільних рис із іншими невизнаними державами. По-перше, так звані «ДНР та ЛНР» не мають усіх атрибутів незалежної держави, таких як чітка структура влади, стабільна підтримка населення й здатність себе забезпечувати без підтримки ззовні, а більше відповідають характеристикам кримінального угруповання. По-друге, конфлікт на Сході України триває, а до повного припинення військового протистояння не можливо казати про де-факто державність цих територій. Тому пропонується використовувати до них термін «квазідержавні утворення», що лише проголосили свою незалежність, але жодним чином її не підтверджують.

На думку автора повна реінтеграція є найбільш вірогідною для територій на Сході України, зважаючи на незначний проміжок часу, що пройшов з початку конфлікту і є недостатнім для формування антиукраїнської свідомості населення, штучний характер причин конфлікту та повну відсутність формальних ознак держави. У цьому контексті головним завданням для української влади повинно стати недопущення збереження статус-кво, тобто «заморожування» конфлікту, що надасть сепаратистам змоги за підтримки Російської Федерації укріпити свої позиції.

Головною умовою реінтеграції України є повне припинення військових дій на сході. Військова перемога української армії над незаконними збройними формуваннями, що латентно підтримуються російськими військами, безумовно буде супроводжуватися втратами серед населення і може закласти базу для реваншистських настроїв і поновлення конфлікту. Найкращим варіантом, на думку автора, є введення миротворчого контингенту ООН, але не з такими обмеженими повноваженнями (захист місії ОБСЄ), як пропонує російська сторона, а на всю територію, починаючи від лінії розмежування і до кордонів із РФ. У такому випадку Російська Федерація виведе військові сили і техніку ще до приходу миротворців, щоб приховати свою участь у конфлікті, а збройні формування, що залишаться без підтримки на тривалий період, не зможуть

чинити опір. Важливо звернути увагу на склад миротворчого контингенту, до якого повинні входити військові сили з незацікавлених держав: в ідеалі це можуть бути військові з нейтральних країн Європи або Латинської Америки. У жодному разі до контингенту не повинні входити російські військові, або військові з країн-сателітів Росії. Слід зазначити, що українські військові також не повинні бути у складі миротворців, щоб не було звинувачень у необ'єктивності.

До введення миротворчого контингенту Україні залишається лише працювати у трьох найважливіших напрямках. По-перше, продовжувати стримувати подальшу військову агресію та не допускати розширення територій, контрольованих терористами. По-друге, впроваджувати політику «стратегічного терпіння», що призведе до покращення політичної й економічної ситуації на решті території України і буде мати позитивний вплив на формування проукраїнських настроїв серед населення Донбасу. І, по-третє, особливо важливим вважається переконлива перемога в інформаційній війні. Лише за умови поновлення інформаційних зв'язків із сепаратистськими регіонами за допомогою незалежних ЗМІ і громадських організацій, можна буде уникнути дезінформації населення, нейтралізувати інформаційні впливи ззовні та досягти головної мети – об'єднати державу.

4.4. Інформаційне насильство як онтологічне підґрунтя глобального протиборства

Сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття. Поява нових інформаційних технологій закладає міцну основу для розвитку світової інформаційної спільноти. Протиріччя інтеграційних стратегій глобалізації та регіоналізації детермінують нові інформаційні та віртуальні процеси, які продукують інформаційне насильство і «прагнуть до власної влади», панування інформації.

Сьогодні життєдіяльність суспільства ускладнюється вектором агресії і насильства, їх специфічного заломлення, відповідно до соціально-економічної та культурної ситуації регіональних просторів і часових

характеристик соціуму. На тлі явищ кризи і нестабільності інформаційне насильство виявляється неминучим супроводом суспільного буття.

У сучасному суспільстві склалася система державного і приватного інформаційного насильства. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм і їх реальним господарям оцінки, думки, електоральну поведінку. Інформаційним насильством є утвердження культу сили і гангстеризму, вестернізація або, навпаки, заповнення вульгарною «постсовковою» естрадою екранів телебачення і кінематографа. Насильство входить у мову, семантику ЗМІ, повсякденні комунікації. Усе перераховане актуалізує проблему інформаційного насильства, презентуючи її як соціально-філософську проблему, пов'язану з витоками буття і екзистенцією людини.

У даний час інформація стає цінним продуктом і основним товаром. Інформаційне суспільство утверджується у соціальному бутті і від того, як люди зможуть його прийняти й інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього. Як і будь-який революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Небезпечний поворот подій досить імовірний. Варто уявити собі ситуацію, яка виникає при монополізації планетарної інформаційної системи, її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп людей. Тому, проблеми формування інформаційного суспільства – колективна турбота всього людства і, як справедливо зазначають Є. Мануйлов та Ю. Калиновський, «захист інформаційного простору країни у всіх її вимірах став запорукою збереження й розвитку держави»¹.

Інформаційне суспільство пішло іншим шляхом, аніж передбачали теоретики. Їх моделі засновані на стереотипному уявленні про суспільство як про систему інститутів, які виступають об'єктивною відносно до індивіда реальністю, а остання, у свою чергу, є результатом його самовідчуження. Постмодерна ерозія дійсності зумовлює відчуження індивіда вже не у соціум, а у віртуальний світ. Царини віртуального далеко не обмежуються просторами Інтернету, але охоплюють усе більшу частину повсякденності, припускаючи спілкування людини з образами, симуляціями, а не з реальними об'єктами. Одним з наслідків інформаційної революції у світі

¹ Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2. С. 144.

стали зміни соціального середовища. Інформація поступово стає основним каталізатором соціальних процесів¹.

Інформаційне суспільство – це доцільно організована відповідь людства на виклик сучасної епохи. Наша «можлива мета – докласти усіх можливих зусиль для утвердження на планеті інформаційного суспільства як умови, абсолютно необхідної для продовження історії, як нового етапу історії»². Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. Людство отримало сильнодіючий засіб, для якого немає меж³.

Мішелю Фуко вдалося показати, що соціальні та політичні інститути не є джерелом панування над людьми, а кінцевим результатом реалізації форм панування. З іншого боку, соціальні інститути як типізація звичних дій, будучи наслідком влади, не можуть не бути її суб'єктом, як не можуть не бути суб'єктом соціальних відносин взагалі⁴. Влада у такому розумінні уявляється не як надбання, а як стратегія, механізм, тактика або знання.

Соціальне проявляється на основі постійного процесу реалізації духовних цінностей, у тому числі цінності свободи. У такому контексті насильство є узурпацією вільної волі, посяганням на свободу, це не просте ототожнення з владою або руйнівною силою, оскільки розкриває насильство як форму суспільних відносин, форму конфлікту, примушення, яку слід відрізнити від інстинктивної агресивності. Уявлення про соціальне як про структуру, що поглинає і приховує владу, означають, що соціальне не передбачає у собі насильства⁵. Однак соціальне не може перебувати в

¹ Дзьобань О. П. Соціальні перспективи генези інформаційних процесів. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 167-170; Зленко А. М. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на соціально-економічні процеси у демократичному суспільстві. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2016. Вип. 1. С. 246-256; Шедяков В. Є. Інформаційна взаємодія в контексті логіки процесів соціогенезу. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 123. С. 50-67.

² Моисеев Н. Расставание с простотой. Москва: Аграф, 1998. С. 471.

³ Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2016. № 1. С. 148.

⁴ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. С. 42.

⁵ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовні імперативи вітчизняного державотворення: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2020. № 1 (44). С. 23-38; Федорова І. В., Кошельник К. В. Вплив соціокультурної діяльності людини на трансформацію економічного, соціального і культурного життя суспільства. *Креативний простір*. 2021. № 1. С. 10-12.

ізоляції до зовнішнього, будь-яка трансформація, рух і зростання супроводжуються, «тимчасовими» порушеннями, які при обов'язковому та сталому розвитку означають постійні порушення, флюктуативні комбінації, а значить, і насильство. Однак таке насильство матиме все більше периферійний і умовний характер, оскільки знання та інформація рано чи пізно викличуть організацію соціального у відносно позанасильницькому просторі¹.

Змінюються технології, змінюється стиль і спосіб життя. Людина змінює свій спосіб життя і створює нове культурне середовище, нові моделі соціальної поведінки. Головний наслідок технологічного прогресу і комп'ютерної революції – індивідуалізація соціального і техногенного середовища. Завжди знайдуться люди, які при нагоді готові (іноді самі того не усвідомлюючи) принизити свого ближнього в силу інстинктивної потреби у цьому. Але, якщо в звичайному житті вони обмежені етичними умовностями, то мережа, надаючи у низці випадків анонімність і безкарність «для хуліганських витівок», надає їм широке поле для такої діяльності.

Насильство не виступає як просте примушення, шкода життю і власності, а як таке примушення і така шкода, які здійснюються всупереч волі тих, проти кого вони спрямовані. Соціальна структура у вигляді соціальної ролі, яка передбачає насильство, повинна знаходитися під постійним впливом процесу реалізації соціальної свободи у стані перманентного конфлікту й руйнування². З одного боку, процес руйнування структури супроводжується насильством, а з іншого – неруйнівні соціальні структури призводять до зникнення свободи соціального суб'єкта, появи насильства³.

Науково-технічний прогрес постійно відкриває нові можливості, методи і способи впливу на опонента, сприяє підвищенню ефективності вже

¹ Борщов Н. А. Социально-философские проблемы информационного насилия: дис. ... канд. филос. наук. Саратов, 2004. С. 91-92.

² Гедікова Н. П. Поняття свободи у соціально-філософському контексті. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2019. Вип. 2. С. 18-24; Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2020. № 3 (46). С. 44-56; Решетов О. О., Стежко З. В. Свобода як основа соціальної динаміки. *Інтелект, особистість, цивілізація*. 2013. Вип. 11. С. 71-78.

³ Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.

відомих прийомів. Для вирішення різних соціальних конфліктів усе частіше використовується інформаційна сфера, що породжує таке явище, як інформаційне протиборотство, яке характеризується, з одного боку, впливом на інформаційну сферу опонента, а з іншого – вжиттям заходів стосовно виявлення й захисту своїх елементів інформаційної інфраструктури від деструктивного і керуючого впливу. Інформаційно-психологічні засоби призначені для прямого або опосередкованого впливу на центри прийняття управлінських рішень суб'єкта (індивіда, соціальної групи, держави) шляхом зміни його психічного стану, світоглядних установок, системи знань про навколишній світ. Використовувані при цьому прийоми не нові, ґрунтуються вони на тому, що поведінка суб'єкта повною мірою залежить від інформації, що є сполучною ланкою між ним і навколишнім світом.

Зокрема, телебачення моделює наше ставлення до світу реального, пропонує інтелектуальні, емоційні та поведінкові зразки, певні стандарти, у тій чи іншій мірі керуючі людиною. Реклама на телебаченні спотворює природне сприйняття екранного наративу. Рекламодавців цікавлять, головним чином, механізми впливу на підсвідомість людини: реклама управляє, перш за все, емоційною поведінкою, що вислизає від розумового контролю.

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості має бути доповнене необхідністю захисту меншини, і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їх психіку, внутрішній світ стає одним з основних важелів. Оскільки інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але і зброєю проти людини. Відтак, необхідним є переосмислення поняття свободи слова, зокрема того, як з цим поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки¹. Потрібна серйозна ієрархія інформаційних цінностей.

¹ Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Vol. 7. № 2. P. 457-473; Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксиологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія*. Харків: Право, 2017. № 3 (34). С. 13-31; Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Ціннісні девіації в соціальних мережах як загроза соціокультурному розвитку України. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2021. № 1 (48). С. 51-69.

Останнім часом усе частіше ведеться мова про те, що друковане слово втрачає владу над умами. Друкована влада «розглядала», як об'єкт впливу, тільки розум людини, її почуття й уяву, мала намір культивувати людину у цілому, впливати на все людство. Сама кількість споживачів інформації, хоча б потенційних, завдяки новітнім технологіям багаторазово зростає, а способи її подачі максимально наближаються до людського сприйняття: межу між інформацією та реальністю проводити все важче, вона поступово стирається.

Раніше дослідники скаржилися на брак інформації, закритість або втрату документів. В епоху Інтернету на повний голос заявив про себе інший спосіб заплутати сліди: приховування істини в інформаційному шумі. Суть тоне в подробицях і чутках, показах очевидців і коментарях експертів. Виникає проблема, як в інформаційному суспільстві упевнитися у правдивості тих чи інших відомостей. Про те, наскільки легко за допомогою ЗМІ маніпулювати суспільною думкою відомо давно, але Інтернет настільки спростив технологію інформаційних маніпуляцій, що на стежку великих афер стають все більше коло суб'єктів.

Інформація стає все більш специфічною і важкою для сприйняття, тому об'єкт або подію, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати більш ретельно, аніж будь-коли в минулому. З'являється велика потреба в осмисленні інформації, яка не тільки повідомляється, але й інтерпретується¹. Обсяг інформації, яку людина може засвоїти, є обмеженим і при експоненційному зростанні знань обсяг інформації, який може бути сприйнятий будь-якою людиною, постійно і з дедалі більшою швидкістю зменшується.

Від класичних концепцій інформаційного суспільства на сьогоднішній день залишилися фактично лише дві опорних тези: будь-які технологічні зміни вимагають адекватної відповіді з боку людини і суспільства (нова технологія завжди провокує новий соціокультурний зміст); невіддільне від сучасного етапу соціального розвитку збільшення обсягів інформації висуває підвищені вимоги до їх смислової інтерпретації суб'єктом (нова технологія провокує новий психологічний зміст)².

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва: Академия, 1999. С. 632-634.

² Белинская Е. П. Человек в информационном мире. URL: <https://cyberpsy.ru/articles/belinskaya-chelovek->

Сьогодні на шляху розвитку комп'ютерних інформаційних технологій майже повністю відсутні будь-які бар'єри. Інтернет, у самому найближчому майбутньому набуде абсолютний набір ступенів свободи. Крок у крок з розвитком цієї великої інформаційної структури йде розвиток взаємозалежної з нею іншої системи – віртуальної реальності. Системи віртуальної реальності все більше виявляються задіяними у процесі життєдіяльності людини, а також всього суспільства. Цілком розумним, правильним і своєчасним є прагнення всебічно вивчити можливості віртуальної реальності, ступеня її прояви, її позитивні і негативні сторони.

Важливий аспект дослідження явища віртуальної реальності – це фактор маніпуляції свідомістю і підсвідомістю людини у даній системі. Залежність знаходження у віртуальній реальності прищепити зовсім нескладно, що обумовлено, перш за все, об'єктивними психологічними факторами. Можна сказати, що можливість маніпулювання свідомістю у системі віртуальної реальності – це факт, який вже мало у кого може викликати сумніви. Уже сьогодні існує тенденція до цілеспрямованого впливу на свідомість людини через Інтернет. Цікавим для дослідження є аспект можливого використання Інтернету як вкрай інтегрованого інформаційного поля, здатного конденсувати прояви волі, передаючи їх без обмежень відстані¹.

Щодня відбувається «згвалтування зорового нерва численними закликами»². Інформаційні продукти володіють маніпулятивною силою, поширюють «помилкову свідомість», забезпечену імунітетом проти власної хибності. І у міру того, як вони стають доступними для нових соціальних класів, вплив на свідомість, який вони несуть із собою, перестає бути просто рекламою, він стає способом життя. Як наслідок, виникає модель одновимірного мислення і поведінки, в якій ідеї, спонукання і цілі,

v-informatiionnom-mire/ (дата звернення: 17.05.2021).

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9-21; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Віртуальність у соціальному середовищі: просторовий модус. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2021. № 1 (48). С. 34-50; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 97-104; Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Випуск 63 (№ 8). С. 254-260.

² Борцов Н. А. Социально-философские проблемы информационного насилия: дис. ... канд. филос. наук. Саратов, 2004. С. 97.

трансцендуючого за своїм змістом утвердженого універсуму дискурсу і вчинку, або відкидаються, або приводяться у відповідність з контекстом цього універсуму, переобумовленою раціональністю даної системи і її кількісною мірою¹. За межами відносно нешкідливої сфери торгової реклами виявляються куди більш серйозні наслідки, оскільки така мова є одночасно і засобом залякування, і засобом прославлення².

Сучасна реклама приховує у собі величезну небезпеку. Йдеться про те, що в масовій свідомості існує несерйозне, зневажливе ставлення до реклами. Таким чином, її значення дуже сильно недооцінюється. За рахунок постійного повторення, реклама міцно закріплюється у підсвідомості. Найважливіше полягає у тому, що в підсвідомості закріплюється зовсім не рекламований товар, а утвердження тих цінностей, які використовували творці реклами для найбільш ефективного впливу. Найлегше залучити глядача, волаючи до нищих інстинктів і бажань.

Необхідно пам'ятати, що ми живемо в інформаційну епоху, і що наші бажання є об'єктами маніпуляції. Ми – наша свідомість і підсвідомість – знаходимося під постійним впливом інформаційних потоків. Необхідно усвідомити, що свобода нашої волі знаходиться під загрозою, і для того, щоб її захистити, необхідно мати чітке уявлення про усі ті прийоми маніпуляції свідомістю, які застосовуються проти нас. Захист від маніпуляції свідомістю вимагає свідомих активних дій з боку кожного індивіда.

Знаючи прийоми маніпуляції, можна виробити необхідні механізми захисту. Перш за все, навчитися бути пильним при отриманні будь-якої інформації, особливо через ЗМІ, виробити діалогічність мислення, частіше звертатися до традиційних культурних і духовних цінностей, зокрема, щоб формувати бар'єри проти маніпуляції. Якщо, незважаючи на всю пильність, яка проявляється, відчувається, що інформація обходить свідомість і діє безпосередньо на підсвідомість, краще просто відключити джерело інформації. Сучасні ЗМІ відучують людину самотійно думати, вони підносять споживачам готові думки, стереотипи, міфи, які формують

¹ Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: Refl-book, 1994. С. 16.

² Борщов Н. А. Социально-философские проблемы информационного насилия: дис. ... канд. филос. наук. Саратов, 2004. С. 98.

світогляд сучасної людини, не вимагаючи від неї особливих розумових затрат¹.

У нашому розпорядженні численні альтернативи й численні засоби, які усі виконують одну й ту ж функцію: підтримувати зайнятість і відволікти увагу від реальної проблеми – усвідомлення того, що можна менше працювати і самостійно визначати власні потреби та способи їх задоволення. Контроль над інформацією, поглинання індивіда повсякденністю призводять до занепаду свідомості, дозування й обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається в дійсності; надпотужна машина освіти і розваг об'єднує його разом з усіма іншими у стані анестезії, з якого виключаються всі шкідливі ідеї. І оскільки знання усієї правди навряд чи сприяє щастю, саме така загальна анестезія робить індивіда щасливим². Суспільна думка в усьому світі найчастіше складається шляхом отримання інформації через офіційні канали, де вона ретушується і майстерно підганяється під існуючі стереотипи, її рідко можна висловити вільно³.

Наслідки інформатизації суспільства, як і наслідки попередніх великих соціотехнологічних революцій, будуть різними для різних регіонів, країн і народів. Вільний рух і виробництво інформації та інформаційних послуг, необмежений доступ до інформації та використання її для стрімкого науково-технологічного та соціального прогресу, для наукових інновацій, розвитку знань можливі лише в демократичних суспільствах, де визнають свободу і права людини, де відкриті можливості для соціальної та економічної ініціативи⁴.

З появою Інтернету виникло нове, універсальне, що розвивається за своїми законами, інтерактивне інформаційне середовище. Характерно, що мережа стала культовим символом досить значної частини сучасної молоді, навіть породивши власну субкультуру (кіберпанк) й ідеологію «тотальної свободи». І інтернаціональний рух так званих хакерів є не що інше, як спроба практичної реалізації цієї ідеології.

На відміну від традиційних ЗМІ, «гаряча» мережева інформація, наразі, є непідцензурною, такою, що «не руйнується» і є загальнодоступною з будь-

¹ Теплов А. А. Власть в информационную эпоху. URL: www.auditorium.ru (дата звернення: 12.04.2020).

² Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Киев: «ИСА», 1995. С. 92-103.

³ Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. С. 81.

⁴ Тоффлер Э. Третья волна. Москва: «Издательство АСТ», 1999. С. 17.

якого місця у будь-який момент часу. Як справедливо зазначає Борщов, «на відміну від замовної інформаційно-політичної атаки, проведеної традиційними методами через пресу і телебачення, викладений в Інтернеті компромат важко оперативного дезавуєвати через недосяжність і анонімність автора. На той час, коли зусиллями спецслужб автора все ж буде виявлено, а його інформаційний ресурс пригнічений, основні цілі інформаційної атаки вже можуть бути досягнуті»¹.

Важливо відзначити той факт, що потенційні небезпеки Інтернету та інших комп'ютерних мереж з точки зору змісту поширюваної антисуспільної інформації, є одним з найбільш широко розповсюджених соціальних міфів. При цьому, прихильники цього міфу у спекулятивних цілях використовують підвищений інтерес соціуму до нового засобу комунікації, забуваючи про те, що потенційно шкідливу для суспільства інформацію можна поширювати крім Інтернету телефоном, факсом, через книги і інші друковані видання.

У сучасному інформаційному суспільстві з'явився могутній засіб реалізації прийомів і методів психологічної війни – засоби масової інформації. Людина в наш час живе в інформаційному полі, вона отримує найсвіжішу інформацію з усіх кінців планети, але тільки ту, яку надають ЗМІ. Будь-який суспільний і політичний діяч тільки тоді існує для мас, якщо він подається у засобах масової інформації.

Люди живуть в інформаційному полі і щодня черпають інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Перебуваючи часто у світі відірваних від реальності символів, вони можуть йти навіть проти своїх власних інтересів. Реальність може відходити на другий план, відігравати другорядну роль. У цьому сенсі людина не є вільною, тим більше, що відпрацьована ціла низка способів ефективного інформаційного впливу на неї. Існує термін «Brain washing» – промивання мізків, за допомогою чого може здійснюватися зомбування людей, створення пасивної слухняної людини, перетворення народу в легко керовану масу. У цьому плані розмови про свободу, демократію, можливості волевиявлення під час виборів є містифікацією.

¹ Борщов Н. А. Социально-философские проблемы информационного насилия: дис. ... канд. филос. наук. Саратов, 2004. С. 100.

Психологічна війна має суттєві відмінності від звичайної війни, спрямованої на фізичне придушення противника. Її суть – вплив на суспільну свідомість таким чином, щоб управляти людьми і змусити їх діяти проти своїх інтересів. Традиційний прямий спосіб впливу на свідомість заснований на переконанні людей, на зверненні до їхнього розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки. Засоби масової інформації, особливо телебачення, формують уявлення про моду, ідеали, норми поведінки. Неадекватно сприймаючи навколишній світ, багато людей живуть у світі абстракцій та ілюзій¹.

С. Кара-Мурза, який дослідив проблему зміни свідомості людей під впливом інформаційних технічних засобів, зазначає, що та аномальна сила навіювання, якою володіє телебачення, зможе послужити симптомом для виявлення фундаментальнішої проблеми – зміни типу свідомості й мислення під час переходу людства до нового способу отримання інформації, не з листа, а з екрана. Масова культура має силу маніпуляції як суспільною, так і індивідуальною свідомістю. Сучасна індустріальна культура дійсно створює широкі можливості для маніпуляції свідомістю, при яких людина втрачає здатність раціонального осмислення подій. При цьому й ті, ким маніпулюють, і самі маніпулятори стають заручниками масової культури².

Психологічна війна, у тому чи іншому вигляді, існує (застосовується) стільки часу, скільки існує сама людина.

Однак у далекому минулому люди вміли впливати один на одного тільки у процесі безпосереднього спілкування, здійснюючи вплив на своїх співрозмовників за допомогою слів, інтонації, жестів, міміки. Сьогодні ж способи впливу на людську свідомість стали набагато різноманітнішими, дієвими і витонченими завдяки накопиченому за тисячоліття практичного досвіду, а також за рахунок створення спеціальних технологій спілкування, взаємодії і управління людьми. Отже, психологічна війна – це сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людей з метою зміни у бажаному напрямку їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних

¹ Захаренко К. Засоби масової інформації як необхідний елемент розвитку інформаційного суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132. С. 250-254; Костюк О. М. Охорона основ національної безпеки України: роль засобів масової інформації. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 513-521; Редькіна Г. М. Маніпулятивний вплив засобів масової інформації у сфері політичної реклами. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151(3). С. 67-71.

² Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція сознанием. Москва: Алгоритм, 2000. 340 с.

орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості у цілому¹.

Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється споживання інформації, її створення, зміна, зберігання і, найголовніше, обмін між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Факт появи інформаційного простору в силу того, що святе місце порожнім не буває, призводить до появи охочих не лише поділити цей простір, але й контролювати і управляти процесами, які відбуваються у ньому. Для цього використовується так звана інформаційна зброя, яке представляє собою: засоби знищення, перекручення або розкрадання інформації; засоби подолання систем захисту; засоби обмеження допуску законних користувачів; засоби дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем. Атакуючою інформаційною зброєю називають: комп'ютерні віруси; «логічні бомби» (програмні закладки); засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікація інформації в каналах державного та військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, які свідомо вводяться у програмне забезпечення об'єкта².

Комп'ютер і засоби глобальної телекомунікації змінили навколишній простір. Тепер впливати за допомогою інформації стало суттєво простіше, швидше, практично безкарно, а найголовніше, дешевше, аніж будь-яким іншим видом зброї. Час на передачу повідомлень звівся до нуля; час на осмислення отриманої інформації завдяки відповідним технологіям також різко скоротився. У цій ситуації щось робити для інформаційного захисту традиційними пасивними методами стало безглуздо. Більше того,

¹ Білобородов О. О., Довгополий А. С. Технології інформаційно-психологічних війн та інформаційно-психологічна зброя. *Озброєння та військова техніка*. 2019. № 4. С. 93-99; Савчук О. А. Соціально-психологічні впливи в соціальних мережах як засоби інформаційної війни: питання класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (3). С. 288-301; Тарасова В. В. Вербальні засоби інформаційно-психологічної війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 22. С. 251-258.

² Білобородов О. О., Довгополий А. С. Технології інформаційно-психологічних війн та інформаційно-психологічна зброя. *Озброєння та військова техніка*. 2019. № 4. С. 93-99; Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.; Онищенко О. А. Дослідження практики застосування інформаційної зброї як інструменту силової державної політики в публічному управлінні. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2018. Вип. 3. С. 50-59.

використовуючи сучасні високопродуктивні комп'ютери, з'являється можливість створювати штучні світи і видавати їх за реальні¹.

У мережі Інтернет суспільний простір вторгається у зону особистого, індивідуальне розширюється до обсягів універсуму, стираються кордони між зовнішнім і внутрішнім простором. У комп'ютеризованому постмодерністському суспільстві технологічні трансформації суттєво впливають на знання. Інтернет стає центром різноманітних взаємодій між знанням і владою. Процес самоорганізації у суспільстві і в мережі в результаті серії біфуркацій призводить до розумного балансу конвергентних і дивергентних соціальних тенденцій. Як слушно зазначають з цього приводу О. Дзьобань, О. Панфілов та С. Соболева, «все більш актуальним стає не захист інформації, а захист від інформації. Із появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі як така практично безглузда, оскільки навіть при закритті сайту завжди залишається можливість викласти цю ж інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно або практично анонімно. Інтернет – відкрите поле для інформаційного насильства. У людини, яка починає сприймати світ через Інтернет, виникає нова картина світу. У цій ситуації змінюється навіть традиційне уявлення про знакові системи. По-перше, величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть інформація без жодного змісту. По-друге, втрачається можливість верифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня. Відбуваються зміни в мові як основі комунікації, а це, у свою чергу, породжує глобальні трансформації в суспільстві»².

Процеси маніпулювання масовою й індивідуальною свідомістю за допомогою засобів масової інформації, особливо електронних, шляхом інформаційно-психологічної агресії й дезінформації набувають усе більш широкого розмаху. Четверта влада, отримавши свободу слова і можливість широкої гласності, не проявляє належної громадянської відповідальності й допускає зловживання. Будь-які спроби громадського контролю за діяльністю засобів масової інформації тут же розцінюються як замах на

1 Расторгуев С. П. Информационная война. Москва: Радио и связь, 1999. С. 79.

2 Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2016. № 1. С. 139.

свободу слова, принципи демократії, права людини. Під цим прикриттям здійснюється широка інформаційно-психологічна інтервенція в інтересах тих, хто оплачує їх роботу. Засоби масової інформації наполегливо і систематично впроваджують у свідомість людей сумнівні, м'яко кажучи, цінності та уявлення за допомогою масової, всюдисущої реклами – основного інструменту кодування і програмування свідомості широких верств населення.

Засоби масової інформації використовують різні шляхи і способи «засмічення» духовного життя широких мас людей з метою зробити їх більш податливими для подальшого маніпулювання їх свідомістю і поведінкою, для зниження їх здатності до самостійного, незалежного і критичного мислення. Одним з таких способів є нав'язування певних стереотипів, модних уявлень, думок, нехарактерних моральних ознак¹.

Виходячи з усього викладеного вище ми робимо висновок, що основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси, найбільш загальними механізмами інформаційного насильства є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Вони пов'язані один з одним, взаємодоповнюють і взаємопередбачають один одного. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, який фактом свого виконання створює відповідний стан соціального об'єкта.

Особлива небезпека інформаційного насильства полягає у тому, що воно викликає постійний і глибокий емоційний стрес, викликаний невідповідністю родової інформації, яка зберігається у підсвідомості людини на генетичному рівні, та нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації. У контексті нашого дослідження, інформаційне суспільство відрізняється не тим, що стає більше інформації і збільшується спектр інформаційного насильства. Інформаційне насильство існує завжди, відмінність лише у тому, що в інформаційному суспільстві інформаційна

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія.* Харків: Право, 2019. № 3 (42). С. 22-34; Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія.* Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 21-39.

складова набуває явного, а не латентного характеру. В інформаційному суспільстві виникає ціла індустрія інформаційного насильства, з'являється відносна самостійність інформаційної складової, навіть без участі людини (вплив інформаційних полів один на одного). Інформаційне насильство є складовою будь-якого насильства, існує в живих і неживих системах, має біологічне, фізичне коріння. Однак, з іншого боку, в інформаційному суспільстві відбувається інверсія, оборотність, змінюється специфіка, способи здійснення інформаційного насильства.

Очевидно, що необхідною стає розробка системи з подолання, або хоча б пом'якшення інформаційного насильства. Сучасний світ усе частіше називають «глобальним селом», де інформація досягає практично будь-якого місця з небаченою раніше швидкістю й легкістю. Потужність інформаційних потоків вже не стримується ані моральними, ані культурними кордонами. Саме тому питання інформаційної безпеки та правового регулювання інформації так хвилюють громадськість. Інформація, як породження інтелекту людства містить у собі колосальний потенціал впливу на свідомість людини, вона має позитивні й негативні властивості, залежно від цілей і засобів її використання.

Як зазначалося вище, людство знаходиться на новій стадії формування інформаційної сфери існування. В інформаційну сферу переноситься вся існуюча система геополітичних взаємин, учасники якої прагнуть забезпечити собі найбільш вигідне становище у сформованому світопорядку, застосовуючи і силові методи. Закономірні тенденції розвитку людського суспільства дозволили в останні роки реалізувати методи протиборства, засновані на маніпулюванні інформацією в будь-якій її формах і методах інформаційної війни. Сьогодні зростає залежність усіх сфер життєдіяльності суспільства від електронних засобів обробки інформації та комунікацій, модифікується й розвивається поняття міжнародних конфліктів і криз. Характер загроз, опосередкованих інформаційною сферою, викликає необхідність вирішення нових завдань з протидії їм.

Доступність засобів інформаційного впливу дозволила багатьом структурам набути їх, у тому числі й терористичним угрупованням. Володіння знаннями і ступінь доступу до світової інформаційної інфраструктури у глобальному масштабі впливають на політику країн у

галузі забезпечення національної безпеки¹. Розвинені країни прагнуть обмежити можливості користування своїми ресурсами і технологіями менш розвиненим країнам, тому інформаційне суспільство буде відкрито для окремих держав.

Духовна сфера суспільства найбільшою мірою схильна до впливу інформаційного середовища. Засоби масової комунікації починають виступати як деструктивна сила в суспільстві, вони трансформуються в інформаційну зброю, яка активно використовується у проведенні різних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на суспільство, різні групи, на людину. Іншими словами, «театром бойових дій» інформаційно-психологічної війни стає психіка людей, які його складають, а засоби масової комунікації, як відзначають деякі дослідники², починають виступати як джерело інформаційно-психологічної нестійкості сучасного суспільства.

Конкретні форми впливу інформаційного середовища на духовну сферу суспільства визначаються дослідниками як інформаційний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів спільності, а термінологічно, у загальному вигляді, позначаються як інформаційно-психологічний вплив. Суть даного поняття відображає процес зміни психічних станів і характеристик людей під впливом інформаційно-комунікативних процесів як динамічного компонента інформаційного середовища.

Інформаційні технології надають великі можливості при застосуванні їх у конфліктах для нав'язування соціальній системі певної моделі поведінки, що пояснюється особливою роллю інформації, здатної контролювати і управляти фізичними процесами, в багато разів більшими її за витратами. Тому видається, що у майбутньому інформаційний простір не перестане бути таким собі полем битви, навпаки, саме сюди переміститься більшість соціальних конфліктів. Тому, як державі й суспільству в цілому, так і окремим людям, потрібно розвивати і опановувати інформаційні технології, не забуваючи при цьому про ті загрози й небезпеки, які вони несуть з собою,

¹ Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.

² Лук'яненко О. В. Вплив засобів масової комунікації на еволюцію політичної свідомості громадян: методологічний аспект. *Філософські обрії*. 2019. Вип. 42. С. 42-46; Ніколаєнко Н., Василевич Ю., Комарчук О. Маніпулятивний характер російських засобів масової комунікації в умовах російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1. С. 93-104; Сегеда С. П. Засоби масової комунікації у зоні бойових дій: історичний досвід і сучасність. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 1. С. 5-19.

а значить, першочергову увагу необхідно приділяти саме забезпеченню інформаційної безпеки.

Передумови небезпеки полягають в оволодінні великою частиною членів суспільства технологіями обробки (а значить, і маніпулювання) інформації, що дає в руки антисоціально налаштованим індивідам досить потужний засіб пропаганди і реалізації своїх ідей. На додаток до цього глобальне поширення інформації, зростання її кількості, призводить до ситуації, коли одна людина не може її систематизувати, розглянути досить об'єктивно з різних сторін. Часто їй доводиться діяти, ґрунтуючись на думці інших людей.

Це надає широкі можливості маніпулювання суспільством за допомогою спеціально підібраної інформації, нав'язування йому цілей, що йдуть в розріз з розвитком цивілізації. Одним із способів вирішення цієї проблеми може стати посилення контролю з боку державних органів за процесами виробництва, обробки й поширення інформації, що, у свою чергу, несе загрозу перетворення суспільства майбутнього у поліцейську державу, в якій повсюдно поширені інформаційні технології дозволять здійснювати контроль над діяльністю кожного громадянина. Природно, ні про яке громадянське суспільство у такому випадку не може бути й мови.

Кількісні і якісні зміни інформаційних потоків змушують приділяти дедалі більшу увагу забезпеченню їх безпеки. Єдиного визначення інформаційної безпеки в даний час немає, кожен суб'єкт вкладає в нього свій, що відповідає його інтересам сенс. Уся діяльність людини пов'язана з отриманням інформації, тому якщо розуміти інформаційну безпеку як захист інформації в принципі, це призведе до безглузлого розширення терміна і неможливості його практичного використання. Тому діяльність, пов'язану із забезпеченням інформаційної безпеки, доцільно обмежити інформаційною сферою. У такому випадку ми забезпечуємо безпеку тільки комунікативної інформації, що відображає суб'єктивні моделі об'єктивного світу.

Інформаційна безпека має дві складові, які умовно можна позначити як інформаційно-психологічну та інформаційно-технічну. Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки передбачає захист комунікативної інформації, що міститься у свідомості соціального суб'єкта. Головним

критерієм захищеності комунікативної інформації в цьому випадку буде самостійність зміни суб'єктом своїх моделей світу, відсутність зовнішнього деструктивного впливу на цей процес. Це завдання, на жаль, у принципі не може бути формалізованим і діалектичне протиріччя між прагненням суб'єкта зберегти свою індивідуальність і необхідністю його постійної зміни для підтримки конкурентоспроможності в постійно змінюваному світі є непереборним.

Діяльність щодо забезпечення інформаційно-технічної безпеки формалізується набагато легше, тому в даній царині є набагато більше практичних напрацювань. У цій ситуації захищається комунікативна інформація, відображена на тих чи інших матеріальних носіях.

Діяльність стосовно забезпечення інформаційної безпеки соціального суб'єкта може набувати будь-якої форми залежно від уподобань суб'єкта, однак, як зазначають сучасні вітчизняні дослідники¹, найбільш ефективних результатів можна досягти лише шляхом створення системи забезпечення інформаційної безпеки, що включає в себе два комплекси заходів – пасивний захист і активну протидію. Соціальна роль діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки полягає у тому, що вона допомагає зберегти суб'єктивні моделі об'єктивного світу, відштовхуючись від яких соціальні суб'єкти так формують свою поведінку, щоб найбільш ефективним чином досягти поставлених цілей.

Мережева безпека, по суті, є не що інше, як один з вимірів соціальної безпеки і проблеми у цій галузі є далеко не проблемами техногенного плану. Проблема безпеки цікава тим, що ставить питання про те, яка ієрархія цінностей у суспільстві, стурбованого її здійсненням як проблемою власного існування. Немає безпеки «взагалі», є – гарантоване домінування певної системи інтересів, що уявляються як загальні. Можна сказати, що в сьогоденні розумінні кіберкомунікативна безпека має два бачення. Перше зводиться до збереження домінуючих у процесі глобалізації тенденцій до підтримки й відтворення системи контролю за процесами

¹ Нестерович В. Ф. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держав в умовах сучасних викликів і загроз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1. С. 136-137; Федорова Н. Є., Смесова В. Л. Інформаційна безпека та шляхи її забезпечення на етапі інформаційно-технологічної революції. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 57. С. 13-16; Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 11-17.

всесвітньої соціальної взаємодії з боку провідних геополітичних суб'єктів сучасності, представлених країнами «першого світу». У цьому випадку «безпека» постає як поглиблення відкритості соціального простору транснаціональної кіберспільноти.

Друге бачення зводиться до формування локальних груп інтересів, що представляють соціальні процеси, які відбуваються в регіональних масштабах. У цьому випадку безпека вбачається як утримання традиційно сформованих форм комунікації в підконтрольному стані і створення системи регулювання умов входження у глобальний кіберкомунікативний простір.

Будь-яка «безпека» сьогодні якщо і можлива (про що людство мріяло в усі часи), то тільки на основі використання соціокультурних технологій – зрозуміло, які відповідають реаліям єдиного кіберконтинууму. Цензура, переслідування «інакомислячих» як провідні механізми інформаційної безпеки були дієвими, але залишилися у минулому, зжили себе з точки зору формування нового комунікативного середовища. Проблема безпеки у цій сфері зводиться до здійснення адекватності кіберкомунікації потребам соціальної комунікації локальної спільноти, «спантеличеної» проблемою забезпечення самовідтворення.

Особливу небезпеку для соціуму представляє використання новітніх інформаційних технологій, тому дослідники звертають увагу на місце штучного розуму у системі інформаційної безпеки, на перспективність космічних систем зв'язку як елемента генетичного зброї, на проблеми психотронної зброї і психотронної війни¹.

Оскільки зараз відбувається становлення інформаційного, електронно-цифрового, або «мережевого» суспільства («E-society»), остільки проблема інформаційної безпеки стає вельми актуальною. У зв'язку з цим, глобальним процесом виникає низка дилем: абсолютна свобода або тотальний контроль, хаос або суворий порядок у мережевій політиці. Виділяючи забезпечення інформаційної безпеки з інших видів соціальної діяльності, необхідно, перш за все, керуватися внутрішньою спрямованістю її суб'єктів, їх прагненням впливати на системи виробництва, обробки, передачі та зберігання

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Проблеми безпекового освоєння космічного простору: філософсько-правовий підхід. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія.* 2019. № 3 (42). С. 8-22; Лозовицкая Г. П. О психотронном терроре и его жертвах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 3. С. 273-285.

інформації про суб'єктивні моделі об'єктивного світу. Виходячи з цього, сутністю забезпечення інформаційної безпеки є діяльність соціального суб'єкта, спрямована на захист суб'єктивних моделей об'єктивного світу.

Виходячи з усього викладеного вище, можна зробити висновок, що інформаційне насильство виникає в соціальній взаємодії об'єкта і суб'єкта, яке здійснюється як зіткнення культурних і соціальних установок в єдиному соціальному хронотопі. Тому, актуальною стає вже не захист інформації, а захист від інформації, для запобігання насильству можливий розподіл часу і простору, агентів і реципієнтів насильства, або усунення конфлікту установок.

У контексті сучасної соціокультурної ситуації інформаційні потоки включені в існуючі тенденції культурного розвитку, нелінійність еволюції культури, складні соціальні трансформації, процеси глобалізації культури доповнюються посиленням впливу локальних культурних течій, етнізації багатьох соціальних конфліктів. Існує глибока залежність еволюції від числа зв'язків, складності систем. Зростання числа зв'язків призводить до якісних змін. За оптимістичною оцінкою деяких вчених у перспективі прогресуюче ускладнення кібернетичних пристроїв цілком може призвести до створення систем, здатних навчатися на основі накопиченого досвіду, перебудовувати методи вирішення завдань залежно від ситуації і самовідтворюватися як у фізичному сенсі, так і в сенсі передачі накопичених знань наступним поколінням. Ці самоеволюціонуючі кібернетичні системи, що саморозвиваються, які в один прекрасний день можуть «оселитися» на землі серед людей¹.

Монополізм глобальної транскультури, що створюється на основі комп'ютерних мереж, професійних і споживчих спільнот, приховує у собі небезпеку поглинання окремих, індивідуалізованих соціальних суб'єктів. Створюються привабливі структури реалізації суб'єктивного, де актори не в змозі ідентифікувати себе у власній локальності, ідентичність індивідів виявляється під сумнівом, як тільки вони відриваються від тієї

¹ Бежевець А. М. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 61-67; Костюк Г. І. Історія, сьогодення та перспективи розвитку наукоємних технологій на кафедрі робототехніки. *Авиационно-космическая техника и технология*. 2005. № 7. С. 135-150; Мартинюк Т. Б., Буда А. Г., Кожем'яко А. В., Куперштейн Л. М. Особливості інтелектуалізації в робототехніці та системах захисту інформації. *Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки*. 2020. № 1. С. 154-157.

транскультурної реальності, яка їх прихистила. Ось тут і створюється межа, переступивши яку інформація стає насильством.

Небезпека глобального інформаційного насильства (можливість створення надмозку), що ставить під сумнів саму можливість існування homo-sapiens, повністю не елімінується. Особливо яскраво ця тривожна тенденція проявляється у системах космічного зброї, де в силу надмірної складності програм автоматичного забезпечення, електронних ланцюгів, взаємозв'язків всередині окремих компонентів, між ними виникає значна внутрішня нестабільність. Становище ускладнюється й тим, що протиборчі системи у сукупності складають макросистему, контроль за поведінкою якої принципово неможливий (для цього необхідний повний, взаємний обмін інформацією і її спільне випробування).

Сучасне суспільство прагне до того, щоб електронні системи змогли вирішувати завдання практичного значення, і тим самим збільшує їх складність до рівня, розуміння якого лежить поза можливостями людини або навіть групи людей. Інформаційна надбудова індустріального суспільства, завдяки якій здійснюється будь-який інформаційний обмін, ледве встигнувши скластися і оформитися, загрожує знищити цивілізацію, оскільки рано чи пізно складність відображення навколишнього світу почне перевершувати наші можливості його розуміння й підкорення.

Інформаційне насильство у широкому сенсі, що припускає існування інформації в будь-яких соціальних системах, як справедливо зазначає Г. Сашук, – це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, який має антисоціальний або антиособовий характер. Інформаційне насильство у вузькому сенсі – не силовий вплив (дія) на ментальну сферу, що суперечить закономірному перебігові подій¹. З іншого боку, інформаційне суспільство – це доцільно організована відповідь людства на виклик сучасної епохи. Головна мета – докласти всіх можливих зусиль для утвердження на планеті інформаційного суспільства як умови, абсолютно необхідної для продовження історії, як нового її етапу².

¹ Сашук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 329.

² Маруховський О. О. Інформаційне суспільство: теоретико-концептуальні засади. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2007. С. 58.

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості повинно бути доповнене необхідністю захисту меншини, і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їх психіку, внутрішній світ стає одним з основних важелів. Оскільки інформація є одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але й зброєю проти людини. Необхідно переосмислити поняття свободи слова, зокрема, того, як з даним поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки. Потрібна чітка ієрархія інформаційних цінностей¹.

Існує певна межа, яку не можна переходити, за якої контроль неможливий, і кібернетичні системи починають жити своїм життям, починають самоорганізовуватися й розвиватися у будь-якому напрямку, чинити негативний, регресивний вплив на суспільство, здійснюють інформаційне насильство. Звідси виникає необхідність добровільних обмежень у розвитку інформаційних систем, у тому числі, у формах моральних і правових обмежень.

4.5. Легітимність у міжнародному праві: розв'язання збройного конфлікту в Косово

1 Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: *Філософія*. Харків: Право, 2017. № 3 (34). С. 13-31; Сащук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 326-329; Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 11-17.

Легітимність відіграє фундаментальну роль в міжнародному праві, визначаючи його авторитет. Подібно до міжнародного права, джерелом легітимності виступає воля держав. Проблема легітимності міжнародного права, особливо в контексті впливу її концептуальних версій на правозастосування, актуалізувалася у зв'язку з косовською кризою. Як відомо, 24 березня 1999 року, в той день, коли Організація Північноатлантичного договору (НАТО) почала бомбити Союзну республіку Югославію без дозволу Ради Безпеки, тодішній генеральний секретар ООН Кофі Аннан виступив з заявою, в якій визнав, що є випадки, коли застосування сили може бути легітимним у прагненні до миру¹. Крім того, згодом Комісія по Косово визнала військову інтервенцію НАТО неправомірною, оскільки «вона не отримала попередньої згоди Ради безпеки ООН», але легітимною².

Проте проблема легітимності в міжнародному праві є давньою. У вузькому правовому вимірі вона полягає у виборі правильної норми та принципів її належного застосування. У широкому значенні, легітимність не обмежується лише правовим виміром, охоплюючи моральний та деліберативний аспекти.

Проблема легітимності особливо відчутно проявляється у складних випадках правозастосування, зокрема використання сили на міжнародній арені. Наростаюча тенденція впливу міжнародного права на національні законодавства, тиск на держави, що не дотримуються його норм, істотне розширення предметної сфери міжнародного права, також актуалізують цю проблему. Крім того, іноді спостерігаємо відсутність згоди суб'єктів міжнародного права щодо правомірності застосування його норм.

Разом з тим, серед науковців та юристів немає визначеності щодо концептуального розуміння легітимності, що породжує проблему правозастосування норм міжнародного права.

Все це визначає значущість дослідження легітимності та її впливу на правозастосування.

¹ United Nations. Department of Public Information. Secretary-General deeply regrets Yugoslav rejection of political settlement; says Security Council should be involved in any decision to use force. SG/SM/6938. 24 March 1999. URL: <https://www.un.org/press/en/1999/sgsm6938.doc.htm> (дата звернення: 20.05.2021).

² The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned / The Independent International Commission on Kosovo. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P.4.

Необхідність осмислення легітимності в міжнародному праві визнається провідними зарубіжними та вітчизняними вченими, проте вона ще не достатньо вивчена, особливо в контексті її впливу на правозастосування.

Отже, легітимність у міжнародному праві є багатовимірною проблемою, актуальність якої обумовлена, відсутністю єдності серед науковців, по-перше, щодо розуміння сутності та природи легітимності, по-друге, специфіки її ролі та проявів у міжнародно-правовій реальності, по-третє, її впливу на застосування правових норм суб'єктами міжнародного права. Актуалізація легітимності стала результатом проблематизації згоди суб'єктів міжнародного права щодо правомірності застосування його норм.

Метою нашого дослідження є з'ясувати концептуальну специфіку легітимності застосування міжнародного права через осмислення випадку розв'язання збройного конфлікту в Косово.

Методологічну основу дослідження склав деліберативно-легітимаційний підхід, що базується на роботах Ю.Габермаса. Він став своєрідною екстраполяцією конструктивістської методології на сферу дослідження та оцінювання легітимності в міжнародному праві.

У правовому дискурсі використання поняття «легітимність» має свої особливості. В правовому дискурсі, як правило, легітимність розглядається в межах ціннісно-нормативного підходу, по суті, є його конкретизацією. Важливо зазначити, що в межах інших дискурсів (соціологічного, політичного, етичного, логічного, філософського) легітимність набуває іншого значення та має дещо інші виміри. Показово, що окремі вчені-правники, зокрема Крістофер Томас, помічають, що в різних мовних практиках термін «легітимність» позначає дещо різні явища та схильні розрізняти, зокрема, правовий, моральний та соціальний підхід до легітимності¹. Аналізуючи матеріали фундаментальних словників, ми прийшли до висновку, що поняття легітимності може мати відношення, як мінімум, до чотирьох дискурсів², але можемо стверджувати, що таких дискурсів набагато більше.

У науковий обіг соціальних та гуманітарних наук його ввів німецький

¹ Thomas C.A. *The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law*/ Christopher A Thomas. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2014. P.5.

² Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия / А.Ю.Высоцкий. *Грані*. 2003. № 1 (27). С.109-110.

соціолог М.Вебер, запозичивши у німецького теоретика права Г.Єллінека¹ та, можливо, у Г.В.Ф.Гегеля. Як відомо, Г.В.Ф.Гегель в «Основах філософії права» (1820 р.) застосовує термін «легітимність» щодо держави та її правителя, розуміючи під цим терміном визнання їх з боку народу та інших держав².

У Г.Єллінека «легітимність» означала правомірність у природно-правовому сенсі, тобто відповідність соціальної практики уявленням більшості її суб'єктів про справедливість або розумність такої практики³. На відміну від Г.Єллінека, М.Вебер інакше та, у цілому, ширше інтерпретує легітимність, пов'язуючи її з уявленням про значущість порядку (як системи соціальних відносин) або панування у свідомості індивідів. Сама значущість при цьому розумілась ним і як можливість орієнтації індивідів на неї, і як умова, яка детермінує реальну соціальну поведінку⁴. Поняття «легітимність» у М.Вебера є близьким за значенням поняттю «престиж». «Порядок, що має престиж, у силу якого він диктує непорушні вимоги та встановлює зразок поведінки, має легітимність», – зазначає німецький соціолог. Радянський дослідник творчості М.Вебера Е.М.Ожиганов пропонує дещо іншу інтерпретацію поняття «легітимність», визначаючи його як спосіб панування чи як дієздатність політичних режимів. «Значущість і стабільність політичного режиму, на думку М.Вебера, – пише Е.М.Ожиганов, – залежать від здатності пануючих груп формувати в масах переконання, що саме даний «порядок» є найкращим з усіх можливих. Здатність забезпечення політичного панування у такий спосіб була названа ним «легітимністю»⁵. Як бачимо, Е.М.Ожиганов редукує поняття легітимності, фактично зводячи його обсяг до успішної реалізації функції утримання політичної влади пануючими групами.

Слід додати, що крім «престижу», поняття «легітимність» у М.Вебера виступає також близьким за значенням до поняття «визнання». Такої думки

¹ Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г.Еллинек. СПб.: Общественная польза, 1903. С.111.

² Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г.В.Ф.Гегель. К.: Юніверс, 2000. С.287-288.

³ Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г.Еллинек. СПб.: Общественная польза, 1903. С.230-232; Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия / А.Ю.Высоцкий. *Грані*. 2003. № 1 (27). С.112.

⁴ Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*: пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. М.: Прогресс, 1990. С. 636-639.

⁵ Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ / Э.Н.Ожиганов. Рига: Зинатне, 1986. С.71.

дотримуються сучасні філософи В.М.Фурс та П.П.Гайденко¹. Згідно з П.П.Гайденко, М.Вебер перетворив поняття «визнання» в категорію «орієнтації на іншого», в результаті чого «визнання» виявилось конститутивним моментом усіякої соціальної дії². У цьому зв'язку цікаво, що у сучасного німецького філософа Ю.Габермаса поняття «легітимний» і «конститутивний» у деяких випадках використовуються як рівнозначні³.

Отже, можна констатувати, що «легітимність» за М.Вебером є визнанням значущості певних соціальних відносин, яке детермінує орієнтації індивідів на ці соціальні відносини та, тим самим, визначає їхню соціальну поведінку⁴.

Для того щоб глибше зрозуміти значення «легітимності», слід звернутись до його етимології. Деякі дослідники вважають, що слово «легітимність» з'явилося не раніше епохи Середньовіччя⁵. Проте відомо, що вже у I ст. до н.е. термін «легітимний» зустрічається у Давньому Римі в юридичному та політичному дискурсах. Так, у трактатах римського політичного діяча та філософа Марка Туллія Цицерона поняття «легітимний» використовується для позначення відповідності встановленої влади (*potestas, imperium*) закону у таких виразах, як «*potestas legitima*», «*legitimum imperium*»⁶.

Слово «легітимність» походить від групи однокореневих латинських слів *lex, legis* (закон, юридична норма, правило, принцип, порядок, право управління, влада), *legitimus, legitima, legitimum* (згідний з законами, законний, правомірний, юридичний, правовий, належний, пристойний, неабиякий, правильний, дійсний), *legitime* (законно, згідно з законами, правомірно, належним чином), *legitima, legitimum* (узаконені правила,

¹ Фурс В.Н. Вебер Макс / В.Н.Фурс. *Всемирная энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. С.153; Гайденко П.П. Социология Макса Вебера / П.П.Гайденко. *Вебер М. Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 25.

² Гайденко П.П. Социология Макса Вебера / П.П.Гайденко. *Вебер М. Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 19.

³ Habermas J. *Communication and the Evolution of Society* / J.Habermas / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. London: Heinemann Educational Books, 1979. P.179.

⁴ Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия / А.Ю.Высоцкий. *Грани*. 2003. № 1 (27). С.113.

⁵ Merquior J.G. *Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy*. London: Routledge & Kegan Paul, 1980. P.2-3.

⁶ Coicaud J.-M. *Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility* / J.-M.Coicaud. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 19.

формальності, розпорядження, статуту)¹, legitimare (узаконювати), legitimatus (узаконений)². Показово, що як синонім прислівника legitime (законно, правомірно) словник І.Х.Дворецького наводить слово juste (справедливо, законно, по праву, по справедливості), а як близьке за значенням слову legitimus (законний, правомірний) вказується на potestas (панування, влада, можливість, дозвіл, владики, владар, пан, значення, смисл)³. В обох випадках міститься посилання на Цицерона як на автора, в роботах якого зустрічається вживання згаданих слів як близьких за значенням. Отже, ще до початку нашої ери латинські слова, на основі яких утворились модерні поняття «легітимність», «легітимний», «легітимація», мали значення «законність», «влада», «справедливість», «право управління», «належний», «правомірний» та «правильний». Вони мають відношення, як мінімум, до чотирьох дискурсів: правового, політичного, етичного та логічного.

У низці європейських мов слово «легітимність» та однокореневі з ним лексичні одиниці починають вживатись із XIII століття, спочатку у французькій мові⁴, а згодом (з XV ст.) – у англійській⁵ та інших. Їх використовували такі англійські класики, як Даніель Дефо («Робінзон Крузо»), Томас Гоббс («Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і цивільної»), Джон Локк («Два трактати про державне правління»)⁶.

У ході історії розвитку мов, відповідно до авторитетніших західних словників, значення слів «легітимність» та споріднених з ним дещо розширилось. Так, відповідно до «The Oxford English Dictionary», під словом «легітимний» розуміється: «той, що проголошується законним», «відповідний закону чи правилу», «санкціонований, уповноважений чи дозволений законом», «правильний», «обов'язковий», «належний», «доречний», «нормальний», «звичайний», «систематичний», «відповідний визнаному

¹ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов / И.Х.Дворецкий; изд. 2-е, переработ. и доп. М.: Русский язык, 1976. С.584,588.

² Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Deluxe Second Edition. New York: Simon and Schuster, Tree of Knowledge, 1983. P.1035.

³ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов / И.Х.Дворецкий; изд. 2-е, переработ. и доп. М.: Русский язык, 1976. С.584,789.

⁴ Dictionnaire Etymologique du Français par Jaqueline Picoche. Agrégée de grammaire Docteur ès lettres. Paris: les usuels du Pober, 1983. P.394.

⁵ The Oxford English Dictionary. Vol.VI (L–M). Oxford: At the Clarendon Press, 1970. P.189-190.

⁶ Ibid.

стандартному типу», «санкціонований законами умовиводу, аргументації», «логічно прийнятний, припустимий як висновок»¹. За «Webster's New Universal Unabridged Dictionary» «легітимний» означає також санкціонований або звичаєм, або законом, справедливий, обґрунтований². Цікаво відзначити, що «Longman Dictionary of Contemporary English» долає тенденцію бачити у поняттях «легітимність» та «легітимувати» у цілому лише позитивні конотації. Так, за цим словником в одному із значень слово «легітимувати» означає «подавати щось несправедливе або морально негідне прийнятним і правильним»³. В основному ж, як бачимо, традиція вживання слів «легітимність», «легітимація», «легітимувати» закріплює за ними позитивне значення.

Можна також стверджувати, що семантичне поле «легітимності» не обмежується рамками лише юридичної термінології. Ця теза протистоїть поширеній традиції радянських та російських словників подавати «легітимність» як поняття виключно правової лексики⁴. Також некоректним вважається віднесення терміну «легітимність» лише до сфери державного права та політичної науки, як це робить сучасна багатотомна німецька енциклопедія Брокгауза, в якій «легітимність» (Legitimitat) визначається як «виправдання держави, сили її панування та її дій уявленнями про цінності і принципи, на відміну від формальної законності (легальності) або чистого фактичного здійснення влади»⁵. У цьому зв'язку слід знову пригадати М.Вебера, який не обмежує застосування терміну «легітимність» лише політичною практикою, а поширює його на всю сферу соціальних відносин⁶, вбачаючи в феномені легітимності важливу умову існування певного соціального порядку. Так, він відмічає, що значимість, тобто легітимність порядку соціальних відносин надає цьому порядку можливість диктувати

¹ Ibid. P.189.

² Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Deluxe Second Edition. New York: Simon and Schuster, Tree of Knowledge, 1983. P.1035.

³ Longman Dictionary of Contemporary English. Third Edition. Oxford; Barcelona: Longman, 2000. P.807.

⁴ Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов / Н.Г.Комлев. М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. С.203; Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П.Евгеньевой. 2-е изд., испр. и доп. Т.2. К.-О. М.: Русский язык, 1982. С.168; Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь / В.Ф.Халипов. М.: Республика, 1997. С.199.

⁵ Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden. Neunzehnte, völlig neu bearbeitete Auflage. Dreizehnter Band. Lah-Maf. Band.13. Hamburg: F.A.Brockhaus Mannheim, 1990. S.210.

⁶ Высоцкий А.Ю. К вопросу о теории легитимности / А.Ю.Высоцкий. *Філософія, культура, життя*. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип.12. Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2002. С. 17.

непорушні вимоги та встановлювати зразок поведінки для індивіда¹. На розумінні легітимності як явища соціального, яке не обмежується лише рамками політичної або правової сфери, наполягає й українська дослідниця І.М.Попова². Отже, можемо стверджувати, що поняття «легітимність» характеризує не лише світ права та політики, а й усю палітру суспільних явищ і процесів, і як таке є поняттям соціальним³.

Звертаючись до аналізу природи легітимності як соціального явища, М.Вебер, по суті, вказує на те, що вихідним моментом легітимності є смисл. Він зазначає, що легітимність тої чи іншої соціальної системи (порядку) безпосередньо пов'язана зі смислом системи, втрата якого руйнує її легітимність, у результаті чого соціальна поведінка припиняє орієнтуватись на таку соціальну систему і вона знищується. М.Вебер вказує, що можуть паралельно існувати різні розуміння смислу певної соціальної системи. Іншими словами, будь-яка соціальна система має різні способи своєї легітимації. Крім того, як смисли, так і легітимності різних соціальних порядків (систем) конкурують між собою. Це означає, що соціальні суб'єкти можуть вважати свої дії легітимними або переконливо надавати їм вигляду легітимності, виходячи з різного розуміння смислу соціального порядку (системи) або орієнтуючись на смисл конкуруючого соціального порядку, іншої ціннісно-нормативної системи⁴. Такою системою може бути кодекс честі, прийнятий серед певної соціальної групи, констеляція власних економічних інтересів та очікуваної поведінки інших, законодавство та санкції, які можуть застосовуватись проти його порушників, а також та чи інша етика. З точки зору М.Вебера, не існує єдиної етики, що має легітимуючу силу для усіх видів соціальних відносин⁵. Так, наприклад, він відзначає, що справжня адекватна етична легітимність політики можлива лише на основі її власних політичних цінностей, максима ж політичної етики говорить: «ти повинен насильно протистояти злу, інакше за те, що зло візьме

¹ Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*: пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. М.: Прогресс, 1990. С. 636-639.

² Попова І. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації / І.Попова. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 21.

³ Высоккий А.Ю. Легитимность: анализ понятия / А.Ю.Высоцкий. *Грані*. 2003. № 1 (27). С.111.

⁴ Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*: пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. М.: Прогресс, 1990. С. 638.

⁵ Высоккий А.Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера / А.Ю.Высоцкий. *Грані*. 2003. № 6. С. 135.

гору, відповідальний ти»¹.

Все висловлене М.Вебером повною мірою можна віднести до права як однієї із сфер соціальних відносин та, відповідно, до міжнародного права як його розгалуження, що є системою юридичних принципів і норм договірною і звичаєвого характеру, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного співтовариства з метою мирного співіснування. Виходячи з рецепції М.Вебера, що будь-яка соціальна система повинна мати смисл, міжнародне право має смисл у збереженні миру на планеті. Саме з цього виходив у 1999 р. генеральний секретар ООН Кофі Аннан, коли застосування сили НАТО проти колишньої Югославії визнав легітимним з огляду на прагнення до миру. Звичайно, різні суб'єкти міжнародного права можуть надавати різний смисл міжнародному правовому порядку у залежності від своїх інтересів та інтерпретації правильності вибору норм міжнародного права та їх належного застосування, тим самим виступаючи на захист тій чи іншій концепції легітимності.

Варто зазначити, що саме у правовому дискурсі легітимність стає правовою категорією незалежно від джерел походження та аргументів її самовиправдання. Один із піонерів дослідження легітимності в міжнародному праві Томас Франк визначав її як властивість норми або нормотворчого інституту самостійно породжувати у адресатів пред'явлених норм прагнення до додержання їх вимог, оскільки адресати вважають, що норма або інститут виникли і діють відповідно до загальноприйнятих принципів правового процесу². Інший дослідник легітимності у міжнародному праві Ян Херд визначав цей термін як нормативне переконання суб'єкта в тому, що нормам або інститутам належить підпорядковуватись³. Як бачимо, Т.Франк визначає легітимність переважно у процесуальному ключі, як відповідність процесуальним принципам, а Я.Херд як переконаність в належному характері норм та інститутів за їх змістом.

Для Ісао Міяоки легітимність – це прискриптивна якість норми, правила або інституту, яка змушує бути зобов'язаним їх поважати або відчувати такий

¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 696.

² Franck Th.M. The power of legitimacy among nations / Th.M.Franck. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990. P.24.

³ Hurd I. Legitimacy and Authority in International Politics / Ian Hurd. *International Organization*. 1999. Vol. 53. P.381.

обов'язок¹. І.Міаоки, визначаючи легітимність, акцентує увагу на різних видах підстав, які можуть слугувати як причини для суб'єктів права. За якістю дослідник розрізняє позитивну, нейтральну та негативну легітимність, розуміючи під ними міру підтримки/заперечення норми. Позитивна легітимність норми означає її ненульову підтримку. Нейтральна легітимність вказує на нульову підтримку норми та одночасно її нульове заперечення. Негативна легітимність визначає неприйняття, заперечення норми.

Для Даніеля Боданськи легітимність може бути різних видів у залежності від контексту застосування, характеру інститутів та підстав виправдання. Він виділяє легітимність, яка існує відповідно до правил визнання норм, та легітимність норм міжнародної системи, які є бажаними для регулювання міжнародно-правових відносин у майбутньому. Д.Боданськи вказує, що для легітимності потрібні різні підстави у залежності від типу влади та компетенції, що має міжнародний інститут. Разом з тим, необхідні різні теорії легітимності для законодавства, судочинства та управління. У першому випадку важливі як підстави легітимності додержання правил голосування, у другому – додержання процесуальних норм, у третьому – порядок делегування, характер процесу прийняття рішень або наявність фахової експертизи². За Д.Боданськи, навіть нормоутворюючу діяльність Ради Безпеки ООН необхідно розглядати з позицій різних теорій легітимності в залежності від того, чи приймає вона рішення по окремій справі або діє в квазі-законодавчій якості, встановлюючи більш загальні правила³. Дослідник робить цілком справедливий висновок, що різні типи проблемних областей створюють різні варіації легітимності. Наприклад, питання, пов'язані з вибором між цінностями, можуть зажадати іншої основи легітимності, ніж питання, які носять більш технічний характер⁴.

Рюдігер Вольфрум, погоджуючись, що легітимність може вживатись по різному, інтерпретує її здебільшого як виправданість авторитету чи влади. Це поняття, на його думку, еквівалентно наявності влади ухвалювати зобов'язуючі рішення або приписувати зобов'язуючі норми. Такі рішення чи

¹ Miyaoka, I. *Legitimacy in international society Japan's reaction to global wildlife preservation* / Isao Miyaoka. New York : Palgrave Macmillan, 2003. P.11.

² Bodansky D. *The Concept of Legitimacy in International Law* / Daniel Bodansky. *Rudiger Wolfrum and Volker Roeben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin ; New York : Springer, 2008. P.316.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

норми можуть бути загальними або спеціальними. І таке розмежування може залежати від їх легітимності¹. Р.Вольфрум виділяє елементи, які можуть формувати легітимність. Це джерело, процедура та результат, а також їх комбінації. Відповідно до нього, легітимність міжнародного публічного права базується на згоді держав, оскільки міжнародне право ґрунтується на допущенні, що держави мають здатність до переговорів та додержання міжнародних угод. Держави беруть на себе зобов'язання перед іншими партнерами та міжнародним співтовариством у цілому щодо таких угод. Вони також мають можливість взяти на себе зобов'язання в односторонньому порядку². Що стосується процедурної легітимності, то Р.Вольфрум відмічає значущість в її досягненні дотримання заздалегідь узгодженої процедури. Крім того, він звертає увагу на авторитетність учасників прийняття рішення щодо вердикту, яка може визначатися професіоналізмом та незалежністю суддів та експертів, а також участю третьої сторони за допомогою амісі сугіае як де-факто (наприклад, блог або стаття експерта у пресі), так і де-юре.

Особливе значення для легітимності, безумовно, має результат прийняття рішення. Можна стверджувати, що згода держав насамперед має стосуватися результату, тоді як згода щодо походження норми та процедури її формування має по суті допоміжне значення. Р.Вольфрум справедливо зазначає, що якщо будь-який орган, такий як Рада Безпеки або Міжнародний суд або трибунал, хоча і заснований відповідно до прийнятих правил і приймає рішення відповідно до встановленої процедури, не досягає результатів, які міжнародна спільнота як адресат таких рішень вважає адекватними, це може в кінцевому рахунку призвести до підриву його легітимності³. Доля комісії ООН з прав людини є прикладом у цьому відношенні. Її делегітимація призвела до створення Ради з прав людини у 2006 р., склад, відповідальність та механізми роботи якої відрізняються від колишньої комісії з прав людини. Р.Вольфрум ставить проблему оцінки легітимності міжнародного органу на основі задоволеності його рішеннями з боку держав, яким вони адресовані. На наш погляд, тут результативна

¹ Wolfrum R. Legitimacy in International Law from a Legal Perspective: Some Introductory Considerations / Rudiger Wolfrum. // *Rudiger Wolfrum and Volker Roben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin; New York: Springer, 2008. P.6.

² Ibid.

³ Ibid. P.7.

легітимність має бути доповнена іншими видами легітимності, кожна з яких окремо може бути поставлена під сумнів. Проте синтез різних видів легітимності (експертна, процедурна, процесуальна, результативна, консенсусна, прагматична, об'єктивістська і т.ін.) може бути основою для якісно нового правового явища – синтетичної легітимності міжнародних правових норм.

Згаданий нами раніше К.Томас на основі правового, морального та соціального підходів вирізняє, відповідно, правову, моральну та соціальну легітимність¹. Правову та моральну легітимність він інтерпретує як конкретизацію більш широкого родового поняття нормативної легітимності, а соціальну – розуміє як версію емпіричної легітимності. Поділ легітимності на фактичну та нормативну має певну традицію серед вчених-правників.

Виходячи з узагальнення та критичного аналізу вищенаведеного, ми наголошуємо, що специфіка поняття легітимності в правовому дискурсі може визначатися як результат процесу оскарження правозастосування. Іншими словами, якщо в соціологічному та політичному дискурсах легітимність фактично означає смисл та значущість як динамічний синтез обґрунтування та визнання, то в правовому дискурсі вона є виправданістю. Причому слово «виправданість» найбільш чітко позначає сутність явища легітимності як такої, що конкурує, вступає в деяке протиріччя з легальністю. Справу з легітимністю у міжнародному праві ускладнює те, що вона народжується не сама по собі, а як результат процесу обговорення, аргументації, обґрунтування, узгодження інтересів, перспектив суб'єктів міжнародного права, що діють переважно за принципами етики відповідальності. Цей процес є легітимацією, динамічним виміром легітимності, що надає їй достатніх підстав для ствердження вибору між різними нормами та їх застосуванням валідним або правомірним. Тут можна вказати на те, що існують ефективні інструменти виправдання, легітимації, що перетворюють міжнародні норми, способи та результати їх застосування на виправдані, тобто легітимні. Йдеться про технології виправдання або, іншими словами, про технології легітимації. Тому проблема легітимності норм міжнародного права має ставитись не як проблема їх відповідності

¹ Thomas C.A. *The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law*/ Christopher A Thomas. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2014. P.6.

моральним принципам, законам логіки, духу чи формальним вимогам права, а як проблема технологій виправдання їх вибору та застосування. Немає ніякої універсальної легітимності для всіх ситуацій та часів. Легітимність завжди ситуативна та є результатом аргументативного дискурсу зацікавлених сторін, що мають здатність до забезпечення застосування норм права та достатньо ресурсів для виправдання своєї правової позиції, незважаючи іноді на порушення окремих аспектів нормативного порядку¹.

Виходячи з ситуативності легітимності, якою вона себе виявляє в міжнародному праві, цікавим буде розглянути концептуальну специфіку легітимності застосування міжнародно-правових норм у ситуації розв'язання збройного конфлікту в Косово.

Втручання Організації Північноатлантичного договору (НАТО) в керований сербами край Косово-Метохія було і залишається одним з найбільш проблемних з точки зору міжнародного права прикладів застосування сили в гуманітарних цілях. Як відомо, світовим співтовариством вона була визнана незаконною, оскільки НАТО не мала мандата Ради безпеки, але легітимною, оскільки параліч Ради Безпеки перешкоджав колективному реагуванню². Це яскравий приклад, коли легітимність і законність в міжнародному праві розходяться. Критики міжнародного права стверджують, що параліч Ради Безпеки і одностороннє втручання НАТО були наслідком зіткнення конкуруючих інтересів великих держав на східноєвропейському театрі військових дій³.

Косовський конфлікт сягає корінням у багатовікову історію⁴, але криза 1999 року почалася з ескалації насильства і загрози втручання НАТО в 1998 році після майже десятиліття невдач у вирішенні косовського питання. Зіткнення між Армією визволення Косово (АВК) і сербськими поліцейськими

¹ Висоцький О.Ю. До питання розуміння легітимності у міжнародному праві. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали III Міжнародної наукової конференції*. 26-27 березня 2021 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2021. С.5.

² The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned / The Independent International Commission on Kosovo. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. P.85.

³ Висоцький О.Ю. Концептуальна специфіка легітимності застосування міжнародного права на прикладі розв'язання збройного конфлікту в Косово. *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожудуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»*: збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С.43.

⁴ Judah T. Kosovo: What Everyone Needs to Know / Tim Judah. New York; Oxford: Oxford University Press, 2008. XXII, 184 p.; Perritt H.H. Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. XI, 230 p.; Waller M. Kosovo : the politics of delusion / edited by Michael Waller, Kyril Drezov, and Bülent Gökyay. London ; Portland, OR : Frank Cass, 2001. IX, 190 p.

силами ставали все більш запеклими, в результаті чого федеральний уряд Союзної республіки Югославії (СРЮ) направив в регіон збройні сили. Як відомо, СРЮ була створена 27 квітня 1992 року після розпаду Соціалістичної федеративної республіки Югославії (СФРЮ) і включала в себе дві республіки – Сербію і Чорногорію. Косовські албанці, які складають меншість у Сербії, але більшість у краї Косово, вимагали автономії та незалежності від Сербії. Питання про статус Косова не було врегульоване Дейтонською угодою 1995 року після закінчення югославських воєн, і воно залишалося частиною Республіки Сербія, яка входила до СРЮ. Невдоволені підходом ненасильницької громадянської непокори, схваленого президентом невизнаного уряду Косово Ібрагімом Руговою, прихильники жорсткої лінії сформували в 1996 році Армію визволення Косово (АВК) і почали нападати на Сербські пости безпеки. Через насильницький характер цих нападів Сполучені Штати включили АВК до свого списку терористичних організацій, де вона залишалася до 1998 року¹. Напруженість продовжувала зростати, досягнувши свого піку в 1998 році, коли відкрите насильство між АВК і сербськими поліцейськими силами призвело до військових репресій, внутрішніх переміщень сотень тисяч косоварів та появи біженців, що вимушені були рятуватися в сусідніх державах.

І.Ругова звернувся до світових лідерів, особливо до США і Європейського союзу (ЄС), «зробити все можливе для порятунку народу Косово», заявивши, що напади «були частиною Сербської програми етнічної чистки Косово»². Президент США Б.Клінтон і Генеральний секретар ООН Кофі Аннан засудили насильство і закликали сербський уряд розглянути «легітимні побоювання» косоварів у спільній заяві³. Президент СРЮ С.Мілошевич відмовився зустрічатися з міжнародними посередниками, заявивши, що «Косово – це внутрішня сербська справа»⁴. 31 березня 1998

¹ Reveron D.S. Flashpoints in the war on terrorism / edited by Derek S. Reveron and Jeffrey Stevenson Murer. New York: Routledge, 2006. XXXVI. P.68.

² Coleman K. Ethnic Albanian leader in Kosovo appeals for help / Karen Coleman. *BBC News*, March 6 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/despaches/62756.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

³ Annan K. Remarks prior to discussions with United Nations Secretary-General Kofi Annan and an exchange with reporters 11 March, 1998. / Kofi Annan and William J. Clinton. *The American Presidency Project*. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=55605&st=Kosovo&st1=> (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ BBC News, US Rallies International Pressure on Yugoslavia over Kosovo. *BBC News*, March 7 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/62998.stm>. (дата звернення: 20.05.2021).

року Рада Безпеки ввела ембарго на постачання зброї Сербії і Косово¹, але насильство тривало.

Міжнародне співтовариство проявило інтерес до цієї ескалації насильства. У результаті Німеччина, Італія, Росія, Великобританія і США сформували контактну групу для моніторингу та реагування на кризу. У 1998 році було опубліковано дві заяви - Лондонську угоду і Боннську угоду - із закликом до конфліктуючих сторін покласти край насильству і шукати політичне рішення або зіткнутися з міжнародними наслідками, включаючи санкції. Спроби діалогу між сторонами не призвели до врегулювання цього питання, і триваюче насильство, повідомлення про масові порушення прав людини і переміщення осіб, спрямованих на етнічну чистку Косово від албанців, спонукали Раду Безпеки прийняти у вересні резолюцію 1199 (1998), що закликала всі сторони припинити насильство і почати конструктивний діалог. У ньому також зазначалося, що СРЮ повинна вивести свої війська з Косово і дозволити створення міжнародної групи контролю². Одночасно НАТО поставило С.Мілошевичу перший ультиматум або категоричне попередження, вимагаючи, щоб він припинив насильство і шукав політичне рішення або зіткнувся з силою НАТО³. Сербська влада і посол США Річард Холбрук досягли угоди в жовтні 1998 року, отримавши коротку відстрочку і встановивши нестійке перемир'я протягом зими. Однак вбивство сорока п'яти етнічних албанців в селі Рачак в січні 1999 року викликало міжнародний резонанс. Глава контрольної місії ОБСЄ в Косово (КМК) поклав провину за те, що він розглядав як масове вбивство цивільного населення, виключно на сербську поліцію і уряд та згодом був вигнаний з Косово Белградом⁴.

Після масового вбивства у Рачаці контактна група скликала сторони для мирних переговорів в Рамбуе. Ці переговори призвели до Угоди про

¹ United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² United Nations Security Council, Resolution 1199 (1998) Adopted by the Security Council at its 3930th Meeting, on 23 September 1998 S/Res/1199, United Nations: New York. URL: [https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=e&p1=UN.%20Security%20Council%20\(53rd%20year%20:%201998\)&ln=ru](https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=e&p1=UN.%20Security%20Council%20(53rd%20year%20:%201998)&ln=ru) (дата звернення: 10.04.2021).

³ North Atlantic Treaty Organization, «Statement by the Secretary General following the ACTWARN decision». NATO Press Statements, September 24, 1998, <http://www.NATO.int/docu/pr/1998/p980924e.htm> (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ BBC News, Walker: 'No Doubt Over Račak'. *BBC News*, January 31, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/268788.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

автономію, прийняту косовськими лідерами, незважаючи на те, що вони не досягли незалежності, але відкинутаї сербською владою, яка відмовилася допустити міжнародні сили під керівництвом НАТО. Напади і сутички тривали в Косово протягом усього цього часу, і, коли переговори в Рамбуе зірвалися 18 березня 1999 року, сербські сили посилили свої репресії проти Косово. КМК ОБСЄ була відведена, і 24 березня НАТО почало наносити авіаудари по сербським цілям, маючи намір «знищити військову машину Мілошевича»¹.

Напередодні інтервенції і протягом всієї кампанії авіаударів центральні сторони конфлікту в Косово продовжували легітимізувати свої позиції і поведінку, використовуючи правові та легітимізуючі формулювання.

Центральна суперечка між конфліктуючими сторонами з приводу статусу Косово була давньою та налічує сотні років. Однак криза, яка досягла свого піку в 1999 році з втручанням НАТО, почалася в 1989 році, коли С.Мілошевич скасував автономію Косово, гарантовану Конституцією Соціалістичної федеративної республіки Югославії (СФРЮ) у 1974 року. В результаті Косово стало провінцією Республіки Сербії у складі СФРЮ. Після перших етапів розпаду СФРЮ в 1991 році косовські албанці провели «таємне голосування». У 1992 році вони обрали паралельний уряд з І.Руговою в якості президента і проголосили Республіку Косово. І.Ругова виступав за ненасильницьку кампанію громадянської непокори, в ході якої косовські албанці створили паралельний уряд, включаючи незалежні служби охорони здоров'я та освіти. Однак після того, як не вдалося вирішити косовське питання в Дейтоні, косовські албанці були розчаровані провалом підходу І.Ругови до громадянської непокори, і в 1996 році з'явилася АВК, яка заявила, що її метою є відділення Косово від СРЮ силою².

Очолований сербами уряд підтримував свою легітимність, стверджуючи, що він є законною владою плуралістичної держави, що гарантує рівні права всім групам меншин по всій СРЮ. Спеціальний представник СРЮ Слободан Йованович стверджував на засіданні Ради

¹ North Atlantic Treaty Organization, «Press Conference Given by the NATO Secretary General, Javier Solana, and the British Prime Minister, Tony Blair,» NATO Publications and Speeches, April 20, 1999. URL: <http://www.NATO.int/docu/speech/1999/s990420a.htm> (дата звернення: 20.05.2021).

² Perritt H.H. Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. P.33.

Безпеки в березні 1998 року, що «проблеми в Косово і Метохії кореняться в сепаратизмі, який в даний час публічно відстоюється представниками деяких політичних партій албанської національної меншини. Це підтримує тероризм»¹. Белград обґрунтував цей аргумент у федеральній Конституції, стверджуючи, що СРЮ складається з численних груп меншин, всі вони захищені Конституцією, що гарантує албанській меншині «ті ж права, які надаються іншим громадянам»². Так СРЮ легітимізувала себе в якості демократичної федерації.

Стверджуючи, що проблема полягає в меншості терористів і сепаратистів всередині етнічної групи албанської меншини, С.Йованович стверджував, що відповідно до Конституції всі групи меншин можуть вільно і на рівних брати участь на всіх рівнях управління. Відповідно до нього, ця Конституція задовольняє критеріям, встановленим ОБСЄ та Радою Європи (РЄ) для захисту прав меншин. С.Йованович заявляв, що особливі автономні права, вилучені з провінції в 1989 році, фактично порушували права інших груп меншин, надавши косовським албанцям несправедливий привілей. Проблема полягає в меншості терористів і сепаратистів всередині етнічної групи меншини, які виступають проти законної влади. Цей аргумент був важливим аспектом легітимації Белградом ситуації як внутрішнього питання СРЮ³. У ході переговорів СРЮ обґрунтовувала свою триваючу відмову погодитися на угоду про автономію посиленням на приписи її федеральній конституції і права всіх груп меншин відповідно до законодавства⁴. Ця заява мала на меті не тільки легітимізувати рішення югославського уряду про позбавлення Косово статусу автономії, а й виправдати початок поліцейських і військових дій необхідністю боротьби з терористичними і сепаратистськими погрозами.

Косовські албанці відкинули ідею про те, що вони є однією з багатьох груп меншин в СРЮ, захищених більш широкими інститутами федерації. Натомість вони стверджували, що скасування автономного статусу Косова призвело до повсюдного пригнічення албанського населення. Хоча спочатку

¹ United Nations Security Council, Security Council, 53rd Year: 3868th Meeting Tuesday, March 31, 1998 S/Pv.3868, United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

вони вимагали рівного статусу з іншими югославськими республіками, потрясіння 1991 року і наступні югославські війни спонукали косовське керівництво закликати до незалежності від федерації. Триваюче розчарування пасивним поступовим підходом І.Ругови після нездатності вирішити косовське питання в Дейтоні призвело до утворення АВК, яка почала нападати на сербську поліцію і пости безпеки в 1996 році¹. Хоча І.Ругова дистанціювався від АВК і всіх насильницьких суб'єктів, він явно не засудив їх, незважаючи на міжнародні заклики до нього зробити це. Отже, існував ризик розколу косовських албанських груп через різні позиції – м'яку (І.Ругова) та жорстку (АВК).

Ні косовський, ні підхід СРЮ не були широко прийняті. Переговорна група косовських албанців була змушена піти на компроміс зі своєю вимогою незалежності, погодившись на угоду про автономію, щоб заспокоїти міжнародних переговорників і забезпечити безпеку контролюючих сил під керівництвом НАТО. Приймаючи цей компроміс, представники косовських албанців, в число яких входили і прихильники жорсткої лінії АВК, легітимували свою позицію, змусивши СРФ зробити вибір між риторичною пасткою і риторичним винятком. Белград міг або риторично потрапити в пастку, прийнявши компроміс, який гарантував би територіальну єдність союзної держави, або риторично виключити себе, повністю відкинувши угоду. В результаті, коли косівська сторона та компромісна угода отримали широку легітимацію з боку міжнародного співтовариства². Влада СРФ була згодом делегітимізована, а її аргументи все більше виключалися із загальноприйнятої наративної і нормативної структури.

Будучи третім учасником у суперечці щодо легітимного підходу до вирішення питання, НАТО спиралася як на деякі елементи позиції СРЮ, так і на окремі аспекти бачення косовських албанців, формулюючи свою позицію в термінах, які були більш широко прийняті міжнародним співтовариством. Насамперед, всі члени НАТО швидко засудили будь-яке терористичне насильство, недвозначно і часто заявляючи, що тероризм, в якій би формі він

¹ Betts R.K. Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq's Missing WMD / Richard K.Betts. *Political science quarterly*. 2007. Vol.122. Issue 4. P.46; Perritt H.H. Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. P.33.

² Özerdem, A. From a 'Terrorist' Group to a 'Civil Defence' Corps: The 'Transformation' of the Kosovo Liberation Army / A.Özerdem. *International Peacekeeping*. 2003. Vol. 10. Issue 3. P.80.

не проявлявся, абсолютно неприйнятний¹. Проте при цьому США, що відіграють провідну роль у визначенні політики НАТО, визнали той факт, що будь-яка мирна угода має включати згоду АВК. Виступаючи в середині 1998 року, представник Держдепартаменту США Джеймс Рубін говорив про проблему переговорів з визнаним терористичним угрупованням. Намагаючись не називати цю групу терористичною організацією, він заявив, що зростаючий вплив АВК в Косово означає, що контакт буде встановлений «найближчим часом», швидше за все через Річарда Холбрука, додавши, що «президенту Мілошевичу просто доведеться мати справу з цим фактом»². Разом з тим, посол США Р.Гельбард назвав АВК терористами всього за кілька місяців до зустрічі з двома лідерами АВК з метою спонукати їх підтримати більш помірний план І.Ругови щодо створення автономії³. Це ознаменувало зміну політики США по відношенню до ситуації в Косово як до повстанської, а не терористичної загрози. Говорячи про зустріч посла Р.Гелбарда з членами АВК, Дж.Рубін зазначив, що мати справу з АВК – це проста реальність ситуації, що склалася. США вважають І.Ругову лідером вельми розрізненої групи косовських албанців, а його політична партія є найбільшою в Косово. Але ясно, що АВК перетворилася на велику силу, і якщо ми хочемо бути реалістами, то вони повинні бути залучені в цей процес⁴.

Відтак, західні лідери визнали легітимну роль АВК, а також косівського керівництва на чолі з І.Руговою. Хоча І.Ругова користувалася значною внутрішньою легітимністю як обраний президент паралельного уряду та міжнародною легітимністю як пацифістський лідер, АВК набула все більшої внутрішньої легітимності, оскільки косовські албанці втомилися від пацифістського, але, як здавалося, неефективного підходу І.Ругови. За деякими оцінками, її ряди збільшилися з декількох сотень озброєних людей на початку 1998 року до декількох тисяч навчених бійців до кінця того ж року. У поєднанні з продовженням насильства і небажанням СРЮ вивести свої

¹ United Nations Security Council Security Council, 31 March 1998 S/Pv.3868. United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

² Erlanger S. US meets with Kosovo rebel army leaders / Steven Erlanger. *New York Times*, June 28, 1998. URL: <http://www.nytimes.com/1998/06/28/world/us-meets-with-kosovo-rebel-army-leaders.html> (дата звернення: 20.05.2021).

³ Ibid.

⁴ Ibid.

війська з Косово НАТО була змушена знайти спосіб легітимувати свої відносини з АВК. Це вимагало стратегії, в якій загроза застосування сили була спрямована проти С.Мілошевича, але залежала від співпраці косовських албанців, включаючи АВК¹.

Міжнародна аудиторія проводила межу між керівництвом косовських албанців і терористичною діяльністю на ранніх стадіях конфлікту, беззастережно засуджуючи останню. Резолюція Ради Безпеки ООН 1160 засудила «застосування надмірної сили сербськими поліцейськими силами проти цивільних осіб і мирних демонстрантів в Косово, а також всі акти тероризму з боку АВК або будь-якої іншої групи або окремої особи» і закликала «керівництво косовських албанців засудити всі терористичні дії», підкресливши, що «всі елементи косовської албанської громади повинні переслідувати свої цілі тільки мирними засобами»². Згода на Угоду в Рамбуе легітимувала все косівське албанське керівництво, і міжнародне співтовариство перестало відрізняти легітимні вимоги косовського народу та І.Ругови від легітимних вимог АВК. Наприклад, представник Малайзії Захід Растам «привітав та підтримав мирний процес, розпочатий Контактною групою в Косово, кульмінацією якого стала Угода в Рамбуе», зазначивши, що «косовські албанці підписали її 18 березня 1999 року»³. З.Растам не проводив відмінності між вже легітимізованими помірними косовськими албанцями і АВК, оскільки вони як група прийняли компроміс. Крім того, він також делегітимізував відмову СРЮ, заявивши: «на жаль, югославське керівництво продовжує відкидати Угоду в Рамбуе і відкидати всі зусилля з пошуку політичного вирішення конфлікту»⁴. Інший член Ради Безпеки, що представляв Бахрейн, зайняв аналогічну позицію, в якій визнав легітимність косовських албанців без розрізнення між помірними лідерами і АВК, одночасно делегітимізуючи Белград за його відмову. Представник Бахрейну

¹ Burg S.L. *Coercive Diplomacy in the Balkans: The US Use of Force in Bosnia and Kosovo* / Steven L. Burg. *The United States and Coercive Diplomacy*, ed. Robert J. Art and Patrick M. Cronin. Washington, D.C: United States Institute of Peace Press, 2003. P.88.

² United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

³ United Nations Security Council, Security Council, 54th Year: 3989th Meeting, Friday, 26 March 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ Ibid.

зазначив, що «сторона, що представляє косовських албанців, погодилася на мирне врегулювання в Рамбуе і підписала цю угоду. Однак сербська сторона відмовилася підписати угоду і продовжувала застосовувати крайню силу в косовському регіоні»¹.

Навіть держави, які були союзниками СРЮ і засуджували застосування сили проти суверенної держави, прийняли деяку делегітимацію Белграда. Росія, давній прихильник СРЮ та С.Мілошевича, засудила «надмірне застосування сили сербською поліцією», але також недвозначно засудила акти тероризму, заявивши, що «тероризм категорично неприйнятний в будь-якій формі або прояві»². Отже, хоча Росія і була близьким союзником Белграда, вона також зайняла позицію, яка делегітимувала СРЮ, визнавши, що реакція Сербії була надмірною.

Незважаючи на тонку позицію Росії, аудиторія сприйняла її як деяку легітимацію косовських албанців і широку делегітимацію сербського уряду. Хоча косовське керівництво не отримало юридичного визнання, воно було широко визнано в якості легітимного співрозмовника від косовського народу, особливо після прийняття ним Угоди в Рамбуе (березень 1999 р.). Саме березень 1999 року став піком делегітимації Белграда, оскільки багато реципієнтів покладали особливу відповідальність за ескалацію насильства на початку 1999 року на нездатність С.Мілошевича прийняти політичне рішення, а також на методи сербських і югославських сил. Г.Перрітт стверджує, що С.Мілошевич був безпосередньо відповідальний за свою власну делегітимацію і легітимацію АВК. Він припускає, що, вигнавши албанське населення, С.Мілошевич зробив «більше для АВК, ніж будь-хто інший», оскільки він «в кінцевому рахунку привів не тільки критичну масу албанського населення, а й міжнародне співтовариство в обійми АВК»³. Таким чином, міжнародна аудиторія надала косовським албанцям певний ступінь легітимності, одночасно значно делегітимізувавши С.Мілошевича і Белград.

Можна вказати на оскарження легітимності ролі НАТО як центрального

¹ Ibid.

² United Nations Security Council Security Council, 31 March 1998 S/Pv.3868. United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

³ Perritt H.H. Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. P.47.

суб'єкта в косовських подіях. НАТО піддалося серйозній критиці за застосування сили без дозволу Ради Безпеки¹. Деякі представники світової громадськості відзначали, що роль НАТО як організації колективної безпеки означає, що її дії виходять за рамки параметрів її Статуту, оскільки сам альянс не піддається нападам². Проте члени НАТО стверджували, що, будучи організацією регіональної безпеки, вона має справу з легітимною загрозою регіональній безпеці. НАТО вирішує питання регіональної безпеки, серйозну міжнародну проблему прав людини і назріваючу гуманітарну кризу. Вказуючи на ледь стабілізованих сусідів СРЮ і недавню історію етнічних чисток та насильства на Балканах, члени НАТО стверджували, що в регіональних і міжнародних інтересах забезпечити, щоб балканська порохова бочка не вибухнула знову³. Багато представників світового співтовариства погодилися з цим переосмисленням, хоча і висловили стурбованість з приводу того, що НАТО не поважає авторитет Ради Безпеки⁴. Таким чином, НАТО не домоглася значного юридичного статусу в якості інтервента. Її легітимність як інтервента широко оспоровалась.

Вищенаведений аналіз демонструє кілька ключових факторів процесу легітимації. По-перше, всі формулювання ситуації центральними суб'єктами були скориговані суб'єктами, що знаходяться за межами центральної суперечки. Центральні суб'єкти не прагнули переконати один одного, а скоріше спрямовували свої домагання на аудиторію. Тому, хоча представники косовських албанців і Белград висловлювали свої претензії в абсолютних термінах, цілком легітимізуючи свої власні ролі в ситуації та повністю делегітимізуючи інші, представники світового співтовариства переформулювали це, покладаючи відповідальність на обох суб'єктів за насильство, засуджуючи Белград за надмірну силу і непропорційність, а косовських албанців - за потурання і використання тероризму.

¹ United Nations Security Council, Security Council, 54th Year: 3989th Meeting, Friday, 26 March 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² Chomsky N. Another way for Kosovo? / Noam Chomsky. *Le Monde Diplomatique*, March 2000. URL: <http://mondediplo.com/2000/03/06chomsky> (дата звернення: 20.05.2021).

³ Alexander K.W. NATO's Intervention in Kosovo: The Legal Case for Violating Yugoslavia's National Sovereignty in the Absence of Security Council Approval / Klinton W. Alexander. *Houston Journal of International Law*. 2000. Vol. 22. P.442-445.

⁴ United Nations Security Council, Security Council, 54th Year: 3989th Meeting, Friday, 26 March 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

Ключовими в процесах легітимації та делегімації стали риторична пастка і риторичне виключення, з якими зіткнулися представники СРЮ. Погодившись на компроміс, запропонований в Рамбує, косовська переговорна група поставила Белград в таке становище, коли він або опинявся в пастці прийняття переговорного врегулювання та політичного рішення, яке не задовольнить його вимогам, або виключався із суперечки, де його відмова співпрацювати з міжнародними миротворцями перетворювала його у недобросовісного учасника міжнародно-правових відносин.

Ключовими переналаштувальниками думки світової громадськості стали члени Контактної групи по Косово. У березні 1998 року вона опублікувала Лондонську заяву, в якій засудила насильство і зловживання в Косово і закликала уряд СРЮ взяти на себе відповідальність за припинення насильства, виведення військ та пошук політичного рішення або ризик санкцій¹. Поряд з G8 (Великою вісімкою) контактна група стала невід'ємною частиною зусиль по досягненню мирного врегулювання ситуації, ведучи переговори по Белградській угоді від жовтня 1998 року, по угоді в Рамбує і остаточній угоді. По-перше, Контактна група видала Лондонську заяву, яка засуджувала насильство з усіх боків і закликала всі сторони припинити насильство та шукати політичне рішення. Контактна група поклала особливу відповідальність на сербські та югославські урядові органи, закликавши їх вивести війська, забезпечити можливість для гуманітарних місій та доступ Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), а також забезпечити їх безпечне і добровільне повернення². Коли СРЮ не змогла по суті вирішити проблеми, викладені у Лондонській заяві, Контактна група опублікувала другу заяву - Боннську, що намічала подальші заходи³.

СРЮ відкинула легітимність втручання цієї міжнародної групи в те, що вона вважала своїми внутрішніми справами. СРЮ стверджувала що «позиції,

¹ United Nations Security Council, «Statement on Kosovo Adopted by Members of the Contact Group, Meeting in London». *Letter Dated 11 March 1998 from the Deputy Permanent Representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nations Addressed to the President of the Security Council S/1998/223*. 9 March 1998, United Nations: New York, Herein the London Agreement. URL: https://digitallibrary.un.org/record/286241/files/A_54_398-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² Ibid.

³ United Nations Security Council. Statement on Kosovo issued by members of the Contact Group in Bonn. *Letter Dated 27 March 1998 From the Permanent Representative of The United States of America to the United Nations Addressed to the President of the Security Council S/1998/272*, March 25 1998, United Nations: New York, Herein the Bonn Agreement. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252449/files/S_1998_307-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

зайняті контактною групою в Лондоні 9 березня 1998 року і в Бонні 25 березня 1998 року, рівносильні проведенню політики сили і так званої дипломатії канонерок» Відзначаючи, що група контролюється «силами», які «диктують вирішення внутрішніх питань і вирішують, хто може і хто не може захищатися від тероризму і сепаратизму»¹, вона повністю відкинула легітимність Контактної групи.

Проте рішення контактної групи отримали широку підтримку, причому багато держав і організацій висловилися на користь як Лондонської, так і Боннської заяв. Багато ораторів прямо підтримали обидві заяви в ході засідань Ради Безпеки. Резолюції 1160 і 1199 Ради Безпеки ввели санкції щодо Сербії і Косово і знову сформулювали вимоги Лондонської і Боннської заяв, зробивши їх умовами для скасування санкцій та підвищили їх статус за допомогою резолюцій Ради Безпеки, що мають обов'язкову силу. Хоча Росія висловила стурбованість у зв'язку з більш широким консенсусом рішень Контактної групи, представники світової громадськості широко визнали легітимність Контактної групи, погодившись з формулюванням цієї групою ситуації та її рекомендацією ввести санкції. Однак Росія, як і раніше, мала значний вплив на прийняття рішень щодо цих дій. Це призвело до делегітимації та санкцій у відношенні обох сторін у прагненні виробити більш неупереджені формулювання. Це ясно вказує на роль Росії як переналаштувальника думки, чия позиція в контактній групі призвела до значних коригувань міжнародної реакції.

Росія не підтримала широкий спектр економічних і дипломатичних санкцій, запропонованих Великобританією, США, Німеччиною та Францією в заявах Контактної групи. Проте вона підтримала ембарго Ради Безпеки на постачання зброї, оскільки воно було спрямоване проти обох сторін конфлікту. Росія визнала, що ситуація негативно впливає на регіон, але наполягала на тому, що єдиним рішенням є діалог між центральною владою і косовськими албанцями. Росія вважала, що план санкцій контактної групи був одностороннім, націленим на Белград більшою мірою, ніж на Косово. Це питання розглядалося Радою Безпеки, коли вона впровадила санкції щодо зброї як проти Сербії, так і проти Косово, та засудила всі сторони за

¹ United Nations Security Council Security Council, 31 March 1998 S/Pv.3868. United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

насильство і тероризм¹. Таким чином, Росія успішно переструктурувала суперечку, заманивши Раду Безпеки в пастку і змусивши її прийняти резолюцію, яка засуджує обох центральних суб'єктів за їх погану поведінку і тим самим ввести санкції щодо обох воюючих сторін.

Також в якості переналаштувальника аудиторії важливу роль зіграла КМК ОБСЄ, хоча, можливо, найзначнішою подією було не її інтерпретація подій, а скоріше рішення Белграда вислати главу місії Вільяма Уокера за те, що він назвав вбивства в Рачаку вбивствами цивільних осіб. Белград вислав КМК ОБСЄ та її керівника, заявивши, що В.Уокер та місія намагалися «обдурити світ» щодо істинного характеру ситуації в Косово «серією брехні і вигадок в явній спробі відвернути увагу від терористів, вбивць і викрадачів та знову захистити їх так, як вона захищала їх весь цей час»². Проте у кількох резолюціях Рада Безпеки визнала внесок як ОБСЄ, так і КМК ОБСЄ³. У заяві голови Ради Безпеки, опублікованій 19 січня 1999 року, було засуджено вбивство в Рачаку і зазначено, що КМК ОБСЄ поклала відповідальність за це на урядові війська. Це демонструє, як процес легітимації посилював позиції косовських албанців та послаблював легітимність югославського та сербського керівництва.

У міру того як Белград все більше делегітимізувався, його інтерпретація ситуації означала, що він відкидає легітимність Контактної групи, ОБСЄ і КМК. Однак всі три суб'єкти були надзвичайно легітимні в якості переналаштувальників аудиторії та змогли змінити параметри суперечки. Отже, Белград виявився не тільки делегітимізованим, але і риторично

¹ Hughes J. Russia and the Secession of Kosovo: Power, Norms and the Failure of Multilateralism / James Hughes. *Europe-Asia studies*. 2013. Vol. 65. Issue 5. P. 992-1016, 1000.

² United Nations Security Council, Letter Dated 17 January 1999 from the Charge D'affaires A.I. Of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations Addressed to the Secretary-General S/1999/51, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/267022/files/S_1999_51-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

³ United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021); United Nations Security Council, Statement By The President Of The Security Council adopted by the Security Council at Its 3967th Meeting, on 19th January 1999 S/PRST/1999/2. United Nations: New York. URL: <https://undocs.org/S/PRST/1999/2> (дата звернення: 20.05.2021); United Nations Security Council, Statement By The President Of The Security Council adopted by the Security Council at Its 3974th Meeting, on 29th January 1999 S/PRST/1999/5, United Nations: New York. URL: <https://undocs.org/S/PRST/1999/5> (дата звернення: 20.05.2021); United Nations Security Council. Resolution 1203 (1998) Adopted by the Security Council at Its 3937th Meeting, on 24th October 1998 S/Res/1203, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/262334/files/S_RES_1203%281998%29-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

виключеним, оскільки він відкидав позиції легітимних суб'єктів та їх інтерпретації подій, які були прийняті представниками інших країн.

Важливе значення мало визначення того, чи представляє дана ситуація загрозу міжнародному миру і безпеці. В основі суперечки стосовно цього питання лежали альтернативні уявлення про характер та масштаби порушень прав людини і пропорційності застосування сербськими силами насильства. Центральні суперники, зокрема Белград і косовська албанська опозиція, стверджували, що інша сторона несе відповідальність за ескалацію насильства, в той час як їх власні дії були абсолютно законними та легітимними захисними реакціями. Отже, Белград стверджував, що ситуація є внутрішньою справою поліції та боротьби з тероризмом, в той час як косовські албанці вказували, що вони є жертвами повсюдних і грубих порушень прав людини та потребують міжнародної допомоги, щоб протистояти репресивному уряду. Як і в суперечці основних суб'єктів, ці наративи були виражені в абсолютних термінах, де обидва суб'єкти легітимізували свою власну версію подій, повністю делегітимізуючи іншого.

Косовські албанці стверджували, що їх мирні протести проти репресивної політики Белграда були зустрінуті з непропорційною силою, спрямованою проти цивільного населення та представляли собою політику етнічної чистки. Вказуючи спочатку на скасування автономного статусу Косова, а потім на більш пізні невдачі, такі як провал Угоди про освіту 1996 р., косовські албанські лідери стверджували, що косовари страждають від широко поширених порушень прав людини та гуманітарної кризи в результаті репресій уряду. Звертаючись від імені косоварів до міжнародного співтовариства з проханням про допомогу, уряд Албанії звинуватив тих, хто перебуває при владі в Белграді, у проведенні навмисної політики етнічних чисток з метою витіснення етнічних албанців з провінції¹.

9 березня 1998 року Контактна група виступила із заявою, що засуджує акти насильства з усіх боків. Вона засудила урядові війська, підкресливши, що це засудження не прирівнюється до підтримки терористів, оскільки вона також «повністю» засудила терористичні дії АВК. У заяві Контактної групи вказувалося, що сербська влада не може «виправдовувати свої репресії і

¹ BBC News, Albania accuses Serbia of ethnic cleansing // BBC News World Europe, June 2, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/104786.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

насильство в Косово антитерористичною діяльністю. Шлях боротьби з тероризмом полягає в тому, щоб Белград запропонував косовсько-албанській громаді справжній політичний процес»¹.

Лідери НАТО зайняли аналогічну позицію, засудивши насильство з усіх боків, включаючи тероризм, і поклавши велику відповідальність на сербський уряд за його непропорційну відповідь. На спільній прес-конференції президента США Б.Клінтона і генерального секретаря ООН Кофі Аннана президент засудив найрішучішим чином надмірне насильство, яке призвело до загибелі невинних цивільних осіб в Косово і поклав відповідальність за кризу на «неадекватну реакцію сербського уряду на легітимні прагнення албанської меншини»², що «ніщо не може виправдати тактику випаленої землі і насильницьке створення сотень тисяч біженців»³.

Члени НАТО не заперечували факт терористичної діяльності та не заперечували право держави протистояти такій загрозі, тим самим в якійсь мірі погоджуючись з інтерпретаціями Белграда. Однак вони стверджували, що масштаби відповідних заходів уряду були невідповідні загрозі, яку представляли косовські албанці та АВК, чиї побоювання вони також вважали легітимними. Кожна з резолюцій Ради Безпеки, прийнятих у період з 1998 по 1999 рік, містила загальне засудження тероризму. Майже всі оратори в ході всіх дебатів щодо ситуації в Косово також ясно заявляли про те, що їх держави виступають проти використання тактики терору будь-якого роду. Проте більшість з них зазначили, що реакція сербського уряду була непропорційною. Вони відкинули претензії на абсолютну легітимність, висунуті центральними суб'єктами, зокрема Белградом і Косово.

Члени НАТО також обґрунтовували інтерпретацію ситуації, в якій говорилося про непропорційну реакцію сербського уряду, але пішли далі, стверджуючи, що сербський уряд також проводив політику етнічних чисток.

¹ United Nations Security Council. Statement on Kosovo issued by members of the Contact Group in Bonn. Letter Dated 27 March 1998 From the Permanent Representative of The United States of America to the United Nations Addressed to the President of the Security Council S/1998/272, March 25 1998, United Nations: New York, Herein the Bonn Agreement. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252449/files/S_1998_307-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² Annan K. Remarks prior to discussions with United Nations Secretary-General Kofi Annan and an exchange with reporters 11 March, 1998. / Kofi Annan and William J. Clinton. *The American Presidency Project*. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=55605&st=Kosovo&st1=> (дата звернення: 20.05.2021).

³ United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

США схвалили ембарго на постачання зброї, введене резолюцією 1160, на тій підставі, що ця резолюція ясно давала зрозуміти, що міжнародне співтовариство не буде «терпіти насильство» і «етнічні чистки в регіоні колишньої Югославії»¹.

До березня 1999 року більшість членів Ради Безпеки визнали, що дії сербських сил являють собою порушення прав людини і гуманітарного права. Деякі використовували ярлик «етнічна чистка», але Росія і Китай уникали використовувати цю кваліфікацію дій Белграда. Росія визнала широко поширені порушення прав людини, а також засудила терористичні дії АВК, але не прийняла наратив про етнічну чистку².

Ключовим моментом стала поява повідомлень про окремі зіткнення і вбивства цивільних осіб, а також про зростання числа жертв серед цивільного населення і переміщення населення. Переломним моментом стали вбивства в селі Рачак в січні 1999 року. Суперечки про точний характер вбивств розгорталися в міру того, як косовські албанці приймали угоди Рамбуе, а Белград їх відкидав. Федеральний і сербський уряди стверджували, що сорок п'ять албанців, убитих в селі, загинули під час бойових дій, косовські албанські групи стверджували, що вони були мирними жителями, убитими сербськими силами безпеки. ЗМІ і глава оперативного відділу КМК Вільям Уокер розглядали цю справу як вбивство цивільного населення і звірство. Белград стверджував, що В.Уокер намагався «обдурити світ» і вислав главу місії³. Рада Безпеки засудила вбивства в Рачаку і оголошення Белградом глави КВМ Кріса Уокера персоною нон грата в заяві голови⁴. Ці дії не тільки не делегітимізували місію або її керівників, а й сприяли делегітимізації СРЮ та сербської влади.

Заява глави КМК і подальша реакція Белграда легітимізували думку про те, що вбивства в Рачаку були порушенням міжнародного гуманітарного права, і Белград був ще більше делегітимізований, а його інтерпретація подій як легітимного захисту держави була виключена широко поширеним

¹ Ibid.

² Ibid.

³ BBC News, Walker: 'No Doubt Over Račak'. *BBC News*, January 31, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/268788.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ United Nations Security Council, Statement By The President Of The Security Council adopted by the Security Council at Its 3967th Meeting, on 19th January 1999 S/PRST/1999/2. United Nations: New York. URL: <https://undocs.org/S/PRST/1999/2> (дата звернення: 20.05.2021).

нарративом не просто непропорційності, а й масових звірств. Тому Рада Безпеки поклала велику відповідальність за ескалацію насильства на федеральний і сербський уряди.

Оскільки ситуація продовжувала погіршуватися, директор ЮНІСЕФ Керол Белламі назвала її «гуманітарною катастрофою» і заявила, що «якщо найближчим часом не буде зроблена узгоджена і ефективна міжнародна ініціатива, світові лідери ризикують побачити, як ситуація в Косово загостриться до гротескного рівня насильства і жорстокості»¹. Висновки про те, що насильство в Косово порушує міжнародні норми в галузі прав людини і гуманітарного права, породили очікування того, що міжнародне співтовариство має діяти. Ця розповідь призвела до того, що Рада Безпеки назвала ситуацію, що склалася загрозою міжнародному миру і безпеці.

Белград, підтриманий меншістю в Раді Безпеки, стверджував, що ситуація є внутрішнім питанням, яке має підкорятися тільки суверенній владі Сербської Республіки Сербія та Федерації. Однак косівське албанське керівництво стверджувало, що непропорційна і надмірна реакція Белграда означає, що тільки міжнародне співтовариство може допомогти народу Косово. Більш широке міжнародне співтовариство вже визнало, що насильство в Косово в значній мірі є результатом непропорційної і надмірної сили югославських військових і сербської поліції в контексті нестабільності Балканського регіону. Тому міжнародне співтовариство розглядало його як загрозу міжнародному миру і безпеці.

Косівське албанське керівництво апелювало до міжнародної громадськості, причому І.Ругова звернувся головним чином до США та Європи з проханням допомогти врятувати народ Косово². Крім того, після прийняття санкцій відповідно до резолюції 1160 Ради Безпеки в березні 1998 року прес-секретар І.Ругови привітав ембарго, заявивши, що воно є підтвердженням того, що криза в Косово є міжнародною, а не внутрішньою проблемою³.

Навпаки, СРЮ стверджувала, що Косово є внутрішнім питанням, що

¹ BBC News, US talks up Kosovo intervention. *BBC News*, August 7, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/146987.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

² Coleman K. Ethnic Albanian leader in Kosovo appeals for help / Karen Coleman. *BBC News*, March 6 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/despatches/62756.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

³ BBC News, Yugoslav government lambasts UN embargo. *BBC World News Europe*, April 1, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/72278.stm> (дата звернення: 20.05.2021)..

знаходяться під суверенною юрисдикцією федерального і сербського урядів. Виходячи з того, що проблема в Косово являє собою очолюваний терористами сепаратистський рух, що ставить під загрозу суверенну і територіальну цілісність СРЮ, вона претендувала на роль єдиного легітимного суб'єкта, здатного вирішити це питання. С.Йованович відкинув прийняття резолюції 1160, хоча вона також ввела санкції щодо Косова, стверджуючи, що «засідання Ради Безпеки і прийняття резолюції неприйнятні для уряду Союзної Республіки Югославії, оскільки на карту поставлені питання, що представляють собою внутрішню справу Сербії і Союзної Республіки Югославії»¹. Далі він заявив, що всі питання в Косово «повинні вирішуватися всередині Сербії політичними засобами і на основі міжнародних стандартів захисту національних меншин»². У публічній заяві для своєї внутрішньої аудиторії Міністерство закордонних справ СРЮ засудило резолюцію 1160 (1998) Ради Безпеки, в якій Белград звинуватив ООН у втручанні в справи країни та відкритій підтримці сепаратистів і терористів³.

Члени НАТО відкинули це твердження та вказали на потенційну можливість «поширення» надзвичайної гуманітарної ситуації на сусідів Сербії – Македонію та Чорногорію. Помилки та повільна реакція у минулому, особливо щодо Боснії, стали запорукою того, щоб уникнути набагато гіршого сценарію, коли знову виявиться, що міжнародне співтовариство занадто мало робить та занадто пізно. Однак С.Йованович оскаржив ці твердження, заявивши, що «ніякого збройного конфлікту в Косово і Метохії немає і ніколи не було. Отже, немає ніякої небезпеки розповсюдження цього конфлікту на інші країни, немає ніякої загрози миру і безпеці та немає ніяких підстав посылатися на главу VII Статуту Організації Об'єднаних Націй»⁴.

Росія і Китай погодилися з СРЮ в тому, що це питання є внутрішнім

¹ United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² Tanjug News Agency. Serbia Offers Talks with Kosovo Albanians. *BBC News* 10 March, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/64452.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

³ BBC News, Yugoslav government lambasts UN embargo. *BBC World News Europe*, April 1, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/72278.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

питанням і не становить загрози міжнародному миру і безпеці. Хоча Росія входила до складу Контактної групи і визнала, що реакція Белграда була непропорційною, Росія «з самого початку» стверджувала, що «розглядає недавні події в Косово як внутрішню справу Союзної Республіки Югославії», вказуючи, що «ситуація в Косово, незважаючи на її складність, не становить загрози регіональному, а тим більше міжнародному миру і безпеці»¹.

Більшість представників міжнародної спільноти засудили тероризм і визнали територіальну цілісність СРЮ, погодившись з рамками НАТО про масштаби зловживань і насильства в цьому районі. У поєднанні з нестабільністю регіону та потенційними потоками біженців, які можуть дестабілізувати сусідні країни, багато хто визнав, що ситуація дійсно заслуговує легітимної міжнародної стурбованості. Японський представник визнав, що Косово являє собою «загрозу міжнародному миру і безпеці в регіоні і що подальше поширення насильства там може призвести до дестабілізації всього Балканського регіону»². Таким чином, ситуація в Косово була розцінена як загроза міжнародному миру і безпеці. Незважаючи на присутність тероризму і сепаратизму, твердження Белграда про те, що ця ситуація є внутрішнім питанням, були відкинуті.

Оцінка ситуації як загрози міжнародному миру і безпеці стала суттєвою, коли Росія, Індія і Білорусь підготували резолюцію, яка засуджує несанкціоноване застосування сили НАТО. Проект був відхилений дванадцятьма голосами, три з яких мали право вето. З дванадцяти членів, які відхилили проект, сім (Аргентина, Бахрейн, Бразилія, Габон, Гамбія, Малайзія та Словенія) не були ні центральними суперниками, ні членами НАТО. Словенія і Малайзія згадали про невизнання в цій резолюції попередніх резолюцій, в яких ця ситуація розглядалася як загроза миру і безпеці³. Аргентина також нагадала про ці резолюції і зафіксовані в них порушення міжнародного права, обґрунтовуючи своє голосування проти цього проекту, а Бахрейн проголосував проти цієї резолюції, оскільки вона заохочувала б стратегію етнічних чисток Белграда⁴.

¹ United Nations Security Council, Security Council 3989th Meeting 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-spv3989.php> (дата звернення: 20.05.2021).

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

Ці заяви свідчать про те, що розвиток інтерпретаційного нарративу ситуації, включаючи широко поширені зловживання, порушення гуманітарного права та етнічні чистки, призвело до того, що ситуація була названа загрозою міжнародному миру та безпеці і породило певні очікування. Зрозуміло, що ці держави не могли підтримати дії, які відхилялися від очікувань, створених нарративом, який вони вже легітимували. Це вказує на риторичну пастку непостійних членів Ради Безпеки і риторичне виключення російської позиції. Заяви та дії непостійних членів, які проголосували проти цієї резолюції, відображають пастку, в яку потрапили ці суб'єкти. Приймавши нарратив, в якому ситуація в Косово розглядається як гуманітарна криза, що представляє загрозу міжнародному миру і безпеці, ці суб'єкти розвинули в собі надію на те, що міжнародне співтовариство може і повинно прийняти більш рішучі заходи для запобігання кризи. В результаті ці члени опинилися в пастці бездіяльності, не маючи можливості офіційно засудити односторонні дії НАТО, оскільки очікували, що Рада Безпеки повинна була належним чином відреагувати на ситуацію в Косово.

З іншого боку, Росія була риторично виключена, оскільки її проект резолюції не зміг адаптуватися до нарративу, прийнятому більшістю членів Ради Безпеки. Риторичне виключення відбувається, коли аудиторія широко приймає певну інтерпретацію суперечки, виключаючи висновки тих, хто використовує непослідовні твердження. Підтримуючи рамки, в яких ситуація розглядалася як внутрішня справа, позиція Росії була неспроможною, оскільки аудиторія визнала, що ситуація становить загрозу міжнародному миру і безпеці. Тому, коли запропонований Росією проект резолюції з Білорусією та Індією був відкинутий дванадцятьма членами Ради, що склалися з шести держав НАТО і шести держав, що не входять до НАТО, вона була риторично виключена, оскільки запропонувала відповідь, яка не мала нормативного паритету з очікуваннями, створеними нарративною інтерпретацією.

Важливою також була легітимність самих переговорних і дипломатичних процесів. Суперечка виявила, які центральні суб'єкти сумлінно брали участь у дипломатичних процесах і як вичерпаність переговорних процесів перетворила силу на останній засіб вирішення конфлікту.

Белград відкинув будь-яку міжнародну спробу втрутитися в те, що він вважав своїми внутрішніми справами. Вказуючи на Угоду в Рамбуе, югославський представник стверджував, що вона пропонує дві незадовільні альтернативи; «або добровільно відмовитися від частини своєї території, або відняти її силою»¹. Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана оголосив про початок авіаударів, зазначивши, що рішення про застосування сили було прийнято «після великих консультацій» і після того, як стало ясно, що остаточні дипломатичні зусилля посла Р.Холбрука в Белграді не увінчалися успіхом².

Широкий консенсус серед членів Ради Безпеки полягав у тому, що угоди Рамбуе являють собою реальну можливість для встановлення миру. Згода косовських албанців на угоду також була добре сприйнята, в той час як відмова Белграда делегітимізувала СРЮ. Боснія і Герцеговина підкреслила, що «контактна група висунула кілька справедливих і прогресивних пропозицій про мир, але Белград відхилив цю мирну пропозицію і фактично відповів посиленням застосування військової сили»³. Була прийнята позиція глибокого розчарування тим, що серйозні зусилля з пошуку мирного вирішення конфлікту в Косово провалилися за вини Белграду, оскільки СРЮ продовжує ігнорувати Рамбуе і робить ставку на «проведення масових наступальних військових дій проти народу Косово, навіть в цей самий час»⁴. У цілому тридцять дві заяви підтримали думку про те, що угоди Рамбуе пропонували легітимне рішення, в той час як тільки чотири визначали його нелегітимним.

Тому, погоджуючись з твердженням про те, що насильство і конфлікти порушують права людини і гуманітарне право, що вони рівнозначні етнічній чистці та створюють гуманітарну кризу, що загрожує міжнародному миру і безпеці, міжнародне співтовариство оцінило переговорний процес справедливим і вичерпним. Ця позиція задовольняла двом основним критеріям справедливої війни: морально виправдана мета та останній засіб. Відповідальність за провал переговорів в Рамбуе була покладена на плечі

¹ Ibid.

² BBC News, Text of Solana's statement. *BBC World News Europe*, March 24, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/302281.stm> (дата звернення: 20.05.2021).

³ United Nations Security Council, 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ Ibid.

Белграда, незважаючи на те, що учасники переговорів відкинули запропоновані СРЮ поправки до угоди. Той факт, що косовське керівництво погодилося на угоду про автономію, а не про незалежність, легітимував цю угоду як справжній компроміс, в якому косовари відмовилися від своєї жорсткої позиції на користь мирної альтернативи. Це означає значний зсув у вимогах косовських албанців, враховуючи, що оскарження центрального суб'єкта відбувається не часто, оскільки замість цього центральні суб'єкти зосереджуються на переконанні інших у своїй правоті. Хоча деякі припускали, що угоди Рамбуе прямо спрямовані на те, щоб створити видимість останнього засобу, оскільки укладачі мирної угоди в Рамбуе та косовські албанці знали, що Сербія відкине його¹. Тим не менш, дипломатичний процес розглядався як легітимний, в той час як відмова Белграда не була такою. Основним фактом, що вказував на легітимність цього процесу, було не тільки те, що косовські албанці приєдналися до нього, але і те, що він був сформульований як компроміс їх позиції. СРЮ розглядалася як безкомпромісна, нещира і не бажуюча брати участь у політичних процесах, в той час як косовські албанці були готові брати участь у співпраці і стримувати свої амбіції. Хоча косовські албанці, можливо, визнали можливість укласти політичну угоду в обмін на міжнародну підтримку.

Хоча реалісти стверджують, що косовське албанське керівництво погодилося на компроміс, тому що воно знало, що це поставить Белград у скрутне становище. Якби С.Мілошевич приєднався до угоди в Рамбуе, він би «позбавив АВК моральної основи»². Отже, в той час як скептики міжнародного права здатні пояснити косовсько-албанська компроміс як умисну стратегію одного суб'єкта, спрямовану на те, щоб отримати більш широку міжнародну підтримку своєї позиції і силове втручання від його імені, такі підходи не пояснюють, чим визначаються рішення міжнародної спільноти щодо центральних суб'єктів конфлікту. Процес легітимації в даному випадку демонструє, що міжнародне співтовариство розглянуло позиції центральних суб'єктів і нарративні інтерпретації, які створювали очікування щодо того, що ці суб'єкти можуть і повинні робити. Хоча угода

¹ Herring E. From Rambouillet to the Kosovo Accords: NATO's War against Serbia and Its Aftermath / Eric Herring. *The international journal of human rights*. 2000. Vol. 4. Issue 3-4. P.226-227.

² Perritt H.H. Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. P.57.

Рамбує використовувалися як політичний та стратегічний інструмент косовськими албанськими переговорниками, Белград вже був риторично виключений з прийнятих наративних рамок. Ця ситуація широко розглядалася як загроза міжнародному миру та безпеці, а дипломатичні документи, такі як Лондонська та Боннська заяви, резолюції Ради Безпеки, вказували на широкий дипломатичний процес ще до раунду переговорів у Рамбує. У сукупності ці наративи створили нормативне очікування того, що Рада Безпеки повинна була відреагувати на гуманітарну кризу. Таким чином, стратегічно мотивований компроміс косівсько-албанського керівництва треба поставити в більш широкий контекст процесу легітимації, який не може бути пояснений виключно логікою наслідків.

Важливо також вказати на інтерпретацію суб'єктами міжнародних норм та правил в контексті конфлікту. СРЮ зайняла позитивістську позицію відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, в той час як НАТО та її прихильники в основному зайняли позицію, що відображає природно-правову інтерпретацію міжнародного права та гуманітарного втручання. Хоча деякі інтервенти стверджували, що існує позитивне правило, яке дозволяє використовувати силу для запобігання гуманітарній кризі, формулювання, що використовувалися в Раді Безпеки представниками США, в основному керувалися моральними принципами, а не позитивними правовими нормами. Крім того, навіть ці позитивістські підходи, які визначають принцип втручання, повинні були звернутися до моральних принципів, щоб обійти заборони на застосування сили, що містяться в Статуті ООН.

У сукупності наративні та суб'єктні оскарження заклали основу для цієї суперечки про легітимність та законність загрози силою і її застосування в Косово. Белград стверджував, що постійна загроза застосування сили НАТО зводиться до дипломатії канонерок, спрямованої на втручання у внутрішні справи Сербської держави і СРЮ в цілому. НАТО визнало, що наявність реальної загрози має життєво важливе значення для забезпечення розробки і здійснення політичного рішення¹.

Однак загроза силою – це не просто інструмент політичної риторики, оскільки навіть загроза силою заборонена Статутом ООН. Росія висловила

¹ North Atlantic Treaty Organization, «Final Communiqué: Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers Session held in Brussels» NATO Headquarters Official Texts, December 17, 1998. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25934.htm?selectedLocale=en (дата звернення: 20.05.2021).

стурбованість з приводу загрози НАТО, стверджуючи, що вона ризикує погіршити кризу. Пояснюючи своє рішення застосувати силу, Північноатлантична рада вказала на гуманітарну катастрофу і широко поширені зловживання, стверджуючи, що «ця крайня і злочинно безвідповідальна політика, яку не можна захищати ні на яких підставах, зробила необхідними і виправдала військові дії НАТО»¹. Прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер використовував моральні аргументи та посилення на природні закони, стверджуючи, що інтервенція в Косово була «битвою за людство»². Члени НАТО дотримувалися такої позиції, що їх дії були законними та легітимними, вказуючи на правові норми в галузі прав людини і стверджуючи, що заборона на застосування сили та принцип суверенітету повинні поступитися місцем справедливості перед обличчям паралічу Ради Безпеки, коли розгортається гуманітарна катастрофа або серйозно порушуються права людини. Представник США П.Берлі відкинув претензії спікера СРЮ, стверджуючи, що він перевернув «правду з ніг на голову», що Статут ООН не санкціонує збройні напади на етнічні групи і не передбачає, що міжнародне співтовариство має закривати очі на зростаючу гуманітарну катастрофу»³.

Міністр оборони Великої Британії Джордж Робертсон представив позитивістську інтерпретацію гуманітарної інтервенції, яка ґрунтувалася на загальноприйнятому принципі, що сила може бути використана в екстремальних обставинах для запобігання гуманітарній катастрофі. Виключивши необхідність мандату Ради Безпеки, він стверджував, що «виняткова міра на підтримку цілей, поставлених Радою Безпеки», виправдана, коли це є єдиним засобом негайно запобігти гуманітарній катастрофі⁴.

Принципи Статуту, що забороняють застосування сили, добре відомі,

¹ North Atlantic Treaty Organization, «The situation in and around Kosovo: Statement Issued at the Extraordinary Ministerial Meeting of the North Atlantic Council, held at NATO Headquarters, Brussels, on April 12, 1999, NATO Press Release. URL: <http://www.NATO.int/docu/pr/1999/p99-051e.htm> (дата звернення: 20.05.2021).

² Kampfner, John. Blair's Wars / John Kampfner. London: Free Press, 2003. P.54.

³ United Nations Security Council. Security Council, 54th Year: 4011st Meeting, Thursday 10 June 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York, USA. URL: https://digitallibrary.un.org/record/274489/files/S_PV-4011-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

⁴ Robertson in House of Commons (UK), Parliamentary debates, Hansard, March 25, 1999. cols 616-617. URL: https://publications.parliament.uk/pa/cm199899/cmhansrd/vo990325/debtext/90325-33.htm#90325-33_spnew3 (дата звернення: 20.05.2021).

хоча їх тлумачення часто оскаржується. СРЮ спиралася на ці правила, щоб побудувати свою повністю позитивістську аргументацію. СРЮ стверджувала, що авіаудари НАТО порушують статтю 53 (1) Статуту ООН та власний статут НАТО, Паризьку хартію ОБСЄ і основоположні принципи міжнародних відносин – суверенітет і територіальна цілісність¹. Вказуючи на шкоду, заподіяну бомбами НАТО, представник СРЮ С.Йованович стверджував, що НАТО «здійснює навмисний і навмисний геноцид в спробі залякати населення»² в порушення пактів про права людини, гуманітарного права і основних свобод, особливо Женевських конвенцій про захист цивільного населення³. Цей аргумент відображає позитивістське розуміння Статуту, особливо статей 2 (4) і 53 (1). Хоча Бельгія стверджувала, що дії НАТО являють собою «збройну гуманітарну інтервенцію, сумісну з пунктом 4 статті 2 Статуту, який охоплює тільки інтервенцію, спрямовану проти територіальної цілісності або політичної незалежності держави»⁴, більшість членів Ради Безпеки підтримали тлумачення міжнародного права СРЮ, не визнаючи ні природної, ні позитивістської правової норми, що дозволяє застосування сили без повноважень Ради Безпеки.

Таким чином, позитивістське прочитання Статуту ООН про заборону застосування сили було широко прийнято серед ключових представників міжнародної спільноти. Росія, Індія і Білорусь виступили співавторами проекту резолюції, в якому стверджувалося, що «таке одностороннє застосування сили являє собою кричуще порушення Статуту ООН, зокрема статей 2(4), 24 і 53»⁵, і являє собою загрозу міжнародному миру і безпеці. Цей проект був обговорений Радою Безпеки, що призвело до формального оскарження законності і легітимності одностороннього застосування сили НАТО. Проте проект резолюції, що засуджує дії НАТО, зазнав поразки. Тільки Росія, Китай і Намібія проголосували за проект, в той час як

¹ United Nations Security Council, 24 March 1999 S/Pv.3988. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1491671/files/S_PV-3988-EN.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

² United Nations Security Council, 14 May 1999 S/Pv.4003, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1487981/files/S_PV-4003-EN.pdf.

³ Ibid.

⁴ Case concerning Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) Belgium Oral Pleadings. *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974-1999*. Edited by Heike Krieger. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P.507.

⁵ United Nations Security Council, Security Council 3989th Meeting 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-spv3989.php> (дата звернення: 20.05.2021).

непостійні члени, Аргентина, Бахрейн, Бразилія, Габон, Гамбія, Малайзія і Словенія проголосували разом з членами НАТО, Канадою, Францією, Нідерландами, Великобританією і США. Це, однак, не означало, що аудиторія підтримала концепцію НАТО. Наприклад, Малайзія побажала, щоб криза в Косово могла бути врегульована безпосередньо і ефективним чином Радою Безпеки, і висловила жаль з приводу того, що за відсутності дій Ради з цього питання було необхідно вжити заходів поза Радою¹. Бахрейн дотримувався дещо парадоксальної точки зору, яка не визнавала легітимність втручання НАТО, але відмовився засудити цю організацію, тому що це спонукало б белградську владу продовжувати свою політику «етнічної чистки» і призвело б до нових масових вбивств і переміщень косовських албанців².

Аналіз процесу легітимації показує, що нелегітимність пов'язана з паралічем Ради Безпеки та її нездатністю ефективно реагувати на визнану загрозу міжнародному миру і безпеці та гуманітарну кризу. Таким чином, замість того, щоб вказувати на нормативне прийняття легітимного втручання поза міжнародним правом, він демонструє, що члени міжнародної аудиторії дійсно мають чітке розуміння правових норм і очікують, що держави, які беруть участь у цих суперечках, будуть відповідати очікуванням, створеним діями суб'єктів, а також нарративними та нормативними інтерпретаціями. Припущення, що втручання було незаконним, але легітимним, призводить до спроб створити новий принцип одностороннього втручання. Однак оскарження тут показує більш складний процес, який може бути повністю зрозумілий тільки тоді, коли ми припинимо робити неоднозначні нормативні оцінки і розглянемо весь процес легітимації. Міжнародне співтовариство абсолютно чітко визначило, яка має бути загальноприйнята правова позиція, але також ясно продемонструвало, що у нього є очікування, що Рада Безпеки зможе реагувати на такі кризи. Таким чином, хоча втручання в Косово призвело до суперечки про легітимність дій НАТО, цей аналіз поміщає цю суперечку в більш широкий контекст процесу легітимації, що визначається нормативними очікуваннями, а не політичними або стратегічними інтересами.

Наявність процесу легітимації демонструє існування текучого, але

¹ Ibid.

² Ibid.

детермінованого дискурсивного процесу, який, хоча і недосконалий, суперечливий та не завжди визначений, вказує на наявність прийнятого порядку, та визначає застосування міжнародного права. Визначальними факторами цього процесу є сумлінність центральних суб'єктів, їх здатність до переговорів, їх поступливість, бажання йти на компроміс у вирішенні суперечки, наявність переконливих та несуперечливих наративів, які викликають нормативні очікування (очікування відповідного правозастосування), інтерпретації ситуації легітимними для світового співтовариства переналаштувальників думки аудиторії, легітимність підстав для застосування права, зокрема наявність загрози миру та безпеці, масштабне порушення прав людини, геноцид, застосування сили як останній засіб запобігти гуманітарній катастрофі. Отже, концепція легітимності як основа правозастосування формується в результаті процесу легітимації, що є деліберативним осмисленням можливості правомірної реалізації норм міжнародного права світовим співтовариством.

Висновки. Втручання Організації Північноатлантичного договору (НАТО) в керований сербами край Косово-Метохія було і залишається одним з найбільш проблемних з точки зору міжнародного права прикладів застосування сили в гуманітарних цілях. Світовим співтовариством вона була визнана незаконною, оскільки НАТО не мала мандата Ради безпеки, але легітимною, оскільки параліч Ради Безпеки перешкоджав колективному реагуванню на порушення гуманітарного права, етнічні чистки та загрозу міжнародному миру та безпеці. Це яскравий приклад, коли легітимність і законність в міжнародному праві розходяться. Пояснюючи своє рішення застосувати силу, Північноатлантична рада вказала на гуманітарну катастрофу і широко поширені зловживання, стверджуючи, що ця крайня і злочинно безвідповідальна політика, яку не можна захищати ні на яких підставах, зробила необхідними і виправдала військові дії НАТО. Члени НАТО дотримувалися такої позиції, що їх дії були законними та легітимними, вказуючи на правові норми в галузі прав людини і стверджуючи, що заборона на застосування сили та принцип суверенітету повинні поступитися місцем справедливості перед обличчям паралічу Ради Безпеки, коли розгортається гуманітарна катастрофа або серйозно порушуються права людини. НАТО та її прихильники в основному зайняли

позицію, що відображає природно-правову інтерпретацію міжнародного права та гуманітарного втручання. Союзна республіка Югославія зайняла позитивістську позицію відповідно до Статуту ООН. Принципи Статуту, що забороняють застосування сили, добре відомі, хоча їх тлумачення часто оскаржується. СРЮ спиралася на ці правила, щоб побудувати свою повністю позитивістську аргументацію. СРЮ стверджувала, що авіаудари НАТО порушують статтю 53 (1) Статуту ООН та власний статут НАТО, Паризьку хартію ОБСЄ і основоположні принципи міжнародних відносин - суверенітет і територіальну цілісність. Ситуація в Косово була розцінена міжнародним співтовариством як загроза міжнародному миру і безпеці. Незважаючи на присутність тероризму і сепаратизму, твердження Белграда про те, що ця ситуація є внутрішнім питанням, були відкинуті. Міжнародна аудиторія надала косовським албанцям певний ступінь легітимності, одночасно значно делегітимізувавши керівництво Сербії та Союзної республіки Югославії. Березень 1999 року став піком делегітимації Белграда, оскільки багато реципієнтів покладали особливу відповідальність за ескалацію насильства на початку 1999 року на нездатність С.Мілошевича прийняти політичне рішення, а також на методи сербських і югославських сил. Погодившись на компроміс, запропонований в Рамбуе, косовська переговорна група поставила Белград в таке становище, коли він або опинявся в пастці прийняття переговорного врегулювання та політичного рішення, яке не задовольнить його вимогам, або виключався із суперечки, де його відмова співпрацювати з міжнародними миротворцями перетворювала його у недобросовісного учасника міжнародно-правових відносин. Концепція легітимності, на основі якої оцінювалась ситуація в Косово світовим співтовариством та здійснювалась інтервенція НАТО, сформувалась в результаті процесу легітимації. Визначальними факторами цього процесу були: міра сумлінності центральних суб'єктів, їх здатність до переговорів та поступливість, бажання йти на компроміс у вирішенні суперечки, наявність переконливих та несуперечливих наративів, які викликають нормативні очікування (очікування відповідного правозастосування), інтерпретації ситуації легітимними для світового співтовариства переналаштувальників думки аудиторії, легітимність підстав для застосування права, зокрема наявність загрози миру та безпеці,

масштабне порушення прав людини, геноцид, застосування сили як останній засіб запобігти гуманітарній катастрофі. Отже, концепція легітимності як основа правозастосування в цьому конкретному випадку сформувалась в результаті процесу легітимації, що представляв собою деліберативне осмислення можливості правомірної реалізації норм міжнародного права світовим співтовариством.

ПІСЛЯМОВА

Завершуючи наше видання, спробуємо ще раз резюмувати світоглядні підходи до сучасної війни, розкриті авторами у своїх розділах.

Головне поле бою перебуває в когнітивній площині, а це означає, що у війнах нового покоління превалюватимуть інформаційні та психологічні методи ведення війни. Основна їхня мета полягає у зведенні до можливого мінімуму необхідності застосовувати воєнну силу, перетворюючи підтримку військових і цивільного населення противника на основну зброю для завдання шкоди ворожій країні та її керівництву.

Інформаційна війна Росії в Україні та інших регіонах світу продемонструвала нові методи й нові сфери для їх застосування. Змінюється не лише інтенсивність інформаційних атак та набір об'єктів для них, трансформується самий базовий тип атак (їх спрямованість та наслідки впливу). Експерти пропонують наразі нові типи інструментарію інформаційної війни – поведінкову війну, смислову війну та когнітивну війну. Усі три підходи орієнтовані на трансформацію різного типу знань:

- поведінкова війна змінює наявні правила поведінки, переводячи об'єкт впливу на іншу поведінку, яка здається комунікатору більш правильною;

- смислові війни змінюють картину світу масової свідомості, де об'єктом є звичайна людина, модель того, що в просторіччі іменується здоровим глуздом;

- когнітивні війни змінюють картину світу, яка обумовлена інфраструктурою науки та освіти.

Когнітивний домен залишається фундаментальним елементом у комплексній структурі збройного протиборства, національної безпеки, концепцій і технологій. Від того, наскільки гнучким і відповідним тій чи іншій науковій парадигмі буде мислення в осіб, які приймають рішення в галузі оборонної політики на стратегічному рівні, у воєнних операціях (зокрема інформаційних, психологічних, миротворчих тощо) чи на полі реального бойового зіткнення, залежатиме успіх протиборства з російським агресором сьогодні й потенційним ворогом в майбутньому.

Сучасні війни в комплексі використовують усі інструменти: політичні, економічні, інформаційні, воєнні тощо. Воєнні (силові) методи збройного протиборства відходять на другий план, але не виключаються з арсеналу протиборчих сторін (*гібридні війни*). Сучасні війни ведуться через підпорядкованих сателітів (*проксі-війни*) з акцентом на дезорієнтацію населення противника за рахунок безлічі узгоджених впливів різної природи (*мережеві, інформаційно-психологічні, біхевіористські тощо війни*). «Приватизація війни» змінила характер суб'єкта-агресора і певним чином – зміст воєнно-політичних відносин (дій). Зміни торкнулися витіснення держави як основного суб'єкта війни й заміни її інтересів інтересами великого транснаціонального бізнесу. Як один із головних суб'єктів впливу почали активніше використовуватися внутрішні й міжнародні терористичні формування, рівень організації, сила та стійкість яких значно зросли. Суттєво підвищується важливість своєчасного виявлення воєнних загроз, адекватної оцінки воєнно-політичної обстановки, а також зростають вимоги до якості державного управління й координації дій усіх органів силового блоку держави. Зміна характерних рис сучасних збройних конфліктів і воєнно-політичних відносин обумовлює нові акценти, на які потрібно звернути увагу під час аналізу воєнно-політичної обстановки, визначає її нові елементи, які слід враховувати, щоб забезпечити адекватність результатів аналізу.

Гібридна війна, яку розв'язала проти України Російська Федерація, триває. Вістря цієї війни спрямоване насамперед в інформаційний простір нашої країни з метою дестабілізації суспільства та держави. Ворог продовжує нарощувати свій руйнівний потенціал, щоб завдати шкоди суспільній та індивідуальній свідомості, інформаційно-комунікативним системам, процесам та ресурсам. Масштабний «інформаційний фронт» охопив і населення України, і громадян країни-агресора, й міжнародне співтовариство.

Безумовно, воєнні події останніх семи років позначилися й позитивними уроками, й ефективними наслідками для України, а саме призвели до її рішучого геополітичного відриву від Росії. Значно впала підтримка проросійських сил, досягнувши менших рівнів, аніж до війни; зменшилася здатність Росії економічно домінувати над нашою країною;

Росія відступила також в духовній і соціальній сферах. Проте анексованим залишається Крим, окупованою – велика територія на східноукраїнському прикордонному Донбасі. Вести мову про перемогу в цій гібридній війни поки що зарано, тому пріоритетним завданням національної безпеки України залишається боротьба з неконвенційними загрозами, які передбачають використання суспільства та його свідомості в процесі досягнення поставлених агресором цілей.

Можна говорити й про те, що основна частина суспільства не «живе війною, не перелаштована на воєнний лад. Те ж саме можна сказати й про політичне керівництво держави. Нещодавно один із відомих вітчизняних дослідників із боєм зазначив, що впродовж війни жодної мобілізації чи бодай слабкої активізації соціально-гуманітарного потенціалу на захист країни за ініціативи РНБО, уряду, офісу Президента не відбулося. Так, це сумно, але з цієї ситуації можна отримати й позитивні уроки: українське суспільство позбавляється химерних сподівань на героїв-рятівників, вивільняється із ментальних пасток патерналізму та інфантілізму, виліковується від фантомних болей. Дедалі частіше воно бере ініціативу на себе, само організовується, згуртовується перед викликами та загрозами, які не здатні вирішувати держава й її уряди, як це було у 2014 році і подекуди має місце й донині. Наведемо лише окремі приклади, які підтверджують загальну тенденцію до консолідації суспільства, нарощування його мобілізаційних ресурсів і оборонного потенціалу.

Так у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, в умовах протистояння нашої країни гібридній агресії північного сусіда, було започатковано традицію проведення наукової конференції «Сучасна війна: гуманітарний аспект» і постійно діючого семінару «Інформаційна агресія Російської Федерації проти України». Ці наукові заходи присвячені дослідженню й обговоренню гуманітарних аспектів сучасної інформаційної війни, є надзвичайно корисними та плідними для розробки нових стратегій і дієвих інструментів протидії російській гібридній агресії.

Вже три роки поспіль у Харкові проводиться безпековий форум, ініційований професором Ігорем Рущенком, з метою сконцентрувати інтелектуальні зусилля науковців, громадських активістів, політичних

експертів на завданнях посилення національної безпеки та пошуку відповідей на гібридні загрози. Подібні форуми відбуваються у Києві, Львові та інших містах країни.

В монографії одним із авторів наводився приклад діяльності команди курсантів Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка «AM&PM» («Against manipulation and propaganda messages» – «проти маніпуляцій й пропаганди»)¹. Подібні ініціативи були реалізовані й у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (команда «InChoice») та Військовому юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в рамках програми «Рівний – рівному: виклики протидії дезінформації» («Peer-to-Peer (P2P): Countering Disinformation Challenge»). Їх основна мета – формувати інформаційну культуру у військовому середовищі, навчити визначені цільові аудиторії бути медіаграмотними, розпізнавати фейки, протидіяти деструктивному інформаційно-психологічному впливу

Створені й активно діють громадські організації та волонтерські об'єднання, що дбають про суспільну безпеку в Україні шляхом покращення культури комунікацій і зниження рівня насилля в суспільстві, такі як інформаційний центр «Майдан Моніторинг», «StopFake», «Детектор медіа», «Лікбез. Історичний фронт» тощо.

Можна прогнозувати, що подальший розвиток інформаційного суспільства постійно знижуватиме й без того недостатньо високу ефективність вертикальних інформаційно-пропагандистських і виховних впливів з одночасним збільшенням ваги горизонтальних ініціатив та проєктів.

На завершення ще раз підкреслимо, що інтелектуальні зусилля фахівців різних галузей знань з питань збройного протистояння, протидії інформаційній агресії є надзвичайно важливими як для захисту національної безпеки України, так і для перемоги в цьому глобальному протистоянні. Необхідною є акумуляція інноваційних знань у галузі стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, інформаційно-пропагандистської роботи, психологічних операцій та інформаційної боротьби тощо. Нове

¹ Див. пп. 3.2.

бачення гуманітарної складової гібридної війни сприятиме створенню нових тактик, а також і розробці дієвих механізмів ефективної протидії російській агресії.

Перемогу в сучасній війні отримає той, хто вдало перепрограмує свідомість ворога, зможе нав'язати йому власну світоглядну парадигму. Завданням дня є перетворити сукупний інтелект українських науковців на матеріальну силу, яка б допомагала виборювати суверенітет та відновити територіальну цілісність країни.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Alexander K.W. NATO's Intervention in Kosovo: The Legal Case for Violating Yugoslavia's National Sovereignty in the Absence of Security Council Approval / Klinton W. Alexander. *Houston Journal of International Law*. 2000. Vol. 22. P.403-450.
2. Annan K. Remarks prior to discussions with United Nations Secretary-General Kofi Annan and an exchange with reporters 11 March, 1998. / Kofi Annan and William J. Clinton. *The American Presidency Project*. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=55605&st=Kosovo&st1=>.
3. Arquilla J. Worst Enemy. The reluctant transformation of the American military. Chicago: Ivan R. Dee, Publisher, 2008. 288 p.
4. Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382>.
5. Ball J. Post-truth : how bullshit conquered the world. London : Biteback Publishing, 2017. 306 p.
6. Basic Agreement on the Region of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Erdut Agreement). *United Nations Peacemaker*. 1995. 5 p. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR_951112_ErdutAgreement.pdf (дата звернення: 25.04.2021).
7. Baumard, P. From Information Warfare to Knowledge Warfare: Preparing for the Paradigm Shift. Virginia: Armed Forces Communications and Electronics Association, 1996, p. 147-160.
8. BBC News, Albania accuses Serbia of ethnic cleansing // BBC News World Europe, June 2, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/104786.stm>.
9. BBC News, Text of Solana's statement. *BBC World News Europe*, March 24, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/302281.stm>.
10. BBC News, US Rallies International Pressure on Yugoslavia over Kosovo. *BBC News*, March 7 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/62998.stm>.
11. BBC News, US talks up Kosovo intervention. *BBC News*, August 7, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/146987.stm>.
12. BBC News, Walker: 'No Doubt Over Račak'. *BBC News*, January 31, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/268788.stm>.
13. BBC News, Yugoslav government lambasts UN embargo. *BBC World News Europe*, April 1, 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/72278.stm>.
14. Betts R.K. Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq's Missing WMD / Richard K.Betts. *Political science quarterly*. 2007. Vol.122. Issue 4.

P.585-606.

15. Bodansky D. The Concept of Legitimacy in International Law / Daniel Bodansky. *Rudiger Wolfrum and Volker Roeben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin; New York : Springer, 2008. P.309-317 (дата звернення: 14.05.2021).

16. Boyd J. R. The Essence of Winning and Losing URL : <https://web.archive.org/web/20110324054054/>

17. Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden. Neunzehnte, völlig neu bearbeitete Auflage. Dreizehnter Band. Lah-Maf. Band.13. Hamburg: F.A.Brockhaus Mannheim, 1990. 704 p.

18. Brodeur S.D. Guidelines for a U.S. Counterpropaganda Strategy to Defeat Al-Qaeda Recruiting. School of Advanced Air and Space Studies. Air University. Maxwell Air Force Base, Alabama, June 2011. vi, 103 p.

19. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics; 2nd ed. Houndmills, UK : Macmillan. 1997. XXXVII. 329 p.

20. Burg S.L. Coercive Diplomacy in the Balkans: The US Use of Force in Bosnia and Kosovo / Steven L. Burg. *The United States and Coercive Diplomacy, ed. Robert J. Art and Patrick M. Cronin*. Washington, D.C: United States Institute of Peace Press, 2003. P.79-98.

21. Bussell J. Technology. *Encyclopedia of governance: in 2 v. Vol.2.* / M.Bevir, ed. Thousand Oaks Sage Publications, 2007. P. 953-956.

22. Case concerning Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) Belgium Oral Pleadings. *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974-1999*. Edited by Heike Krieger. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P.480–524.

23. Caspersen N. From Kosovo to Karabakh: *International Responses to De Facto States*. Südosteuropa. 2008. № 56(1). P. 58-83.

24. Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future> (дата звернення: 24.04.2021).

25. China's National Defense in the New Era. The State council the People's Republic of China. URL: http://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/201907/24/content_WS5d3941ddc6d08408f502283d.html (дата звернення: 22.04.2021).

26. Chomsky N. Another way for Kosovo? / Noam Chomsky. *Le Monde Diplomatique*, March 2000. URL: <http://mondediplo.com/2000/03/06chomsky>.

27. Clarke R. *Cyber War the Next Threat to National Security and What to Do About It*. HarperCollins, 2010. 290p.
28. Coicaud J.-M. *Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility* / J.-M.Coicaud. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 255 p.
29. Coleman K. Ethnic Albanian leader in Kosovo appeals for help / Karen Coleman. *BBC News*, March 6 1998. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/despatches/62756.stm>.
30. Cornell S. E. Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective. *World Politics*. Vol. 54. No. 2 (Jan., 2002). P. 246.
31. *Crafting an Information Warfare and Counter-propaganda Strategy for the Emerging Security Environment*. Committee on Armed Services, United States House of Representatives, One Hundred Fifteenth Congress, First Session, March 15, 2017. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=801244> (accessed: 31.05.2021).
32. Cull N.J. *Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond*. London: Legatum Institute, 2015, 16 p.
33. *Cyberwar: War in the Fifth Domain*. Economist, 2010. URL : <http://www.economist.com/node/16478792> (дата звернення: 18.04.2021).
34. D’Ancona M. *Post truth : the new war on truth and how to fight back*. London : Ebury Press, 2017. 167 p.
35. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Vol. 7. № 2. P. 457-473.
36. Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 11-17.
37. Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 11-17.
38. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Vol. 7. № 2. P. 457-473.
39. *Dictionnaire Etymologique du Français par Jaçueline Picoche*. Agrégée de grammaire Docteur ès lettres. Paris: les usuels du Pobert, 1983. 830 p.
40. Ellul J. *The Technological System*; trans. from the French by J. Neugroschel. New York: The Continuum Publishing Corporation, 1980. 331 p.
41. Erlanger S. *US meets with Kosovo rebel army leaders* / Steven Erlanger.

- New York Times*, June 28, 1998. URL: <http://www.nytimes.com/1998/06/28/world/us-meets-with-kosovo-rebel-army-leaders.html> (дата звернення: 24.04.2021).
42. FM 22-103, Leadership and Command at Senior Levels. Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 1990. P. 30.
43. Franck Th.M. The power of legitimacy among nations / Th.M.Franck. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990. 303 p.
44. Freier N.P. Known unknowns: unconventional «strategic shocks» in defense strategy development. Carlisle, 2008. 236 p.
45. Friedrich von Bernhardi. On War of To-Day, vol. 2, Combat and Conduct of War, trans. Karl von Donat. New York, 1914. P. 413.
46. Gallwey, W. Timothy. The Inner Game of Tennis (1st ed.). New York: Random House, 1974.
47. Geldenhuys D. Contested States in World Politics. London: Palgrave Macmillan, 2009. 295 p.
48. George J. Stein. Information War – Cyberwar – Netwar. URL : <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/battle/chp6.html>
49. Gibbons T. How a 4-Hour Battle Between Russian Mercenaries and U.S. Commandos Unfolded in Syria. *The New York Times* (May 24 2018). URL: <https://www.nytimes.com/2018/05/24/world/middleeast/american-commandos-russian-mercenaries-syria.html> (дата звернення: 04.05.2021).
50. Habermas J. Communication and the Evolution of Society / J.Habermas / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. London: Heinemann Educational Books, 1979. 239 p.
51. Herring E. From Rambouillet to the Kosovo Accords: NATO's War against Serbia and Its Aftermath / Eric Herring. *The international journal of human rights*. 2000. Vol. 4. Issue 3-4. P.224-245.
52. Hersprin D. R. Rumsfeld's wars: the arrogance of power Lawrence : University press of Kansas, 2008. XXIV. 247 p.
53. Hoffman F.G. Conflict in the 21th Century: Rise of Hybrid Wars. *Potomac Institute for Policy Studies*. Arlington, VA, 2007. URL: http://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf
54. Hughes J. Russia and the Secession of Kosovo: Power, Norms and the Failure of Multilateralism / James Hughes. *Europe-Asia studies*. 2013. Vol. 65. Issue 5. P.992-1016.
55. Hula R., Perederii I., Vitrynska O. Information wars during a postmodern

era. *Collection of scientific papers on I International Scientific and Practical Conference «Technology, Engineering and Science. 2018»*, 24 – 25 October, 2018. London: PoltNTU, 2018. P. 99–101.

56. Hurd I. Legitimacy and Authority in International Politics / Ian Hurd. *International Organization*. 1999. Vol. 53. P.379-408.

57. In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html.

58. International Security and Estonia 2021. URL: <https://www.valisluureamet.ee/pdf/raport/2021-ENG.pdf>

59. J.J. Hunt. The Russian Federation's Irregular Warfare Strategy. URL: https://medium.com/@jonhunt_USN/the-russian-federations-irregular-warfare-strategy-2669ec1c75d4 (дата звернення: 06.05.2021).

60. Jackson R. H. *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World*. Part of Cambridge Studies in International Relations. Vancouver: University of British Columbia, 1993. 240 p.

61. Jerrold M. From Car Bombs to Logic Bombs: The Growing Threat from Information Terrorism. *Terrorism and political violence*. 2000. Vol. 12. № 2. P. 97-122.

62. Join Vision 2020. URL: <http://pentagonus.ru/doc/JV2020.pdf>

63. Joint Vision 2010. URL: https://www.airforcemag.com/PDF/DocumentFile/Documents/2005/jv_2010_071696.pdf (дата звернення: 24.04.2021).

64. Judah T. *Kosovo: What Everyone Needs to Know* / Tim Judah. New York; Oxford: Oxford University Press, 2008. XXII, 184 p.

65. Jurgenson N., Rey P. J. The fan dance: how privacy thrives in the age of hyper publicity. *Unlike Us Reader. Social media monopolies and their alternatives* / ed. by G. Lovink, M. Rasch. Amsterdam: Institute of Network Cultures, 2013. 384 p. P. 61-75.

66. Kampfner, John. *Blair's Wars* / John Kampfner. London: Free Press, 2003. 367 p.

67. Keir Giles *The Next Phase of Russian Information Warfare*. Riga : NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2017 . 16 p.

68. Kennan G. The Sources of Soviet Conduc. *Foreign Affairs*. July 1947. Vol.25. № 4. p. 566-582.

69. Keyes R. *The post-truth era : dishonesty and deception in contemporary life*. New York : St. Martin's Press, 2004. VIII, 312 p.

70. Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States. *Journal of Peace Research*. 2006. № 6 (Vol. 43). P. 723-740.
71. Krasavin S. What is Cyber-terrorism? URL: <http://www.crime-research.org/library/Cyberterrorism>.
72. Kucherenko Yu. F., Nosyk A. M. Development of unmanned aerial vehicles ways of usage. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України: науково-технічний журнал*. 2017. № 1 (26). С. 30-34.
73. Lakoff G. Framing the Dems. *The American Prospect*. September 2003. P. 32-35. URL: <http://www.zephoria.org/lakoff/files/AP08p3235.pdf> (accessed: 31.05.2021) (дата звернення: 22.05.2021).
74. Lakoff G. Ten lectures on cognitive linguistics. Leiden ; Boston : Brill, 2018. 229 p.
75. Lang M. Number of Americans Exposed to Russian Propaganda Rises, as Tech Giants Testify. URL: Access mode: www.sfchronicle.com/business/article/Facebook-Google-Twitter-say-150-million-12323900.php (дата звернення: 20.04.2021).
76. Leonard M., Stead C., Smewing C. Public Diplomacy. L.: The Foreign Policy Centre, 2002. 101 p.
77. Levitin D. J. Weaponized lies : how to think critically in the post-truth era. New York, N.Y. : Dutton, 2016. xxii, 294 p.
78. Liang Q. Wan X. Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America. New York: Pan American Publishing Company, 2002. 250 p.
79. Libicki M. What is information Warfare? Washington, 1995. 104 p.
80. Libicki M.C. Conquest in cyberspace. National security and information warfare. Cambridge, 2007.
81. Liddell Hart. Strategy. New York: F.A. Praeger, 1954.
82. Liebich A., Myshlovska O., Sereda V. The Ukrainian past and present: legacies, memory and attitudes. *Regionalism without regions: reconceptualizing Ukraine's heterogeneity*. Budapest; New York: Central European University Press, 2019. P. 67-134.
83. Longman Dictionary of Contemporary English. Third Edition. Oxford; Barcelona: Longman, 2000. 1668 p.
84. Lynch D. De facto States around the Black Sea: the importance of fear. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2007. № 7. P. 483-496.
85. Mack J. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*. 1975. Vol. 27. No 2. P. 175-200.

86. Mann S. Chaos Theory and Strategic Thought. *Parameters* (US Army War College Quarterly), 1992. Vol. XXII. P. 54-68.
87. McCuen J.J. Hybrid Wars. *Military Review. Fort Leavenworth, Ks: Combined Arms Center*. March-April, 2008. P. 107-113.
88. McIntyre L.C. Post-truth. Cambridge, MA : MIT Press, 2018. xvi, 216 p.
89. Merquior J.G. Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy. London: Routledge & Kegan Paul, 1980. 224 p.
90. Milan Vego. On Military Creativity. URL: JFQ-70 <http://www.ndu.edu/press/military-creativity.html> (дата звернення: 24.04.2021).
91. Miyaoka, I. Legitimacy in international society Japan's reaction to global wildlife preservation / Isao Miyaoka. New York : Palgrave Macmillan, 2003. IX, 214 p.
92. Nemeth W.J. Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare. Naval postgraduate school. Monterey: Naval Postgraduate School, 2002. 100 p.
93. North Atlantic Treaty Organization, «Final Communiqué: Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers Session held in Brussels» NATO Headquarters Official Texts, December 17, 1998. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25934.htm?selectedLocale=en.
94. North Atlantic Treaty Organization, «Press Conference Given by the NATO Secretary General, Javier Solana, and the British Prime Minister, Tony Blair,» NATO Publications and Speeches, April 20, 1999. URL: <http://www.NATO.int/docu/speech/1999/s990420a.htm>.
95. North Atlantic Treaty Organization, «Statement by the Secretary General following the ACTWARN decision.» NATO Press Statements, September 24, 1998, <http://www.NATO.int/docu/pr/1998/p980924e.htm>.
96. North Atlantic Treaty Organization, «The situation in and around Kosovo: Statement Issued at the Extraordinary Ministerial Meeting of the North Atlantic Council, held at NATO Headquarters, Brussels, on April 12, 1999, NATO Press Release. URL: <http://www.NATO.int/docu/pr/1999/p99-051e.htm>.
97. Nye J. S. Jr., Owen W. A. America's Information Edge. *Foreign Affairs*. 1996. Vol. 75, No. 2 (March-April). P. 20–36. DOI: <https://doi.org/10.2307/20047486>.
98. Nye J. S. Power in the global information age: from realism to globalization. London; New York: Routledge, 2005. 231 p.
99. Nye J. S. The powers to lead. New York : Oxford University Press, 2008. 226 p.
100. Nye J.S. *Get Smart: Combining Hard and Soft Power. Foreign Affairs*.

2009. Vol. 88 (4). July-August. P. 160-163.

101. Nye J.S. *Soft power: The mean to success in world politics*. New York: Public Affairs, 2004. XVI, 191 p.

102. Nye J. *The Information Revolution and Soft Power*. Harvard University, 2014. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/11738398/Nye-InformationRevolution.pdf>.

103. Özerdem, A. From a 'Terrorist' Group to a 'Civil Defence' Corps: The 'Transformation' of the Kosovo Liberation Army / A.Özerdem. *International Peacekeeping*. 2003. Vol. 10. Issue 3. P.79-101.

104. Paul Christopher. *Strategic Communication: origins, concept, and current debates*. PRAEGER, 2011. 240 p.

105. Pegg S. *De Facto States in the international system*. Institute of International Relations. The University of British Columbia, 1998. 26 p.

106. Perritt H.H. *Kosovo Liberation Army: the inside story of an insurgency* / Henry H. Perritt, Jr. Urbana : University of Illinois Press, 2008. XI, 230 p.

107. Poster M. *Information please: culture and politics in the age of digital machines*. Duke University Press, 2006.

108. Preventive Priorities Survey 2021. URL: https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/pps_2021_01.14.2021_onlineversion.pdf (дата звернення: 29.04.2021).

109. Rasset B., Starr H. *World politics: the menu for choice*. 5th ed. New York: W. H. Freeman and Co., 1996. xiv, 501 p.

110. Relitz S. *De facto states in the European Neighbourhood: between Russian domination and European (dis)engagement. The case of Abkhazia*. *EURINT 2016: The Eastern Partnership under strain – time for a rethink?* Volume 3. P. 96-113.

111. Remi M. *Hajjar Emergent Postmodern US Military Culture*. *Armed Forces & Society*. 2014. Volume 40. Issue 1. P.118-145.

112. Reveron D.S. *Flashpoints in the war on terrorism* / edited by Derek S. Reveron and Jeffrey Stevenson Murer. New York: Routledge, 2006. XXXVI, 357 p.

113. Richard Szafranski. *Neocortical Warfare? The Acme of Skill*. *Military Review*. 1994. P. 41–55.

114. Robertson in House of Commons (UK), *Parliamentary debates, Hansard*, March 25, 1999. cols 616-617. URL: https://publications.parliament.uk/pa/cm199899/cmhansrd/vo990325/debtext/90325-33.htm#90325-33_snew3 (дата звернення: 24.04.2021).

115. Rona T. *Weapon Systems and Information War*. Seattle, WA, 1976. 86 p.

116. Semantic Manipulation. URL: http://wikis.evergreen.edu/civicingelligence/index.php/Semantic_Manipulation.
117. Sharp G. *From Dictatorship to Democracy*. New Your: New Press, 2012. 160 p.
118. Shore Z. A sense of the enemy: refocusing prediction in military and foreign affairs. *Joint Force Quarterly*. 2012. P. 65
119. Sutyagin I. Russian Forces in Ukraine. URL: https://rusi.org/sites/default/files/201503_bp_russian_forces_in_ukraine.pdf
120. Tanjug News Agency. Serbia Offers Talks with Kosovo Albanians. *BBC News* 10 March, 1999. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/64452.stm>.
121. The implementation of network-centric warfare. Washington : D. C. Office of the Secretary of Defense, 2005. 79 p.
122. *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned / The Independent International Commission on Kosovo*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. 373 p.
123. *The Military Balance 2015*. The International Institute for Strategic Studies. URL: https://vk.com/doc261001195_437378294?hash=d37ffa73d818
124. *The Oxford English Dictionary*. Vol.VI (L–M). Oxford: At the Clarendon Press, 1970. 528+820 p.
125. *The Postmodern Military /Edited by Charles C. Moskos, John Allen Williams, and David R. Segal* Oxford University Press, 1999. 304 p.
126. Thomas C.A. The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law/ Christopher A Thomas. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2014. P.1–30.
127. Toffler A. and H. *War and anti-war. Survival at the dawn of the 21st century*. 1993.
128. Toomla R. *De facto states in the international system. Conditions for informal engagement: Dissertation has been accepted for the commencement of the degree of doctor of Philosophy (in Political Science)*. Estonia: University of Tartu, 2014. 209 p.
129. United Nations Security Council Security Council, 31 March 1998 S/Pv.3868. United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf>.
130. United Nations Security Council, «Statement on Kosovo Adopted by Members of the Contact Group, Meeting in London». *Letter Dated 11 March 1998 from the Deputy Permanent Representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nations Addressed to the President of the Security*

Council S/1998/223. 9 March 1998, United Nations: New York, Herein the London Agreement. URL: https://digitallibrary.un.org/record/286241/files/A_54_398-EN.pdf.

131. United Nations Security Council, 14 May 1999 S/Pv.4003, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1487981/files/S_PV-4003-EN.pdf.

132. United Nations Security Council, 24 March 1999 S/Pv.3988. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1491671/files/S_PV-3988-EN.pdf.

133. United Nations Security Council, 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf.

134. United Nations Security Council, Letter Dated 17 January 1999 from the Charge D'affaires A.I. Of the Permanent Mission of Yugoslavia to the United Nations Addressed to the Secretary-General S/1999/51, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/267022/files/S_1999_51-EN.pdf.

135. United Nations Security Council, Resolution 1160 (1998) Adopted by the Security Council at its 3868th Meeting, on 31 March 1998 S/Res/1160, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252115/files/S_PV.3868-EN.pdf.

136. United Nations Security Council, Resolution 1199 (1998) Adopted by the Security Council at its 3930th Meeting, on 23 September 1998 S/Res/1199, United Nations: New York. URL: [https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=e&p1=UN.%20Security%20Council%20\(53rd%20year%20:%201998\)&ln=ru](https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=e&p1=UN.%20Security%20Council%20(53rd%20year%20:%201998)&ln=ru).

137. United Nations Security Council, Security Council 3989th Meeting 26 March 1999 S/Pv.3989. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/kos-spv3989.php>.

138. United Nations Security Council, Security Council, 53rd Year: 3868th Meeting Tuesday, March 31, 1998 S/Pv.3868, United Nations: New York. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SPV3868.pdf>.

139. United Nations Security Council, Security Council, 54th Year: 3989th Meeting, Friday, 26 March 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1488716/files/S_PV-3989-EN.pdf.

140. United Nations Security Council, Statement By The President Of The Security Council adopted by the Security Council at Its 3967th Meeting, on 19th January 1999 S/PRST/1999/2. United Nations: New York. URL: <https://undocs.org/S/PRST/1999/2>.

141. United Nations Security Council, Statement By The President Of The

Security Council adopted by the Security Council at Its 3974th Meeting, on 29th January 1999 S/PRST/1999/5, United Nations: New York. URL: <https://undocs.org/S/PRST/1999/5>.

142. United Nations Security Council. Resolution 1203 (1998) Adopted by the Security Council at Its 3937th Meeting, on 24th October 1998 S/Res/1203, United Nations: New York. URL: https://digitallibrary.un.org/record/262334/files/S_RES_1203%281998%29-EN.pdf.

143. United Nations Security Council. Security Council, 54th Year: 4011st Meeting, Thursday 10 June 1999, S/Pv.3989, United Nations: New York, USA. URL: https://digitallibrary.un.org/record/274489/files/S_PV-4011-EN.pdf.

144. United Nations Security Council. Statement on Kosovo issued by members of the Contact Group in Bonn. *Letter Dated 27 March 1998 From the Permanent Representative of The United States of America to the United Nations Addressed to the President of the Security Council S/1998/272*, March 25 1998, United Nations: New York, Herein the Bonn Agreement. URL: https://digitallibrary.un.org/record/252449/files/S_1998_307-EN.pdf.

145. United Nations. Department of Public Information. Secretary-General deeply regrets Yugoslav rejection of political settlement; says Security Council should be involved in any decision to use force. SG/SM/6938. 24 March 1999. URL: <https://www.un.org/press/en/1999/sgsm6938.doc.htm>.

146. Unrecognised States. *Research Statement for the Politics of De Facto*. 2009. URL: http://www.lancs.ac.uk/fass/projects/unrecognisedstates/unrecognised_state.php.

147. Vysotskyi O.Y., Vysotska O.E. Technologies of Public Diplomacy: Methodological Principles and Practical Potential. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2020, 3 (1). P. 139-147.

148. Waller M. Kosovo : the politics of delusion / edited by Michael Waller, Kyril Drezov, and Bülent Gökay. London ; Portland, OR : Frank Cass, 2001. IX, 190 p.

149. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Deluxe Second Edition. New York: Simon and Schuster, Tree of Knowledge, 1983. 2129 + 160 p.

150. Wilber K. Trump and a post-truth world. Boulder : Shambhala, 2017. 149 p.

151. Wolfrum R. Legitimacy in International Law from a Legal Perspective: Some Introductory Considerations / Rudiger Wolfrum. *Rudiger Wolfrum and Volker Roben (eds), Legitimacy in International Law*. Berlin; New York: Springer, 2008. P.1-24.

152. Zweibelson, Ben. Theory and the Military's Understanding of Our Complex World. *Small Wars Journal*. 2011. p.13.
153. Авксентьєва Т. Г. Політика і влада в інформаційну епоху: український контекст. Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2013. 324с.
154. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології». Монографія / за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Харків: вид-во НУЦЗУ, 2017. 512 с.
155. Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6-10.
156. Американские спецслужбы начали отслеживать вспышку Covid-19 в Китае еще в ноябре. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/653437.html>.
157. Амиан Марцелин. Римская история. Санкт-Петербург: Алетейя, 1994. 560 с.
158. Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 року. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/>
159. Антипенко І.В. Гібридна війна в Україні як ризикоутворюючий чинник глобалізації. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 4 (1). С. 13-26.
160. Арзуманян Р. В. Кромка хаоса. Сложное мышление и сеть: парадигма нелинейности и среда безопасности XXI века. Москва: «Регнум», 2012. 600 с.
161. Арзуманян Р. Теория и принципы сетецентричных войн и операций. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-printsipy-setetsentrichnyh-voyn-i-operatsiy/viewer> (дата звернення: 27.04.2021).
162. Архипова Є. О. Теоретична сутність та практика використання асиметричної відповіді в умовах гібридної агресії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 24. С. 125-129.
163. Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! URL : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/>
164. Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! URL: http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/view_print
165. Балаев Р. С. Экзистенциальная безопасность личности в условиях сетевых войн: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2016. 16 с.
166. Балюк В. «Украинский кризис» - гражданская или гибридная война. *Wshod Europey*. 2015. №1. URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/download/2420/1774> (дата звернення: 24.04.2021).

167. Баранов О. А. Інформаційна безпека і економічні перетворення. *Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010 р.*: матеріали міжнар. конф. Київ. 1999. Ч. 2, т. 1. 168 с.
168. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. [пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова]. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.
169. Бауман З. Индивидуализированное общество; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2005. 390 с.
170. Бежевец А. М. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 61-67.
171. Белинская Е. П. Человек в информационном мире. URL: <https://cyberpsy.ru/articles/belinskaya-chelovek-v-informatsionnom-mire/>.
172. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва: Академия, 1999. 956 с.
173. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. *Новая технократическая волна на Западе*. М.: Прогресс, 1986. С. 330–342.
174. Бендлер Р., Гриндер Дж. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. 256 с.
175. Березовец Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Стар Паблішінг, 2015. 392 с.
176. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. – № 1. С. 5–27.
177. Белоусова Н. Б. «Розумне» лідерство Сполучених Штатів Америки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107, ч. I. С. 148–151. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv_2012_107_01.pdf (дата звернення: 25.03.2021).
178. Беляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення: монографія. Київ: КВІЦ, 2008. 576 с.
179. Бжезинский З. Вне контроля. Глобальный беспорядок на кануне XXI века (1994). URL: <https://vunivere.ru/work12948?screenshots=1>.
180. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). URL: <http://www.lib.ru/politolog/america/bzhezinskij.txt> (дата звернення: 29.04.2021).
181. Бжезинський З. Велика шахівниця. Київ: Фабула, 2019. 288 с.
182. Біленчук П., Кулик В. Стратегія забезпечення кібербезпеки в гібридній війні. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/strategiya-zabezpechennya-kiberbezpeky-v-gibrydnij-vijni/> (дата звернення: 26.04.2021).

183. Білобородов О. О., Довгополий А. С. Технології інформаційно-психологічних війн та інформаційно-психологічна зброя. *Озброєння та військова техніка*. 2019. № 4. С. 93-99.

184. Білорус А. М. Інформаційна культура офіцера-прикордонника та її загальні принципи. *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: «Педагогіка і психологія»*. 2008. Вип.25. С. 130–135.

185. Білявець С.Я. Інформаційна культура як складова професійної культури військовослужбовців за контрактом в органах охорони державного кордону. Тези доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції «*Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє*» / за заг. редакцією В.В. Балабіна. Київ: ВІКНУ, 2014. С.221-222.

186. Близнюк А.С. Пропаганда та контрпропаганда в умовах сучасної гібридної війни. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Т. 60. С. 49-54.

187. Блонский П. П. Курс педагогики. М. : Задруга, 1916. 286 с.

188. Богорад Е. Искусство войны-2. Китайские военные стратеги о методах ведения боевых действий в новом тысячелетии. Популярная механика. 2003. № 9.

189. Богущ В., Юдін О. Інформаційна безпека держави. Київ : МК-Прес, 2005. 432 с.

190. Боднар І. Р. Сучасні реалії інформаційного суспільства: проблеми становлення та перспективи розвитку: монографія. Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. 320 с.

191. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. URL: <http://www.anthropology.ru/ru/texts/ baudrill/silent.html> (дата звернення: 11.05.2021).

192. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / пер. с фр. и вступ. ст. О. А. Печенкиной. Тула: Тульский полиграфист, 2013. 204 с

193. Бойченко О. В. Медіа-тероризм: особливості сучасних ознак інформаційній безпеці. *Інтегровані інтелектуальні робототехнічні комплекси: матеріали другої міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 25-28 трав. 2009 р. С. 230-232.

194. Больц Н. Азбука медиа. М.: Европа, 2011. 136 с.

195. Большаков А. Г. Непризнанные государства постсоветского пространства в системе российских национальных интересов. *Политическая экспертиза*. 2008. № 1. URL: <http://www.politex.info/content/view/413/30/>.

196. Борщов Н. А. Социально-философские проблемы информационного насилия: дис. ... канд. филос. наук. Саратов, 2004. 172 с.
197. Бочарніков В., Свешніков С. Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*. №1. 2017. С. 3 - 8.
198. Бутузов В. М., Тітуніна К. В. Сучасні загрози: комп'ютерний тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2007. Вип. 17. С. 316-324.
199. В Британии заявили о высокой смертности от «Phizer» в сравнении с AstraZeneca. URL: [https:// www.m24.Zarubezhom](https://www.m24.Zarubezhom).
200. В США назвали причину «сокрытия» Китаем данных о коронавирусе. URL: <https://iz.ru/1007390/2020-05-04/v-ssha-nazvali-prichinusokrytiia-kitaem-dannukh-o-koronaviruse> (дата звернення: 24.04.2021).
201. В США с 14 декабря стартует массовая вакцинация от коронавируса. URL: <http://www.dw.Com> (дата звернення: 30.04.2021).
202. Baran P. On Distributed Communications Networks. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf>.
203. Валюшко І.О. Інформаційна безпека України в контексті російсько-українського конфлікту: дис. ...канд. політ. наук. Київ, 2018. 210 с.
204. Валюшко І.О. Основні виклики і загрози в епоху інформаційних війн. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23 (2). С. 142-147.
205. Василевич О. Г. *Інформаційне насильство як соціальний феномен*. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 35. С. 29-33.
206. Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*: пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990. С. 602-643.
207. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М.Вебер. *Вебер М. Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 644-706.
208. Вепринцев В. Б., Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Операции информационно-психологической войны: краткий энциклопедический словарь-справочник. URL: <https://istina.msu.ru/publications/book/44365649/> (дата звернення: 12.05.2021).
209. Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. Дніпропетровськ: «Інновація», 2009. 316 с.
210. Висоцька О.Є. Побудова іміджу України на міжнародній арені засобами публічної дипломатії. *Україна і світ: теоретичні та практичні*

аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 21–22 квіт. 2021 р. М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М.М. Поплавський (голова), Костиря І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2021. С. 15-21.

211. Висоцька О.Є. Пропагандистські технології як інструменти здійснення інформаційних війн в контексті комунікативної політики держави. *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожудуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»:* збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С. 56-62.

212. Висоцька О.Є. Феномени публічності та приватності в контексті сучасних комунікативних процесів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2020, Т. 12, Вип. 1(25). С. 21-29.

213. Висоцький О. Ю. Публічна дипломатія: конспект лекцій. Частина I / О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. 56 с.

214. Висоцький О.Ю. До питання розуміння легітимності у міжнародному праві. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали III Міжнародної наукової конференції. 26-27 березня 2021 р.*, м.Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2021. С.3-5.

215. Висоцький О.Ю. Концептуальна специфіка легітимності застосування міжнародного права на прикладі розв'язання збройного конфлікту в Косово. *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожудуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»:* збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С.43-52.

216. Військова прокуратура нарахувала понад 16 тисяч дезертирів. *Радіо Свобода*. 13 жовтня 2015 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27304210.html> (дата звернення: 24.04.2021).

217. Владимирова А. И. Основы общей теории войны: монографія: в 2 ч. Москва : Московский финансово-промышленный университет Синергия, 2013. 976 с.

218. Военная доктрина и вооруженные силы Китая (справка). *Отечественные записки*. 2008. №3. URL: <https://strana-oz.ru/2008/3/voennaya-doktrina-i-vooruzhennyye-sily-kitaya> (дата звернення: 04.06.2021).

219. Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2014 г.) URL: <https://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (дата звернення: 24.04.2021).

220. Войска РФ на Донбасе виконують командну роль. *Українська правда* (05.02.2015). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2015/02/5/7030494/> (дата звернення: 14.05.2021).

221. Войтко В. Психологический словарь. Киев: Высшая школа, 1982. 218 с.

222. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 3-18.

223. Волошина Н. М. Поняття «безпека інформації» та «інформаційна безпека» в сучасному науковому просторі. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2010. № 2. С. 53–56.

224. Волянчук О.Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.

225. ВООЗ попереджає про прискорення темпів пандемії Covid-19. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D1%94%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%97-covid-19/a-53901421> (дата звернення: 14.05.2021).

226. Вплив російської імперської ментальності на соціокультурне відчуження в Україні: шляхи подолання. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vpliv-rosiyskoi-imperskoi-mentalnosti-na-sociokulturne> (дата звернення: 29.04.2021).

227. Вселенський патріарх: Присутність Московського патріархату шкодить інтересам української нації. URL: <https://glavcom.ua/interviews/vselenskiy-patriarh-varfolomiy-prisutnist-moskovskogo-patriarhatu-zavdaje-shkodi-interesam-ukrajinskoji-naciji-i-jednostati-ukrajinskogo-narodu-597377.html?1559058844> (дата звернення: 24.04.2021).

228. Всесвітня організація охорони здоров'я офіційно назвала коронавірус Covid-19 пандемією загальносвітового масштабу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2894208-vooz-ogolosilapandemiu-novogo-koronavirusu.html>.

229. Высоцкий А.Ю. К вопросу о теории легитимности. *Філософія, культура, життя*. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип.12. Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2002. С. 16-23.

230. Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия. *Грані*. 2003. № 1 (27). С.109-113.

231. Высоцкий А.Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера / А.Ю.Высоцкий. *Грані*. 2003. № 6. С. 132-136.
232. Габермас Ю. Важно відчути першим або чим відрізняється інтелектуал; пер. з нім. *Незалежний культурологічний часопис*. 2006. № 45. С. 23-29.
233. Габермас Ю. Структури перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство; пер. з нім. А.Нишко. Львів: Літопис, 2000. 317 с.
234. Гайденок П.П. Социология Макса Вебера. *Вебер М. Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 5-43.
235. Гапеева О.Л. Інформаційно-пропагандистська компанія Росії проти України під час конфлікту на острові Коса Тузла у 2003 році. *Військово-науковий вісник*. 2016. №25. С. 266-281. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vnv_2016_25_22.pdf
236. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г.В.Ф.Гегель. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
237. Гедікова Н. П. Поняття свободи у соціально-філософському контексті. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2019. Вип. 2. С. 18-24.
238. Геноцид Українського народу у сфері духу і культури у двадцятому столітті. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11340/> (дата звернення: 23.04.2021).
239. Герасименко К.С. Сучасні ознаки загроз «інформаційного тероризму». URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09gkczit.pdf/> (дата звернення: 24.04.2021).
240. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер* (26 февраля 2013). URL: <https://vpk-news.ru/articles/14632> (дата звернення: 25.06.2021).
241. Геращенко О. С. Кібертероризм як фактор загрози національній безпеці України: генеза поняття та шляхи протидії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 3-4. С. 39-42.
242. Геродот. История. Москва: Академический проект, 2016. 600 с.
243. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле. Київ: KAS policy paper, 2010. 45 с.
244. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 356 с.

245. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 18.04.2021).
246. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства. Аналітичний документ. Київ: Центр глобалістики «Стратегія XXI», 2018. 106 с.
247. Гіда О. Ф. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3. С. 268-278.
248. Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни. *Грані*. 2015. № 1. С. 50-56.
249. Голова Нацради про санкції проти «каналів Медведчука»: не вважаю їх журналістами, це – пропагандистські рупори. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herasymiuk-pro-sanktsii-protu-kanaliv/31084448.html> (дата звернення : 24.04.2021) (дата звернення: 20.05.2021).
250. Гонка вакцин от коронавируса. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-54963792>. (дата звернення: 24.04.2021).
251. Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под редакцией В. Л. Иноземцева. М. : Academia, 1999. С. 557-572.
252. Горбатенко В. «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 27-3.
253. Горбенко Ю.Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір. *Психологія і особистість*. 2017. № 2 (12). С. 30-39.
254. Горбулін В. «Гібридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша. *Зеркало недели* (23.11.2015). URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya-voyna-kak-klyuchevoj-instrument-rossiyskoj-geostrategii-revansha-.html> (дата звернення: 24.05.2021).
255. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL : www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyu.pdf (дата звернення: 24.04.2021).
256. Горбулін В.П., Дубов Д.В. Трансформаційний потенціал гібридного світу: виклики для України. *Стратегічна панорама*. 2016. №2. С.3-9. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?c21com=2&i21dbn=ujrn&p21dbn=ujrn&image_file_download=1&Image_file_name=PDF/Стра_2016_2_3.pdf (дата звернення: 24.05.2021).
257. Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до

агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. URL: https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa-65583/ (дата звернення: 24.04.2021).

258. Гриник Р. О., Пилипенко В. М. Кібертероризм як нова форма міжнародного тероризму. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23-25 листоп. 2016 р. Кропивницький: КНТУ, 2016. С. 61-62.

259. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. К.: Грані-Т, 2010. 232 с.

260. Грицак Я. Людське. *Країна*. 2014. № 35 (238). С. 36.

261. Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г. та ін. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія. Київ : Каравела, 2020. 288 с.

262. Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика*. 2011. ч. 9–10 (167–168). С. 23–26. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/vnutrishnya-kolonizatsiya-povturna-kolonizatsiya> (дата звернення 29.04.2021).

263. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Віртуальність у соціальному середовищі: просторовий модус. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2021. № 1 (48). С. 34-50.

264. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Проблеми безпекового освоєння космічного простору: філософсько-правовий підхід. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. № 3 (42). С. 8-22.

265. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковість. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 3 (46). С. 28-43.

266. Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9-21.

267. Дарморіз О. В. Війна як концепт соціальної міфології. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2017. Вип. 18. С. 33-35.

268. Дасевич А. О., Мирошніченко В. О. Інформаційний тероризм та його різновиди. *Економічна та інформаційна безпека: проблеми та перспективи*:

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14 квітня 2017 р.). Дніпро: ДДУВС, 2017. С. 48-50.

269. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов / И.Х.Дворецкий; изд. 2-е, переработ. и доп. М.: Русский язык, 1976. 1096 с.

270. Делез Ж. Лукреций и натурализм. Интенциональность и текстуальность. *Философская мысль Франции XX века*. Томск: Водолей, 1998. С.241–252.

271. Дем'яненко В. М. Інформаційна гігієна в епоху «пост-правди». *Молодий вчений*. 2017. № 9.1. С. 46-50.

272. Дем'яненко М. Досвід НАТО зі створення ефективної системи інформаційно-психологічної боротьби. *Резонанс*. 2017. № 23. С. 3–17.

273. Демідов Б. О., Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Принципи, методи та підходи до отримання узагальнених даних про навколишній простір при його моніторингу з використанням інтегрованих багатодатчикових комплексів військового та подвійного призначення. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 3 (28). С. 14-31.

274. Дем'яненко Л. Особливості протидії недостовірній (фейковій) інформації в соціальних мережах. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 277-289.

275. Денисов И.Е. Поднебесная смотрит на Запад. *Контуры глобальных трансформаций*. 2016. Вып. 6. Том 9. С. 20-40. URL: https://mgimo.ru/upload/iblock/855/elibrary_29197952_17863137.pdf

276. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Випуск 63 (№ 8). С. 254-260.

277. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах гібридного насильства. *Universum View 14*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 3 лютого 2019 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 41-46.

278. Дзьобань О. П. Інформаційна війна в Україні: «гра» на виживання. *Безпека Сходу України в умовах гібридної війни: виклики 2019 року*: матеріали Харківського безпекового форуму (м. Харків, 7-8 грудня 2018 р.). Харків: Право, 2019. С. 25-27.

279. Дзьобань О. П. Концептуалізація поняття «мережева війна» у проблемному полі вітчизняного безпекознавства. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: Збірник тез наукових доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 26 березня 2021 р.). Київ, 2021. С. 36-38. URL:

<http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2026.03.2021.pdf>.

280. Дзьобань О. П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научний журнал)*. 2004. № 51. С. 129-131.

281. Дзьобань О. П. Насильство як модифікація антитолерантності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 54. С. 121-132.

282. Дзьобань О. П. Природний аспект безпеки: історико-філософська ретроспектива. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 73 (№ 6). С. 227–229.

283. Дзьобань О. П. Соціальні перспективи генези інформаційних процесів. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 167-170.

284. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 97-104.

285. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 42-54.

286. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. № 2 (5). С. 81–88.

287. Дзьобань О. П., Михайловський Р. А. Проблема безпеки: від античності до Ренесансу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6 (15). С. 11–18.

288. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 136-151.

289. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія. Харків : Майдан, 2011. 244 с.

290. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. *Освіта регіону*. 2012. № 2. С. 171-177.

291. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 12-17.

292. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 174-186.
293. Дзьобань О., Мануйлов Є. Проблема безпеки у ранніх формах її усвідомлення. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. Науковий журнал*. 2016. № 2 (106). С. 40–52.
294. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.
295. Дзялошинский И.М. Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям. М.: Престиж, 2006. 104 с.
296. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП / Пер. с англ. СПб.: «Питер», 2020. 256 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=fvTDCwAAQBAJ&pg=PA4&lpg=PA4&dq=%D0%94...1%82.++1999&source=bl&ots=_iDDc6sJYC&sig=ACfU3U2RC1t4FHkdTQeo4SPjGmFUfluvQw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjz24P328riAhUKqYsKHf4bCqQQ6AEwAXoEAcQAQ#v=onepage&q=%D0%94%...%20%201999&f=false
297. Добронравин Н. А. Непризнанные государства в «серой зоне» мировой политики: основы выживания и правила суверенизации. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. 56 с.
298. Додонова В. Методологічні настанови постмодернізму: від поетичного мислення до поетичної раціональності. *Versus*. 2014. № 2. С. 55–61. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/404/1/1021-2101-1-PB.pdf>.
299. Доктрина зі стратегічних комунікацій: затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року. <http://stratcom.nuou.org.ua>.
300. Доктрина інформаційної безпеки України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.
301. Доктрина інформаційної безпеки України: Затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017/conv#Text>.
302. Домбровська С. М. Механізми забезпечення інформаційної безпеки як складової державної безпеки України. *Зовнішня політика та національна безпека*. 2015. С.1–5.
303. Дубов Д.В. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Стратегічні пріоритети. Серія : Політика*. 2016. № 4. С. 9-23.

304. Дугин А. Г. Сетевая война и глобализация. URL:<http://federalbook.ru/files/OPK/Soderjanie/OPK-7/V/Dugin.pdf>.
305. Дугин А. Г. Сетецентричные войны. Новая теория войны. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/3436615/>.
306. Дугин А. Сетевые войны. URL: <https://izborsk-club.ru/2319>.
307. Дугин А.Г. Геополитика постмодерна. Санкт-Петербург: Амфора, 2007. 384 с.
308. Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я: матеріали XVII науково-практичної конференції. [В. Ф. Баранівський. Духовна безпека України: визначення, загрози та фактори забезпечення. С.35-37] (17 травня 2018 р., Київ). Київ, 2018. 152 с.
309. Духовність. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 20.04.2021).
310. Душкина М.Р. Применение технологий контрпропаганды в антикризисной PR-коммуникации. *Система ценностей современного общества*. 2010. № 10–2. С. 119–124.
311. Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія / В.М. Брижко та ін.; за ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента АПрН України М. Швеця. Київ: НДЦП АПрН України, 2007. 234 с.
312. Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб.: Общественная польза, 1903. 532 с.
313. Етнократологічний словник: Енцикл.-довід.слов. / За ред. О.В. Антонюка, М.Ф. Головатого, Г.В. Щокіна. Київ: МАУП, 2007. 576 с.
314. Еще три региона Италии попросили у России помощи в борьбе с Ковид-19. URL: <https://www.rbc.ru/society/24/04/2020/5ea2f13d9a7947bd9d365f2f>.
315. Євтушенко О.М. Роль державної влади й місцевого самоврядування в розбудові сервісної держави з надання якісних публічних послуг. *Наукові праці. Науково-методичний журнал. Політичні науки*. Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили, 2009. С. 32-37.
316. Єшкілев В. Постмодерністична «машина вживання» і українська культурна традиція. *Ї*. 2000. № 9. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/jeshkilev.htm>.

317. Жайворонок О. Причини і джерела ескалації інформаційного тероризму в Україні та світі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 218-223.

318. Жарков Я. М. , Компанцева Л. Ф. та ін. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ, 2012. 212 с.

319. Жарков Я. М., Дзюба М. Т., Замаруєва І. В. та ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2008. 274 с.

320. Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 2. С. 56-61.

321. Жулинський М. Г. Гуманітарна експансія Росії: історія та сучасність. За матеріалами виступу на сесії Загальних зборів НАН України 25 квітня 2019 року. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/158169/22-Zhulinsky.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.04.2021).

322. Загорулько А.П. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «гібридна війна». *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 3. С. 115-122.

323. Задорожна М. І. Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. Вип. 2 (18). С. 1-17.

324. Закон об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери) № 344-XIII от 23.12.1994. *Исполнительный Комитет Гагаузии, Автономно-территориальное образование Гагаузия (Гагауз Ери) в составе Республики Молдова*. URL: <http://www.gagauzia.md/pageview.php?l=ru&idc=389&id=146>.

325. Закон про кібербезпеку набув чинності. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/170010_zakon-pro-kberbezpeku-nabuv-chinnost

326. Засядько Н., Решетняк В. Новый Шелковый путь: Китайский мегапроект теряет конкретику и актуальность для Украины. URL: https://cfts.org.ua/articles/novyy_shelkovyy_put_kitayskiy_megaproekt_teryayet_konkretnost_aktualnost_ukrainy

327. Захаренко К. Засоби масової інформації як необхідний елемент розвитку інформаційного суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132. С. 250-254.

328. Зачоса О.Д. Інструменти та важелі впливу ефективного управління людським капіталом в умовах розвитку економіки знань URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5445>
329. Запшкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93-113.
330. Заяц В., Янов О. Сухопутные войска США: основные направления строительства. *Зарубежное военное обозрение*, 2007. Вып. № 7. С. 21-27.
331. Здіорук С., Яблонський. В. Проект «Русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2014 / 6 (74). С. 258-268. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zdiorak_proekt.pdf (дата звернення: 29.04.2021).
332. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття: Монографія. Київ.: Знання України, 2005. 552с.
333. Зеленін В.В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Вінниця: ТОВ Віндрук. 2014. 384 с.
334. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104-115.
335. Зленко А. М. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на соціально-економічні процеси у демократичному суспільстві. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2016. Вип. 1. С. 246-256.
336. Ивашов Л.Г. Геополитика русской цивилизации. Москва: Институт русской цивилизации, 2015. 800 с.
337. Илларионов А. Правила жизни. URL: <https://esquire.ru/rules/179-andrey-illarionov/#part0>.
338. Италия отказалась подписывать итоговый документ саммита ЕС. URL: <https://vz.ru/news/2020/3/26/1031141.html>.
339. Ілларіонов А. Четверта світова війна. *Економіст*. 2014. №6. С. 77 (С. 75-78.)
340. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. 2016. № 1 (2). С. 27-32.
341. Індекс сприйняття корупції 2019. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/> (дата звернення: 10.10.2020).

342. Індекс сприйняття корупції 2020. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2020/>
343. Інформаційна безпека сучасного суспільства : Навчальний посіб. / За загальною ред. А. І. Міночкіна. Київ: ВІТІ НТУУ «КПІ». 2006. 188 с.
344. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р.В. Гула, О.П. Дзьобань, І.Г. Передерій, О.О. Павліченко, Г.О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.
345. Інформаційна гігієна під час війни: 15 правил. URL: <https://artefact.live/%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-15-%D0%BF/>
346. Інформаційна складова державної політики та управління: монографія/ Соловйов С. Г. та ін.; заг. ред. Грицяк Н. В.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: К.І.С., 2015. 320 с.
347. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. 109 с.
348. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 3 (42). С. 22-34.
349. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. Харків: Право, 2017. № 3 (34). С. 13-31.
350. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 21-39.
351. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовні імперативи вітчизняного державотворення: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2020. № 1 (44). С. 23-38.
352. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 3 (46). С. 44-56.

353. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Ціннісні девіації в соціальних мережах як загроза соціокультурному розвитку України. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2021. № 1 (48). С. 51-69.

354. Калініченко Б.М. Особливості здійснення контрпропаганди в умовах гібридної війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Вип. 23. С. 74–80.

355. Каравайцева О. В. Незалежність Косово: історія та міжнародні наслідки конфлікту. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 111-120.

356. Кара-Мурза С. Г. Манипуляція сознанием. Москва: Алгоритм, 2000. 340 с.

357. Карлова Е.Н., Чипизубов А.В. Эволюция армии как социального института и понятия «военного профессионализма» в новейшей истории. *Гуманитарные научные исследования*. URL: <http://human.snauka.ru/2015/01/9266>.

358. Карпчук Н. Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2. С. 41-49.

359. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитонов. Екатеринбург: У-Фактория. 327 с.

360. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУ ВШЭ. 2000. 606 с.

361. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

362. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 640 с.

363. Квіткін П. В., Михайлов А. А. Інформаційна безпека особистості військового професіонала. *XVI міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології – для захисту повітряного простору»*: тези доповідей, 15 – 16 квітня 2020 року. Харків : ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2020. С. 729–730.

364. Квіткін П. В., Михайлов А. А. Парадигмальні виміри військової освіти: світовий досвід і вітчизняна практика. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* (Київ, 31 жовтня 2019 р.). Київ : НУОУ, 2019. С. 120–124.

365. Квіткін П. В. Особистість сучасного військового керівника: формування у навчально-виховному процесі вищих військових навчальних закладів. *Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях*: матеріали Третьої Всеармійської наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2011 р.). Київ : НУОУ, 2011. С. 104–106.
366. Кейзеров Н.М., Ножин Е.А. Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. Москва: Мысль, 1984. 80 с.
367. Кіслов Д. В. Медіа-інформаційний тероризм: принципи, заходи протидії та нейтралізації. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Stpa/2009_4/19.pdf.13/
368. Кіслов Д. Трансформаційні процеси медіа-безпеки та медіа-тероризму. *Інформація і право*. 2011. № 2(2). С. 114-122.
369. Кішак В. Війни ботів. Як працюють українські армії медіакілерів у Facebook. (Українська правда). URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/02/3/7239192/>
370. Клаузевиц К. О войне. Москва: Эксмо, 2007. 864 с.
371. Клаузевиц К. О войне: в 2-х т. Москва : Госвоениздат, 1936. Т. 2. 340 с.
372. Клаузевиц К. О войне: в 2-х т. Москва: Госвоениздат, 1936. Т. 1. 442с.
373. Клімушин П. С., Спасібов Д. В. Концепція сервісно-орієнтованої держави в контексті модернізації публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 2 (57). С. 1-8.
374. Ковалевич Б. В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані*. 2014. № 4. С. 118-121.
375. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В. Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 153 с.
376. Команда нашого інституту називається «АМ&РМ» – «Against manipulation and propaganda messages» – «проти маніпуляцій й пропаганди». URL: <http://am-pm.org.ua/about>.
377. Комарчук О. О. Історичні та психологічні передумови виникнення гібридних війн. *Політикус*. 2016. Вип. 2. С. 5-9.
378. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. 672 с.
379. Конвенция Монтевидео о правах и обязанностях государств (г. Монтевидео, 26 декабря 1933 г.). *Информационный ресурс «Параграф»*. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38249008.

380. Кондратьев А. Реализация концепции «сетевая война» в ВВС США. *Зарубежное военное обозрение*. 2009. Вып. № 5. С. 44-49.
381. Кононенко С. В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація. С. 54. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kononenko_viina.pdf.
382. Концепція популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі» Концепція популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі» (схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 739-р) URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249407991>
383. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2004. 42 с.
384. Корнелій Тацит. *Аннали*. Київ: Український письменник, 2013. 700 с.
385. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2 (13). С. 84-93.
386. Корольчук В. В. Профілактика суїциду серед військовослужбовців. 2016. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6285/1/zbir_psiholog2_p019-023.pdf.
387. Коронавірус у світі: ВООЗ заявила, що найскладніше – попереду. URL: <https://www.5.ua/svit/koronavirus-u-sviti-vooz-zaiavylashcho-naiskladnishe-poperedu-a-merkel-zaklykala-ne-skasovuvatykarantyn-213129.html>.
388. Короп І. В. Інформаційний тероризм. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 18. С. 96-102.
389. Коропатнік І.М., Шопіна І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. №2. С.47-54.
390. Корчагин С. Зарубежные концепции ведения нетрадиционных боевых действий в локальных конфликтах. *Зарубежное военное обозрение*. 2007. Вип. № 8. С.3-7.
391. Костельнюк М. М. Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій. *Грані*. 2018. Т. 21. № 5. С. 123-132.
392. Костюк Г. І. Історія, сьогодення та перспективи розвитку наукоємних технологій на кафедрі робототехніки. *Авиационно-космическая техника и технология*. 2005. № 7. С. 135-150.
393. Костюк О. М. Охорона основ національної безпеки України: роль засобів масової інформації. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 513-521.

394. Кошелюк В., Гринюк Т. Самопроголошені держави як інструмент геополітичної стратегії провідних держав на Європейському континенті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 37. С. 287-292.
395. Кравець Є. А. Інформаційна безпека держави. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ : Укр. енцикл., 1992. С. 744.
396. Кресіна І. О., Тарасюк В. М. Особливості застосування країноу-агресором інформаційних технологій у гібридній війні. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2018. Вип. 81. С. 27-41.
397. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст.131.
398. Крюкова С., Пасютина А. Территория ботов. URL: http://longread.strana.ua/territoriya_botov
399. Ксенофонт. Киропедии. Москва: ЁЁ- медиа, 1976. 347 с.
400. Курбан О. А завтра була війна ... *Comments.ua* (17.03.2021). URL: <https://comments.ua/blog/a-zavtra-bula-viyna-789.html>
401. Курбан О. В. Інтернет-технології та онлайнові соціальні мережі у сучасній гібридній війні. *Наукові записки Української академії друкарства*. 2017. № 1. С. 264-273.
402. Курбан О. Польща програла РФ віртуальну війну за п'ять днів. *Comments.ua* (06.02.2021). URL: <https://comments.ua/blog/polscha-prograla-rf-virtualnu-viynu-za-p-yat-dniv-650.html>
403. Курбан О.В. PR у маркетингових комунікаціях. Навчальний посібник. К.: «Кондор-Видавництво», 2014. 246 с.
404. Курбан О.В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. Київ: ВІКНУ, 2016. 286 с.
405. Курбан О.В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: монографія. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 392 с.
406. Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. №13. С. 105-113
407. Куцепал С. В. Інформація як засіб здійснення гібридної війни. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3. С. 226-228.
408. Лазурский А. Ф. Наука о характере. – СПб. : Б. и., 1900. – 114 с.
409. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва:

Эдиториал УРСС, 2004. 256 с.

410. Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе; пер. с англ. М.М. Назарова. *Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований*. М.: УРСС, 2002. 2-е изд., испр. С. 131-139.

411. Леонтьев А. Педагогическое общение. Москва, 1979. URL: <http://www.twirpx.com/file/1206617>.

412. Лесгафт П. Ф. Психология нравственного и физического воспитания / Под ред. М. П. Ивановой. – Воронеж : МОДЖ, 1998. – 410 с.

413. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. Москва: Советское радио, 1973. 158 с.

414. Ливенко В.І. Інформаційне протиборство у політичній сфері: до уточнення базових термінологічних конструкцій. *Нова парадигма*. 2012. Вип. 108. С.138.

415. Лидеры G20 намерены обеспечить справедливое распределение вакцин от COVID-19. URL: <https://www.dw.com/ru/lidery-g20obeshhajut-obespechit-spravedlivoe-raspredelenie-vaksin-ot-covid19/a-55689991>.

416. Липпман У. Общественное мнение; пер. с англ. Т.В. Барчуковой; ред. перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

417. Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии; пер. с англ. И. Ж. Кожановской. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 142 с.

418. Лібікі М. Що таке інформаційна війна? URL: <http://viysko.com.ua/technologijivoyen/martin-libiki-shho-take-informacijnavijna/>.

419. Ліддел-Гарт Б-Г. Стратегия непрямых действий. URL: http://militera.lib.ru/science/liddel_hart1/index.html.

420. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навч. посіб. Київ : КНТ, 2009. 576 с.

421. Лозовицкая Г. П. О психотронном терроре и его жертвах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 273-285.

422. Лозовицький О. «Розумна могутність» – стратегічна основа зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 111–122.

423. Лопатин С.В. Политический фрейминг как стратегия манипулирования политическим сознанием. *Дискурс-Пи*. 2019. №1 (34). С. 68-76.
424. Лук'яненко О. В. Вплив засобів масової комунікації на еволюцію політичної свідомості громадян: методологічний аспект. *Філософські обрії*. 2019. Вип. 42. С. 42-46.
425. Лютий Т. Кінець прекрасної епохи. В кожного своя «пост-правда». URL: <https://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-v-kozhnogo-svoya-post-pravda--19112016180000> (дата обращения: 31.05.2021).
426. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138-142.
427. Магда Є. Гібрида війна. Вжити і перемогти. Київ: Віват, 2015. 304 с.
428. Макиавелли Н. Государь. Москва: КМ-Букс, 2016. 176 с.
429. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева. Москва, 2003. 464 с.
430. Макрон попросил «не пьянеть» от российской помощи Италии. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2020/03/29_a_13027501.shtml.
431. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3
432. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях. URL: <http://razom.znaimo.com.ua/docs/45/index-18501.html>.
433. Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологических конфликтов высокой интенсивности и социальной опасности. Москва: МИФИ, 2004. 392 с.
434. Манойло А.В. Гибридные войны и цветные революции в мировой политике. *Право и политика*. 2015. №7. С. 918-929. URL: http://www.nbpublish.com/go_to_article.php?id=33925
435. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.
436. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2016. № 2. С. 144-153.
437. Маркедонов С. М. Де-факто государства постсоветского пространства: выборы и демократизация. *Вестник Евразии*. 2008. № 3. С. 76-87.

438. Марків О. Т. Постправа та фактчекінг – тренди сучасної комунікації. *Наука та освіта: ключові питання сучасності* : зб. наук. праць «ЛОГОС» з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 18 травня 2018 р. / відп. за випуск М.А. Голденблат. Обухів : Друкарня «Друкарник» (ФОП Гуляєва В.М.), 2018. Т. 11. С. 112–119.
439. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: Refl-book, 1994. 368 с.
440. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Киев: «ИСА», 1995. 400 с.
441. Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків, 2015. С.34.
442. Мартинюк Т. Б., Буда А. Г., Кожем'яко А. В., Куперштейн Л.М. Особливості інтелектуалізації в робототехніці та системах захисту інформації. *Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки*. 2020. № 1. С. 154-157.
443. Марутян Р. Р. Смыслові війни сучасності: український вимір. *Matrix-divergent*. 13.03.2017. URL: <https://matrix-info.com/rosiya-gotuyetsya-do-velykoyi-vijny-tu/>.
444. Марутян Р.Р. Рекомендації щодо вдосконалення політики забезпечення інформаційної безпеки України. URL: http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=198%3A2014-08-13-12-55-8&catid=66%3A2010-12-13-08-48-53&Itemid=90&lang=uk.
445. Маруховський О.О. Інформаційне суспільство: теоретико-концептуальні засади. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2007. 136 с.
446. Мельничук Т.Ф. Духовні цінності Українського народу як чинник формування творчої особистості: практичний досвід. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. №5(68). С.56-57.
447. Мережко А. А. Конвенция о запрещении использования кибервойны в глобальной информационной сети информационных и вычислительных ресурсов (Интернете). URL : www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=7&p=5
448. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. Москва: Военная мысль, 2004. 243 с.
449. Микрюков В. Моральный фактор на войне. *Армии*. 03.04.2015. URL: https://nvo.ng.ru/forces/2015-04-03/1_moral.html.
450. Михальская А.К. Война слов: риторика и поэтика пропаганды. *Экология языка и коммуникативная практика*. 2018. № 3. С. 80–95.

451. Михальчук Г. О. Особливості взаємозв'язку сучасного тероризму та засобів масової інформації: теоретичний аспект. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2. С. 96-105.

452. Міщенко І.В., Басалюк Н.В., Таркін В.П. Інформаційні війни й кібертероризм: поняття, особливості. *Молодий вчений*. 2017. № 10. С. 698-703.

453. МКІП завершує напрацювання плану протидії російській пропаганді – Ткаченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3242654-minkult-zaversue-naprascuvanna-planu-zahodiv-sodo-protidii-rosijskij-propagandi-tkacenko.html> (дата звернення: 10.05.2021).

454. Моисеев Н. Расставание с простотой. Москва: Аграф, 1998. 480 с.

455. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник: у 2 ч. / за заг. ред. В. В. Стасюка. Ч.1. Київ : НУОУ, 2012. 682 с.

456. Московитов Н., Рыбаков Г. Перспективы создания глобальной информационной сети МО США. *Зарубежное военное обозрение*. 2013. № 7. С. 8-19.

457. Мостовая И. В. Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. № 4. С. 68-77.

458. Мудра І., Кіца М. Інформаційні воїни в соціальній мережі Facebook. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2020. Випуск 48. С. 173-179.

459. Мудрак Л. В. Конвергентні медіа як наукова категорія та суб'єкт інформаційного простору. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 256-267.

460. На Донбасі воює понад 38 тисяч найманців і російських військових – РНБО. *Радіо Свобода* (15.01.2015). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26795396.html>

461. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

462. Надання автокефалії православній церкві України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D1%96_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення : 24.04.2021).

463. Назаренко В. А. Теоретические основы сетевых войн. *Уникальные исследования XXI века*. 2015. № 8 (8). С. 105-110.

464. Най Дж. «Мягкая сила» и американо-европейские отношения. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/>
465. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
466. Нестерович В. Ф. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держав в умовах сучасних викликів і загроз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1. С. 136-137.
467. Ніколаєнко Н., Василевич Ю., Комарчук О. Маніпулятивний характер російських засобів масової комунікації в умовах російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1. С. 93-104.
468. Ніколаєць Ю.О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. *Політологічні студії*. 2011. Вип. 2. С. 192-204.
469. Новік Г. М., Чайка В. О. Інформаційне насильство. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологія*. 2017. Том 22. Випуск 2 (44). С. 151-161.
470. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
471. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С. М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. 352 с.
472. Овчинский В. Организационное оружие: функциональный генезис и система технологий ХХІ века: докл. Изборскому клубу, 02.08.2013. Изборский клуб. 2013. № 6. С. 47-66.
473. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культури життя українського народу. – К. : Абрис (реп. вид. 1918), 1991. – 272 с.
474. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. 473 с.
475. Ожеван М. А. Медіа-тероризм: тепер і в Україні ? URL: <https://detector.media/community/article/444/2002-05-21-media-teroryzm-teper-i-v-ukraini/> (дата звернення: 17.04.2021).
476. Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ / Э.Н.Ожиганов. Рига: Зинатне, 1986. 158 с.
477. Олег Покальчук. Проксі-війна і інформаційні операції URL: https://rus.lb.ua/society/2017/12/13/384643_proksiviyna_i_informatsiyni.html (дата звернення: 19.04.2021).
478. Онищенко О. А. Дослідження практики застосування інформаційної зброї як інструменту силової державної політики в публічному управлінні. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2018. Вип. 3. С. 50-59.

479. Онопрієнко С. Г. Класифікація елементів інформаційної культури. *Форум права*. 2016. № 5. С. 135-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_5_24 (дата звернення: 24.04.2021).
480. Орлов К. А. Контрпропаганда как средство повышения имиджа сотрудника полиции. *Вестник Уральского юридического института МВД России*. 2015. №3. С. 27–31.
481. Осипова С. А. Непризнанные государства постсоветского пространства: политические предпосылки возникновения и перспективы развития. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 51. 2014. С. 177-185.
482. Основы інформаційного права України: Навч. посіб. В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін.; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. Київ: Знання, 2004. С.108.
483. Основные положения военных доктрин США и КНР. URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/524/osnovnyye-polozheniya-voennyh-doktrin-ssha-i-kr-9298>
484. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз основних загроз духовній безпеці суспільства та передумов їх подолання в сучасній Україні. *Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я*: матеріали XVII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2018 р.). Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 47-49.
485. Павлов Д.М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. *Наукові праці. Політологія*. 2017. Т. 309. № 297. С. 46–52.
486. Панарин И. Н. Гибридная война против России, 1816-2016. Москва: Горячая линия Телеком, 2016. 221 с.
487. Панарин И.Н. Информационная война и геополитика. Москва: Поколение, 2006. 560 с.
488. Панарин И.Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. URL: https://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/.
489. Панфілов О.Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект. Монографія. Харків : Майдан, 2007. 360 с.
490. Панфілов О.Ю., Кротюк В.А. Сучасна війна: проблема осмислення характеру та змісту. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, 2010, № 1(3). С.47 –52.

491. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 7-16.
492. Паршин С. А. Горбачев Ю. В., Кожанов Ю. А. Кибервойны – реальная угроза национальной безопасности? Москва: КРАСАНД, 2011. 96 с.
493. Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции развития теории и практики управления в вооруженных силах США. Москва: Ленанд, 2009. 272 с.
494. Паршин С. А., Горбачев Ю. Е., Кожанов Ю. А. Современные тенденции в теории и практике совершенствования оперативного управления вооруженными силами США. Москва: УРСС, 2009. 80 с.
495. Пелін О., Давидова Ю. Смысловая зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 125-127.
496. Пентагон: На востоке Украины находится 12 тысяч российских солдат. *DW* (03.03.2015). URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%8B%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%81%D1%8F12%D1%82%D1%8B%D1%81%D1%8F%D1%87%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D1%82/a-18292133>
497. Петрик В. М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю; ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій. К. : Росава, 2006. 208 с.
498. Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник. Київ: Росава, 2007. С.208.
499. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Юридичний журнал*. 2009. № 5. С. 122–134.
500. Петришин Г. Р. Інформаційний тероризм: джерела формування та активізації в Україні. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 44-50.
501. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 312 с.
502. Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Особливості формування сценарію проведення інформаційно-психологічного впливу в ході реалізації стратегічних комунікацій. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 3. С. 40-46.

503. Певцов Г.В., Залкін С.В., Сідченко С.О., Хударковський К.І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28-32.

504. Пирогов Н. И. Речи, сказанные Н. И. Пироговым. Сочинения в 2-х т. – СПб. : Тип. М. М. Столюсевича, 1900. Т. 1. С. 427 – 445.

505. Підпригора І.І. Проблемні питання інформаційно-пропагандистського забезпечення у світлі російсько-української війни. *Військово-науковий вісник : зб. наук. пр. / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного*. Львів. 2018. № 30. С. 217–237.

506. Піскорська Г. А. Інформаційні загрози та стратегія кібероборони США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107(2). С. 206-213.

507. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва: Азбука, 2020. 352 с.

508. Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування. *Право та інновації*. 2014. № 3 (7). С. 26-32.

509. Пода Т. А. Маніпуляція як спосіб трансформації суспільної свідомості. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 2 (20). С. 47-50.

510. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

511. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л.М. Герасіна та ін.; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.

512. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

513. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми [В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін.]. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 779 с.

514. Половинчак Ю.М. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2. С. 94-100.

515. Поляков І. О., Щербак С.М. Основні причини та приводи здійснення потенційними суїцидентами фатального кроку. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С. 208-214.

516. Поляков С.Ю. Деякі аспекти визначення категорії «військове управління» та його складових частин. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2010. №4(26). С.269-272.

517. Помпео заявив про докази походження коронавірусу з лабораторії в Ухані. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/05/3/7250308/>.

518. Попов В.М., Астапенкова В.М. Психологічні особливості вивченої безпорадності працівників ДСНСУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С.214-221.

519. Попова І. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 21-41.

520. Поцепцов Г. Из истории понятия гибридной войны в США и России. URL: <http://psyfactor.org/psyops/hybridwar6.htm>

521. Почепцов Г. Г. Медиавойны: от информационных до смысловых. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/1868/2014-01-19-medyaovouny-ot-ynformatsyonnykh-do-smyslovykh/>.

522. Почепцов Г. Г. Смысли і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ : Києво-Могилянська академія, 2016. 316 с.

523. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 21-27.

524. Почепцов Г. Когнітивні підходи до аналізу інформаційного простору. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsiynogo-prostoru/> (дата звернення: 31.05.2021).

525. Почепцов Г. Контрпропаганда и новые особенности пропагандистской войны. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=4850&level1=main&level2=articles> (дата обращения: 31.05.2021).

526. Почепцов Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия). <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/630/2014-06-01-pervaya-smyslovaya-voyna-v-myre-ukrayna-krum-rossyya/>.

527. Почепцов Г. Пропаганда 2.0 как успешная технология сегодняшнего дня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19328/2017-07-23-propaganda-20-kak-uspeshnaya-tekhnologyya-segodnyashnego-dnya/> (дата обращения: 31.05.2021).

528. Почепцов Г. Смыслові війни в політиці та бізнесі. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/4633/2013-03-10-smislovi-viini-v-polititsi-ta-biznesi/>.

529. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

530. Почепцов Г.Г. Информационно-политические технологии. М.: Центр, 2003. 284 с.

531. Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию пояса шелкового пути и морского шелкового пути XXI века. URL: <https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/t1254925.shtml>

532. Прес-служба СБУ. Кіберфахівці СБУ не дали спецслужбам РФ здійснити потужну хакерську атаку на держоргани України (27 квітня 2021 р.). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/kiberfakhivtsi-sbu-ne-daly-spetssluzhbam-rf-zdiisnyty-potuzhnu-khakersku-ataku-na-derzhorhany-ukrainy>

533. Прес-служба СБУ. СБУ попереджує: кількість кібератак на Україну зростає, хакери «полюють» на органи держвлади, об'єкти інфраструктури та приватні фірми (23 квітня 2021 р.). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-poperedzhuie-kilkist-kiberatak-na-ukrainu-zrostaie-khakery-poliuiut-na-orhany-derzhvlady-obiekty-infrastruktury-ta-pryvatni-firmy>

534. Присяжнюк М. М., Парасунько М. М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 2 (1). С. 74-78.

535. Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України: наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4. URL: <https://dovidnykmpz.info/ipz/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-4>.

536. Про затвердження Положення про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1229-18#Text>

537. Про Збройні Сили України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. С.108.

538. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

539. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

540. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.

541. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016. Офіційний вісник Президента України. 2016. № 17. С.466.

542. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27.01.2016 «Про стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від

15.03.2016 № 96/2016. Офіційний вісник Президента України. 2016. № 23. С. 899.

543. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

544. Проблема духовності з соціально-історичної точки зору. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/30425/> (дата звернення: 20.04.2021).

545. Проблеми впровадження культури безпеки в Україні: аналіт. доп. / Ю. М. Скалецький, Д. С. Бірюков, О. О. Мартюшева та ін. Київ : НІСД, 2012. 56 с.

546. Проекты резолюций, не принятые в результате голосования постоянных членов против них на открытых заседаниях Совета Безопасности. *Организация Объединенных Наций (официальный сайт)*. URL: http://www.un.org/ru/sc/meetings/veto/ussr_russia.shtml.

547. Прокопович-Антонский А. О воспитании / Антология педагогической мысли XVIII в. М. : Педагогика, 1985. С. 349–364.

548. Радзік Р. Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 1–2. С. 19–31.

549. Разметаева Ю. С. Кібервійна: загальнотеоретичні аспекти. *Вісник АМСУ. Серія: “Право”*. 2015. № 1(14). С. 12 – 22.

550. Расторгуев С. П. Информационная война. Москва: Радио и связь, 1999. 416 с.

551. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003. 496 с.

552. Редькіна Г. М. Маніпулятивний вплив засобів масової інформації у сфері політичної реклами. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151 (3). С. 67-71.

553. Решетов О. О., Стежко З. В. Свобода як основа соціальної динаміки. *Інтелект, особистість, цивілізація*. 2013. Вип. 11. С. 71-78.

554. Романчук О. К. «May Day» для України. *Універсум*. 2020. Вип. 7–8 (321-322). URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2020/4/may-day.html>.

555. Російські диверсії та теракти на території України (2014-2018). *АрміяІнформ* (12.01.2019). URL: <https://armyinform.com.ua/2019/08/rosijski-dyversiyi-ta-terakty-na-terytoriyi-ukrayiny-2014-2018/>

556. Россия и Белороссия в марте проведут несколько совместных учений. *Известия* (15.03.2021). URL: <https://iz.ru/1136995/2021-03-15/rossiia-i-belorussia-v-marte-provedut-neskolko-sovmestnykh-uchenii>.

557. Рубинштейн М. М. Идеал личности как основа мировоззрения. Критически-философский очерк. М. : Тип. С. А. Кинелевского, 1909. 124 с.

558. Рублик Ю. О., Маніна Л. І., Єльніков А. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattyarublykyuo.pdf>.

559. Русифікація в українському контексті. URL: http://resource.history.org.ua/cgiin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Rusyfikatsiia (дата звернення: 28.04.2021).

560. Рущенко І.П. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. №1-2. С.43 - 52

561. Рущенко І.П., Рущенко Ю.І. Гібридна агресія та громадянський спротив у Харкові 2014 р.: уроки першої фази російсько-української війни. *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 88-99.

562. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник московского университета. Сер. 7. Философия*. 2003. № 5. С. 36–52.

563. Рюміна В. І. Інформаційний тероризм як інструмент зовнішньої політики держави на сучасному етапі. *Україна в системі глобального інформаційного обміну: теоретико-методологічні аспекти дослідження і підготовки фахівців*: Всеукраїнська наукова конференція. Львів, Україна, 27 травень 2011 р. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2011. С. 266-268.

564. Савин Л. В. Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию. Москва: Евразийское движение, 2011. 130 с.

565. Савин Л.В. Коучинг война. М.: Евразийское движение, 2017. 242 с.

566. Савчук О. А. Соціально-психологічні впливи в соціальних мережах як засоби інформаційної війни: питання класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (3). С. 288-301.

567. Саган О. В. Протидія медіа-інформаційному тероризму як питання національної безпеки України: дис. канд. політ. наук. Київ, 2021. 224 с.

568. Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Випуск 1. URL: http://lib.nadpsu.edu.ua:8080/eldocs/BooksShow4/Vnadpn_2015_1_11.pdf

569. Саприкін О. А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 1. С. 87-94.

570. Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір).

Грані. 2015. № 3 (119). С. 18-23.

571. Сашук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 326-329.

572. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 9. С. 128-135.

573. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. редакцією В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

574. Сегеда С. П. Засоби масової комунікації у зоні бойових дій: історичний досвід і сучасність. *Военно-історичний вісник*. 2019. № 1. С. 5-19.

575. Сеннет Р. Падение публичного человека; пер. с англ. О. Исаева, Е. Рудницкая. М.: Логос, 2002. 424 с.

576. Сенченко М. І. Світова латентна організаційна війна. Київ: ФОП Стебляк О., 2020. 336 с.

577. Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-41.

578. Сергеева Л. В. Проблема понятийно-категориального аппарата при классификации типов непризнанных (частично-признанных) государств постсоветского пространства. *Издательство «Грамота»*. 2014. № 5 (43). С. 169-172.

579. Сидоренко І. Стратегічні комунікації України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Vol. 5, Issue 2. С. 273–279.

580. Сидорин А. Н. Прищепов В. М., Акуленко В. П. Вооруженные силы США в XXI веке: Военно-теоретический труд. Москва: Кучково поле; Военная книга, 2013. 800 с.

581. Сикорский И. А. Об умственном и нравственном развитии в связи с здравоохранением в средней школе. СПб. : Б. и., 1916. С. 17.

582. Силаева З. В. Классификация «спорных государств» в современной политической науке: основные подходы и инновации. *ВЭПС*. 2012. № 1. С. 233-237.

583. Силли Б. Определение современного российского конфликта: как Кремль развязывает войну. Центр исследований по вопросам России и Евразии. Научно-исследовательский доклад №15 (2018). URL: <https://freerussiahouse.org/wp-content/uploads/2019/01/ContemporaryConflict-Ru.pdf>

584. Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного

нарративу. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1. С. 51-61.

585. Симонова А.И. «Один пояс - один путь», как глобальный китайский экономический проект. *Восточная аналитика*. 2017. № 3. С.52-53. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odin-poyas-odin-put-kak-globalnyy-kitayskiy-ekonomicheskiy-proekt/pdf>

586. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2016. № 1-2. С. 99-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2016_1-2_10;

587. Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 4. С. 26-34.

588. Скороход О.П. Надання послуг населенню органами місцевого самоврядування як пріоритет діяльності місцевої громади. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 1. С. 41-46.

589. Слипченко В. Бесконтактные войны. Москва : Гран-Пресс, 2001. 158 с.

590. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. 2-е изд., испр. и доп. Т.2. К-О. М.: Русский язык, 1982. 736 с.

591. Слюсаренко Н., Кульбацька М. Суб'єкт-суб'єктний підхід до організації педагогічного процесу. Людинознавчі студії. Педагогіка. 2015. № 1 (33). С.194-201.

592. Смачило Т. В., Кривцун А. Р. Феномен інформаційного тероризму як загрози міжнародній безпеці. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 124-127.

593. СМІ узнали о докладе спецслужб о вине Китая в пандемии коронавируса. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2020/05/03/829541-smi-uznali-o-doklade-zapadnihspetssluzhb-o-vine-kitaya>.

594. Смолянчук В. Ф. Десуверенізація сучасних держав як наслідок глобалізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2014. № 1. С. 58-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2014_1_6.

595. Советская военная энциклопедия / Председатель главной редколлегии А.А.Гречко. В 8 т. Том 1. А - Бюро. Москва: Воениздат, 1976. 786 с.

596. Соціальна філософія: Підручник для вищої школи. Харків: Прапор, 2007. 688 с.

597. Соціальні послуги в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія / за ред. Тарабукіної І. І., Ільчука Л. І. Херсон: ПП Журавель, 2011. 360 с.

598. Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності. Монографія / За заг. ред. проф. Панфілова О.Ю. Харків: Видавництво «Інжек», 2013. 236 с.
599. Соціологія права: енциклопедичний словник / Л.М. Герасіна, О.Ю. Панфілов, В.Л. Погрібна та ін.; за ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2020. 984 с.
600. Ставлення українців до Росії погіршилося – опитування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/7/7269098/>
601. Староконь Є.Г. Словник-довідник спеціальних термінів. Житомир : «Полісся», 2021. 228 с.
602. Столица З.К., Чудицкая В. М. Воспитание внимания : Энциклопедия общественного воспитания и обучения [под ред. В. А. Волкович, проф. П.И. Ковалевского]. Вып. VI. Петроград. : Тип. М. О. Вольф, 1916. 224 с.
603. Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А. А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.
604. Стратегічні комунікації у фокусі співробітництва Україна – ЄС – НАТО в сучасних умовах. Київ : Центр глобалістики «Стратегія ХХІ», 2019. 27 с.
605. Стратегія воєнної безпеки України: затверджено Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>.
606. Стратегія національної безпеки України: затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n5>.
607. Стрельбицький М. П., Саржан С. Л. Соціальні передумови (юридичні факти) інформаційного тероризму та кіберзлочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 2. С. 217-226.
608. 122 країни вимагають розслідувати, звідки насправді походить новий коронавірус. URL: <https://www.5.ua/svit/122-krainy-vymahaiutrozsliduvaty-zvidky-naspravdi-pokhodyt-novyi-koronavirusonovleno-215147.html>.
609. Ступак І. Українська реальність: неоголошена кібервійна. Народна Армія. 2014. 12 серпня. С. 7.
610. Сунь Цзы. Трактати о военном искусстве. Москва : Эксмо; Санкт-Петербург: Terra fantastica, 2003. 792 с.

611. Сунь-Дзи Мистецтво війни. Львів: Видавництво «Старого лева», 2015. 112 с.
612. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.; за наук. ред. Хоми Н.М. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. 396 с.
613. Так що ж таке гібридна війна? І чи гібридна війна в Україні? URL: <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-%D1%96chi-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-v-ukra%D1%97n%D1%96/> (дата звернення: 18.04.2021).
614. Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 165-171.
615. Тарасова В. В. Вербальні засоби інформаційно-психологічної війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 22. С. 251-258.
616. Таркін В. П. Інформаційні війни: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 87. С. 285-294.
617. Теорія політики: підручник / Денісенко В.М., Бліхар В.С., Требін М.П., Угрин Л.Я. та ін. Львів: Ліга-Прес, 2015. 668 с.
618. Теплов А. А. Власть в информационную эпоху. URL: www.auditorium.ru.
619. Тит Ливий. Римская история от основания города. Москва: Альфа-книга, 2017. 1296 с.
620. Тихомиров Д. И. Педагогические заметки. – СПб., 1911. – 120 с.
621. Ткач В. Інформаційно-терористична діяльність як один з факторів російської гібридної війни проти України. URL: <http://opk.com.ua/%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82/>
622. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 1 (38). С. 99–109.
623. Томас Т. Л. Рефлексивное управление в России: теория и военные приложения (2002). URL: <http://www.intelros.ru/pdf/stratagemi/Tomas.pdf>.
624. Тоффлер Э. Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. 412 с.

625. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: «Издательство АСТ», 1999. 784 с.
626. Требин М. Войны XXI века. Москва : АСТ; Минск: Харвест, 2005. 602 с.
627. Требін М. Війна. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 146-148.
628. Требін М. П., Панфілов О. Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2020. № 1. С. 53-65.
629. Требін М.П. Інформаційна зброя. *Матеріали другої наукової конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 15-16 лютого 2006 р. Програма конференції та тези доповідей*. Харків: ХУ ПС, 2006. С. 129.
630. Требін М.П. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи. *Віче*. 2002. №4. С.64-68.
631. Требін М.П. Інформація як зброя у «гібридній» війні. *Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях: зб. матеріалів ХХХ Харк. політол. читань (м. Харків, 16 черв. 2017 р.)*. Харків; Право, 2017. С. 70-75.
632. Требін М.П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 366-371.
633. Требін М.П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2 (16). С.188-198.
634. Требін М.П., Панфілов О.Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2020. №1 (44). С. 53–65.
635. Требін М.П., Чернишова Т.О. Теорія симулякрів та її реалізація в інформаційній війні. *Науковий семінар харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна агресія РФ проти України» : тези доповідей, 12 грудня 2019 року*. Харків: ХНУПС, 2019. С. 12-18.
636. Тюріна Т. Духовна педагогіка : витоки, сутність і перспективи розвитку : Монографія / Тюріна Т. – Львів : СПОЛОМ, 2005. – С. 15–43.
637. Український правопис 1933 року. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B

2%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_1933_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83 (дата звернення: 28.04.2021).

638. УРСР періоду застою (1965–1985 pp.): життєвий рівень населення та розвиток культури. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/32798/> (дата звернення: 28.04.2021).

639. Федорова І. В., Кошельник К. В. Вплив соціокультурної діяльності людини на трансформацію економічного, соціального і культурного життя суспільства. *Креативний простір*. 2021. № 1. С. 10-12.

640. Федорова Н. Є., Смесова В. Л. Інформаційна безпека та шляхи її забезпечення на етапі інформаційно-технологічної революції. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 57. С. 13-16.

641. Фесик О. Категорія «м'яка сила» у дослідженнях міжнародних відносин. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 11. С. 196–209.

642. Феськов І.В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 66-76.

643. Філіп Карбер: «У разі застосування необхідної кількості людей та техніки ви можете перемогти. Однак це буде важка перемога» URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/filip-karber-u-razi-zastosuvannya-neobhidnoi-kilkosti-lyudey-ta-tehniki-vi-mozhete-peremogti-odnak-ce-bude-vazhka-peremoga/> (дата звернення: 18.04.2021).

644. Філіпов В.К. Інформаційно-психологічне протиборство в сучасних умовах. Особливості проведення контрпропагандистської роботи в Антитерористичній операції. *Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1–2 грудня 2016 р.* Київ : НУОУ. С. 150–152.

645. Філософія історії: підруч. для вищої школи. Харків : Прапор, 2006. 656 с.

646. Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ФОП Данилко Н. С., 2017. 388 с.

647. Флавий Йосиф. Иудейские древности. Иудейская война. Против Апиона. Москва: Альфа-книга, 2011. 1289 с.

648. Фоменко А. М Гуманізм чи антигуманізм? дискурс постмодерну. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). С. 52–57.

649. Форос А.А. Інформаційна безпека як складова національної безпеки

- України. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 222–226. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2009_11_45.
650. Фролов Д.И. Стратегическое управление и планирование на предприятии. *Экономика и коммерция. Электрон. промышленность*. 2002. Вып.4. С. 3-20.
651. Фронтин С.Ю. Военные хитрости (Стратегемы). Москва: Белые альвы, 2004. 160 с.
652. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.
653. Фурашев В.М. Сучасні війни: роль та місце інформаційного права та інформаційної безпеки. *Правова інформатика*. 2014. № 3. С. 10-18.
654. Фурс В.Н. Вебер Макс / В.Н.Фурс. *Всемирная энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. С. 152-153.
655. Фурсов А. И. Русофобия – психоисторическое оружие Запада. *Наши современник*. 2016. № 1. С. 141-148
656. Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь. М.: Республика, 1997. 431 с.
657. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. *Полис*. 1994. №1. С. 33–48.
658. Харитоненко О. Сміслові війни в межах гібридних протистоянь. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/22259/1/Kharytonenko_HVIZh_2018_S.%20143–228.pdf.
659. Хорошко В., Хохлачова Ю. Інформаційна війна. Захист від деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Частина 2. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. 2019. Vol. 25 (1). P. 18-23.
660. Хоткевич Г. Про Шевченка. З архівних джерел. – К. : Літопис, 1999. – С. 21–24.
661. Хоффман Л. Дж. Современные методы защиты информации / пер. с англ. Москва : Советское радио, 1980. 57 с.
662. Хронологія утисків української мови. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%96%D0%B2_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8 (дата звернення: 24.04.2021).
663. Цыганов В.В., Бухарин С.Н. Информационные войны в бизнесе и политике: Теория и методология. Москва: Академический Проект, 2007. 336 с

664.Цюрупа М. Питання визначення сутності «гібридної війни»: на прикладі збройної боротьби на Сході України (середина 2014 – кінець 2015 рр.). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 56-65.

665.Чантурія А.В. Постправда та масова свідомість. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018. № 9 (323). С. 4–14.

666.Черниш Р. Ф. Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 109-114.

667. Чи впоралася ВООЗ у боротьбі з поширенням Covid-19? URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/chy-vporalas-vsesvitnya-organizatsiya-okhorony-zdorov-yau-borotbi-z-poshyrennyam-covid-19/.

668.Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 8–9.

669.Чихарев И. А., Столетов О. В. К вопросу о соотношении стратегий «мягкой силы» и «разумной силы» в мировой политике. *Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки*. 2013. № 5. С. 26–43.

670.Чугров С.В. Post-truth: трансформация политической реальности или саморазрушение либеральной демократии? *Политические исследования*. 2017. № 2. С. 42–59.

671.Шарипов А. СБУ заявила о разоблачении российских ботоферм в Киеве и Запорожье: хотели повлиять на местные выборы. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/sbu-zayavila-o-razoblachenii-rossijskih-botoferm-v-kieve-i-zaporozhe-hoteli-povliyat-na-mestnye-vybory>

672.Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения. URL: <http://patriotic-front.narod.ru/Sharp.htm>

673.Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : В 2 т. / [под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина, В. Н. Шацкой]. М. : Педагогика, 1980. Т. 1. 304 с.

674.Шачковська Л. С., Худайкулова А. Інформаційний тероризм як феномен сучасної міжнародної політики. *Вісник українсько-туркменського культурно-освітнього центру: міждисциплінарний науковий збірник*. Умань: ВЦП «Візаві», 2017. Вип. 1, Ч. II. С. 115-124.

675.Шевченко М. М.: Функції та завдання системи забезпечення національної безпеки України в сучасних умовах. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2014. № 3-4. С. 14-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2014_3-4_4./http://nationalsecurity.org.ua/2015/10/15/funkcii-ta-zavdannya-sistemizabezpechennya-nb/.

676. Шевченко М.М. Методологічні засади аналізу міждержавного протиборства. *Нова парадигма / Гол. ред. В. П. Бех*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. Вип. 68. С. 125–133.

677. Шевчук В. Постмодерні виміри політичної філософії. *Філософія, педагогіка, суспільство. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2011. № 1. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3748/1/Shevchuk.pdf>.

678. Шевчук О. В. Трансформація формату взаємовідносин США-КНР на початку президентської каденції Д. Трампа. *Міжнародні відносини Серія «Політичні науки»*. 2017. № 15. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3138/2819.

679. Шедяков В. Є. Інформаційна взаємодія в контексті логіки процесів соціогенезу. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 123. С. 50-67.

680. Шопіна І. Генеза правового забезпечення академічної доброчесності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. Вип. 1. С. 36-39. С.37-38.

681. Шопіна І., Воловик В. Поняття, ознаки та структура правової культури військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2020. №2. С.49.

682. Шопіна І.М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2014. №4. С.309-310.

683. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178-188.

684. Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протиборства початку ХХІ ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 243-255.

685. Шусть В. В. Фреймінг соціально-політичної реальності як механізм формування політичних цінностей молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1). С. 213–217.

686. Шутов Р.В. Агенти зовнішніх інформаційно-психологічних впливів в Україні: спроби загального аналізу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2011. Вип. 5. С. 98-104.

687. Щербаков В. Бойня под Дейр-эз-Зором – измена или самонадеянность. *Независимое военное обозрение* (22.02.2018). URL: https://nvo.ng.ru/wars/2018-02-22/1_985_siria.html

688. Эльштайн Дж. Б. Императивы частного и публичного. *Хрестоматия феминистских текстов. Переводы* / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. С. 64-88.

689. Юзова І. Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 40-44.

690. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Сер.: Політика*. 2016. № 4 (41). С. 41-48.

691. Якби не УПЦ МП, в Україні не було б війни – Філарет. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/tomos-obovyazkovo-bude-filaret.htm> (дата звернення: 24.04.2021).

692. Яцик Т. П. Особливості інформаційного тероризму як одного із способів інформаційної війни. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2014. № 2. С. 55-60.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

БОРИСЕНКО Наталія Олексіївна	кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з навчально-виховної роботи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
ВИСОЦЬКА Ольга Євгенівна	доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Дніпровської академії неперервної освіти
ВИСОЦЬКИЙ Олександр Юрійович	доктор політичних наук, професор, професор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ВОРОЖБИТ-ГОРБАТЮК Вікторія Вікторівна	доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
ГАБРО Ірина Володимирівна	кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ГРУБОВ Володимир Михайлович	доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович	доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович	доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

ДЯТЛОВА

Ірина Володимирівна

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ЗВЕЗДОВА

Олеся Олександрівна

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили

КАЛИНОВСЬКИЙ

Юрій Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КВІТКІН

Петро Васильович

кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

КОВАЛЬСЬКА-ПАВЕЛКО

Ірина Миколаївна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

КОРЖ

Ігор Федорович

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач наукової лабораторії Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України

КОРОПАТНІК

Ігор Михайлович

доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри правового забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КРИВОШЕЇН

Віталій Володимирович

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

КРОТЮК

Василь Андрійович

кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

КУРБАН

Олександр Васильович

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, докторант кафедри журналістики філологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна, доцент кафедри військової журналістики Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доцент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю Інституту журналістики Київського університету ім. Б. Грінченка

КУЧЕРЕНКО

Юрій Федорович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукового центра Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ЛУК'ЯНЕНКО

В'ячеслав В'ячеславович

заступник начальника Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба з морально-психологічного забезпечення

НОСИК

Андрій Михайлович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри мультимедійних інформаційних технологій і систем Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ПАНФІЛОВ

Олександр Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОЛЩУК

Ігор Олексійович

доктор політичних наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СТАРОКОНЬ

Євген Григорович

кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова

ТРЕБІН

Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ФІНІН

Георгій Іванович

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ЧАЛАПКО

Володимир Вікторович

аспірант кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ЧЕРНИШОВА

Таїсія Олексіївна

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ШЕВЧУК

Олександр

Володимирович

доктор політичних наук, професор, декан факультету політичних наук Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ШОПНА

Ірина Миколаївна

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

Наукове видання

ВІЙНИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДИСКУРС

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 09.06.2021. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк. цифровий. Умов. вид. арк. 21,37.
Ум. друк. арк. 22,55. Наклад 300 примірників. Зам. № 562.

Видавництво ФОП Федорко М. Ю.
Україна, м. Харків, вул. Роганська, 144–86
тел.: +38 (098) 734-22-86, +38 (050) 323-55-86
e-mail: fop.fedorko@gmail.com
facebook.com/fedorkopublishing

Свідоцтво ХК №164 від 20.12.2005 р.
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції.

Надруковано в друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
+38(057)252-82-11